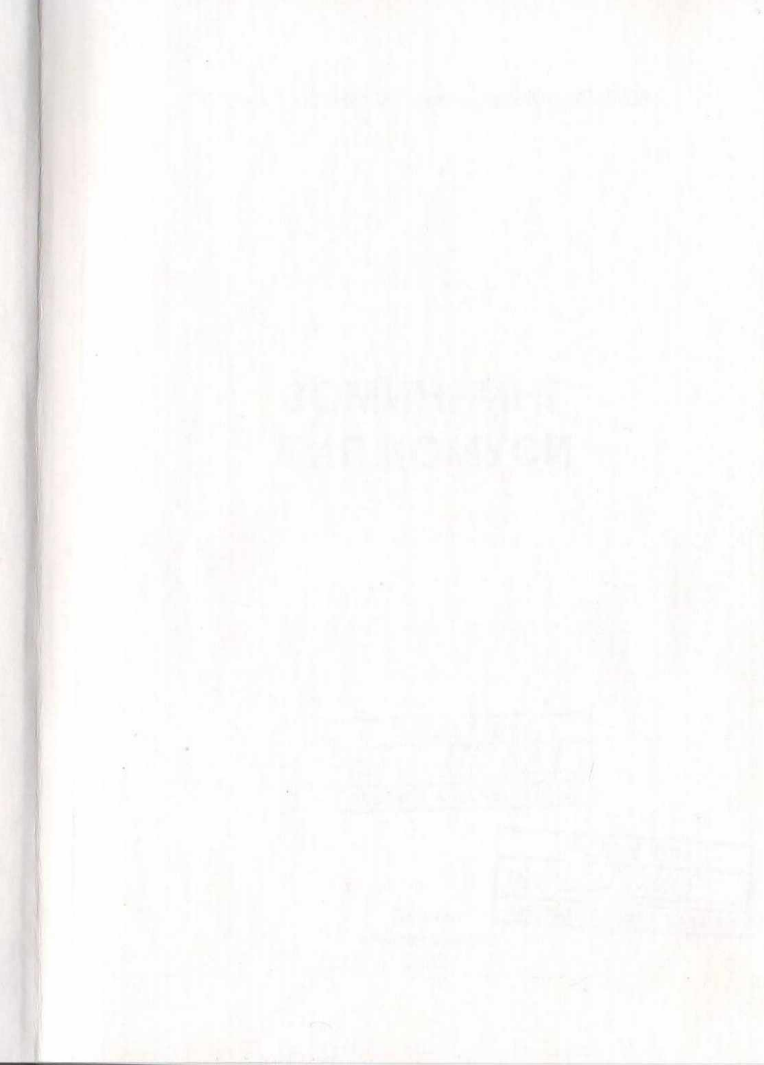

Босим ТҮЙЧИБОВ
Қозоқбой ҚАШҚИРЛИ

ЗОМИННИНГ ТИЛ ҚОМУСИ

81
7-96

Босим ТҮЙЧИБОВ, Қозоқбой ҚАШҚИРЛИС

ЗОМИННИНГ ТИЛ ҚОМУСИ

Тошкент
«Akademnashr»
2012

УДК: 811.512.133

ББК81.Ўзб

Т96

Т96

Тўйчибоев, Босим.

Зоминнинг тил қомуси / Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли.
– Тошкент : Akademnashr , 2012 . – 400 б.

ISBN 978-9943-397-62-0

УДК: 811.512.133

ББК81.Ўзб

*Китоб кўнглига юрт севгиси ва эл орини жойлаган гурдали
юртдошларга бағишланади.*

Муаллифлар

Муаллифлар ушбу китобнинг босилиб чиқишига ҳомийлик
қилган зоминлик жўмард инсон Тўрабой ЁРЛАҚАБОВга ҳамда ООО
«RAMUS PHARM» масъулияти чекланган жамият етакчиларига
ўзларининг чин миннатдорчиликларини билдирадилар.

ISBN 978-9943-397-62-0

© Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли
«Зоминнинг тил қомуси».
© «Akademnashr» нашриёти, 2012 йил.

СЎЗБОШИ

Ўта қулай ва гўзал жўғрофий маконда жойлашган Зоминда жуда қадим замонлардан буён одамлар яшаб келиши табиийдир. Археологик қазилмалар берган маълумотларга кўра Зомин ва унинг атрофидаги жойларда тош давридаёқ одамлар тирикчилик қилишган¹. Мўътадил иқлими, бир томони юксак тоғлар билан ўралгани, қолган томонлари тоғ ёнбағри ва текисликдан иборатлиги, туганмас чучук сув манбаларига эгалиги сабабли атрофидаги шаҳару қишлоқлар ва дунёнинг турли бурчакларига тинимсиз қатнайдиغان савдо қарвонлари учун алоҳида аҳамият касб этган. Мана шу қулай табиий шароит ва ўзига хос ижтимоий мавқе Зоминнинг қадим даврлардан оқ тараққий этишига сабаб бўлган. Зомин ҳақидаги илк ёзма маълумотлар милоднинг VIII асрига тўғри келса-да, археологик топилмалар бу ўлканинг салкам йигирма беш асрлик тарихи борлигини аён кўрсатиб турибди.

Маълумки, милоднинг 400 йилларида Чоч, Суғдиёна, Фарғона музофоти оралиғидаги тоғли ўлка бўлмиш Уструшонада алоҳида давлат ташкил топди. Бу давлатнинг шаклланиши ҳақида Хитой подшоликларига дахлдор «Суй давлатининг тарихи» (581-618) асарида етарлича маълумот мавжуд.

«Тан давлатининг тарихи» (618-626) китобида Уструшонадан Хитойга жўнатилган элчилар тўғрисида хабарлар берилади. 629-630 йилларда Хитойдан Ўрта Осиёга сафар қилган Сюан Цзяннинг Уструшона ҳақидаги фикрлари ҳам мазкур ҳудуд ва унга ёндош маканларда яшаган аجدодларимизнинг тарихини ўрганишда асосли бир манба сифатида хизмат қилади. Зеро, Фарғонадан Бахмалга қадар, ундан Панжикент сари кетгунча виқор ила ястанган улуг тоғнинг номи ҳам бекорга Туркистон тизмаси аталмаган. Шу виқорли тоғлар ўлкасида минглаб йиллар бурун Турк отадан тарқалган боболаримиз истиқомат қилганига ўзига хос ишорадир. Бу ном барчанинг ҳавасини келтирмиш мазкур ўлкада, ҳозирда яшаётган аҳолининг аجدодлари қадим даврлардан буён бу тоғ ён бағирларида кун кечирганлигидан далолатдир.

¹ Буряков Ю. Ф., Грицина А. А. Штрихи истории Зааминского района. «Древний Заамин» китобидан. –Т.: «Фан», 1994. 86- бет.

Зомин Уструшона давлатига алоқадор шаҳарлар ичида алоҳида ўрин эгаллаган. У бу давлатнинг марказий шаҳаларидан бири саналган. Катталиги ва тараққий даражаси жиҳатидан Зомин Уструшонада салтанат бошкенти Бунжикатдан кейин иккинчи шаҳар бўлган. У Сўғддан Фарғонага олиб борувчи йўл устида жойлашган бўлиб, шу ерда йўл иккига ажралган, бири Фарғонага, иккинчиси Шош ва Илоққа олиб борган.

Ҳаётнинг йўриғи шундайки, йўллар кесишган жойда манфаатлар ҳам тўқнашади. Шу сабабли имкони бор ҳар бир ҳукмдор тоғ бағридаги ёқут ўлка бўлмиш Зоминга кўз тикиб, уни ўзиники қилишга уринган. Шу сабабли ҳудуд кўп бор босқинга учраб, вайрон бўлган. Лекин у ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаган, одамлар уни қайта-қайта тиклайверганлар.

Милоднинг X асрида ўлкамизда бўлган араб сайёҳи Абулқосим ибн Ҳавқал Фарғонадан Сўғдга борадиган йўл устида жойлашган Зомин шаҳри Уструшонадаги иккинчи катта шаҳар эканини айтиб, унинг ўша пайтда «Сарсанда» деб аталаётганини, янги шаҳарнинг ёнгинасида эски Зомин харобалари борлигини таъкидлайди. Шунингдек, Ибн Ҳавқал янги Зомин, яъни Сарсанда шаҳри сувнинг тоғдан чиқаверишидан бошлаб икки қирғоқ бўйлаб жойлашгани ва шаҳарнинг ҳар иккала қисми кўприклар ёрдамида бир-бирига қўшилгани, ҳар икки қисмда ҳам бозор мавжудлигини тилга олган¹.

Юнесконинг «Буюк ипак йўли – халқларнинг алоқа йўли» дастури бўйича иш олиб борган тадқиқотчилар Самарқанд–Зомин, Зомин–Ўратепа, Зомин–Хўжанд, Зомин–Ховос–Чоч йўналишларини тадқиқ қилиш асносида қадимдан Зоминнинг катта шаҳар бўлиш билан бирга жуда кўп кентларни бир-бирига боғловчи кўприк вазифасини ўтагани ҳақидаги далилларга дуч келдилар². Бу Зоминнинг ёши 2000 йилдан анча ошиқ экани борасидаги фикрларни қувватлашга хизмат қилади³.

Қадимий Зомин нафақат моддий, балки чексиз маънавий бойликка ҳам эга. Бу бойликлар ижодкор халқ томонидан ўз-ўзига, бир-бирига, дўст-душманларга, ҳимоячи-босқинчиларга, кейинги авлодларга қарата айтилган сўзлардир. Халқнинг теран фалсафий

¹ Бетгер Е. К. Извлечения из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля//Труды САГУ им. В. И. Ленина. –Т.: 1957. – С. 20.

² Аскарлов А., Буряков Ю. Д. Археологические работы 1989 года в Узбекистане и задачи исследований по программе «Шелковый путь - путь диалога народов»||Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1990. 3-сон. 40-44-бетлар.

³ Древний Заамин. Изд. «Фан» АН Узб. -Т.: 1994. С. 3.

қимматга эга ҳаётий хулосалари бобо-момоларимиз яратган қўшиқ, достон, эртақ, мақол-матал, йиғи-йўқлов, қонқув, топишмоқ ва бошқа турдаги саноксиз айтимларда ифодасини топган. Ўлканинг бугунги эгалари ота-боболар омонатга қолдирган ушбу бойликларни тўплаш ва кейинги авлодларга етказишга аждодлар олдида бурчлидирлар.

Тўпланган маънавий бойликлар шундан далолат берадики, Зомин Уструшонада нафақат иқтисодий нуқтаи назардан марказий шаҳарлардан бири бўлган, балки бу ҳудуд боболар томонидан қўп асрлар олдин яратилган ноёб бадий-маънавий бойликларни, урф-одатларни, қадриятларни авайлаб асраб келаётган кишиларнинг маскани сифатида ҳам алоҳида рутбада турган.

Ҳар қандай маданий ёдгорлик тенгсиз бойликдир. У, биринчи навбатда, элнинг тарихи ва маънавий-маданий даражаси қандайлигидан дарак бериши билан қимматлидир. Ёдгорликлар ўз яратувчиларининг яшаш тарзи, қарашлари, маданияти, маънавияти, ахлоқи, билимининг тарихи ҳисобланади. Лекин маданий-маънавий ёдгорлик ўз-ўзидан тилга киравермайди. Кўнгилни англайдиган меҳрли ва синчков тилмочгина уларни сўйлатиши мумкин. Қадимшунослар ёдгорликларнинг ўшандай тилмочлари бўлиши мумкин. Ўтмишга муҳаббат билан қарайдиган қадимшуноснинг қўлига тушгандагина ёдгорликлар тарихдан ҳаққоний тониғлик (гувоҳлик) беради.

Қадимшунослар бирор масканда топилган ёдгорликлар билан тиллашиб улар ёрдамида ўша ҳудуд маданиятининг ёши, у ерда яшаган қавмлар, уларнинг тарихи, бўлиб ўтган турли-туман воқеалар ҳақида аниқ фикр юритадилар. Шу маънода ЮНЕСКО-нинг «Буюк ипак йўли – халқларнинг алоқа йўли» дастури бўйича қадимшуносларнинг Зомин тумани бўйича олиб борган ишларини алоҳида қайд этиш адолатдан бўлади. Дарҳақиқат, бу ҳудудни археологик ва этнографик жиҳатдан ўрганиш бўйича амалга оширилган ишлар Зоминнинг нафақат Устрашона давлатида, балки умумжаҳон савдо тармоғида тутган ҳақиқий ўрнини кўрсатиб берди¹.

¹ Аскарлов А., Буряков Ю. Археологические работы 1989 года Узбекистане и задачи исследований по программе «Шелковый путь – путь диалоги народов». || «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар». 1990. 5-сон. 40 – 44- бетлар; Буряков Ю. Ф. Связи Согда с Чачем и Ферганой на трассах великого Шелкового пути. || «Формирование и развитие трасс ВШП в Центральной Азии в древности и средневековье». –Т.: 1990. С. 52 – 54; Грицина А. А. К формированию древних и средневековых путей северной Уструшаны. || «Формирование и развитие трасс ВШП в Центральной Азии в древности и средневековье». –Т.: 1990. С. 94-95.

Қадимшунослар жуда узоқ ўтмишда, ўрта асрларда Зомин бўйлаб ўтган савдо йўллари ҳамда уларнинг тармоқларини ёзма манбалар, моддий ва маданий ёдгорликлар асосида ўрганиб чиқиб, ўзларининг илмий хулосаларини баён этдилар. Хусусан, А. Грицина раҳбарлик қилган илмий гуруҳ Зоминда Азлартепа, Қўштепа, Оқтепа, Қўрғонтепа, Хитойтепа, Жартепа каби масканларда жиддий археологик изланишлар олиб борди. 1995 йилда А. Грицина томонидан Пишағарсой ҳавзасида ўрта асрларга оид ёдгорликларнинг ўттизга яқин зич жойлашган тизими аниқланди¹.

Қадимшунослар қўлга киритилган илмий манбалар ва моддий далиллар Бунжакат зарбхоналарида IX асрдан бошлаб, X аср охири ва XI асрнинг биринчи ярмида танга зарб этилганлигини, Зоминдаги ёдгорликлар эса, бундай ишлар ушбу масканда VI асрда, XI аср бошлари ва XIV аср бошларида амалга оширилганини кўрсатади. Бу далиллардан Зоминнинг тарихи янги эрадан анча олдин бошлангани аён бўлади. Шу ўринда яна бир далилни келтириш ўринли бўлади: ҳозирча мутахассислар томонидан милодий IV-V асрларга оид деб ҳисобланаётган «Пишағар мурғобиси»ининг айнан ўрдакка ўхшатма рамзий тасвири, эҳтимол, милоддан олдинги 558-330 йилларга мансуб аҳмонийлар даврида ишланган айни шу хил тасвирлар билан тенгдошдир? Балки, «Пишағар мурғобиси» милоднинг IV-V асрларида бирданига пайдо бўлиб қолмагандир? Айни шу ерларда бундан олдинги даврларда ҳам шу хилдаги осори атиқалар бўлгандир-у, кейинроқ яратилганларидан биригина бизгача етиб келгандир?

Қадимшунослар Уструшона давлати ҳудудидан топилган тангаларда фақат ҳукмдорлар исмигина ёзиб қолинмай, подшоларнинг шажараси, қачон ва нечанчи бўлиб ҳукмронлик қилгани ҳақида ҳам маълумот берилганини қайд этишади. Булардан ташқари, тангаларда подшоларнинг табиатидаги қайсидир бир етакчи жиҳат ҳам рамзий ифода этилганига эътибор қаратишади. Чунончи, Уструшонанинг «...кучли, чин сўзлайдиган, шон-шавкатли, шарафли, яйловлари кенг-мўл» маъноларини ифодаловчи Чирмиш отлиғ ҳукмдори даврида чиқарилган тангалар бугунги урпоқларга ўтмиш ҳақида жуда кўп нарсани ҳикоя қилиб бера олади.

¹ Грицина А. А. К локализации и исторической топографии Заamina. || Средняя Азия и мировая цивилизация. – Т.: 1992. С. 43-44; Нуратепинская культура Уструшаны. Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. Самарқанд. 1994. 30 – 32- бетлар.

Фил тасвири туширилган Сатачари тангаларидаги рамзий тас-
вирлар ҳам юртимизнинг тарихидан битилган ўзига хос лавҳадир.
Қадимда фил савдо-сотик ва савдогарларнинг ҳомийси ҳисобланган.
Уструшона давлатининг иккинчи шаҳри Зомин ҳам савдо-сотик нати-
жасида равнақ топганлиги тарихчилар томонидан ашёвий далиллар
асосида исбот этилган. Буюк Ипак йўли Уструшонадан ўтганлиги, Зо-
мин бу йўлдаги муҳим қўналғалардан бири бўлганлиги олимларнинг
хулосалари реал асосга эгалигини кўрсатади. Тангага фил тасвири
туширилганлиги бу мамлакатда савдо-сотик иши ва савдо аҳлига
қандай эъзозли муносабатда бўлинганини кўрсатади. Зеро, савдо-
гар қавми азалдан халқнинг кундалик эҳтиёжини қондирувчигина
эмас, балки давлат хазинасини тўлдирувчи ҳам бўлгани маълум.

Зомин ўлкашунослик музейида сақланаётган тангалар, сопол
идишлар ва бошқа хил маиший буюмлар ҳақида ўз асарларида
жуда нозик кузатишлар ва ўзига хос умумлашма фикрлар билдирган
раҳматли Оға Бургутлининг бу борадаги хизмати алоҳида таҳсинга
сазовордир¹.

Археологлар Зомин маданиятининг ёшини икки минг йилдан
ортиқроқ деган хулосага келишда² қазилар ишлари давомида то-
пилган ашёларга таянмоқдалар. Чиндан ҳам ёдгорликлар одамни
чалғитмайди. Чунки у ўзидан ҳеч нарса қўшмайди, кимгадир ёқадиган
гап айтмайди. Ёдгорликлар тарихнинг ҳалол гувоҳларидирки, ҳеч
қачон ёлғон сўйламайдиган бу тониғларни тингламоқ, англамоқ ва
уларга инонмоқ ҳақиқатга олиб боради.

Дунёдаги ҳар бир халқда яна бир ёдгорлик борки, у орқали
нафақат миллатнинг тарихи, балки руҳиятини ҳам билиб олиш мум-
кин. Бу ёдгорлик сўздир. Қўлингиздаги «Зоминнинг тил қомуси» ки-
тобида Зомин туманида яшайдиган аҳолининг узоқ замонлар даво-
мида қўлланилган, аммо глобаллашув даврида унутилиб бораётган
сўз бойлиги тўплашга ҳаракат қилинди. Бу мўъжаз қомусга зомин-
лик аҳоли нутқидаги барча сўзлар эмас, балки фаол истеъмолдан
қолиб, қариялар нутқидагина ишлатилаётгани, тарихан эскиргани,
улар ифодалаётган маъно ва ашёлар бугунги кунда мавжуд эмас-
лиги, адабий нормалар қолипига тушмаганлиги учун бугун сақлаб
қолинмаса, йўқолиб кетиши аниқ бўлганларинигина киритиш лозим

¹ Оға Бургутли. Бу кўҳна Зомин. -Т.: «Чўлпон», 1996.

² Древний Заамин. -Т.: «Фан», 1994. С. 6.

топилди. Афсуски, боболар томонидан яратилиб, минг йиллар давомида қўлланиб келган бу сўзлар ҳозирдаёқ унут бўлиш даражасига етиб қолди. Ҳолбуки, улар бизнинг қайта топилмас бебаҳо бойликларимиздир. Бу айтимларни боболар бизга омонатга қолдиришган, бу сўзларда боболарнинг руҳи, нафаси қолган. Уларни унутишга бугунги урпоқларнинг маънавий ҳақи йўқ. Шунинг учун ҳам китобдан зоминликлар азалдан қўллаб келган сўз, ибора, мақол, матал, топишмоқ, лапар, айтишув, ном, атама, олқиш, қарғиш ва бошқа адабий ҳамда тил ёдгорликлари жой олди.

Масаланинг иккинчи жиҳати шундаки, Зомин ўлкаси аҳолиси тилида қўлланилиб келган бу сўзлар бугун фаол фойдаланилмаётгани учун унутилиб кетса, ўзбек миллий тили сезиларли даражада ғариб бўлиб қолади. Умуммиллий ахлоқимиз ҳам бу ўлка аҳлининг маънавий қадриятларини ўзига сингдирмай туриб, керагича қудрат ва тўлалик касб этолмайди. Миллий маънавиятни ҳам бу ўлкадаги маънавиятга дахлдор ҳолатларни ҳисобга олмай туриб, керагидай юксак даражага кўтариб бўлмайди.

«Ватан бўсағадан бошланади», – дейди донолар. Бўсағасини билмаган, уни севмаган одам Ватанини билмайди ва севмайди. Ватанини англамаган не боис яшаётганини билмай ўтади. Англамаслик бепарволикни, бепарволик лоқайдликни, лоқайдлик манқуртликни туғдиради. Зомин деб аталмиш қадимий ва сўлим маконга боболарининг қиндик қонлари, инсонни ҳеч қачон тарк этмайдиган ватаний руҳият орқали боғланган муаллифлар «Зоминнинг тил қомуси» воситасида унутилиб кетиши мумкин бўлган маънавий қадриятларни имкон қадар сақлаб қолиш ҳамда келажак урпоқларга етказиш мақсадида ушбу ишга қўл урдилар.

Инсон борки, ота макон тушунчасига бефарқ эмас. Зеро, «Ватанга бош қўймай туриб, Жон ҳам таслим қилмас эмиш», – дейди машойихлар. Шу боис «Зомин» атамаси биронта зоминлик учун ҳам шунчаки сўз эмас. «Зомин» деганда, зоминликлар кўз олдига, энг аввало, виқорли тоғлар, кўм-кўк ястаниб ётган адирлар, иқлим шароити ва соф ҳавоси ила жаннат билан бўйлашадиган ўлка келади. Бу сўз замирида тоғ ва адирлар қўйнида ўсувчи шифобахш ўт-ўланлар: андиз, зира, кийикўт, равоч, эрбаа, ийтсийгак, ийтмурун, исирик, чачратқоқи, чирич, қўшаёқ каби саноқсиз ўт-ўланлар мужассам бўлади. «Зомин» сўзи Бешарчадаги мафтункор арчаларни, Ғўралассойдаги ўрикларни, Олмалисойдаги олмалар-у, тоғ бағрида тизилиб ётган бодомларни беихтиёр киши кўз олдига келтириб, бир

зум хаёлга толдиради, айна пайтда одамни дунёнинг адоқсиз майда ташвишларидан холи этади. «Зомин» сўзи тоғ бағридаги ҳар бир сой, ҳар бир жилғадан, баъзида сизиб, баъзида шарқираб оқаётган қишда илиқ, ёзда муздек, ичилганда ва чўмилганда минг дардга даво бўлувчи булоқ сувларининг таъмини сездиргандек бўлади.

Бу сўз қуёш энди кўтарилаётган паллада Ёнғоқлида жўжаларини сафга тизиб сувга келаётган ёинки Зовтошда чангалзорлар орасида гўё:

*Ғақил-ғақил, ғақилман,
Тавдан ташқа сақирман,
Ҳамма қуштинг бегиман,
Қарчиғайдинг жемиман, –*

дегандай хониш қилаётган какликларнинг мафтункор овозини, шунингдек, Олмалисойда:

*Питпилдиқ, питпилдиқ,
Кулчатайди кўп қилдиқ.
Чақирдиқ, чақирдиқ,
Кемадингиз, жеп қўйдиқ, –*

дея сайраётган беданаларнинг оромбахш товушини киши ёдига солади.

«Зомин» сўзининг ўзиёқ беихтиёр кўкламда очилиб, барчани ўзига мафтун этувчи лолаларни, адирларни қийғос қоплаб, қирмизи гилам бўлиб дилни қувонтирувчи қизғалдоқларни кишининг кўз олдига келтиради. Бу калима баҳор пайтларида адирларда, қирларда роҳат қилиб ёйилиб юрган қўй-қўзилар-у элибой халқнинг турмуш тарзи ҳақида сўйлаётгандек бўлади. Зомин адирларига ёнбошлаб, бўзаламга бошини қўйган одам қулоқларига беихтиёр Бойчиборнинг, Ғиркўкнинг ва ўз даврида Зомин ҳамда унинг атрофидаги юртларда доврўғ таратиб ўтган Сориотларнинг дупури эшитилаётгандек бўлади.

Зомин ҳақида сўз кетса, елкалари юртнинг адирларидек кенг, ўз маъносида ҳам, кўчма маънода ҳам бўйин томири йўғон, яъни ҳам полвон, ҳам ўжарроқ, гап-сўзлари ҳам яшаш жойидай нотекис, аммо тўғри ва дангал (зоминликлар юмшоқ гапиришни, сипо муомалани унчалик эплашолмайди), сохтакорликнинг кўчасидан ҳам ўтмаган

танти, жўмард, «меҳмон отангдан улуг» маталига амал қилувчи, қўли очиқ, бағри кенг, валломат кишилар эсга келади.

Зомин атамаси мақол, матал, ибора, топишмоқларга, ёр-ёр, алла, дoston ва эртақларга, умуман, катта бир бадий бойликка эга бўлган талантли кишиларни кўз олдига келтиради. Қўлингиздаги китоб ана шундай истеъдодли кишилар томонидан асрлар мобайнида қўлланиб ва сақланиб келган тил бойлигининг йўқолиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида яратилди. Ота макон Зоминнинг турли қирралари бу хилдаги неча китоблар яратилишига сабаб бўлади ҳали...

КИТОБДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Мухтарам ўқувчи! Сиз ушбу китобни ўқиш ва ундан фойдаланиш кечимида маълум қийинчиликларга дуч келишингиз табиий. Туркий тилнинг барча лаҳжаларида бўлганидек, зоминликлар нутқида ҳам товуш оҳангдошлиги, яъни сингармонизмга тўла амал қилинади. Қипчоқ лаҳжаси шеваларида нафақат унлилар, балки кўп ҳолларда ундош товушлар ҳам муайян уйғунликка эга бўлади. Чунончи, «**мэн**», «**сэн**» сўзларига жўналиш келишиги қўшимчаси «-ған» қўшилиши билан бу сўзлар «**маған**», «**саған**» кўринишини олади, яъни қўшимча таркибидаги «а» товуши «э» унлисини «а»га айлантиради.

Ҳозирги ўзбек алифбосида мантиққа мутлақо зид йўсинда тилимиздаги сингармонизм хусусияти ҳисобга олинмагани учун емак пишириш воситаси бўлмиш **ўтын**, бирор юмушга тайёрлан маъносидаги **бўл**, майсани англатувчи **бўз**, ўзиб кетиш ҳақидаги топшириқни билдирувчи **ўз**, балиқчилик анжоми бўлмиш **тўр** сўзларидаги «**ў**» товуши билан кечирим сўра, ялин маъносидаги **ўтин**, тақсимла, ажратиб юбор мазмунидаги **бўл**, пахтадан тўқиладиган мато тури бўлмиш **бўз**, ўзликни ва миллатимиз номининг ўзагини билдирувчи **ўз**, уйнинг юқорисини англатувчи **тўр** сўзларидаги «**ў**» унлиси бир-биридан фарқ қилинмайди. Учишга буйруқ маъносидаги **уч**, ўридан туришга буйруқни билдирувчи **тур**, ўнг ёки чап, орқа ё олдинга қайтар маъносидаги **бур** сўзларидаги «**у**» билан сонни билдирувчи **ўч**, нарса-ҳодисаларнинг турини англатувчи **тўр**, ҳимариш, тириштириш маъносидаги **бўр** сўзларидаги «**у**» товушлари ҳам бир-биридан фарқланмаган. Худди шу каби ташқари маъносидаги **тыш**, қурум маъносидаги **ыс** сўзларидаги «**и**» билан одам вужудининг мучаси бўлмиш **тиш**, ҳид маъносидаги **ис** сўзларидаги «**и**» товушлари ҳам ўзаро фарқ қилинмайди.

Ваҳоланки, мазкур унлилар нутқ товушига қўйиладиган барча талабга тўла жавоб беради. Одатда, нутқ товуши ҳисобланиш учун қуйидаги уч талабга жавоб бериш керак бўлади:

- а) бир-биридан фарқли талаффуз қилиниши лозим;
- б) эшитилишда фарқланиши керак;
- с) сўз ичида маъно тафовутини юзага келтириши зарур.

Аслида, бу унлилар нафақат Зомин шевасида, балки ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам мустақил товуш сифатида қўлланади. Бинобарин, ҳозирги ўзбек адабий тили амалиётида ҳам худди Зомин шевасидагидек тўққиз унли мавжуд. Афсуски, миллий адабий

тилимиз ва миллат аҳли нутқида бор бўлган товушларга тегишли белги, яъни алоҳида ҳарф ажратилмаган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек имлосида «**сўнг**», «**тонг**», «**чанг**» сўзларидаги аслида битта «**ң**» бурун товуши икки ҳарф билан ифодаланиши белгиланган. Натижада, аслида уч товушдан иборат сўзлар тўрт товушли сўзларга айланиб қолган. Нотўғри имло қондаси нотўғри талаффузни талаб қилади ва юзага келтиради: ҳозир деярли барча ёшлар «**ң**» товушини аниқ иккита: «**н**» ва «**г**» товушлари сифатида айтади. Мана шундай ножоиз ҳолат ушбу қомусда мазкур товушларни жорий алифболаримизда бўлмаган муайян ҳарфлар билан беришни тақозо этади. Бу ҳол ўз-ўзидан транскрипцияни қўллаш заруриятини келтириб чиқарадики, у қомусдан фойдаланишда ўқувчиларга бир қадар қийинчилик туғдиради.

Алоҳида таъкидлаш керакки, қипчоқ лаҳжасидаги кўпчилик шеваларда бўлганидек, зоминликлар нутқида ҳам «**х**» товушидан умуман фойдаланилмайди. Бу товуш уларда деярли ҳамisha «**қ**» тарзида қўлланилади. Зеро, туркий тилда дастлаб «**х**» товуши бўлмаган, унинг вазифасини «**қ**» бажарган. Кейинчалик маданий алоқалар ва нутқий зарурат натижасида туркий тилларда ҳам «**х**» товуши шаклланди. Тил барқарор ҳодисалиги боис Зомин шевасида бобо турк тилидаги ўша хусусият ҳанузга қадар сақланиб қолган. Бошқа тиллардан ўзлашган «**ф**» ундоши ҳам Зомин шевасига мутлақо сингмаган. Бу товуш билан ўзлашган сўзлар шевада «**п**» ундоши воситасида ифодаланади.

Туркий тилларда қадимда «**р**» ундоши сўз бошида келмаган. Бошқа тилдан ўзлашган кўплаб сўзларда эса «**р**» товушининг сўз бошида келиш ҳоллари мавжуд. Шундай ҳолатда зоминликлар нутқида «**р**» ундоши олдидан битта унли орттирилиб талаффуз қилинади. Бу ҳолат ҳам тилда тарихий илдишлар сақланишининг ёрқин кўринишидир. Туркий тилларда тарихан «**в**» ундоши ҳам бўлмаган. Унинг вазифасини «**б**» ёки «**ғ**» товушлари бажарган. Тилнинг тараққиёти давомида баъзи сўзлардаги «**б**», «**ғ**» товушлари «**в**» ундошига ўтган. Бу тарихий жараён ҳам зоминликлар нутқида яққол акс этади. Чунончи, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги «**қовоқ**» сўзини Алишер Навоий ўз асарларида «**қобоғ**» тарзида ишлатган (*Менгизлари гул-гул, мижжалари хор. Қобоғлари кенг-кенг, оғизлари тор*). Сўз ҳозир ҳам Зомин шевасида худди тилимизнинг узоқ тарихидагидек, «**қобоқ**» шаклида қўлланади.

Зомин шевасида «**б**» товуши сўз охирида келмайди. Бунга зару-

рат бўлганда «**борип**», «**кўрип**» йўсинида «**п**» ундоши қўлланади. Бу ҳолат ҳам қадимий туркий тилга хос хусусиятнинг шевада сақланганидан далолатдир.

Зоминликлар нутқида «**тариқ**», «**сарик**», «**ториқ**» каби сўзларда охириги **қ** товуши туширилиб, «**тари**», «**сари**», «**тори**» шаклида талаффуз қилинади. Бундай ҳолатда сўз охиридаги **қ** товушининг таъсирида ўзақдаги юмшоқ «**ә**» унлиси қаттиқ «**а**» товушига айланади. Бошқача қилиб айтганда, сингармонизм ҳодисасидаги қўшимчанинг ўзакка таъсир кўрсатиш қонунияти амал қилади.

Зомин шевасида туркий тилларга хос сингармонизмнинг ҳар уч қонунияти деярли тўлиқ амал қилади. Яъни сўз ўзагининг табиати-га қараб қўшимча ҳам қаттиқ ёки юмшоқ; ўзакнинг жарангли ёки жарангсиз ундош билан тугашига мос равишда қўшимча ҳам жарангли ёки жарангсиз; ўзакнинг лабланган унли ёки лабланмаган унли билан келишига қараб қўшимча ҳам лабланган ва лабланмаган товуш билан келади. Бу ҳолат, табиий равишда, «**-қа, -кә, -ға, -гә**»; «**-та, -тә, -да, -дә**»; «**-ум, -ўм -ім, -ым**»; «**-иң, -ың, -ўң, -уң**» каби қўшоқ қўшимчалар (қўшимчалар жуфтлиги)ни юзага келтиради. Бу ҳолат мазкур шеванинг, бир томондан, эски ўзбек тилидан тамоман узоқлашиб кетмаганини кўрсатса, иккинчи томондан, унинг умумтуркий тилнинг бир бўлаги сифатидаги универсал ҳодиса эканини хотирага солиб туради.

Қайд этилганидек, зоминликлар сўзлашадиган тилнинг табиати-га хос жиҳатларни ёзувда тўлароқ акс эттириш учун ҳозирги ўзбек алифбосида бўлмаган ҳарфлар ҳам талаб этиладики, ушбу китобда мазкур ҳолат имкони борица ҳисобга олинди. Қомусда зоминликлар шевасининг товуш хусусиятларини имкон қадар тўла акс эттириш учун адабий тилда мавжуд ҳарфларнинг баъзиларини бир қадар ўзгартириш, айрим қўшимча ҳарфлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

№	Унли товушларнинг қомусдаги ҳарфий ифодаси	Товушларнинг вазифаси ва ҳарфий маънодошлари
1.	Ә, ә	«Ака» сўзидаги юмшоқ «а» унлиси
2.	А, а	«От» сўзидаги қаттиқ «о» товуши

3.	Э, э	«Эшик» сўзидаги юмшок «э» унлиси
4.	И, и	«Ип» сўзидаги юмшок «и» товуши
5.	Ы, ы	«Қиш» сўзидаги қаттиқ «и» унлиси
6.	Ў, ў	«Ўзук» сўзидаги юмшок «у» товуши
7.	У, у	«Урчук» сўзидаги қаттиқ «у» унлиси
8.	Ө, ө	«Ўзбек» сўзидаги юмшок «ў» товуши
9.	О, о	«Ўтин» сўзидаги қаттиқ «ў» унлиси
10.	Ң, ң	«Тонг» сўзидаги «нг» бирикмасини яхлит ифодалайдиган бурун товуши

Эслатма:

1. Қолган барча ҳарфлар адабий тилдаги шаклда берилган.
2. Келтирилган мисоллар, одамлардан ёзиб олинган ёки фольклор асарларидан келтирилган матнлар баъзан транскрипцияда, баъзан адабий тилдаги шаклда берилди.
3. Сўзларни изоҳлашда уларнинг оғзаки нутқдаги айтилиш ҳолати асос қилиб олинди.
4. Транскрипциядан фойдаланилгани учун шева сўзларини алифбо тартиби билан жойлаштиришда дастлабки ҳарфларгина ҳисобга олинди.
5. Оғзаки ижод намуналари дахлсиз маданий ёдгорлик бўлгани учун айрим мисоллардаги табу қўйилган қўполроқ сўзлар ўз ҳолича қолдирилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланди.

ЭРТАКЛАРНИ БЕШИГИДА БЕЛАГАН ЭЛ

Гўзал Зомин ўлкаси ўзига хос моддий ва маънавий маданият, бой ҳамда теран тарихга эга бўлган юртдир. Узоқ асрлар олдин дунёга келиб, тарихда теран из қолдирган Уструшона давлатидаги марказий қалалардан бири сифатида машҳур бўлган Зомин ўз даврида қандай иқтисодий, сиёсий, маданий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлганини тарихчилар кейинги пайтдаги кашфиётларида янги далиллар асосида кўрсатиб беришмоқда. Дарҳақиқат, милодий йил ҳисобининг III – V асрларидан бошлаб, саккиз юз йилдан ошиқроқ вақт мобайнида Хўжанддан Фориш тоғларигача, шимолий чегараси Чинозга қадар давом этган Уструшона давлати то араблар истилосигача ҳам чорвачилиги, ҳунармандчилиги, маданияти юқори тараққий этган мамлакат бўлганлиги ўрта аср солномачилари битикларида қайд этилган. Бундай фикрлар Ибн Ҳавқал, Ибн Хордадбек (IX аср), Низомулмулк (XI аср) асарларида алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Қадимшунос олимларнинг изланишлари натижасида Зомин тумани ҳудудидан топилган тангалар ўлканинг кўҳна ва жуда қизиқ тарихи ҳақида ҳикоялар сўйлайдилар. Илмий тадқиқотлар V-VI асрларга тегишли бу тангалар, бир томондан, Зоминнинг ўша пайтдаёқ савдо-сотиқ ривожланган юрт бўлганлигини исботласа, иккинчи томондан, ўлканинг маданий ва касбий савияси ана шундай пулларни саноат йўли билан ишлаб чиқара оладиган даражада юксак эканлигини кўрсатади. Айни вақтда ушбу тангалар санъат асари сифатида ҳам катта қийматга эгадир.

Жуда қадим тарихга эга «Зомин» атамаси узоқ ўтмишда биргина туман номини эмас, балки Уструшона давлатининг катта қисмини англатган. Ўшанинг таъсирида бўлса керак, яқин-яқинларгача ҳам бир томони Ўратепа, бир ёғи Жиззах, бир ёни Чинозга қадар чўзилган тоғу чўллардан иборат кенг майдон Зомин деб юритиларди. Ишлаб чиқариш ва сиёсат борасидаги замонга боғлиқ ўзгаришлар жойларнинг аталиши ва уларнинг маконий миқёсига ҳам таҳрир киритиб бормоқда. Шу сабабли бугунги ҳудудий ўлчамлар, маъмурий номлашлар Зомин ўлкасининг асл тарихий миқёсини бир қадар торайтирганини ҳисобга олиш лозим.

Зоминнинг шимолий ва шарқий қисми пасттекистиклар, жануби ва ғарби қир-адир ҳамда тоғлардан иборат. Иқлими кескин континентал, ёзи қуруқ иссиқ, қиши совуқ келади. Адирлар кумтош, кум,

мергел, лёсдан ташкил топган. Уларнинг усти чағиртошлар билан қопланган. Зоминда серсув сойлар, тубсиз жар, қалтис зов ва газалар кўп. Кўклам ёмғирлари туфайли сойлар тўлиб оқади, тез-тез сел келиб туради.

Ўлканинг жанубидаги адирлар таркиби гипсли оч бўз тупроқдан иборат. Текисликлар тупроғи бўз кўнғир бўлиб, баҳорикор деҳқончиликка қулайдир. Кўкламда қир-адирлар турли чечаклар билан ясанадилар. Зоминнинг тоғли қисмини арчазору табиий ўрмонлар бегаб туради. Бу тенгсиз гўзалликнинг қачон ва қандай пайдо бўлганлигини аниқ айтиш мушкул. Табиати мафтункор, чорвачилиги ривожланган, экин-текини бараваж, халқи тўқ Зомин ҳамма замонларда ҳам турли ҳукмдорларнинг эътиборини тортди келган. Тарихда Ўратепа ва Зомин учун Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида доимий тортишувлар бўлиб тургани, ҳар иккала ҳукмдор ҳам ўлкани ўзиники қилишга интилки маълум. Бунинг устига, Жиззах, Ўратепа, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарлари ҳамда Фарғона водийсини бир-бирига боғлашда Зомин муҳим ўрин тутди. Хуллас, ота юрт ҳаммаша нафақат ўз фарзандлари, балки атрофдагиларнинг ҳам назарида бўлиб келган.

Одамлар яшай бошлаганига икки минг йилдан ортиқроқ бўлган деб ҳисобланаётган гўзал Зомин учинчи минг йилликка 41 минг 757 гектарлик ўрмон ҳўжалиги, 27 минг 802 гектар миллий боғ, 8 минг 933 гектар қўриқхона, осмон билан бўйлашган юксак тоғлар, неча ўнлаб қишлоқлар, мағрур, танти, бир оз қайсарроқ одамлари билан кириб келди.

Кўпчилик туркийлар сингари зоминликларнинг ота-боболари ҳам қадимдан чорва билан шуғулланган, кўчманчи ҳаёт кечирган. Ўтроқ ҳаёт тарзи қадимги элибойларни ўсимчилик сиру синоатини пухта ўзлаштиришни талаб этди. Шу боис бугун Зоминдан жуда машҳур деҳқонлар етишиб чиқди. Қирқ беш миллион метр куб сўғимга эга бўлган Зомин сув омбори қурилиши ўлкада экинчилик ривожланишига омил бўлди. Тумандаги бўз ва қўриқ ерлар очилиб, турли-туман техник ва озуқа экинлари экилиб, улардан мўл ҳосил етиштирилаётир.

Мустақилликка эришилгандан кейин Зоминда чорва ва ўсимчилик маҳсулотларини қайта ишлаш, улардан аҳоли эҳтиёжига яраша товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш борасида бир қатор самарали ишлар амалга оширилди. Жумладан, Туркиянинг «Башқуртмаш» фирмаси билан шерикликда 1850 тонна пахта толасини қайта ишлашга мўлжалланган Зомин тўқимачилик комплекси, йилига 5 минг

тонна помидорни қайта ишлаб тоmat пастаси ва кетчуп тайёрлайдиган Ўзбекистон-Исроил қўшма корхонаси ташкил этиш каби мўлжаллар амалга оширила бошланди. Бу ишхоналар тўла қувват билан фаолиятга киришиб кетса, ўлканинг ривожига ижобий таъсир кўрсатиши табиийдир. «Оқар» қишлоғида 5 минг тонна қанд лавлагини қайта ишлаш қувватига эга кичик қанд фабрикаси ишга туширилганлиги бундай ишларни кенг қўламда олиб бориш мумкинлигини кўрсатади.

Зомин фақат табиати билан эмас, балки, биринчи навбатда, ғурурли, ориятли, дангалчи халқи билан эътиборга сазовордир. Зоминликларга хос эзгу маънавий сифатлар иккинчи жаҳон уруши йилларида бу тумандан уч ярим мингдан ошиқ одам жанглarda иштирок этганида, 465 киши ана шу оғир кунlarda Фарҳод ГЭС қурилишида ҳалол меҳнат қилганида, ўтган асрнинг 50-60-йилларида неча минглаб зоминликларнинг гўзал ота масканларини ташлаб, Мирзачўлни ўзлаштиришда қатнашганларида намоён бўлди.

Кўҳна Зоминнинг шаънини юксалтиришда, унинг фарзандларини элга танитишда турли даврlarda туманга раҳбарлик қилган Парда Умрзоқов, Раҳмат Турғунбоев, Абуди Сатторов, Саттор Усмонов, Болтабой Раҳматуллаев, Эргаш Холматов, Вали Хўжаев, Аҳад Соибназаров, Ҳаҳор Ортиқмуродов, Нормухаммад Умаров, Абдулла Турдикулов, Ўрол Абдуалимов, Оқбўта Умаров, Ойбек Аширматов, Суннат Субҳонкулов, Пиримқул Соибназаров, Ўскан Азимов, Эсон Қаршибоев каби фидойи инсонларнинг ўрни катта эканини таъкидлаш керак.

Ҳар бир юртни ўзгаларга танитишда ўша юртдан чиққан ёзувчи, олим, санъаткор ва спортчилар катта ўрин тутadi. Шу маънода ҳам кўҳна Зомин ўз истеъдодли фарзандлари билан фахрлана олади. Ёрлақаб бахши, Бибинисо бахши, Вафойи, Турсунжон Рашид, Заидбек Алимов, Абдусаттор Содиқов, Турдибек Назаров, Карим Мирусанов каби кўплаб қалам эгалари ушбу ўлка болаларидир. Шукрулла Файзулла, Жонибек Субҳон, Абдурашид Пардаев, Оға Бургутли, Ҳаёт Шодмон каби ижодкорларнинг асарлари кўпчилик хонадонларга кириб борган.

Фан оламида ўз ўрнига эга бўлган зоминлик олимлар ҳам анчагина эканлиги кишида ифтихор туйғусини пайдо қилади. Булар орасида Ойсара Умрзоқова, Темир Хўжаев, Анқабой Қулжонов, Назирқул Шербоев, Донабой Алламуродов, Ўттам Умрзоқов, Нурилла Аҳмедов, Шодмон Пиримкулов, Ҳазратқул Қаршибоев, Суло

Ҳакимов, Суюн Қораев, Нормухаммад Умаров, Шавкат Мирзиёев, Маматкарим Абдурасулов, Пўлат Холқўзиев, Холбўта Маматқулов, Тошпўлат Умрзоқов, Нарзулла Шеронов, Карим Эгамқулов, Уктам Тошбеков, Йўлдош Сувонқулов, Одил Олтишев, Пўлат Ҳамдамов, Яхшибой Бўрибоев, Абдусалом Жонибеков каби таниқли олимлар бор.

Зоминликлар азал-азалдан кураш ва кўпкарини яхши кўришади, миллий спортнинг бу икки тури билан жиддий шуғулланиб келишади. Чунончи, Балибек полвон, Султон полвон, Жума полвон, Қодир полвон сингари улоқчиларимиз не бир мураккаб шароитларда улоқни айтириб, маррага ташлаб, зоминликлар кўнглини ғурурга тўлдиришган. Улар юртнинг довруғини икки дарё оралиғида машҳур қилган назаркарда улоқчилар эдилар.

Зоминликлар азалдан сўз эгаси ҳам бўлишган. Улар сўзни ўйлаб, жойига қўйиб, топиб ишлатишади. Сўз зоминлик учун фақат алоқа воситасигина эмас, балки қурол ҳам. Улар сўз билан душманларига қарши курашишган, айбдорларни жазолашган, нуқсонлиларга танбеҳ беришган, эзгу амал қилганларни тақдирлашган. Хуллас, Зоминда сўзга ўта жиддият билан муносабатда бўлинган. Муҳаббат ҳам, нафрат ҳам сўзда ўзига муносиб бир йўсинда ифодасини топган. Бу ҳолат халқ йўлида битилган шеърлари билан мамлакатга танилиб қолган зоминлик шоир Ҳаёт Шодмоннинг ота юрт васфи-га бағишланган бир шеърида тўла намоён бўладики, ўша битикни тўлиғича келтириш мақсадга мувофиқдир:

Гўзал Зомин

*Тавоб қилган етти фалак, чўғ, оташга,
Суюк бўлган кунда илҳақ ой, қуёшга,
Дуо кетган нурли тилак тоғу тошга.
Сен отамдан, сен энамдан қолган мерос,
Гўзал Зомин, Ватанимсан, сен муқаддас.*

*Ҳар гиёҳнинг жонга малҳам, танга даво,
Дил сиёҳлиқ кўрмагандур сендан маъво,
Юрагингдек мусаффо дур тазо ҳаво.
Соҳибқирон шифо топган дармон элим,
Мулки Турон вафо топган кўрғон элим.*

Чиройингдан либос кияр сулув баҳор,
Шаршарангда юзин чаяр оппоқ сахар,
Оҳуларинг кипригидан ҳайрат ўпар.
Мўъжизанинг сочларини силаган эл,
Эртакларни бешигида белаган эл.

Бахшиларнинг айтиб кетган бордир сўзи,
Алпомиш ҳам жиян экан бизга ўзи,
Эналари бўған асли Зомин қизи.
Жуманбулбул кўнгилларни яйратган эл,
Чанқовузи Ҳалимани сайратган эл.

Тиззасига қўйиб гуллар япроғини,
Игна қилиб қошларининг қиёғини,
Соғинчлардан эшиб ипак жиягини.
Садоқатдан желак жовған санам элим,
Гўрўғлиға чопон қовған энам элим.

Қорабайир от ўйнатған ўн беш ёшдан,
Улоғини олдирмаған эгар қошдан,
Қўлўромол сийлов ўтли, ноз-қарашдан.
Ошиқларни бешкартилаб қўшган элим,
Ёр васлига қанот бойлаб шошган элим.

Қирлардаги қизғалдоқдай қирмиз бети,
Кулчатойга қозонида қайнар эти,
Қайниларга қайишади қимиз тутиб.
Ғилминдисин сори мойда қиздирған эл,
Куби пишиб, келинларин оздирған эл.

Қурға чиқса, қирқта молнинг жилиги оз,
Қирға чиқса, қийқиради минг чавандоз,
Туяни ҳам кўтарганни кўрганам рост.
Тоғ бағрида сурув-сурув қўйли элим,
Кўпкар берган, кураш берган тўйли элим.

Эналари битта бўлсин, давкар тувған,
Элни деган, эркни деган навкар тувған,

Суфасидан Искандарни уриб қувған.
Шараф-шони жаҳон бўлган кўкай элим,
Шарофлари султон бўлган дўкай элим.

Эзгуликдан уруғ сочган ғаллакори,
Туёғини санамаган чорвадори,
Мирзачўлни обод қилган пахтакори.
Жилбошида гўжа тортган дийқон элим.
Наврўзларга сумалаги эҳсон элим.

Оқ кабутар парвозлари дилга хумор,
Ниятингга орзуларинг бўлди тумор,
Минг йилликни кўрганлар бор, кўрмаган бор.
Кўнгил хушлаб қўшиқ айтар замон бўлди,
Кўкни ташлаб бугун Ҳаёт Шодмон бўлди.

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ ЭҲТИЁЖИ

Ўзининг илдизини, ота-боболарининг кимлигини билишга интилиш чин одамга хос хусусиятдир. Шунинг учун ҳам одам генетик томирларига боғланиб, ўтмишидан узилмай яшайди. Ўтмишидан тамомила узилиб, фақат бугуни билан яшайдиган кимса манқуртдир. Чунки унинг кўнглида, хаёлида тананинг эҳтиёжларидан юксакроқ қадриятларга ўрин бўлмайди. Зоминликлар азал-азалдан боболарига, ўзининг илдизи қаерларга бориб тақалишига қизиқиб яшашади. Бу – уларнинг хос сифатларидан бири. Шу боис зоминликларда уруғ суриштирилади, ўзининг қайси уруғ ёки этник шоҳга тегишли эканини билмаслик айб саналади.

Туркий қавмлар, хусусан, ўзбек уруғлари ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк»¹, XIV асрда яшаган машҳур тарихчи Рашидиддин Фазлуллоҳ Қазвиний (Ҳамадоний)нинг «Жомеъ ат-таворих»², Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Бобурнинг «Бобурнома»³, Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк»⁴ асарларида ўзбек уруғлари ҳақида жуда кенг ва батафсил маълумот берилган.

Машҳур лаҳжашунос ва элшунос олим профессор Ғози Олим Юнусов ўзининг «Ўзбек лаҳжалари таснифида бир тажриба»⁵ асарида ўзбек халқининг этногенези ва таркиби ҳақида, унинг уруғ ҳамда қабилаларга бўлиниши тўғрисида қимматли фикрлар билдирган. Этнограф Б.Х.Кармишева⁶ ҳам мазкур соҳада жуда кўп ишлар қилганини таъкидлаш керак. Ҳасан Ато Абуший қаламига мансуб «Туркий қавмлар тарихи»⁷ китобининг босилиши бу борадаги тушунчаларимизни кенгайтди, айти пайтда жуда кўп ишлар қилиниши зарурлигини ҳам ёдга солди.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 жилдлик. –Т., 1960–1963.

² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Москва-Ленинград, 1952. Кн. 1.

³ Бобир. Бобирнома. – Т., 1960.

⁴ Абулғози Баҳодирхон. – Шажараи турк. – Т., 1992.

⁵ Ғози Олим. Ўзбек лаҳжалари таснифида бир тажриба. – Тошкент, 1936.

⁶ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. –М., 1976.

⁷ Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. –Т.: Чўлпон, 1995.

Ўзбек олимлари орасида биринчи бўлиб этнонимлар муаммосига оид алоҳида асар ёзган тадқиқотчи филология фанлари доктори, профессор Худойберди Дониёровдир.¹ Маълумки, 92 бовли ўзбек элатини ташкил қилган уруғ ва қабилаларнинг таркиби, сони уларни ўзида мужассамлаштирган насабнома – шажаралар, уларнинг сақланган ёки сақланмагани ҳақида турли мулоҳазалар, тахминлар мавжуд эди. Х.Дониёров узоқ вақт мобайнида олиб борган машаққатли илмий изланишлар натижасида муаммоларнинг аксариятини ҳал қилди. Олим ўз тадқиқотида минг, юз, қирқ, кўнғирот, найман, сарой, қанғли, қипчоқ ва бошқа уруғ ҳамда қабилаларнинг этник таркибини таҳлил этади.

Ушбу китобда Зомин худудида яшовчи ўзбек этник уруғлари юзасидан бирмунча маълумотлар тўпланди. Зомин ва унинг обривидаги масканларда ҳаёт кечирувчи аҳоли мансуб бўлган уруғлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, шева ва урф-одатлари имкон даражасида ўрганилди.

Ватан остонадан бошланади. Демак, Ватанни таниш, аввало, туғилиб ўсган масканни таниш демақдир. Халқнинг бир қадар қаттиққўллик билан: «Етти отасини билмаган – қул», – деб чиқарган ҳукми одамни хушёрликка чорлайди. Зеро, ўз илдизини билмаслик, айниқса, буни билишга уринмаслик кишидаги ўзлик туйғусини сўндиради. У фақат бугуни билан яшай бошлайди. Боболар шаънини асраш, уларга лойиқ бўлишга интилиш, уларнинг номига доғ туширмасликка уриниш туйғуси сўнади. Чунки ном унтилади. Йўқ насада эса, шаън ҳам бўлмаслиги аён ҳақиқатдир. Шу йўсинда одам манқуртлашиб боради.

Ота-боболар хотираси олдида масъулият сезмаслик барча бузилишларнинг ибтидосидир. Шунинг учун ҳам Зомин ҳақидаги қарашлар билдирилар экан, бу масканда яшаган ва яшаётган этник уруғлар тўғрисида тўхталмаслик мумкин эмас. Худди шу маънавий зарурият туфайли юртнинг куюнчак ва билимдон ўғли Оға Бургутли ўзининг «Кўҳна Зомин»² китобида қадимий ўлка тўғрисида қалам су-
рар экан, унда яшаётган этник уруғларга ҳам бир қадар батафсил тўхталишга уринади.

¹ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. -Т.: Фан, 1968.

² Оға Бургутли. Кўҳна Зомин. -Т.: Меҳнат, 1996.

Туркий уруғлар ўз ватани бўлмиш Турон ўлкасида азал-азалдан яшаганлар. Милодий йил ҳисоби бўйича биринчи асрнинг биринчи ярмида ҳам туркийлар бу ерларда истиқомат қилганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Илмда ўзбекларнинг халқ сифатида шакллана бошлаган даври IX-X асрларга тўғри келади деган қараш бор. Ўзбек халқининг тўлиқ шаклланишида бир пайтлар Дашти Қипчоқда кун кечирган қавмларнинг алоҳида ўрни бор, улар ҳозирги Ўзбекистонга, умуман, Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларига ҳам кенг ёйилиб, ўша жойларда ўtroқлашганлар. Зомин туманида яшовчи кўпчилик аҳоли ҳам ҳануз қадим элибой боболарининг иши – чорвачилик билан шуғулланаётганликлари сингари бирмунча кейинроқ ўзлаштирган касблари бўлмиш экинчилик борасида ҳам омилкорлик кўрсатмоқдалар.

Зомин ҳудудида ўзбеклардан ташқари, қирғизлар, қисман, тожиклар яшайди. Бу ҳудудда истиқомат қилувчи ўзбеклар асосан қипчоқ лаҳжасида сўйлашувчи шева вакиллари бўлиб, кичик бир қисм аҳоли қарлуқ шевасида сўзлашади.

Қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи уруғ вакиллари ўз шева хусусиятларини яхши сақлаш билан бирга қадимий этник илдиэларини унутмасликка ҳам ҳаракат қилишади. Бу ҳолат, айниқса, тўймаъракаларда, қиз олиб, қиз беришда, хусусан, кекса авлод орасида кўзга очиқ ташланади. Зомин ҳудудида, қисман, қирқлар, асосан, юз уруғи вакиллари яшашади. Юз уруғи ўзбекнинг катта уруғларидан саналиб, улар фақат Зоминдагина эмас, Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудларига ҳам кенг тарқалганлар. Ўтган асрдаёқ генерал А.Макшеев «Туркистон ўлкаси этнографик жуғрофий статистик маълумотлари»¹ номли ишида юз уруғини гуруҳлаштиришга ҳаракат қилган. Аммо унинг бу уринишида анчагина чалкашликлар мавжуд. Манбани яхши билмагани учун муаллиф бир уруғнинг ўзини баъзан турли гуруҳларга киритади. Шунинг учун у тузган жадвалдан танқидий фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Худди шундай ўхшаш ҳолатни 1994 йили «Фан» босмасида чоп этилган «Древний Заамин» китобида ҳам кўриш мумкин. Асар муаллифлари ўзлари ахборотчи сифатида танлаб олган тасодикий

¹Макшеев А. И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркистанском крае. Записки императорского географического общества по отделу статистики. Т. II. С-Пб., 1871.

одамларнинг ноилмий қарашларини зоминликлар этник таркиби ва унинг тарқалиш частотасини изоҳлашга асос қилиб олишади.¹

Йирик турколог олим академик В.В.Радлов қадимги рун ёзувларини ўқиб, туркий тилларни таснифлаган, бошқача қилиб айтганда, туркологияни ўз даврига нисбатан бир даража юқори кўтарган. Академик В.В.Радлов тилшунослик соҳасидаги ана шундай хизматлари билан бирга, туркий халқлар тилларини уруғ ва қабиаларнинг шевалари билан боғлаб ўрганиш ҳамда туркий халқларнинг этнографиясини ривожлантириш соҳасида катта ишлар ҳам қилган. Жумладан, олим «Рус географияси жамиятининг битиклари»²да чоп этилган «Зарафшон водийсининг ўрта қисми» ишида ўзбекларнинг уруғ ва тармоқларга бўлинишлари, уруғларнинг номлари, уларнинг яшаган жойи, аҳолиси сони ва бошқалар ҳақида қизиқарли маълумотлар беради. Аммо юз уруғи ҳақида фикр юритганда академик В. Радлов ҳам генерал А.Макшеевнинг тахминий таснифига суяниб иш кўради.³

Барча туркий халқлар сингари элибой ўзбеклар ҳам ўз этник илдизларига ҳеч қачон бефарқ бўлмаганлар. Қавм-қариндошни, аж-доду уруғларни унутмаслик, уларга оқибат кўрсатиш халқимизнинг азалий эътиқодига айланган. Бу ҳол Зоминда янада мустаҳкам. Шу боис улар нотаниш киши билан учрашиб қолсалар, ҳозиргача ҳам: «Не эл бўласан?», – деб сўрайдилар. Бу сўроқ кишини, шубҳасиз, сергаклантиради, ўзи мансуб бўлган уруғни, унинг келиб чиқиши ва тармоқларини билишга ундайди. Акс ҳолда, одам ўзгалар олдида ноқулай аҳволга тушиб, қисиниб қолиши мумкин. Зоминлик кексаларнинг кўпчилиги ўзи мансуб шажарани яхши шарҳлайди ва у ҳақда авлодларига сўйлаб беради. Жумладан, хитойизи уруғи вакили 95 ёшли Тўйчибой ота Тўқсонбой ўғли хитойизи уруғини ўн икки отага бўлиб, уларни тегишли шохларга ажратиб шундай изоҳлайди:

I шох: 1. Бешкуби. 2. Тиғирик. 3. Қурғозон. 4. Боқмоччойи (боқмоччойи – тиғирикнинг бир қисми) бир ота; **II шох:** 1. Муғол. 2. Увол. 3. Чирқировуқ. 4. Қўжайбачча бир ота; **III шох:** 1. Қонқўжа. 2. Қорақурсоқ. 3. Небўса. 4. Сортжузи бир отанинг болалари. Тўйчибой отанинг изоҳи бўйича, ўн икки ота хитойизи морқа боласининг бири-

¹ Буряков Ю. Ф., Грицина А. А., Кочиев Б. Д. Древний Заамин. –Т.: «Фан», 1994. С. 74-86.

² Радлов В. В. Среднезерафшанская долина. «Записки русского географического общества». Т. IV, СПб.: 1880.

³ Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника. М.: 1889.

дан тарқаган бўлиб, морқа юзнинг энг тўнғичи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тўю маъракаларда ошнинг олди морқаларга тортилган. Тўйчибой отанинг таъкидлашича, туркман ва жалойир уруғлари етим хитойизига мансубдир. Шуниси қизиқки, А.Макшеев ва В.Радлов таснифи жадвалида ҳам туркман ҳамда жалойир уруғлари 4- ва 5-рақамларда Хитой юзи гуруҳига киритилган.

Оқбулоқ қишлоғидан чиққан 70 ёшли туғма этнограф, уруғшунос Яхшилиқ Тоғай ўғли ҳам хитойизи уруғини деярли Тўйчибой Тўқсонбой ўғли сингари изоҳлайди. Фақат Яхшилиқ Тоғай ўғли таснифидаги фарқ шохларнинг ўринлашувида кўзга ташланади. Унингча: **I шох:** 1. Қонқўжа. 2. Қорақурсоқ. 3. Небўса. 4. Сортжузи бир отадан. **II шох:** 1. Бешкуби. 2. Тиғириқ. 3. Қурғозон. 4. Боқмоччойи бир отадан. **III шох:** 1. Муғол. 2. Увол. 3. Чирқировуқ. 4. Қўжайбачча бир отадан тараганлар ва улар битта Хитойизи уруғини ташкил этадилар. У киши уруғнинг номи Хитойга қараб кетган из – йўлдан келиб чиққан деб изоҳлайди. Тўйчибой отанинг гапига қараганда, хитойизи, аслида, Хитой юзи бирикмасидан пайдо бўлган, яъни юз уруғининг бир тармоғи – қайсидир жиҳати билан Хитойга дахлдор бўлган қабилалар бирлашмасини аңлатади.

Боғишамол қишлоғида яшаган 96 ёшли Турот бобо Ёрбек ўғли эса шундай ҳикоят қилади: «Бир пайтлар Туркистоннинг жуда кўп қисми, жумладан, Зомин ҳам Хитойга тобе бўлган экан. Туркийлар Хитойга қарши узоқ вақт курашибдилар ва босқинчиларни юртларидан ҳайдаб чиқаришибди. Оғир ва омонсиз жанглардан музаффар қайтаётган жангчиларнинг 140 нафари Зоминнинг тотли суви, мусаффо ҳавоси ва баланд тоғларига ошуфта бўлиб, шу ерни қароргоҳга айлантиришибди. Улардан юз нафари Зоминнинг кун чиқишига, қирқ нафари кун ботишига ўрнашибдилар. Вақтлар ўтиши билан улар Зоминда туп ёзиб, палак отиб улкан элатга айланишибди. Юз ва қирқ уруғлари шу тарзда пайдо бўлган. Мен бу ҳикоятни катта бобомдан эшитганман», – дейди Турот бобо.

Тарихий манбалар шундан далолат берадиларки, бир вақтлар Бактрияда ҳукмронлик қилган хитойлик «улкан юэчжилар» сиёсий ҳокимияти Хюми, Шуанми, Хисс, Думи, Гуйшуан сингари беш қудратли хонадон қўлида бўлган. Гуйшуанларнинг етакчиси Кудзула Кадфиз қолган хонадонларга мансуб ҳудудларни ҳам ўзига бўйсундириб, улкан Кушон давлатига асос солади. Турот бобо ҳикоясидаги воқеалар, эҳтимол, кушонлардан олдин ҳукмронлик қилган хитойликларга қарши кураш асносида содир бўлгандир.

Гап тарихий-этник илдизлар ҳақида кетганда, айтиш керакки, Зомин номининг келиб чиқиши борасида ҳам халқ орасида бир нақл юради. Унга кўра, Александр Македонский юртимизга бостириб келганида Зомин атрофларида Катван деган киши ҳукмдор бўлган экан. Ғоят тадбиркор, қўрқмас ва жасур бу одам ўз аскарлари билан Македонский лашкарига қаттиқ қаршилиқ кўрсатибди. Катванчилар томонидан отилган палақмон тоши буюк македонияликка тегиб ярадор қилади. Тош зарбидан мияси чайқалиб қарахт бўлиб қолган лашкарбошини ўлди деб ўйлашади. Аини шу вақтда Македонскийга янги кучлар ёрдамга етиб келади. Узоқ давом этган омонсиз жангда Катваннинг ўттиз минглик қўшинидан атиги саккиз минги қолади. Оқсоқоллар одамлар жонига зомин бўлмаслик учун Катванга таслим бўлган маъқул деб маслаҳат берадилар. Лекин Катван маслаҳатга кирмайди. Тирик қолган аскарларини эргаштириб, Зангал чўлига чекинади. Шундан сўнг чўл Катван чўли деб, минглаб ҳимоячилар қони тўкилган қала эса Зомин деб юритиладиган бўлади. Кейинчалик Катван чўли Мирзачўл деб аталадиган бўлибди.

92 бовли ўзбек элатининг асосий уч устуни: минг, юз, қирқ уруғлари деб нақл қилинади халқда. Минг уруғи вакиллари Самарқанд атрофида, Қўқон, Фарғона ҳамда Балхда учрайди. Минг уруғига мансуб аҳолининг асосий қисми урбанизация жараёни таъсирида шаҳарлашиб (сипойилашиб), ўз этник илдизлари қаерга бориб тақалишини билмайдиган ҳолга келган. Шу сабабли ҳам халқ орасида юз жуда улкан уруғ сифатида таассурот қолдиради.

Зоминлик қариялар юз уруғини ўз эшитганлари асосида гуруҳлаштиришга уриниб келадилар. Бунда кўпчилик юзнинг асосини «морқа боласи» тармоғи ташкил этади деб ҳисоблайди. Гап шундаки, ўн икки ота хитойизи, олти ота ражаб боласи, олти ота солин-уяс, олти ота туёқли – жами ўттиз ота «морқа боласи» тармоғини ташкил этади деб қаралади. Оқсоқолларнинг боболаридан қолиб келаётган халқона таснифига кўра, юз уруғи, аввало, уч катта тармоққа бўлинади:

1. Морқа.

2. Ражаб боласи.

3. Парча юз.

Морқа, ўз навбатида, яна икки катта шохга ажралади: а) хитойизи ёки хитой юзи; б) уяс-солин. Аввал таъкидланганидек, хитойизининг ўзи яна ўн икки отага, ўн икки отанинг ҳар бири ўз ичида уч отага бўлинади. Ҳайратланарлиси шундаки, бу шохларга мансуб

қарияларнинг кўпчилиги ҳеч қандай қийинчиликсиз мазкур шохларни изоҳлаб, ёшларнинг қай бири қайси шохга мансублигини шешиб (ҳал қилиб) бера оладилар.

Масалан, олти ота авлодларини бирлаштирувчи солин-уяс шохи икки мустақил тармоқ: **уяс ва солинга** бўлинади. «**Уяс**» эса ўз ичиди: 1) керайит; 2) норин; 3) уяс; 4) кўса; 5) оқчепкан; 6) боймоқли сингари олти отага бўлинади. Бу уруғларга мансуб кишилар ҳозирда ота-боболари яшаган қадимий масканларидан ташқари, Зарбдор, Мирзаобод, Жиззах, Бекобод, Гулистон, Боёвут, Ғаллаорол, Ўратепа сингари туман ва кентларда истиқомат қилишади. «**Солин**» тармоғининг ўзи ҳам олти отага бўлинади: 1) тоғайтўби; 2) шодмонтўби; 3) қирқсадоқ; 4) лапкарач; 5) давлат; 6) жобувчи. Солинлар ота маконларидан ташқари, Жиззах, Ғаллаорол, Ўратепа туманларида яшашади.

Ражаб боласи шохи ҳам олти отага ажралади: **бэччўз** (бешюз), **қоштамғалы**, **найман**, **бэшбала**, **жувансыйрак**, **чалжувут** тарзида номланадилар. Буларнинг ўзлари ҳам яна бир қанча ички бўлинишларга эга. Жумладан, олти отанинг бири **найманнинг** ўзи **байтобы**, **бійтобы**, **ташкэскэн**, **таштобы**, **чойынтобы**, **эшбайтобы** тарзида тармоқланиб кетади.

Қарапчы ҳам юз уруғига мансуб, олти отадан тарқалган авлодлардан иборатдир: **айтамғалы**, **бэшкэл**, **көктамғалы**, **тарнав қарапчы**, **қуччы**, **қоқани қарапчи**. Халқ орасидан чиққан айрим элшунослар «**искандар**» элати ҳам, аслида, қарапчыларга мансуб деб қарайдилар. Қаропчилар бугунги кунда Зоминнинг ўзидан ташқари, Гулистон, Мирзаобод, Сирдарё, Сардоба, Сайхунобод, Боёвут, Бекобод, Ўратепа туманлари ва Гулистон шаҳрида истиқомат қилади.

Парчаюз юз уруғининг учинчи шохи саналади. Парчаюз, аввало, «уштомғалы» ва «тўрттамғалы» тарзида икки йирик гуруҳга ажралади. **Уштамғалынинг** ўзи **алмачы**, **сіргалі**, **ойувлы**, **балғалы**, **қойанқулақлы**, **ышқылы**, **мырза каби** бутоқларга тармоқланади.

Ойувлынинг ўзи олти ота: **ақкйгіз**, **шэкэр**, **қарақалпақ**, **элйэр**, **қурбантай**, **пучуғай** сингари шохчаларга ажралади. Бу уруғларга мансуб кишилар ҳозирда мамлакатимизнинг деярли барча жойларида ҳаёт кечиради.

Жалойир ва туркманлар ҳам юз уруғига мансуб, улар Зоминга кейинроқ кўчиб келишган. Бу уруққа мансуб кишилар Зоминдан ташқари, Нурота, Ғаллаорол туманлари ҳамда Сирдарё ва Сурхондарё вилоятларида қалин яшашади.

Зомин туманида **қырқ** уруғига мансуб аҳоли ҳам анчагина, улар туманнинг Пишағар, Шўрча, Чапарашлы қишлоқларида яшашади. Жиззах, Ғаллаорол, Булунғур туманларида ҳам уларнинг вакиллари борлиги маълум. Қырқлар **қарақойлы, қарача, малтап-мулкуш, чапарашлы, чорткэсэр, тоқчара, чувуллақ** каби **етти** отага бўлинади.

Зоминда жуда қадим замонлардан буён ўзбеклар билан бирга қирғизлар ҳам ҳаёт кечириб келишади. Табиийки, қирғиз ва ўзбеклар бирга яшабгина қолмай олди-берди, қариндош ва қуда-андачилик ҳам қилишади.

Қирғизлар ҳам ҳанузгача қандай уруққа мансуб эканлигини библиб юрадиган этнос бўлганидан, зомин қирғизларида ҳам шу одат сақланиб қолган. Қирғизлар Зоминнинг Сарыкәмэр, Дуғаба, Қараңасай, Усмони, Өрікли, Қарамазар, Таллы, Тәмтұм каби сўлим тоғ қишлоқларида кун кечиришади. Улар қирғиз халқининг **арық, қутічө, абай, манақ, қәліқә, қуталы, чапан, унгул, чэктамға** каби уруғларига мансуб кишилардир.

Зомин туманида яшаётган ёки аجدодлари зоминлик бўлиб, эндиликда мамлакатнинг турли бурчакларида истиқомат қилаётган кишилар жуда кўп. Айни вақтда, Зомин ҳудудидаги уруғ номлари билан Ўзбекистоннинг бошқа минтақаларида яшаётган элатлар ва уларнинг кентлари номи бир хил бўлиб, қолиши, ҳатто бундай масканлар бошқа туркий мамлакатларда ҳам учраб туриши кузатилган. Бунинг ажабланарли ери йўқ, аслида. Негаки, барча туркий халқларнинг илдизи битта. Уруғу элатларни ёлғиз туркий оғочнинг турли бутоқлари деб билмоқ ва бошқа миллатларда бизнинг элат номларининг бўлишини яқинлигимиз ҳамда илдизимиз бирлигидан далолат деб қарамоқ лозим.

Дунёнинг турли бурчакларига сочилиб кетган, турли маконларда яшаб, турлича динларга эътиқод қилиб, турли сиёсий тузумда ҳаёт кечираётган илдизи бир туркий халқлар ўз тарихини чуқур билганлари сари бир-бирларига яқинлашиб келаверадилар. Туркий қавмларнинг асл бешиги бўлган Туркистоннинг туғди-битди турклари – ўзбеклар ҳам миллий мустақиллик шарофати билан ўз илдизини англагани сари туркий дунёдаги ўрни доимо тўрда экани маълум бўлмоқда.

УДУМЛАР – ЎЛМАС ҚАДРИЯТ

Ҳар бир миллат ёки ундан кичик этник қатламга хос удумлар шу этноснинг маънавий қиёфасини ташкил этувчи асосий омиллардан саналади. Ўзбеклар дунёдаги энг қадимий халқлардан бири сифатида ўзининг ахлоқий-маънавий борлигини тайин этувчи удумларнинг бутун бошли тизимига эга. Удумлар ҳар бир миллатнинг ўзлигини, бошқа этнослардан ажралиб турадиган жиҳатларни англатиши билан аҳамиятлидир. Эҳтимол, айрим удумларимиз ўзга этник қатлам вакилларига унчалик тушунарли бўлмаслиги, унчалик ўтиришмаслиги, бутунлай ёқмаслиги ҳам мумкин. Лекин бу ҳол ўша удумларнинг ярамаслигини англатмайди. Балки ҳаёт ва унинг ҳодисаларига ёндашувдаги фарқларни билдиради. Тўғри, биз ўз удумларига кўркўрона маҳлиё бўлиб, уни дуч келганга тиқиштирадиган маҳдуд миллат эмасмиз. Айни вақтда, ўз удумларимизга эҳтиром билан муносабатда бўлиш, уларнинг яшаб қолишга ҳақлиларини янада ривожлантириб, миллат маънавиятининг узвий бўлакларидан бирига айлантиришимиз кераклигини ҳам биламиз.

Ҳозирги шиддатли глобллашув замонида ҳар бир миллат бошқаларга ўхшамаган жиҳати билангина жаҳон айвонидан ўзига муносиб жой топа олиши мумкин. Олдинлари универсаллик умумийликда деб билинарди. Эндиликда универсаллик хусусийликда экани, халқ қанчалик ўзига хос бўлса, унинг универсал, бошқалар билан кесишиб кетадиган маънавий, ахлоқий чизгилари шунчалик кўпайиши очун миқёсида ҳам англаб етилди.

Шўролар замонида ўзликдан чекиниш, ўзбеклигидан уялиш туйғуси анчагина кенг ёйилгани учун салкам бир аср вақт давомида миллат ўз удумларидан бегоналашиш жараёнини бошдан кечирди. Шунинг оқибати ўлароқ ҳозирги кунда ҳам айрим кишиларда ўзининг қиёфасини тайин этадиган тутумларга нописандлик билан қараш, кўпгина удумларни кераксиз ҳисоблаш, бошқаларнинг бизга бегона ва тушунарсиз қадриятларига маҳлиёлик ҳолатлари кўзга ташланади.

Ҳаётий тутумларини тез-тез, бўлар-бўлмасга ўзгартираверишни истамайдиган консерваторлик кўпчилик ўзбеклар сингари зоминликларнинг ҳам асосий этник белгиларидан ҳисобланади. Зеро, консерватив бўлмаган миллат боболарнинг ҳаёт синовларидан ўтган энг қимматли қадриятларидан айрилиб қолиши мумкин. Таъкидлаш керакки, зоминликларда инсоннинг серқирра ҳаётидаги деярли барча

ҳолатларга мос удумлар тизими мавжуд, кўпларига ҳанузгача амал қилиб келинади. Дейлик, исм қўйиш ҳам ўзига хос удумлардан, исмда туғилган бола ва унинг туғилишига тегишли воқеа-ҳодисаларнинг энг асосий жиҳатлари акс этган. Зоминликларда: «Ҳар бир бола оти билан туғилади», – деган қараш бор. Шу боис ҳам бу ерликлар болага қўйилаётган исмда унинг қайси уруққа мансублиги, сулоланинг нечанчи авлоди экани, туғилган вақти, ўзининг соғломлик даражаси, танасида ортиқча ёки етмайдиган жиҳатлар борлиги каби жиҳатларнинг акс эттирилишига эътибор қилишган.

Шунингдек, зоминликлар боланинг танасигина эмас, унинг руҳияти ва кўнгли ҳам соғлом бўлишига азал-азалдан диққат қаратишган. Момоларимиз бола кўнглининг соғлом ва тоза бўлишида бешиқдалик пайтида эшитган алла муҳим ўрин тутишини билишган. Зоминликлар тилидан айтилган аллаларда онанинг орзуси, тўла маънодаги одам ҳақидаги идеали акс этган дейиш мумкин. Тўғри, аллаларда баландпарвоз тилаклар, юксак чақириқлар, тенгсиз поэтик кашфиётлар ҳамиша бўлавермаслиги мумкин. Лекин уларда она қалбининг ҳарорати, тилакларнинг самимияти, боласига чин инсоний сифатлар ёр бўлишини исташидаги ҳаққоният мавжуд. Зомин аллаларидан бирида шундай дейилган:

Әллә балам, әлләйә!

Айналайын ақсары,

Алатавдың жапсары.

Түлкіпостың сүйәві,

Сулув қыздың күйәві.

Әлләйә, балам, әллә!

Дупур-дупур ат кәлдi,

Эшикә қараң, ким кәлдi?

Ізәнгісі тылладан

Умырзақжандай бәк кәлдi.

Әлләйә, балам, әллә!

Мәнің улым уқласынав,

Талдан атлар ойнасынав.

Шу улғанам эр жәтіп,

Қызлар чәчіні сыласынав.

Әлләйә, балам, әллә!

Ҳанифа Бойбек қизи

Ўзбек ўзини болаларининг нафақат бугуни, балки келажаги учун ҳам масъул ҳисоблайди. Шунинг учун урпоқларининг тақдири ўзлари ўйлагандек бўлишига интилишади. Айни ҳолатни Зомин тумани чегараларида яшайдиган аҳоли ҳаёт тарзида ҳам кўриш мумкин. Шундай удумлардан бири «**Бешиккerti**» деб номланади. Ушбу удумга кўра, ҳали бешикда ётган ўғил ва қиз болалар, худди Алпомиш ва Ойбарчин сингари бир-бирига аташтириб қўйилади.

Шуни эсда тутиш керакки, бешиккerti қилиш қариндош ёхуд уруғдошлар ўртасида доим ҳам бўлавермаган. Удумга бир-бирини жуда яхши билган, бир-бирига ўзига ишонгандек қаттиқ ишонган, бир-биридан кечолмайдиган кишилар амал қилганлар. Бешиккертини бузиш мумкин бўлмаган. Чунки бундай қилиш икки ўтбоши ва уларнинг яқин жоначир қариндошлари орасидаги барча муносабатларни йўқ қилиш билан барабар эди. Удумда зоминликларнинг тақдирга ишонадиган, Яратганга таваккал қилгувчи бандалар экани акс этган. Зеро, улар қисматдан қутулиб бўлмаслигини, бинобарин, бешиккerti орқали ҳам манглайга ёзилган тақдир битигини ўзгартириб бўлмаслигини яхши билишган.

Ўз вақтида зоминликлар орасида анча кенг тарқалган «**кўйэвләш**» деб аталувчи удум ҳам эътиборга лойиқдир. Барча ўзбеклар сингари зоминликларда ҳам Ғарб аҳли тушунчасидаги «севги эркинлиги» айб саналган. Бу ерларда балоғатга етган йигит-қизнинг Кунботишдаги каби севги саргузаштларини татишларига изн бўлмагани учун ёшлар севишган тақдирларида ҳам ўзларини эмин-эркин тутолмаганлар. Туркий ахлоққа кўра, одамларнинг интим муносабатлари пардали бўлиши кераклиги элибойлар учун ҳам мажбурий маънавий талаб эди. Лекин барча ёшлар сингари зоминлик йигит-қизлар ҳам жуда бўлмаса, унаштирилганидан кейин, одамлар кўзидан яширин ҳолатда бўлса-да, бир-бири билан учрашиб туришга, бир-бирларини билишга, ўзларида бўлажак умр йўлдошлари ҳақида тасаввур пайдо қилишга уринганлар.

Шунинг учун бўлажак куёв унаштирилган қизниқига бориб, у билан учрашиб туришга интилган. Бунинг учун келиннинг янгасини совға-салом билан ўзига оғдириб олиши керак бўлган. Шундагина улар учрашув «тактика»сини ишлаб чиқиши мумкин эди. Негаки, қизу йигитнинг учрашуви нафақат бошқалар, биринчи навбатда, уй ичидаги эркаклардан бекитилиши керак бўлган. Эътибор қилган ўқувчи «Алпомиш» достонида халқимизнинг ана шундай удуми тасвирланганига гувоҳ бўлади:

*Барчин шундай гажакдорди,
Ҳамма сизга интизорди,
Бориб кўринг зулфакдорди.
Ўғринча қаллиққа бормоқ,
Ўзбек юртида расм борди.*

Тўйда улоқ-кўпқари бериш – элибой зоминликларнинг қадимдан қолган одати. Чунки олдинлари деярли ҳар бир зоминлик эшигидаги «**жәккәмық**»да камида битта бедов боғлиқ турган. Кўпқари «**чабаған**»нинг чаққонлиги, усталиги, кучи қандайлигини намоён этадиган ўйин, унда енгиб чиққанларга «**салым**» ёки «**зат**» берилган. Кўпқарида чавандозларга ўртадаги улоқни бошқалардан тортиб олиб келтириб ташлаш учун узоқдан ҳам кўзга яққол ташланиб турадиган сомон тўшаб қўйилган махсус «**мәррә**» белгиланган. У «**сабан**» («сомон») деб ҳам юритилган. Маррада баковул туриб улоқнинг «сабан»га ҳар ташланиши учун бериладиган солимни эълон қилиб турган. «Сабан»га ташланган улоқ учун бериладиган солим ёки зот кичикдан катта сари ўсиб борган. Зоминда умумий улоқдан ташқари, «куда улоқ» ҳам бўлиб, у янги қудалар учун аталган ва улар томонидан қўйилган солимга таянилган.

Дунёдаги барча халқлар ҳаётида тўй муҳим аҳамият касб этади. Тўйга боғлиқ удумларда у ёки бу миллатнинг қиёфаси, руҳий дунёси яққолроқ намоён бўлади. Олдинлари Зоминда уйланиш тўйига боғлиқ удумлар тамомила ўзгача шакл ва мазмунга эга бўлган.

Уйланиш тўйида куёв икки ўртоғи билан тўй куни келинникига борган. Икки ўртоқ «**куйәвнәкәр**» ҳисобланган. Куёв, албатта, бу икки йигит ортида, кўзга ташланмайроқ юришга ҳаракат қилган. Келинникида бу уч йигит салобат билан секин-секин қадам ташлаб, ҳар уч майда қадамда бир бор сал эгилиб «**сәләм сап**», яъни салом солиб боришган. Бу ҳолатни тўйхонадаги қизу болалар қизиқиш билан томоша қилишган. Шундан кейин келинникида «**тоғыстабақ**» ёки тўққиз товоқ қилиниб, куёв ва унинг жўралари олдида тўққиз хил емак олиб кирилган. Куёв ва «куйәвнәкәр»лар емаклардан тотиниб, ҳар бир товоққа пул ташлашган.

Мазкур удумнинг ташкилотчиси, иштирокчиси ва ижрочиси қиз чиқараётган ўтбошига яқин аёллар, кўпроқ келиннинг янгалари бўлишган. Янгалар қанча гапга уста, топқир бўлса, куёв томондан шунча кўп пул ундиришган, пуллар шу аёллар ўртасида бўлиб олинган. Айни шунга ўхшаш удум тасвири элибой ўзбеклар ҳаёти ва

руҳиятининг бадий қомуси «Алпомиш» достонида шундай берилди:

*Бойваччалар бекнинг гирдин олади,
Куёвнавкар бўлиб бунда туради.
Ўзбекнинг расими шундай бўлади:
Қизу жувон бари йиғилиб келади,
Куёвнинг олдига шундай боради.
Оппорған таомин навкарлари еб,
Тобоғига танга-тилла солади.
Не бир хотинлар вақти хуш бўп боради,
Анча танга бунда унум қилади.
Ўртага ўт ёқиб қизлар туради,
Салом солиб, бекни бошлаб боради.*

Зоминликларнинг тўйга доир удумлари орасида бугунга қадар ҳам унутилмаган «**қыз жәшірәр**», «**қыз ізләр**», «**қыз сөйләтәр**» кабилар бор. «Алпомиш» достонидаги тасвирлар зоминликлар ҳамон амал қилиб келаётган удумлар қанчалар қадимийлигини кўрсатади:

*Барчинойни бул ўртага олади,
Қадимги расими шундай бўлади:
Барчинойни қиз опқочти қилади,
Не келинлар юриб қизни сўради,
Бир ердан буларни топиб олади.
Икки вакил у мулладан келади,
Келиб қизнинг ихтиёрин сўради,
Уялгандан қабул қилмай туради.
Қиз сўйлатар деган расм бўлади,
Қиз гапиртган анча пулни олади.
Барчин вакилини энди беради,
Ҳакимбекни энди қабул қилади.*

Зомин тумани қишлоқларида келин-куёвга никоҳ ўқилгандан кейин қилинадиган маросимлар ҳам анчагина, улар ҳам доим қувонч-шодлик, қий-чув, ўйин-кулги билан эш бўлиб ўтади. Чунончи, «**кәмпір өлді**», «**ійт ырыллатар**», «**чәч сыйпатар**», «**қол уштатар**», «**айна корсәтәр**» каби удумлар минтақа келин тўйларида жуда жонли ва қизиқарли кечади.

«**Кәмпір өлді**» удумига кўра, куёв келин олдига кираётганида тўйдаги холис кампирлардан бири «ўлиб» қолади. Маълумки, ўзбекда ўлик бўлган жойда тўй, бошқа қувноқ маросимлар ўтказилмайди. Шу боис куёв ўликни бартараф қилиши, унга пул бериб, «тирилтириши» зарур бўлади. Ундан кейин ёшлар йўлида «**йит ырыллатар**» тўсиғи пайдо бўлади. Ириллаб куёвларга халал берадиган бу «ит» келинга яқин аёллардан бири, албатта. Уни ирилламайдиган қилиш учун ҳам пул беришга тўғри келади. Хуллас, тўсиқлардан ўтгунча ёнчиғи анча енгиллашган куёв ҳар томондаги қизу жувонларга салом сола-сола чимилдиққа ўтади.

Куёв ва куёвнавкарлар олдига қўйнинг тўши пишириб киритилади, у еб бўлингач куёвжўраларга кўйлак, дўппи, рўмолча сингари сарполардан бериб чиқариб юборилади. Сўнг келин янга-ю қизлар томонидан оқ кигизга солиниб, куёв олдига кўтариб келинади. Шундан кейин навбати билан «**айна көрсәтәр**», «**қол уштатар**», «**чәч сыйпатар**» сингари удумлар бажарилади. Кўп ҳолларда куёв-келин тўй кунигача бир-бирларини кўрмаган бўлишади. Чимилдиқда холи қолишларидан олдин ёшларни руҳан бир-бирига яқинлаштириш учун бу хил ҳазиломуз удумлар ўтказилган. Жумладан, «**айна көрсәтәр**» удумида икки ёш биринчи бор бир-бирини ойнада кўриб, озгина бўлса-да, кўнгиллари илиши кўзда тутилади. Янгалар ойнани шундай тутишганки, имкон қадар ёшларга бир-бирларининг ёқимли томонлари кўринган. Ахир, келин-куёв бир-бирларини ўрнидан турғизиб тафтиш қилмаган-ку?

Ёшларнинг эти бир қадар «ўлдирил»гач «**қол уштатар**» удуми амалга оширилган. Яъни ёшларнинг кўзлари бир-бирларига бир қадар ўрганди, энди қўллари ҳам сесканмайдиган бўлсин. Токи ўзлари чимилдиқда ёлғиз қолганда бир-бирларидан чўчиб кетишмасин. Ундан кейин янгалар томонидан «**чәч сыйпатар**» маросими ўтказилган. Бунга кўра, йигит янгалар кўмагида илкинчи марта бўлажак ёрининг сочини силаган. Ғоят интим кўринишдаги шунча процедуралар ўталгач, улар қиладиган иш деярли қолмагандан сўнг янгалар ёшларга: «**Нимә қылсаларыңыз ықтыяр өзләріңиздә**», – деб уларни ўз ҳолларига қўйишган.

Зоминда келин тўйларидаги «**бақан тутыш**» удуми тўйларга ажиб бир сирлилик, жозиба бахш этади. Бунда келин келаётган қишлоқ ёки кўчанинг ёш йигитлари, ўсмир болалари, қизлари тўйхонага олиб борадиган йўлнинг турли жойларида келин олиб кетилаётган уловнинг йўлини арқон ёки таёқ билан тўсиб келин томондагилардан рўмолча, дўппи, қийиқ сингари сийлиқлар олишади. Бу бир жиҳатдан, қишлоқ болаларининг ташқаридан келаётган келинга солган ўзига хос «бож»лари

Бўлса, иккинчи томондан, келин бўлиб тушаётган қизнинг чеварлиги қандайлигини билиб олиш йўли ҳам бўлган. Афсуски, ҳозирда бу беозор ва ёқимли удум унутилиб бормоқда. Удум қандай амалга оширилгани «Алпомиш» достонида ҳам жуда ёрқин бўёқларда чизилган:

*Юринг, қизлар, бораёқ деб,
Бек акамни кўрайик деб,
Чечани олиб келайик деб,
Қизу хотин бораётир,
Йўлда боқон солайлик деб,
Тўппи, рўмол олайлик деб...
Акасиман ул кўришиб қолади,
Кўп қизлар келинни ўртага олади,
Ўтказмайди, йўлда боқон солади,
Суқсур каниз тўппи, рўмол беради.*

Ўтган асрнинг 70-йилларигача ҳам Зоминда бўладиган келин тўйларида «**айтышув**» деган удум бор эди. Маълумки, бунга яқин удум қозоқ ва қирғиз қардошларда ҳозир ҳам мавжуд. Кейинги йилларда ёшлар кишидан ижодкорликни талаб қиладиган бу хил одатларга «бошни қотирадиган» эскилик сарқити тарзида қарай бошлаганидан, бу удум бизда деярли йўқолиб кетди. Ҳолбуки, айтишув ёшларнинг ақлини чархлаши, дидини ўстириши, уларни ҳозиржавоблик ва топқирликка ўргатиши жиҳатидан тенгсиз аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда халқ оғзаки ижоди намуналари миллий удумларни асраб-авайлайдиган ва кейинги авлодларга етказиб берадиган ягона ва улкан восита бўлиб қолди. Шу маънода «Алпомиш» достонидаги Бодом бикач билан Алпомишнинг айтишувидаги нозик жиҳатларга яна бир бор назар солиш катта аҳамиятга эгадир. Уларда шунчаки фикрлар олишуви, рақибни мот қилиш истагигина эмас, балки айтишувчиларнинг асл инсоний моҳияти, олам ҳодисаларига берган баҳоси, ўзларининг қандай ёндашувга муносиблиги каби жиҳатлар ҳам акс этади:

Бодом бикач:

*Сойи-сойи¹ сайкалай қўйди бошлаб, ёй-ёй,
Қалам қошли янгалай ўлан бошлаб, ёй-ёй,*

¹ Бодом бикачнинг тили чучук бўлгани учун «р» товушини айтилмайди.

Қизик-қизик айтинглай, қиз-келинлай, ёй-ёй,
Қизиб кетса, Ултонбек танга ташлай, ёй-ёй.

«Қултой»:

Сари кўсам саркалар қўйни бошлар, ёр-ёр,
Қалам қошли янгалар ўлан бошлар, ёр-ёр,
Қизик-қизик айтманглар, қиз-келинлар, ёр-ёр,
Алпомишдан қолган молни Ултон кимга ташлар, ёр-ёр.

Достонда Қултой қиёфасидаги Алпомишнинг ўз жуфти ҳалоли бўлмиш Ойбарчин билан айтишув саҳнасида ёмонлик ва ёмонлар туфайли юзага келган инсоний фожиалар, қисмат ва одам, улуғворлик ва тубанлик, ҳақ йўлда эканига ишонган эркакнинг чексиз қудрати, ўзига ишончи ва забун ҳолдаги аёлнинг чорасиз ҳолати, чорасизликнинг айтишув натижасига ҳам таъсир қилиши бутун серқирралиги билан берилган. Бу айтишувда иддао ҳам, норозилик ҳам, чақирик ҳам, араз ҳам, икки интиқ қалбнинг талпинуви ҳам, ниҳоят инсоний тутумнинг ночорлиги фикрнинг ожизлигига олиб келиши ҳам намоён бўлади:

«Қултой»:

Биздан қолган қўзилар
Қўй бўлибди, ёр-ёр,
Биздан қолган Барчиной
Бўй бўлибди, ёр-ёр,
Бўй қиз бўлиб жуда ҳам
Тўй бўлибди, ёр-ёр,
Биздан қолган қулунлар
От бўлибди, ёр-ёр,
Биздан қолган Барчиной
Ёт бўлибди, ёр-ёр.

Барчин:

Ўйлай-ўйлай Барчиной
Ўй бўлибди, ёр-ёр,
Ҳозир гумон қилибсиз
Ёт бўлибди, ёр-ёр,
Сизи билан айтишиб,
Мот бўлибди, ёр-ёр...

Зомин туманидаги тўйларда ҳам ўз вақтида шу каби айтишувлар бўлар, унда келин билан куёв ўртасидаги бадий-фикрий олишув авжига чиқар, кўнгилдаги ҳеч қачон айтилмайдиган дардлар тилга кўчар, кўпинча, келин тарафдорлари одоб юзасидан «енгилиб» кўярди. Келин тўйларидаги айтишувлар санъат даражасида ижро қилиниб, айтишувчилар бир-бирларининг сурату сийратларини шеърга, куйга айлантирардилар. Айтишув мисралари, одатда, «ёр-ёр» сўзлари билан тугалланарди. Тўғри, ёр-ёр айтиш, ғоят ночор ҳолда бўлса-да, ҳозирга қадар бор. Аммо олдинги асл айтишувлар ҳозирги «ёр-ёр»лар сингари радио-телевизордан эшитиб олдиндан ёдлаб олинган сўзлардан иборат бўлмас, улар чинакам импровизация (ҳозир тўқилган) маҳсули, ҳақиқий бадий ижод намуналари эди.

Афсуски, кишиларга сон-саноқсиз қулайликлар келтираётган тараққиёт, урбанизация жараёни кишилар кўнглидаги эзгуликни намойиш этувчи шу хилдаги маънавий қадриятларни йўқотиб юборди ва бу жараён шиддат билан давом этмоқда. Аттангки, эндиликда бу удумларни миллий қадриятлиги учунгина тиклаб бўлмайди. Негаки, безовта қалбнинг, покиза юракнинг маҳсули ўлароқ ўз-ўзидан пайдо бўлган айтишувни истак ёки топшириқ билан йўлга қўйиш мумкин эмас. Аммо яқин ўтмишда ҳам зоминликлар тўйларида айтишувлар бўлгани, уларнинг экспромт билан, ўша вазиятнинг ўзидан келиб чиқиб, қатнашчиларнинг кимлигига қараб, жойида тўқилгани чин. Қуйида ўшандай айтишувлардан айрим намуналар келтирилади:

*Ёр-ёр айтсанг, берман кел,
Айтишайик, ёр-ёр.
Чечанликтинг тубига
Жетишайик, ёр-ёр.*

*Олатовдинг боеридан
Кўч келади, ёр-ёр.
Қора жўрға қўшилган
Қўш келади, ёр-ёр.*

*Синомогон жерларга
Опом тушти, ёр-ёр.
Опомди урғон жездамдинг
Қўли синсин, ёр-ёр.
Оробого ортқоним*

Бари кебак, ёр-ёр.
 Қизларгулга қигоним
 Бари жибак, ёр-ёр.

Анқобойди бой дединг,
 Бойи қоно, ёр-ёр?
 Самаварда қойноб жотқон
 Чайи қоно, ёр-ёр?

Оробоғо ортқоним
 Ўққо лойиқ, ёр-ёр.
 Қизларгул деган опом
 Бекка лойиқ, ёр-ёр.

(Тўти Райимбекова, Жалойир қишлоғи).

Қотор-қотор туялар
 Бўтонг қоно, ёр-ёр?
 Бўтокўзли жон сингним,
 Отонг қоно, ёр-ёр?

Отонг бўсо, тўйинго
 Кемасмиди, ёр-ёр?
 «Қўш кепсизлар, қудолор!» –
 Демасмиди, ёр-ёр?

Олоқопқо суянган
 Энангмиди, ёр-ёр?
 Жиломойди, кулади,
 Ўгаймиди, ёр-ёр?

Оробоғо жукланган
 Қомирмакан, ёр-ёр?
 Паранжига ўронгон
 Келинмакан, ёр-ёр?

Осмондоғи жилдизлор
 Саккизмакан, ёр-ёр?

Саккиз қиздинг сардори
Бу бизмакан, ёр-ёр?

Саккиз қиздинг сардори
Биз бўламиз, ёр-ёр.
Саккиз боқто очилгон
Гуллоломиз, ёр-ёр.

Саккиз қиздинг сардори
Келди денгнар, ёр-ёр.
Сингнисининг ҳалини
Билди денгнар, ёр-ёр.

Шилдир-шилдир шибоқо
Сирғом тушти, ёр-ёр.
Синомоғон жерларга
Сингним тушти, ёр-ёр.

(Гулсанам Усмонқулова, Жалойир қишлоғи).

Чимилтиқтинг остидан
Қочти кучук, ёр-ёр.
Чечалардинг барининг
Мурни пучук, ёр-ёр.

Чимилтиқтинг устидан
Чичқон қочти, ёр-ёр.
Майизини товолмай
Жездеам қочти, ёр-ёр.

Биздинг уйдинг орқоси
Қороболчиқ, ёр-ёр.
Бу тўйдоғи чечалардинг
Бари қончиқ, ёр-ёр.

(Тўти Райимбекова, Жалойир қишлоғи).

Тоқто-тоқто кўпирик
Тоқтинг бўсин, ёр-ёр.
Ҳазрат Али қизидой
Боқтинг бўсин, ёр-ёр.

Улмонойдинг уйини
Толдон жовғон, ёр-ёр.
Толчибиқтай келинди
Қойдон товғон, ёр-ёр?

Отти минди оқтолоп,
Тўнди кийди поқтолоп.
Ўсканбойдинг ёрини
Апкепперди нўқтолоп.

Узун-узун орқоннор
Тутқа жетмас, ёр-ёр.
Олип кеган қўйингиз
Журтқо жетмас, ёр-ёр.

Оппоринг-до, жилигини
Устун қилинг, ёр-ёр.
Керак бўса, терисидан
Пўстин қилинг, ёр-ёр.

(Ўғилой Умарова, Туркман қишлоғи).

Шилдир-шилдир сувларға,
Сирғом тушти, ёр-ёр.
Синолмоғон жерларға
Сингним тушти, ёр-ёр.

Сингним тушкан жерларға
Ой бўлайин, ёр-ёр.
Куяв тортқон чилимга
Жай бўлойин, ёр-ёр.

Товдо қулун кишнайди
От бўлдим деп, ёр-ёр.
Уйда келин жилойди
Жот бўлдим деп, ёр-ёр.

Жиломо, қиз, жиломо,
Тўй сеники, ёр-ёр.
Бўсоғоси тиллодон
Уй сеники, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Гул кесканим, ёр-ёр.
Бир ҳавлида ўйношиб-о,
Тенг ўсканим, ёр-ёр.

Тенг ўсканим жўнасаё,
Кузатайик, ёр-ёр.
Катман минан жўлпори
Тузатайик, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Келин жонон, ёр-ёр.
Шу келинди оғондо-ё
Жўқтир ормон, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан-о,
Чай қутингиз, ёр-ёр.
Куяв, қоно келинга-ё
Борқутингиз, ёр-ёр?

Опқоронинг¹ шамоли-ё
Ириллойд, ёр-ёр.
Чичқоқ улоқ бердим деб-о
Гариллайди, ёр-ёр.

¹ Опқоро – жануби-ғарб томон.

Хай-хай ўлан, жон ўлан-о,
 Ўлан узун, ёр-ёр.
 Куяв, қоно келинга-ё
 Тилло жузук, ёр-ёр?

(Бувниса Бўтаева, Қаропчи қишлоғи).

Зоминликларга хос удумлар фақат тўйлардагина эмас, балки ўлимга алоқадор маросимларда ҳам намоён бўлади. Бу ўлкада яшовчилар яқин кишисини сўнгги йўлга муносиб кузатишга катта эътибор беришган. Зоминда бундан йигирма беш йилча олдин ҳам эркаларнинг айтиб йиғлаш одати бор эди. Бугунги кунда ҳам ўлик чиқарилаётган уйда ҳали жасад сувга олинмасдан олдин «**тайақ уштағаннар**» таъзияга келаётган ҳар бир кишини «**давуш чығарып**», яъни овоз чиқариб йиғлаб кутиб олиши шарт ҳисобланади. Қишлоқнинг ўтағасиларидан бири қатор турган эркаларга вақти-вақти билан «**давуш чығарыш**» кераклигини эслатиб туради. Шундай қилинмаса, дунёдан ўтган кишига етарлича иззат билдирилмаган ҳисобланади. Албатта, бугунги кун кишисига мазкур удумда бир қадар атайинлик, томошабоплик бордай туюлади. Лекин у юзага келган қадим замонларда, ҳали боболаримизни туйғулар самимияти ва ўзгалар бахтсизлигини ўзиникидай қабул қилиш саодати тарк этмаган вақтларда тамомила бошқача бўлгани аниқ.

Марҳумга яқин аёллар: она, қиз, сингил, умр йўлдоши кабилар томонидан юракларни эзиб юборадиган йўқлов йиғилари ҳозирга қадар ҳам яратилмоқда ва айтилмоқда. Зеро, ўлим, йўқотиш деган ҳодисалар йўқолиб кетмас экан, самимиятдан айрилмаган истеъдодларнинг бадиҳавий айтимлари ҳам яратилаверади. Қуйида шулардан айрим намуналар келтирилади:

Чөллөрдә өскән аққуэрай,
 Сыбызық қылып тартқыдай.
 Қандай апам борыды?
 Хәр салқадан айтқыдай.
 Апажаным, вай апам!

«Апа!» – дэсәм болама?
 Этәгim жәшкә толама?
 Этәгim жувсам айрылар

Апам қайдан тавулар?
Апажаным, вай апам!

Бурум-бурум жоллардан
Бурулуп кэгән, вай апам!
Қыя-қыя жоллардан
Қыёлап кэгән, вай апам!
Апажаным, дарткәшым!

Сувға барсам сувда жоқ,
Қармақ сасам көлда жоқ!
Жолға чықсам, жолда жоқ!
Апажаным, сырдашым!

Қой дэсәңиз, қойайын,
Қочқар қойлар сойайын.
Апажаным орныға
Бәлләрыны қойайын.
Апажоным, сырдашым!

(Қизларгул Бойбек қизи)

Ўлимнинг элчиси келди,
Қўлида қомчиси келди.
Қочойиқ боғу бўстоннорго,
Қочқон минон қутулмоймиз,
Томошо қил гўристонго.
Ўлмаймиз эмас, ўламиз,
Ўлимга қойтиб кўнамиз?
Оқ сут берган энамиз
Қойтиб жерга қўйомиз?
Жерда чирир танамиз.
Отомдинг берган насаатин
Қулоғимнон қўймодим.
Энам шўрлининг дийдориго,
Вой аттанго, тўймодим.

Бир қотор турна келар
Гул шоқиғо қўнғони.
Гул шоқи ларзон урор
Турнани қўндирғони.

Турнанинг борор жери
Тоқти Сулаймонимиш.
Банданинг борор жери
Оқир қоронғо гўримиш.

Товлордон тушкан қор суви
Барчани қилар парвариш.
Бемаҳал кеган бу ўлим
Баримизди қилди беуш.

Ўлим дегани ўт экан,
Қўлимнан тушкан қурт экан.
Жўқ жўғотқон жўқчимон,
Қўй жўғотқон қўйчимон.
Дарак берсам, элда жўқ,
Эл жийилган жерда жўқ.

Толдон тойоқ кестирган,
Толчибиқтой ўстирган.
Гуллардан тойоқ кестирган,
Гулдай қилип ўстирган.
Бўйимо қороп ўстирган,
Вой отом-эй, вой отом...

Толдон бешик жўндирғон,
Толбошиғо қўндирғон,
Вой энам-эй, вой энам.

(Жонғниш Болибек қизи, Бешкуби қишлоғи).

Бу йўқловни ушбу китоб муаллифларидан бири Босим Тўйчибоевнинг энаси Жонгниш момо 74 ёшларида айтган эдилар. У киши 1995 йил 22 ноябрда 84 ёшида вафот этдилар. Босим домланинг оталари Тўйчибой Тўқсонбой ўғли 1996 йил 27 октябрда 96 ёшда қайтиш қилдилар. Ҳар иккови ҳам узоқ умр кўрди. Аммо ёнида ота-онаси бор одам уларнинг ҳам қачондир кетиши мумкинлигини ўйламай, худди мангу тоғларга суянган каби уларга таяниб яшайвераркан. Ўша суянчиқларнинг кетиб қолиши, уларнинг мангу-га кўз юмишлари кишини ҳолсизлантириб, кўнглини бўм-бўш қилиб қўяркан.

Қуйидаги йўқлов юракдан ишонч, белдан қувват, кўздан нур кетган ўша кунларда Босим Тўйчибоевнинг кўнглидан сизиб чиққанди:

*Куйган қуллар гапни гапга улағай,
Бугун бизнинг қўш қўрғонлар қулағай.
Ота-эна кетган кун, эй дўстлар,
Фарзандларга қиёмат кун шу бўлғай,
Қўш қўрғоним – ота-энам, хуш энди.*

*Доим эди болаларнинг қуроғи,
Уйимизнинг ҳамишалик чироғи,
Шажарада Бешкубининг булоғи,
Қуроқларим, чироқларим, хуш энди.*

*Отам эди Бешарча бош арчаси,
«Ота!» – дерди Бешкубининг барчаси,
Жетим қолди адирларнинг қанчаси,
Бош арчамиз – отам-энам, хуш энди.*

*Йўқлагувчи учта мунғлуғ қиз қолди,
Невараю чеваралар – из қолди,
Бу дунёда сиздан «сизу биз» қолди,
«Сизу бизни» қолдирганлар, хуш энди.*

*Сиздан бизга гуркираган боғ қолди,
Ортингизда бешта катта тоғ қолди,
Юракларда асло ўчмас доғ қолди,
Қиблагоҳлар – отам-энам, хуш энди,
Охирабда учрашгунча хуш энди.*

Ўлимга боғлиқ удумлар орасида **«тайоқ ушташ»** зоминликлар ҳаётидан ҳануз чиқиб кетмагани диққатга молик. Бу удум одамнинг жуда яқини ўлганда таёққа суяниб йиғлаб туришни, жасад қабрга қўйилгач ўлимнинг охири шу бўлсин деб, барча таёқлар гўр бошида қолдирилишини ўз ичига олади. Кейинги вақтларда шаҳар одатларининг таъсирида бўлса керак, Зомин қишлоқларидаги таъзияларда ҳам ҳассасиз «ҳассакаш»лар кўпайиб бормоқда.

Яқинлари ўлганда зоминликлар **«қудайы»** қилишади. Бу ерда **«жэті»**, **«қырқ»**, **«ақкйәр»**, **«жыл»** сингари таъзия маросимларини ўтказиш удумлари бор. Ислон аҳкомлари халқ ҳаётига сингиб боргани сари ундаги кераксиз маросимлар аста-секин барҳам топмоқда. Жумладан, юқорида айтилган таъзия маросимларининг бир қисми ҳозирда удумликдан чиқиб бормоқда. Лекин ҳалигача улар тўла бартараф этилгани йўқ. Бинобарин, уларнинг қандай ўтказилишини билиб қўйиш амалий жиҳатдан кўра, элшунослик ва қадимшунослик нуқтаи назаридан жуда муҳим аҳамият касб этади.

Зоминликлар худойида асосан қайнатма шўрва қилишади. Қирқ ўтказилаётганда шўрва ёки ош билан бирга **«қувурма быламық»** (қовурилган атала) қилиниб, ҳар бир одамга пиёла ёки кичик косада берилади. Таъзия бўлган оилада жудоликнинг биринчи йили кўкламида **«өрік жібітілэді»**. Бу маросим баъзан қисқа қилиб **«өрік»** деб ҳам аталади. Ўрикнинг юракка қувват экани маълум. Айниқса, узоқ тоғ қишидан кўкламга эндигина етиб келган азали кишилар юрагига ўрик малҳам каби таъсир қилиши аён.

«Қырқ» ўтказилаётганда маърака қилаётган ўтбошининг яқин қариндош ва жоначир биродарлари маълум миқдорда пул ҳам беришади. **«Қырқ»** ўтгач ўлик эгаларини яқинлари уйларига **«нанжэ»**га чақиради. Бу удумлар тоғликлар орасидаги жипслик ва меҳроқибатнинг ўзига хос ифодасидир.

Зоминликлар ҳаёт тарзига хос яна бир жиҳатни таъкидлаш лозимки, кутилмаган йўқотишлар юз берса, бахтсизликка йўлиққан ўтбошининг жуда яқин қариндошлари ва қўшнилари бир йилга қадар тўй қилишмайди. Шу йўсин, бир томондан, марҳумга ҳурмат изҳор этилса, иккинчи ёқдан, унинг ортидан қолган тирикларга ҳамдардлик билдирилади.

Барча ўзбеклар каби зоминликлар учун **белбоғ боғлаш** ҳам маълум маънога эга. Белбоғ, одатда, уст кийимнинг тагидан боғланиб, унга пичоқ осилган, нон ўралган, рўмолча ёки бошқа керакли нарсалар қистириб қўйилган. Фақат яқин кишиси вафот этгандагина чо-

пон устидан белбоғ боғланади ва унга ҳеч нарса солинмайди ҳам, илинмайди ҳам. Яқин бўлмаган кишининг таъзиясида чопон устидан белбоғ боғлаш, аслида, бегона бўлган одамга атай яқинлашишга уриниш сифатида маъқул кўрилмайди. Бу удумларга ҳалига қадар амал қилиб келинади.

Зоминда инсоннинг турли-туман вазият ва ҳолатларига доир бошқа кўплаб удумлар ҳам борки, уларнинг замиридаги теран ҳаётӣй маъно кишини ҳайрон қолдиради. Зоминликлар каттадир, кичикдир одамнинг деразадан кириб-чиқишини жуда ёмон кўришади. Ҳатто, олдинлари деразадан нарса бериш ҳам ёмонлик чақириш ҳисобланиларди. Бу ҳол шунчаки тушунарсиз мутаассиблик белгиси бўлмай, муайян ҳаётӣй-мантиқӣй асосларга эга. Чунончи, олдинлари кутилмаган офат ёки фалокат туфайли бир ўтбошидан бирдан ортиқ киши ўлиб қолса, жасадларнинг бири эшикдан, қолганлари деразадан чиқарилган. Халқда рисоладаги ҳолатда ўлик ҳам чиқарилмаган ойнадан болаларнинг кириб-чиқиши жуда номаъқул саналади. Шунинг учун уларнинг ўйнаб бўлса-да, деразадан кириб-чиқишлари Зомин томонларда энг катта ёқимсизликлардан ҳисобланади.

Одамнинг **бўсағада туриб қолиши** зоминликлар наздидаги ёқимсиз қилиқлардан бири. Ҳамма нарсанинг очиқ-ойдин бўлишини ёқтирадиган тоғликлар бўсағада туриб қолган одамни дўст ё душманлиги маълум бўлмаган кимсага менгзайдилар. Шунинг учун бировникига келган одам эшик олдида турмай, ё уйга кириб **«быйақлы»**, ё уйдан чиқиб кетиб **«уйақлы»** бўлиш керак деб қаралади.

Зоминликлар ҳануз амал қиладиган удумлардан яна бири – **бўсағада эшик қасабасини қучоқлаб туриш мумкин эмаслиги**дир. Бу ҳаракат қадимдан зоминликлар томонидан уйни, ўтбошини ташқи дунёдан узиб қўйишга, ҳеч ким билан алоқада бўлмасликка уриниш ифодаси деб тушунилган. Шундай ҳолатда турган одам ўзи билиб-билмай шу оилага бировнинг келмаслигини, уйдагиларнинг эса ташқарига чиқолмаслигини тилаган бўлади деб ҳисобланилади.

Бўсағада эшикнинг бир ёнига суяниб туриш мумкин эмаслиги ҳам муҳим тақиқлардан биридир. Кексалар ёш ёки элнинг удумларини билмайдиган одамларнинг шундай қилиғини жуда қаттиқ танқид қиладилар. Бу дунёдан тамомила умид узганлик, йўлини бутунлай йўқотганлик белгиси деб қаралади.

Бўсаға устида ўтириш ҳам Зомин қишлоқларида жуда ёмон қабул қилинади. Мазкур ҳолатга бўсағада эшикка суяниб ўтириш

одатидаги ёмонликлардан ташқари, шу оилага жудолик ва фалокат ҳам чақиради деб қаралади.

Бўсағада туриб кўришиш зоминликлар наздида уйга ёмонлик чақиритишга, дўст-душманни аралаштириб юборишга олиб келадиган тутумлардан ҳисобланилади. Чинданда, ҳатто, табуларга парвосиз Кунботиш ўлкаларида ҳам, замонавий Оврупо этикетларида ҳам остонада туриб сўрашиш маъқулланмайди. Чинданда ё ичкари кириб, ёхуд ташқарига чиқиб сўрашиш ва кўришиш одобдандир.

Оёқ кийимида уйга кириш тоғликлар назарида одамнинг фалокатга йўлиқиб, мумкин бўлган нарса билан мумкин бўлмаган нарсани фарқламай қолган ҳолати ифодаси бўлгани учун ҳам ёмон одатлардан ҳисобланилади. Шу боис тоғ қишлоқларида фақат таъзия ва тўйларда уйга оёқ кийимини ечмай кираверилади. Қолган ҳолатларда бу уй эгасини менсимаслик, ўтбошидагиларни оёқ ости қилиш деб қаралади.

Уй эшигидан фақат ўнг оёқ билан кириб келиш зоминликлар назарида бу ўтбошига бахт-иқбол, қут-барака тилаш белгисидир. Умуман, зоминликлар ҳам очундаги барча Муҳаммад умматлари каби хайрли ва покиза ишлар ўнгдан бошланиши керак деб билишади.

Зоминда **уст кийимнинг енги кийилмай юриши ўта андишасизлик** деб қаралади. Агар киши кийимнинг бир енгини киймай юрса, унинг касофати элга, мабодо икки енгини ҳам киймай елкага ташлаб юрса, ўзига уради деб қаралади. Шундан бўлса керакки, таҳорат олинаётганда, чопонни елкага ташлашга мажбур бўлинса, унинг икки енги ҳам қайтариб қўйилади.

Асосан тоғу адирлардан иборат Зоминда лалми деҳқончилик ривож топган. Шу боис тоғликларда: «Биз осмонга қараган элмиз», - деган нақл бор. Ёмғир вақтида ёғмаган йиллари нафақат экинчилик, балки жонлиқлар ҳам эмин-эркин ривожланмайди. Чунки жонлиққа ҳам озуқа керак. Ёмғир бўлмаса, емиш бўлмайди. Бинобарин, чорванинг ривожига асос бўлмайди. Бундай пайтларда, қишлоқларнинг аҳолиси муайян гуруҳларга бўлиниб, «**дәрбішәнә**» (дарвешона) қилишган. Баъзан «**сувқатын**» маросимини ўтказишган. Сув хотиннинг қомати ясалиб, унга турли идишларда сув сепилган. Сувга бўктирилган «**сувқатын**» осмондан сув чақиритиш, ёмғир ёғдириб, ўзидаги ҳўлликка кўкдан тушган намликни қўшиб юбориш сўралган. маросим муқаддас кунлар ҳисобланмиш пайшанба, жума, якшанба кунлари ўтказилган.

Зомин туманидаги қишлоқларда совчиликка бориш ҳам бир қадар удумларга риоя этишни талаб қилган. Бу минтақадаги совчиликнинг ўзга жойлардаги совчиликдан туб фарқи шундан иборатки, Зоминда XX асрнинг 80-йилларигача ҳам совчиликка фақат эркалар боришган. Улар дуч келган ҳовлига таваккалига боравермай, аёллар орқали келин бўлиш ёшига етган бўй қизи бор уйларнинг эгаларини яхшилаб ўрганишган. Совчилар қизларнинг ўзларидан ҳам кўра, уларнинг ота-онаси ва қариндош-уруғларини пухта билишга ҳаракат қилишган. Чунки у вақтларда болаларнинг табиати асосан уй муҳотида шаклланиб, уларнинг шахсияти қарор топишига таъсир кўрсатадиган оммавий ахборот воситалари, турли коммуникацион омиллар, кўча муҳити каби ташқи таъсирлар кўп бўлмаган.

Шу боис ҳам «**Маввə ағачыдан узақə тұшмəс**» мақолига амал қилган зоминликлар қизнинг ўзидан кўра уруғларини кўпроқ суриштиришган. Шундан сўнг ўзларига тегишли аёлларни жўнатишиб, бормоқчи бўлган уйларининг эшиги тагини супуртириб қўйишган. Бу ўтбошидагилар учун кимлардир совчиликка келмоқчилигидан огоҳлантириш вазифасини бажарган.

Келган совчилар: «**Эшігіңізді шыпырышқа кэлдік**», – деб ниятларини баён қилишган. Қариндошлик ипларини боғламоқчи бўлган кишилар уй эгаларига ғоят назокат билан муомала қилишлари керак бўлган. Шунинг учун ҳам совчиликка ҳар қандай одам эмас, тажрибали, бу борада алоҳида эътибор қозонган одам жўнатишган. Бир қишлоқ ёшларининг асосий қисми бир киши совчилигида уйланган бўлиб чиққан ҳолатлар шундан пайдо бўлган. Совчиларга жуда камдан-кам ҳоллардагина биринчи келишидаёқ розилик беришган. Уларнинг бир неча марта қатнаши ўзига яраша этикет, оила ва қизни қадрлашнинг ифодаси ҳисобланган.

Айтиш керакки, бу минтақада ҳам «**чупран тойы**», «**кэлін тойы**»дан жиддий фарқ қилинган. Айрим вақтларда, айниқса, XX асрнинг 2-ярмида ўғил тўй (**чупран той**)лар жуда катта чиқимлар ва керагидан ортиқ дабдаба билан ўтказиларди.

Зоминдаги чупрон тўйлари бир неча кун давом этган. Дастлаб «**мəслəəт**» қилинган ва қариндошлар, яқинлар йиғилиб тўйни қандай ўтказиш, ким қайси жабҳага жавобгар бўлиши аниқлаб олинган. Кейин «**отын ашы**» берилган. Олдинлари тўйга кўп ўтин кетгани учун тўйлар кузда қилинган ва тўй ўтказадиган одам яқинларини ўтин чопишга чорлаб ош берган. Сўнг тўй учун боқилган жонлиқлар сўйиладиган «**соғым сойді**» маросими ўтказилган. Ана ундан ке-

йин тўй бошланган ва унинг биринчи кунда тўй қилаётган уйдан ўтганларнинг руҳига қон чиқариб «қудайы» қилинган. Бу кунда тўйга келганлар уй эгасига «қол узат» ишмаган, яъни ҳадя беришмаган. Негаки эҳсон қилган одамга эҳсон бериш номақбул саналган.

Таъкидлаш керакки, Зомин томонларда тўйга борган ҳар бир эркак албатта, «қол узатышы» керак. Олдинлари асосан жонлиқлар «эдий»га берилган бўлса, эндиликда кўпроқ «қол узатыш» пул шаклида амалга оширилмоқда, яъни пул берилмоқда. Эртасига «кәттәтой» ўтган. Баъзан, агар кўпқари бериладиган бўлса, «кәттә той» икки кун давом этган. Шуниси борки, кўпқари фақат «ултой»да берилган. Таъкидлаш керакки, зоминликлар яқингача ҳам суннат тўйини катта қилишарди. Эндиликда суннат тўйларидаги чиқимлар ва дабдабабозлик сезиларли тарзда камайиб бормоқда.

«Кәлін той»лар баъзан кураш, баъзан санъаткорлар иштирокида, баъзан уларнинг бирортасисиз ўтказилган ва бир кун давом этган. Мазкур тўйларда қиз чиқараётган томондагиларга «қол узатыл»маган, яъни ҳадя берилмаган. Бунда ўзига яраша мантиқ бор. Негаки ҳозиргача зоминликлар қизларига қалин олишади. Бинобарин, тўй эгаси олган қалинига яраша тўй қилиши лозим бўлган. Кам қалин берган қудаларга кўрсатиладиган эҳтиром, қилинадиган сеп, келин кийим-кечаги ва безак чиқимлари ҳам шунга яраша бўлган. Рамзий маънодагина сақланиб қолган бўлса-да, қизларга қалин олиш минтақада ҳануз давом этмоқда.

Зомин тўйларининг яна бир ўзига хослиги ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. Қишлоқларда узоқдан келган қўноқлар тўй эгасига яқин кишиларнинг уйларига олдиндан бўлиб берилган. Масалан, бир уйга Пишағардан келган кишилар «қўныққа» боришган бўлса, иккинчи хонадонга Оғар қишлоғидан келганлар қўнишган. Шу тариқа тўй эгаларининг ўзлари тўйга келган қўноқларни жойлаштириш ташвишидан халос бўлишган. Тўйлар одамларни бир-бирига яқинлаштирган, узоқда яшайдиган яқин кишиларнинг юз кўришувига сабаб бўлган.

Зомин тумани қишлоқларида турли-туман иримларга риоя қилиш ҳам анча кенг ёйилган. Табиатнинг тенгсиз қудрати яққол кўриниб турадиган жойларда иримларга ишониш кучлироқ бўлиши табиийдир. Зоминликлар бу иримлар ёрдамида эзгулик кучларининг марҳаматига сазовор бўлишдан умид қилишган ёки ёмонлик кучларини безовта қилиб қўймасликка уринишган.

Минтақа кишилари айтган сўздан, босган изидан қайтишни ёмон кўришади. Агар йўлга чиқаётган одам ҳали уйдан узоқлашмай ту-

риб, уйда нимадир зарур нарсани унутиб қолдирганини эслаб қолса, уни олиш учун йўлидан қайтмай қўя қолади. Уйдагиларни овоз бериб чақиради, агар узоқроқ бўлса, уйдагиларни айтиб юборишни ёки унутилган нарсани келтириб беришни бировдан сўрайди. Уйдагилар ўша нарсани келтириб беришгач йўлида давом этаверади. Уйига қайтишга тўғри келса, имкони борича бугун қайта йўлга чиқмасликка уринади. Бу фақат зоминликларгагина хос бўлмай, умумўзбек руҳиятига хос белги экани «Алпомиш» достонидаги тасвирларда яққол кўринади:

*Сен эшитгин мендай бек нолишини,
Кўздан тўкма бунда селоб ёшини,
Бежо бурдинг Чиборимнинг бошини,
Қирқ кун кейин туширдинг-ку, Қоражон,
Бек дўстингнинг битиб турган ишини.
Бурилмайин бораберса Бойчибор,
Борганингдан тегар эди зулфакдор,
Бекор бурилгандир назари Чибор.
Қирқ кун кейин тушиб қолди бу ишлар,
Бу ишлардан алп Қоражон беҳабар.*

Зомин тумани қишлоқлари аҳолиси орасида мавжуд ғалати иримга алоҳида эътибор жоиз. Зоминда бир одам қўл-оёғининг тирноқларини бир кунда олмаган. Бир кунда ўз бошига ҳам тўй, ҳам азани чақирмаслик учун шундай қилинган. Шунингдек, Зоминда куннинг ёруғ қисмига ихлос қилиниб, ундан фақат эзгулик кутилади. Қоронғиликда имкон қадар камроқ иш қилиш маъқул кўрилади. Чунончи, кун ботгандан кейин кир ювилмайди, уй супирилмайди, ҳовли тозаланмайди, ойнага қаралмайди, соч ёки тирноқ олинмайди.

Зоминликларда кийим кийишнинг ҳам муайян одоблар тизими мавжуд ва одамлар унга амал қилишган. Чунончи, ҳар қандай кийим ўнг қўл ёки ўнг оёқдан бошлаб кийилган. Сўнг чап қўл ёки чап оёқ кийилган. Ечишда эса, олдин чап оёқ ёки қўл ечилиб, кейин ўнгига ўтилган.

Зоминликлар ёшларни қовуштиришга доир ишларга, қанчалик обрўли бўлмасин, икки бор уй кўрган кишини аралаштиришмаган. Уй эгаларининг энг яқини бўлган тақдирда ҳам, бундай кишининг «нон синдириши»га мутлақо йўл қўйилмаган. Келинлар чимилдиққа кири-тилаётганда, болалар бешикка солинаётганда қачондир уйи бузил-

ган ёхуд бола кўрмаган аёлнинг нафақат киритилиши, балки уларнинг назари тушишига ҳам имкон қадар йўл қўйилмаган. Уйга «кўзи бор» деб гумон қилинган одам келиб қолгудай бўлса, ўзига билдирмай унинг қаеридандир «**тўтатқы**» олиб қолиб тутатиб юборилган.

Азалдан элибой бўлмиш зоминликларда жонлиқларга доир ҳам бир қатор ибратли удумлар мавжуд. Чунончи, сотилган жонлиқнинг ипи, нўхтаси, эгари, тўқими каби ашёлар сотилган молга қўшиб бериб юборилмаган. Эски ва яроқсиз бўлган тақдирда ҳам улар уйга қайтариб келинган. Бу нарсаларни бериб юбориш шу жонлиқларга боғлиқ уйдаги ризқни ҳам бировга бериб юбориш, яъни жонлиқнинг изини қирқиш деб қаралади. Бу одат тоғликларда бугунги кунларда ҳам сақланиб қолган. Хуллас, Зомин тумани аҳолиси амал қиладиган турли-туман удумлар элатнинг қадрияти сифатида ўрганиш ва ўрни билан қўллашга арзийди. Глобаллашув шароитида ташқаридан кириб келаётган ва бизнинг турмуш тарзимизга таъсир кўрсатаётган кўплаб удумларнинг омонат ва ўткинчи эканини, бинобарин, бизнинг маънавиятимизга ётлигини ҳам таъкидлаш ўринлидир.

ЖОЙ ОТЛАРИ – ТАРИХ

Жой номлари ҳам чинакам тарих ҳисобланади. Негаки жойга қўйилган отлар аҳолининг генетик илдизи, асосий юмуши, турмуш тарзи ва маданий савиясини ўзида ифода этади. Зомин туманидаги жойларнинг эски номлари, кўпинча, ўша ерда яшаётган аҳолининг қайси уруғ ёки шохга мансуб эканлигини билдиради. Айрим жойлар эса унутилган, бизга номаълум бўлган қандайдир бир тарихий ашё ёки воқеа-ҳодиса билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам жой номлари ўзларида тарихни яширган бўлишади. Айрим жой номлари табиат ҳодисаларининг, баъзилари элат ижтимоий турмушининг инъикоси сифатида дунёга келган бўлади. Баъзан жой номлари у ёки бу шахснинг оти, лақаби, касби каби жиҳатлар туфайли ҳам келиб чиққан бўлиши мумкин.

Зомин туманидаги жой номларига боғлиқ афсона, ривоят ва ҳикоятларда ҳақиқатнинг салмоқли улуши борлигини таъкидлаш керак. Хуллас, жой номларини ўрганиш муайян маконда яшаётган кишилар тарихини ўрганишнинг ғоят самарали воситасидир. Шунинг учун ҳам Зомин тумани ҳудудидаги баъзи жойларнинг номлари, уларнинг келиб чиқиши ҳамда маъносини изоҳлаш илмий ва амалий жиҳатдан аҳамиятли бўлади.

АЛМАЛЫСАЙ – *Олмолисой*. Бешкуби қишлоғининг сўлида, тоғлар орасидаги олма яхши битадиган сой ва дара номлари.

АРЖА – *Оржо*. Аччи ва Пишағар қишлоқлари орасига жойлашган кичик қишлоқча. Маҳмуд Кошғарий «Девони луғотит турк» асарида «**аржа**» сўзи ўша пайтларда ҳам жой номини англатганини ёзади. Айрим тадқиқотчилар «**арт**» сўзи «**тоғ**», «**тоғ олди**», «**тоғдан ошув**» маъноларини билдирганлигига таяниб бу сўздаги «**т**» жарангсиз ундоши кейинчалик «**ж**» жарангли ундошига айланган бўлиши ва ўзакда «**а**» унлиси орттирилиб, «**тоғ олди қишлоғи**» маъносидаги «**Аржа**» атамаси келиб чиққан бўлиши керак деб қарашади. Айни пайтда, қипчоқ шеваси вакиллари нутқида «**сув ҳосил қилган кичик жарлик**» маъносини англатадиган «**арна**» сўзи ҳам бор бўлиб, товуш ўзгаришлари туфайли «**Аржа**»га айланган бўлиши ҳам мумкин. Эҳтимол, шу сўздаги «**н**» товуши «**ж**»га айланиб мазкур қишлоқ отини юзага келтиргандир. Бу талқин ушбу қишлоқнинг релефи – жойлашиш ҳолатига ҳам бир қадар мос келади. Шуларга таянган ҳолда атама маъносини «**кичик жар ёқаси**» деб изоҳлаган маъқул.

АЧЧЫ – *Оччи*. Зомин шаҳри билан Аржа қишлоғи ўртасидаги

кент. Аччи тарзида аталган қишлоқ Қашқадарёнинг Чироқчи туманида ҳам бор. Бу номдаги кентлар бошқа маконларда ҳам бўлиши мумкин. Таъкидлаш керакки, қипчоқ лаҳжасидаги шеваларда ичишга яроқсиз шўр сув, кўпинча «аччи сув» шаклида ифодаланади. Чиндан ҳам, Зомин яқинидаги бу қишлоқдан чиқадиган сув бошқа овуллар сувига қараганда бир оз шўрроқ. Айрим тилчилар боболаримиз нутқида атрофи тоғ билан ўралган фақат бир томони кенг очиқ яланглик бўлган макон «**очиқ**» деб аталганига таянишиб, **Аччи** қишлоғи номи сўз охиридаги «**қ**» товушининг тушиб қолиб, сўз ўртасидаги «**ч**» ундоши иккиланиши натижасида пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар. Қолаверса, қипчоқларнинг этник таркибида **аччи** уруғи борлигини ҳам назарда тутиш керак.

АҚБЫЛАҚ – Оқбилоқ. Зомин адирлари пасттекислик билан туташидиган жойдаги қишлоқ номи. Фориш туманида шундай қишлоқ, Нурота тоғларидаги Накурт қишлоғида шу номдаги булоқ борлиги маълум. Бу номдаги булоқлар мамлакатимизда жуда кўплиги аниқ. Топонимда булоқнинг ранги акс этганлиги унчалик сезилмайди, балки унинг тўхтаб қолмагани, оқаётгани, ҳаракати ифодаланганга ўхшайди.

АҚТАШ – Оқтош. Қишлоқ номи. Бундай номли кентлар Ўзбекистоннинг тоғли минтақаларида жуда кўп бўлиб, кентнинг оҳак олинадиган оқ рангдаги тошлар мўл жойга ўрнашганини англатади.

АҚТАШ – Оқтош. Зомин тоғларининг Ўрикисой ва Супа тоғликларига боғлама қисмининг аталиши.

АҚТАШАТА ЭВЛҲ – Оқтошото авлия. Аччи қишлоғи йўли ёқасидаги гўристон номи.

АҚТӨБӘ – Оқтўба. Зомин шаҳрида Зоминсув дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган тепалик. У табиий тепалик бўлмай, мутахассислар томонидан илк ўрта асрларда тикланган қасрнинг қолдиғи экани аниқланган¹.

АҚТӨБӘ – Оқтўба. Аччи қишлоғидаги тепалик номи. Бу номдаги тепаликлар мамлакатимизда жуда кўп. Атамадаги «**оқ**» сўзи рангдан кўра ҳажмни билдиргани эҳтимолга яқин. Номни ифодалаш учун қўлланганда ранг билдирувчи «**қора**», «**оқ**», «**сарик**», «**кўк**» сифатлари баъзан «**баланд**», «**катта**», «**юксак**» маъноларида қўлланилади. Шу тариқа **Ақтөбә** бошқа тепаликлардан каттароқ тепаликни англатган.

¹ Древний Заамин. – Т.: Фан, 1994. – С. 26–27.

АҒАР – Оғор. Зоминсой сувлари оқиб бориб ёйилиб кетадиган текисликдаги қишлоқ номи. Қоратепадан шимолда жойлашган. Оқиб турадиган булоқ ҳам бор. Шунингдек, ўзбек уруғларидан бўлган сирғалиларнинг «ағар» (оқар) тарзида аталувчи шохи ҳам бор. Қишлоқ номи шу икки ҳолатдан келиб чиққан деб тахмин қилинади.

БІРЛӘШКӘН – Бирлашкан. Зомин шаҳрига шимоли-ғарб томондан туташиб кетган қишлоқ номи. Шўро даврида қўйилган бу ном қишлоқнинг бир неча хўжалик ёки жамоа қўшилишидан ташкил топганлигини англатади.

БАВАТУТ – Бовотут. «Холид ибн Валид» масжиди ҳовлисидаги кекса тут оғочининг оти.

БАҚМАЧЧАЙЫ – Боқмоччойи. 12 ота хитойизи уруғининг бир шохи вакиллари яшайдиган қишлоқ номи. Бу шох вакиллари Жиззах, Ғаллаорол, Булунғур туманларида ҳам яшайди.

БАЙМАҚЛЫ – Боймоқли. Зоминга Тошкент томондан кириб бораверишда ўнг томондаги дашт қишлоғи номи. Ўзбек юзларининг энг катта бўлаги бўлмиш **марқа** уяс-солин ва хитойизи сингари икки катта шохга бўлинади. Ўз навбатида уяснинг ўзи олти отага бўлиниб, **баймақлы** ўша олти отанинг биридир. Қишлоқнинг номи шу уруғнинг отига қўйилган.

БАЙТӨБӘ – Бойтўба. Бешкуби қишлоғидаги қадимий тепалик номи. Унда катта ғор бор эди. Яқинларда йўқ қилиб юборилди. Тепанинг номи «бойнинг тепалиги» маъносини билдиради. Эҳтимол, турли ўт-ўланларга бой тепалик дегани бўлиши ҳам мумкин.

БАЛДЫРАВУҚ – Болдировуқ. Қишлоқ номи. Қадимги туркий тилда «**балдыр**» «тана бўлаги»дан ташқари, шунга маънодош тарзда «дўнг», «туртиб чиққан» жой маъноларини англатган. «**Овуқ**» эса овул маъносини билдирган. Демак, бу сўз «туртиб чиққан дўнгликда жойлашган қишлоқ» маъносини беради.

БАЛҒАЛЫ – Болғоли. Қуччи қишлоғининг тоғ томонидаги юқори қисмида, Ўратепа билан чегара яқинида ўрнашган қишлоқ оти. Бу қишлоқ ҳам уруғ номи билан аталган. **Балғалы** аслида **учтамғали** уруғининг бир шохидир. Байроғи ва тамғасида болға тасвири бўлган.

БАҒЫШАМАЛ – Боғишомол. Зомин шаҳрининг кунюриш (жануб) ёки беткай томонидаги елли, серсув, серунум мавзе оти.

БУРЖШАН – Буржшон. Зоминдаги қишлоқлардан бирининг номи. Атама йўл кўрсатиш учун махсус ўрнатилган белгили минора маъносидаги форсча «**бурж**» ҳамда шараф маъносидаги «**шон**» сўзларидан таркиб топган бўлиб, «шонли минора» маъносини беради.

БЭШАРЧААТА – Бешорчоото. Бешкуби қишлоғидан 5-6 километр жанубдаги Моргузар тоғига туташиб кетган жуғрофий макон номи. Бу ерда жуда улкан беш туп арча яқин кунларгача ҳам бор эди. Бу ер азиз-авлиёлар макони деган қараш ҳам мавжуд. Жой номи арчалар сони ва туркий авлиёлар нисбаси қўшилуvidан пайдо бўлган.

БЭШБУЛАҚ – Бешбулоқ. Ўзбекларнинг турк уруғи вакиллари яшайдиган тоғ қишлоғи номи. Атаманинг келиб чиқишига қишлоқ чегарасида булоқлар кўплиги сабаб бўлган. Бу қишлоқнинг чўлга кўчирилган вакиллари Мирзачўлни ўзлаштириш ҳаракати вақтида ҳозирги Гулистон туманида Сирдарё бўйида ташкил қилинган қишлоққа ҳам **Бэшбулақ** номини қўйишган.

БЭШБЭГІ – Бешбеги. Қадимги туркий тилда ёнма-ён жойлашган бешта тепадан ташкил топган улкан баландликка «**бэшбэк**» дейилган. Қозоқ тилида ҳозир ҳам «**пишпэк**» сўзи баландлиги, тепаликлари кўп деган маънони беради.

БЭШКӘЛ – Бешкал. Қишлоқ номи. Манғит уруғининг бир бўлаги **бэшкәл** деб аталган. Шохнинг бошқа тармоқлари **шәмшіл**, **зәмбәртода**, **қарасан** тарзида номланганлар. Бэшкәл қишлоғида шу номдаги уруғ вакиллари кўпроқ яшашади.

БЭШКУБІ – Бешкуби. Аччи қишлоғининг жанубида, Моргузар тизма тоғлари ёнбағрида, тоғолди адирлари орасида жойлашган жуда катта қадимий қишлоқ. Қишлоқда ўн икки ота хитойизи уруғининг турли тармоқларига мансуб кишилар яшашади. Бир умр шу овулда яшаб, 96 ёшида дунёдан ўтган Тўйчибой Тўқсонбой ўғлининг айтишларича, бешкуби, тиғирик, қурғозон уруғлари бир отадан тарқалишган.

Ри воят қилинишича, бир одамнинг ўғиллари эр етиб, уйланишгач, оталари уларни ажратмоқчи, ўз ҳолига тирикчилик қилишга йўлламоқчи бўлади. Удумга кўра, янги ўтбошидагилар мустақил яшаб кетишлари учун уларга ота ўз рўзғоридан нималардир бериши керак экан. Аммо отанинг ўзида бир куби, бир тиррақи бузоқ ва битта қозондан бошқа нарсаси йўқ экан. Шу боис қўли юпқа ота катта ўғилга тирриқ таначани берибди. Ундан тарқалганлар шу сабабли «тығырық» деб аталадиган бўлишибди. Қуруқ қозонни олган ўртанча ўғилдан тарқаганлар кейинчалик «қурғазан»ларга айланишибди. Куби теккан кенжанинг урпоқлари чорвага мойил бўлишганидан қозон-чўмичи мойга ботиб, ўзидан кўпайиб, бир кубиси бештага етибди. Чунки соғиб пишиладиган оқ жуда мўл экан.

Археологик қазишмалар берган маълумотлар Бешкуби қишлоғини IV–X асрларда мавжуд бўлган Уструшона давлатининг ўн сак-

киз рустоқидан бири – Бискун минтақасининг ўрнида деб тахмин қилишга асос беради. Бу рустоқ ҳақида араб сайёҳлари Ал-Мақсудий ва Ёқуб Ҳамавийлар ўз асарларида тўхталганлар. Кўринадики, Бешкубининг ёши камида 1500 – 1600 йилга тенгдир.

ГӨРТӨБӘ – Гўртўба. Улкан гўристон жойлашган тепалик номи. Олдинлари катта қишлоқ бўлган дейишади.

ДАРҒАП – Дорғоп. Зомин шаҳридан юқорида тоғдан келаётган сув бўғилиб, тақсимланадиган жой номи. Жой номининг этимологияси сувнинг эшиги маъносини англатувчи «**дари об**»дан келиб чиққан деган қараш бор.

ДОҒАБА – Дўғобо. Асосан қирғизлар яшайдиган бу қишлоқнинг жуғрофий жойлашув ўрни косага ўхшайди. Олдинлари қирғиз ва қозоқлар кичик косани «**дўғаб**а» дейишган. Шунингдек, шу қишлоқда Өріклісай Жэтікэчув сойи билан қўшилишади. Айримларда шу икки сув – «ду об» қўшилгани учун шундай номланган деган қараш ҳам бор. Лекин мазкур тахмин топонимик нуқтаи назардан унчалар асосли эмас. Негаки форсий тилли аҳоли мутлақо яшамаган жойда бу тилдаги атаманинг қўлланиши эҳтимолдан йироқ. Чунки тарихий жой номлари кўпчилик томонидан қўйилади.

ЖІЌІЧКӘ – Жингичка. Бешкуби қишлоғининг охири шундай номланади. Соё қисқариб, ингичкалашиб боргани учун шундай аталган.

ЖАЛАЙЫР – Жолойир. 92 бовли ўзбек уруғларидан бирининг номидан олиниб, Зоминдаги шу уруғ вакиллари яшайдиган қишлоқ номи.

ЖАМ – Жом. Зоминга кириб боришдаги Ём қишлоғининг қипчоқ шеvasида айтилиши.

ЖАНТУТ – Жонтут. Зомин сув омборига етган жойдан чап томонга 5-6 чақирим масофада, қирғизлар яшайдиган Сарикамар овули ёнида жойлашган одамсиз қишлоқ номи. Қишлоқда найман уруғининг чўйинтўби шохига мансуб аҳоли яшаган. XX асрнинг 50-йилларида Мирзачўлга кўчирма қилинган. Қишлоқда орасидан булоқ чиқиб турган тут ҳозир ҳам бор.

ЖАНТУТАТА – Жонтутото. Жантут қишлоғида булоқ ёнидаги қадимий тут ва шу ердаги гўристон номи. Қишлоқда яшаган аҳолининг урпоқлари ҳалигача бу тут ва гўристонни муқаддас би-лишади.

ЖАНҒАҚЛЫАТА – Жонғолиқото. Эски бир гўристон номи. Унда жуда қадимий ёнғоқлар бор деб гапиришади. Одамлар бу гўристонни муқаддас санашади.

ЖАРТӨБӘ – Жортўба. Зомин атрофидаги кўҳна тепаликлардан бирининг номи.

ЖӘЙІЛМӘ – Жайилма. Зоминнинг юқори қисмида, очик кенгиш жойда ўрнашган қишлоқ номи. Жойлашган ўрнига хос хусусиятлардан келиб чиқиб номланган бундай қишлоқлар мамлакатимизнинг бошқа минтақаларида ҳам бор.

ЖӘККӘТУТ – Жаккатут. Қадимий Жонтут қишлоғига кўшни бўлган ва ўювли уруғининг қорақалпоқ шохи яшаган одамсиз қишлоқ номи. Қишлоқ аҳолиси чўлга кўчирма қилиниб, тарқатиб юборилган бўлса-да, қишлоққа номи қўйилган улкан яккатут ҳозир ҳам бор.

ЖОЛЫСАЙ – Жўлисой. Туркистон тоғларидан тушиб келадиган сойнинг номи. Бу сойда V–X асрларда қурилган минорали тош қалъа бор. Қадимда кон ишлари олиб борилган Миқ қўрғонига элтадиган сўқмоқлар билан ёнма-ён оқади.

ЖЫЛАВДАР – Жиловдор. Жолысай билан йўналиши бир бўлган сой оти. Фақат иккисининг орасида уч адир бор.

ЖЭТІКЭЧУВ – Жетикечув. Тоғ оралиғидаги қишлоқ оти. Қирғизлар яшашади. Зоминсойнинг ёйилиб оқадиган ўринларидан бири. Олдинлари кўкламда сой суви кўпайганда шу қишлоқлардаги кечувлардангина ўтиш мумкин бўлган. Бу атамадаги «жэті» сони аниқ миқдорни эмас, этнолингвистик термин сифатида кўплик, ортиқлик маъноларини билдиради.

ЗАБЫН – Зобин. Жиззах вилоятига қарашли асосан тоғ, тоғолди, қисман пасттекисликлардан иборат туман номининг қипчоқ шевасида айтилиши. Шунингдек, туманнинг маданий-маъмурий маркази бўлмиш шаҳар ҳам шундай аталади. Зомин жуда қадимий тарихга эга бўлиб, унинг пайдо бўлганига икки минг йилдан ошиқроқ бўлганини исботловчи археологик далиллар бор. «Забын» ёки «Зомин» сўзининг келиб чиқиши айрим тилчиларнинг тадқиқотларига кўра, «йам» сўзига бориб тақалади. Уларнинг изоҳлашларича, сўзнинг бошидаги «й» ундошининг талаффузда баъзан «з» товушига, «м» товушининг «б» ундошига айланиши қипчоқ лаҳжасига хос лингвистик ҳодиса экан. Шу ҳодиса амалга ошиши натижасида ерли халқ томонидан «йом» сўзи «зом» ёки «зоб» тарзида айтила бошланган. Ўзакка жой номини ясовчи «-ын» қўшимчаси қўшилиши билан «Зобин» ёхуд «Зомин» атамаси вужудга келган.

Таниқли номшунос олим проф. Тўра Нафасов ушбу топонимнинг келиб чиқиши ва маъносини ўзига хос йўсинда изоҳлайди: «... қишлоқ номлари ...қишлоқ номлари ясовчи махсус сўзлар

(ҳозир уларнинг кўпчилиги мустақил сўзлик маъносини йўқотиб, қишлоқ номининг ажралмас қисмига айланган, маъноси уқилмайди, янги ном ясамайди, қадимий номлар таркибида қотиб қолган) гуруҳи бўлган, улар ёрдамида асосан шаҳар, қишлоқ, қўрғон номлари ясалган». ¹ Олим ҳозирда алоҳида сўзлик хусусиятини йўқотиб, қўшимчага айланган, аммо янги сўзлар яшаш жараёнида қатнашмайдиган сўзлар қаторига бир пайтлар «қўрғон» маъносида қўлланган «мон», «ман», «мин» каби кўринишга эга бўлган сўзларни киритиб, «Полмон», «Ширамон», «Ёзмон», «Мотмон», «Говушман», «Хушман», «Хуммон», «Ғишман», «Лағмон», «Эрман», «Катмон», «Сармон», «Мармин», «Зомин» атамалари айнан ўша сўз-қўшимча кўриниши иштирокида ясалган жой номи деган хулосага келади. Афсуски, олим атаманинг ўзаги бўлмиш «Зо»нинг қандай маъно англатиши ёхуд қай йўсинда пайдо бўлганига бирор изоҳ бермайди. ²

Шунингдек, халқ орасида «Зомин» «кафил бўлиш», «кафиллик» каби маъноларга эга арабча сўздан олинган деган қарашлар ҳам мавжуд. Дарҳақиқат, «Навоий асарлари луғати»да «зомин» сўзига «кафил бўлиш», «кафиллик» тарзида изоҳ берилган. ³

Жуда қадимий тарихга эга бўлган Зомин Сўғдиёна билан Фарғонани бир-бирига боғлаб турадиган асосий жуғрофий ва маъмурий-иқтисодий бекат ҳисобланган. IX асрда яшаб ўтган араб сайёҳи Ибн Хардоз ўзининг сайёҳлик китобидаги махсус бир бобни «Зоминдан Фарғонагача йўл» деб номлаган. Унда Бурнамаздан Зомингача тўрт фарсаҳ, Зоминдан Ховосгача, яланглиқдан ўлчанса, етти фарсаҳ, Совотгача тўққиз фарсаҳ масофа борлигини таъкидлаган. X асрда ўтган Ибн ал-Фақиҳ, Абу Райҳон Беруний ва бошқа бир қатор олимлар турли муносабатлар билан Зомин ҳақида тўхталганлар.

Қомуснинг аввалида қайд этилганидек, айрим илмий-тарихий битикларда Зомин Сабза, Сарсанда тарзида ҳам номлангани айтилади. «Темур тузукларида» жаҳонгир қайд этган 27 ўлка қаторида Зомин ҳам санаб ўтилади. «Бобурнома» муаллифи ҳам

¹ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: «Мухаррир», 2009. 22- бет.

² Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: «Мухаррир», 2009. 22- бет.

³ Навоий асарлари луғати. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 256- бет.

мазкур жойни эътибордан четда қолдирмайди. Мунис Хоразмий ўзининг «Фирдавс ул-иқбол» номли тарихий асарида Зоминни қалъа сифатида тасвирлайди. Бу ҳол ҳудуднинг тарихда муҳим сиёсий, иқтисодий, маданий, ҳарбий, стратегик аҳамиятга эга бўлганини англатади.

ЗАБЫНСАЙ – Зобинсой. Туркистон тизма тоғларидан оқиб келадиган Қашқасув, Қизилмозорсой, Кўлисой, Ўриклисой, Жетикечув сойларининг бирикишидан ҳосил бўлган тоғ дарёси номи.

ЙАМ – Ём. Зомин шаҳрига Тошкент томондан кириб боришда катта йўлнинг чап томонига 4-5 чақирим масофада жойлашган қадимий улкан қишлоқ оти. «Йам» «бекат», «қўналға», «йўл устида тўхтаб ўтадиган жой» каби маъноларни англатадиган мўғулча сўз. Манбаларда айтилишича, бу қишлоқда чопарлар, йўловчилар от алмаштиришган, дам олишган. Уларга хизмат қиладиган махсус одамлар бўлган. Мўғуллар ўз ихтиёрларидаги ерларда «ём» тизими қурилишига катта эътибор беришган. Рус тилида аравакаш маъносида қўлланиладиган «**ямщик**» атамаси ҳам аслида «**ёмчи**»дан олинган.

КӘРІМ – Карим. Соё бўйидаги қишлоқ. Ушбу овул соёбўйини биринчи бўлиб ўзлаштириб, уй қуриб кўчиб келган киши номига қўйилган.

КҰЛТӨБӘ – Култўба. Зоминдан Совот томон бориш йўли ёқасидаги қишлоқ номи. Сўлоқли уруғига мансуб кишилар яшашади.

ЛӘЙЛӘГҲҲ – Лайлагуя. Зоминдан Қоратепага чиқиб кетишда катта йўлнинг чап томонига ўрнашган шаҳарга туташ қишлоқнинг оти. Айтишларича, эски вақтлардан то яқингача ҳам у ерларда лайлак уялари кўп бўлган.

МІСІРӘЛІ – Мисирали. Зомин ва Қоратепа орасида жойлашган қишлоқ оти. «Мисир» сўзи зоминликлар талқинида кўп маъноли: а) жуда бой; б) икки томон чегараси; в) Африка қитъасидаги давлат номи; г) одам оти кабиларни билдиради.

МАЛҒҲЗӘР – Молгузар. Туркистон тизма тоғларининг бир қисми номи. «Илон ўтадиган жой» маъносидаги «**Моргузар**» сўзининг фонетик ўзгаришга учраган варианты тарзидаги фикр мавжуд. Элибой зоминликлар тизманинг номи, аслида, «**Молгузар**», яъни «мол ўтадиган ёки юрадиган жой» сўзларидан келиб чиққан деб ҳам қарашади.

МУҒАЛ – Муғол. Ўн икки оталик хитойизининг бир тармоғи бўлган этнос номи. Айтилишича, шу уруғ вакиллари яшайди-

ган қишлоқ номи ҳам. Муғол Зомин шаҳри билан Аччи қишлоғи ўртасида жойлашган.

МЫҚ – *Миқ*. Жетикечув ҳавзасидаги кончилар қишлоғи номи. Тоғ конлари яқинидаги қадимий қалъа ҳам шундай аталган.

НАЙМАН – *Ноймон*. Тўқсон икки бовли ўзбекнинг катта ва қадимий элатларидан бири. Найман уруғига мансуб кишилар Ўзбекистоннинг барча вилоятларида гавжум ҳаёт кечиришади. Шунингдек, Тожикистоннинг Ўратепа тумани ўзбеклари орасида ҳам найманлар анчагина. Қозоқлар орасида найманлар жуда катта салмоққа эга уруғ саналади.

НЭБОСА – *Небўсо*. Зоминнинг кунботишига жойлашган, шаҳар билан ушлашиб кетган қишлоқ номи. Қишлоқ номи ҳам этносни ифода этади. У 12 ота хитойизининг бир шохи номини англатиб, «не бўлса?» деган сўроқ маъносидан келиб чиққан дейишади.

ОРАЛ – *Ўрол*. Қишлоқнинг номи. Зоминликлар бошдаги соч айлана ҳосил қилган жойни «ўрол» дейишади. Қишлоқнинг оти шунга ўхшашликдан олинган бўлиши мумкин.

ОРТАҚЫШЛАҚ – *Ўртоқишлоқ*. Зомин туманидаги катта қишлоқларнинг кўпчилигида шу кентнинг тарихан бошланган жойи шундай аталади. Вақт ўтиши билан қишлоқ кенгайиб бориб, асос солинган олдинги жой ўртада қолиб кетганидан шундай аталган бўлиши мумкин.

ПЭРПАТА – *Парпото*. Уволдарадаги тешиктоши бор муқаддас зиёратгоҳ.

ПЭРЧӨЙЎЗ – *Парчўюз*. Шу номдаги уруғ вакиллари тўп яшайдиган қишлоқ номи.

ПЫШАҒАР – *Пишоғор*. Зомин билан Жиззах ўртасидаги катта ва қадимий қишлоқ номи. Мазкур топонимнинг келиб чиқишини мутахассислар турлича изоҳлайдилар. Айрим тадқиқотчилар «**Пышағар**» атамаси «**Беш оқар**», яъни «бешта булоқ», «беш ўзан», «беш сув» каби гидротопонимик бирикмадан келиб чиққан деб тушунтиришади. Баъзи текширувчилар эса, бу топоним «олд» маъносидаги форсча «**пеш**» ва «**ғор**» сўзлари қўшиливидан пайдо бўлган ва «ғор олдидаги қишлоқ» маъносини беради, деб изоҳлашади. Бизнингча, Зомин чегараларида форсий топонимлар жуда кам бўлиши керак. Негаки тарихан элибойлик билан шуғулланиб келган аҳоли тилига форсчанинг жуда кам таъсир ўтказганлиги табиий эди.

ПЭШҒАР – *Пешиғор*. Пишағарсойнинг юқори қисмидаги ғор номи.

СІРГӘЛІ – *Сиргали*. Парчаюз уруғининг уштомғоли тармоғига мансуб элат номи.

САРЫКӘМӘР – *Сорикамар*. Зомин сувомборига кириб бораве-ришда чап томонга жойлашган қирғизлар яшайдиган қишлоқ номи.

СӘЙІТПУРҚАН – *Сайитпурқон*. Бешкуби қишлоғининг Булоқбоши деб аталган жойидаги муқаддас тепалик номи. Бу ном рус босқинчиларига қарши курашда шаҳид бўлган юрт қаҳрамони шарафига қўйилган.

СОЛАҚЛЫ – *Сўлоқли*. Зоминдан Совот қишлоғига қараб кетиш-да йўл устига жойлашган кент номи. Қишлоқ ўз номини уруғ отидан олган. «**Солақ**» сўзининг: а) гурзи; б) талоқ; в) жонлиқлар қулоғига эн солиш усули; г) арава шотисининг учига кийдириладиган темир мос-лама каби маънолари бор. Қадимда сўлоқлилар туғига сўлоқнинг тасвири туширилган бўлса керак.

СОПЫМАЗАР – *Сўпимозор*. Зомин қишлоқларидан биридаги гўристон номи.

СУВЛЫГӘЛДІРӘВҮТ – *Сувлигалдировут*. Сорикамар сойи-нинг ирмоқларидан бири номи. Бир вақтлар унинг бошланишида овул бўлган.

СУПА – *Супо*. Туркистон тизма тоғларининг Зомин ҳудудидаги энг баланд жойдаги катта текислик номи. Тоғ чўққисидаги каттагина жой супа каби текис бўлгани учун шундай ном берилган.

ТАВТЭРӘК – *Товтерак*. Тоғ бағридаги гўзал қишлоқлардан би-рининг номи. Тоғ тераклари қалин ўсадиган бу қишлоқда қўштамғали уруғи вакиллари яшашади.

ТАҚЧЫ – *Тоқчи*. Тумандаги қишлоқлардан бирининг номи. Тўқсон икки бовли ўзбек уруғларидан бири ҳам тоғчи деб аталади. Баъзи манбаларда сарой уруғи таркибида ҳам тоғчи тармоғи бор дейилади.

ТАЙЛАН – *Тойлон*. Қорамозор ва Карим қишлоқлари орасида жойлашган овул номи. «Тайлан» атрофи ўралган текис жой маъно-сини англатади.

ТАЛЛЫ – *Толли*. Бешкуби яқинидаги тоғ қишлоғининг оти. Қирғизлар яшайдиган бу масканда қалин толзор бор. Шунингдек, туркийда «толли» ширин, тотли маъносини, арабчада эса «тол» те-палик маъносини англатади. Қишлоқнинг номи толзор атамасидан келиб чиққан дейиш тўғрироқ бўлади.

ТАШКЭСКӘН – *Тошкескан*. Найман уруғидаги этник тармоқлардан бирининг номи. Шу номда қишлоқ ҳам бор.

ТАШКЭСКӘНСАЙ – *Тошкескансой*. Тоғ бағридаги сойлардан бири. У ердан тегирмон тошлари олинган.

ТЭШІКТАШ – *Тешиктош*. Зомин чегарасидаги Парпиота зиёратгоҳидаги тешик тош. Зоминликлар бу тошни муқаддас ҳисоблашади. Фарзанд кўрмайдиган, турли касалликка йўлиққан кишилар нажот излаб унинг тешигидан ўтишади.

ТЭШІКТӨБӘ – *Тешиктўба*. Жиззах вилоятидаги Зарбдор тумани марказий кўрғонининг қадимий номи. Яқинларгача ҳам бу қасабадан ўтадиган темирйўлнинг сўл томонида тешиклари бор улкан тепа бўларди.

ТӘКӘЛІ – *Такали*. Туркистон тизма тоғларининг Зомин ҳудудидаги чўққиларидан бирининг оти. У ерда алқорлар кўп бўлганидан овчилар чўққига шундай ном беришган.

ТҲҲӨТАШ – *Туятош*. Аччи қишлоғидан Бешкубига боришда, икки қишлоқ чегарасидаги улкан тош номи. Тош кўринишидан туяга ўхшайди.

ТҲНҚҲЛЛӘКТӨБӘ – *Тункуллактўба*. Толли қишлоғига яқин бир тепаликнинг оти. Тепалик устидан юрилганда тункуллаган овоз чиқади дейишади.

ТҲРКМӘН – *Туркман*. Шу номдаги ўзбек элати номи ва улар яшайдиган қишлоқ оти.

ТҲҒЫРЫҚ – *Тиғириқ*. Аччи билан Тешиктепа орасида жойлашган қишлоқлардан бирининг номи. Халқ этимологиясига кўра, «тиғириқ» атамаси «тирриқ» сўзининг ўзгаришларга учрашидан пайдо бўлган ва озғин маъносини беради. Бунинг сабаби сифатида шу қишлоққа асос солган киши мустақил рўзғор қуриб отасидан ажралиб чиқаётганида унга фақат бир тиррақи бузоқ текканини кўрсатишади.

УВАЛ – *Увол*. Ўн икки ота хитойизи уруғининг тармоқларидан бири. Илмий манбаларда баҳрин уруғининг бир шохи ҳам **уволи** деб юритилгани айтилади. Кейинчалик халқ тилида сўз охиридаги «и» тушиб қолганга ўхшайди. «Увал» атамасининг маъносини халқ этимологияси хирмондаги донни майдалайдиган, уватадиган ускуна номидан келиб чиққан деб изоҳлайди.

УЗУН – *Узун*. Қўштамғали уруғининг бир шохи номи. Сурхондарёда шу номда туман ҳам бор.

УЗУНҚЫШЛАҚ – *Узунқишлоқ*. Узун элати вакиллари яшайдиган қишлоқ номи. Шунингдек, бу қишлоқ газга бўйлаб узунасига жойлашган.

УСМАНЫСАЙ – *Усмонисой*. Зоминдаги сойлардан бири ва уни бўйлаб ўрнашган қишлоқнинг оти.

ЧІЛЛӘМАЗАР – *Чилламазор*. Қишлоқ оти. Эҳтиёжмандлар чилла ўтирадиган муқаддас қўйинди яқинига жойлашган қишлоқ бўлганидан шундай номланган бўлиши мумкин.

ЧАЛҚЫШЛАҚ – *Чолқишлоқ*. Қишлоқ номи. «Марқа», қўштамғали, лақай уруғлари қўшилуvidан пайдо бўлган бир этник тармоқ **чол** тарзида номланган. Қишлоқ номи шундан келиб чиққан. Шунингдек, айрим тилшунос олимлар «чол» сўзи мўғулча бўлиб, «тўқай» маъносини билдиради, қишлоқ номи шундан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин дейишади.

ЧАЛҒОНЫШ – *Чолғўниш*. Сарикамар овули яқинидаги қишлоқ номи. Аҳолиси чўлга кўчирма қилинган бу жойда ҳозир одам яшмайди.

ЧАПАРАШЛЫ – *Чопорошли*. Қоратепадан Зоминга бораверишда жойлашган қишлоқ номи. Чапарашлилар қирқ уруғининг бир тармоғи ҳисобланади.

ЧОНҚАЙМА – *Чўнқоймо*. Зомин шаҳридан тоққа қараб кетишда йўл устига жойлашган биринчи қишлоқ оти. Ҳозир «замонавий» қилиб Хулкар номи берилган. Қишлоқ атрофида чўнқайиб ўтирган одамга ўхшаш қир, адир, тепаликлар кўплигидан шундай ном олган.

ЧОРТКЭСӘР – *Чўрткесар*. Қишлоқ номи. Бу ерда қирқ уруғининг шу номдаги шохи вакиллари тўп бўлиб яшашади.

ЧУВУЛЛАҚ – *Чувуллоқ*. Қишлоқ номи. Бу қишлоқ унда қалин яшайдиган чувуллоқ уруғининг номини олган.

ЧЫРҚЫРАВУҚ – *Чирқировуқ*. Қишлоқ номи. Бу ерда 92 бовли ўзбекнинг лақай уруғига мансуб чирқировуқ шохига тегишли аҳоли яшайди¹.

ШАРЫЛЛАҚ – *Шориллоқ*. Ўриклининг тепаси Супанинг пастидаги шаршаранинг оти.

ШАРЫЛЛАҚСАЙ – *Шориллоқсой*. Ўриклисойнинг юқори қисмидаги сой номи.

ШОРЧА – *Шўрчо*. Қишлоқ номи. Суви шўрроқ бўлгани учун қўйилган.

ЭСКІЗАБЫН – *Эскизобин*. Зоминсойнинг сўл қирғоғидаги Боғишамол ва Жартепа орасидаги жой номи. Қадимшунослар Жартепада

¹ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. -Т.: «Фан», 1968. 81-бет.

милoddан аввалги III – I асрларга тегишли, Боғишамолда милoddнинг I – II асрларига оид маданий қатламлар мавжудлигини кўрсатадилар. Бу ҳол Зоминнинг икки минг ёшдан ошганига далолатдир.

ҚАБУРҒАН – *Қобурғон*. Зомин тоғидаги чўққилардан бирининг номи. Атама «кўпирган» сўзининг фонетик ўзгаришларга учрашидан пайдо бўлган деб тахмин қилинади.

ҚАВЫНКЭСТІ – *Қовинкести*. Қишлоқ номи. Ушбу қишлоқ ўртасида тилимланган қовунга ўхшаш қоятош бўлган. Атама шундан келиб чиққан.

ҚАЙЫРМА – *Қойирмо*. Зоминдаги қишлоқ номи. Қишлоқнинг номи у жойлашган ер тупроғининг ўзига хос хусусиятни акс эттирган. Қишлоқ қайир тупроқли жойга ўрнашган бўлиб, ернинг юзасидаги тупроқ сел оқизиб келган турли чўкинди жинслар, ости эса аллювийдан иборат. Бешкуби қишлоғида ҳам Қайирма деб аталадиган ўтлоқ ер бор. Шундай номланадиган элат борлиги ҳам маълум.

ҚАҢНЫ – *Қонғни*. Қадимги туркий этнослардан бирининг номи. Рашидиддин ва Абулғози Баҳодирхон каби олимларнинг китобларида ҳам «қаңны» катта ва қудратли қадимий уруғлардан бири экани айтилган. «Қаңны» сўзи «аравали киши» маъносини англатган. Уруғ вакиллари қадимги Қаң давлатига асос солишган. Ҳозирга келиб, шаҳарлардаги қанғилилар этник илдизларини йўқотишган. Улар Зомин, Жиззах, Ғаллаорол, Булунғур, Жомбой туманлари ва Тошкент шаҳри атрофлари, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги айрим қишлоқларда гавжум жойлашишган.

ҚАРАҚУРСАҚ – *Қороқурсоқ*. Зоминдаги қишлоқлардан бирининг номи. Атама «қора» ва «курсоқ» каби икки сўзнинг бирлашувидан ташкил топган қўшма сўз бўлиб, «катта қорин» ёхуд «қора қорин» маъноларини билдиради. Бу ном «қарақурсоқ» уруғи вакиллари шу ерда яшагани учун берилган бўлиши керак.

ҚАРАМАЗАР – *Қоромозор*. Зомин қишлоқларидан бирининг оти. Атаманинг келиб чиқиши «қора» ва «мозор» сўзларининг қўшилишидан, «катта гўристон» ёки «тепаликдаги гўристон» маъноларини англатади.

ҚАРАҶАСАЙ – *Қоронгосой*. Тоғ сойларида бирининг номи. Сув тор зовдан чиқиб келгани, оғочлар қалин ўсгани учун «қоронғи сой» деб аталган.

ҚАРАПЧЫ – *Қоропчи*. Тўқсон икки бовли ўзбекнинг йирик уруғи, юзнинг тармоқларидан бирининг номи. Зоминдан терскай (шимол) роқда жойлашган, қаропчи этноси вакиллари яшайдиган қишлоқ оти.

ҚАРАТАШ – Қоротош. Зоминсой бўйидаги тоғ қишлоғи номи. Атама қишлоқ ўрнашган тоғдаги тошларнинг рангидан келиб чиққан. Сой қаттиқ оққанидан бу қишлоқда тегирмон кўп бўлган.

ҚАРАТӨБӘ – *Қоратўба*. Ҳозирги Даштобод шаҳридаги тепалик номи. Олдинлари шаҳар ўрнидаги қишлоқ ҳам шундай аталарди. Мантиқан Даштобод шаҳрини ҳам шундай номлаш тўғри бўларди.

ҚАШҚАСУВ – *Қошқосув*. Зоминсойнинг бошланишидаги сув ҳавзаларидан бирининг оти.

ҚОЙАНҚУЛАҚ – *Қўёнқулоқ*. Тўқсон икки бовли ўзбек уруғларидаги тармоқлардан бирига мансуб кишилар яшайдиган қишлоқ номи.

ҚОҢЫРБАЙ – *Қўнғирбой*. Зомин туманидаги қишлоқлардан бирининг оти. Қишлоқ ўз номини уруғ отидан олган бўлиши ҳам мумкин. Лақай уруғининг бир шохи ҳам қўнғир дейилган. Айрим тадқиқотчилар қишлоқ номи Қозоғистондаги Бойқўнғирга ҳам алоқадор дейишади. Ҳар ҳолда, туркий дунё учун қўнғир ранги алоҳида маънога эгаллиги бор гап.

ҚОРҒАНЧА – *Қўрғонча*. Қишлоқ оти. Чамаси, бу ерда қандайдир мақсад билан атрофи қўрғаб олинган каттароқ уй ёки кичикроқ қўрғон бўлган.

ҚОРЫҚ – *Қўриқ*. Тупроғи соз, сув бўйидаги қишлоқ номи. Эҳтимол, бир вақтлар экинчилик қилиниб, кейин ташлаб қўйилгани ва қайта очилгани учун шундай номлангандир.

ҚОШТАМҒАЛЫ – *Қўштомғоли*. Зомин туманидаги қишлоқ оти. Бу ерда юз уруғининг Ражаб боласидан тарқаган тармоқларидан бири қўштамғали элати вакиллари гавжум яшайди.

ҚОШТӨБӘ – *Қўштўба*. Қизилсой қишлоғининг шимоли-шарқий чеккасидаги тепалик. Археологлар тепалик илк ўрта асрларга тегишли маданий қатламга эгаллиги, бу ерга қадимда марҳумларнинг суяклари солиб қўйиладиган кўплаб сопол тобут хумлар кўмилганини аниқлашган.¹

ҚОШЧЫ – *Қўшчи*. Қишлоқ номи. Шўро замонида шу ерда ташкил этилган ширкат қўш ёрдамида ер ҳайдовчи маъносидаги мазкур сўз билан аталган.

ҚОШЫНТӨБӘ – *Қўшинтўба*. Тиғирик қишлоғи этагидаги тепалик номи. Ўтағасилар атаманинг келиб чиқишини бу ерда Амир Темур қўшини тўхтаб ўтгани билан боғлаб тушунтирадилар.

¹ Древний Заамин. – Т.: Фан, 1994. – С.26.

ҚУРҒАЗАН – *Қургозон*. Зоминнинг кунюрар (жануб) томонида ўрнашган қишлоқ номи. Қишлоқда ўн икки ота хитойизининг бир шохидан тарқалган қавм яшайди.

ҚУРЫГЭЛДІРЭВЎТ – *Қуригалдиравут*. Қишлоқ номи. Мазкур атама «қуруқ», «фақат» каби маънолардаги «**қуры**», момақалди роқ товушига тақлидни англатувчи «**гулдірэк**» ҳамда «овул», «қишлоқ» маъносидаги «**авут**» сўзларининг қўшилишидан ташкил топган. Сой бўйига жойлашган қишлоққа кўкламги селларнинг гулдираги эшитилса ҳам, суви етиб келмагани учун шундай номланган бўлиши мумкин. Бу ерда яшайдиган одамларининг феъли тезроқ экани ҳисобга олинган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

ҚУЧЧИ – *Қуччи*. Тўқсон икки бовли ўзбек уруғларидан бирининг номи. Шу этнос вакиллари яшайдиган қишлоқ оти.

ҚИЗЫЛАЙ – *Қизилой*. Зоминга яқин жойлашган қишлоқ номи.

ҚИЗЫЛМАЗАР – *Қизилмозор*. Зоминсойнинг бошланишидаги ирмоқ номи.

ҚИЙА – *Қия*. Бешкуби қишлоғининг қияликка жойлашган бир қисми номи.

ҚИЛЫЧПУРҚАН – *Қиличпурқон*. Булоқбоши зиёратгоҳидаги тепалик номи. Тепалик рус босқинчиларига қарши курашда шаҳид кетган эл ўғли шарафига қўйилган.

ҚИРҚҚИЗ – *Қирққиз*. Зомин тоғ-ўрмон қўриқхонаси ичидаги тошли жой номи. Ривоятларга кўра, зоминлик қирқ қиз душман қўлига тушиб, номуси булғангандан кўра тошга айлантириб қўйишни сўраб Аллоҳга нола қилишган. Шу ерда одам гавдасига ўхшаб кетадиган тошлар бор. Қадимги туркий тилда «қуз» сўзи бўлиб, «терскай», «кун тушмас», «баланд», «сўлбет», «шимол» каби маъноларни англатган. Эҳтимол, Қирққиз қирнинг терскайига жойлашган қишлоқ маъносидаги атама бўлиши ҳам мумкин.

ҚИРҚСАДАҚ – *Қирқсодоқ*. Зомин туманидаги қишлоқ номи. Шу номда этник тармоқ ҳам бор.

ҚИРҒАВУЛ – *Қирғовул*. Зомин туманидаги қишлоқ номи. Бу жойда қирқ уруғи вакиллари яшаганлиги учун **қирқ овул** деб аталган. Фонетик ўзгаришларга учратиб, «**қирғовул**»га айланган. Бундан ташқари, кўп сонли ўзбек уруғларидан бири «қирғи» деб аталгани ҳақида маълумотлар ҳам бор. Чунки мазкур элатнинг байроғидаги тамға «қирғи» шаклида бўлган.

ҒОЛБА – *Ғулбо*. Пишағар қишлоғи яқинидаги **Ғулба** сойи бўйидаги кичик қишлоқ оти. Шу қишлоқдан оқиб ўтадиган сой ҳам шундай номланган.

ГОРАЛАС – Ғўролос. Супанинг ўнг томонидаги тоғ чўққиси номи. Чўққи ёнбағри шаршара туфайли юзага келган гўзал манзарали арчазордан иборат.

ӘЗЛАРТӨБӘ – Азлартўба. Зоминдан икки-уч чақирим жануби-ғарбдаги Қисилсой қишлоғидаги тепалик номи. Юксаклиги ўн икки кулоч бўлган бу тепалик археологлар томонидан милоднинг еттинчи юзйиллигида тикланган қалъанинг ўрни экани аниқланган.¹

ӘЙІТГҰЛТӨБӘ – Айитгултўба. Совот қишлоғига кетишдаги қишлоқ ва тепалик номи. Аслида, Ҳайитгултепа бўлиши керак.

ҲҲӘС – Уяс. Юз уруғининг Марқа боласи тармоғидаги катта этник бутуқлардан бирининг номи. Шу элат яшайдиган қишлоқнинг оти.

ҲЛКӘР – Улкар. Қадимги Чўнқайма қишлоғига шўро замонида берилган «замонавий» от. Зоминликлар томонидан «ўлкәр» тарзида айтиладиган Ҳулкар қишлоғи номи.

ӨРІКЛІ – Ўрикли. Тоғ тепасига жойлашган энг баланд қишлоқ оти. Табиий равишда ўсиб ётадиган ўрик кўплигидан шундай аталган.

ӨРІКЛІСАЙ – Ўриклисой. Ўриклидан оқиб ўтадиган серсув сой номи.

¹ Древний Заамин. – Ташкент. Фан, 1994. – С. 22 – 23.

МАҚОЛЛАР – ЭЛ ОҚИЛЛИГИ

*Халқ ҳикматлари – турмуш онасининг дард
чекиб туққан тўнғич ўғли.*

Абдулла Қодирий

Ҳикматли сўзлар, мақоллар халқнинг асрлар оша келадиган фикрий садоси, турли даврлар орасини боғлаб турадиган ҳиссий-интеллектуал кўприқдир. Улар халқ фикрининг масофа билмас шуълалари, ҳақсизлик, зулм, адоват кўксига қадалувчи адолат шамширлари. Ўтмишдан асрлар ва аجدодлар оша бизгача етиб келган ҳикматлар халқ тафаккурининг, унинг ҳаётий тажрибасидан келиб чиқадиган қарашларнинг қисқа ва гўзал бадиий-эстетик ифодаси.

Ҳар бир мақолда бутун бошли китобга арзигулик маъно ва ҳис-туйғулар жойлашган. Дарҳақиқат, ҳикмат – инсон ақл-заковати во-ситасида ифодаланган ўзгартириб бўлмайдиган «михлаб қўйилган» чуқур маъноли гап. Халқ оғзаки ижодиётининг бу жанри ёзма адаби-ёту оғзаки нутқда мақол, оталар сўзи, машойихлар гапи, яхшилар-нинг гапи, ҳикматли сўз, афоризм ва бошқа номлар билан аталади. Табиийки, булар орасида энг кўп қўлланиладигани ва оммабопроғи мақол атамасидир.

Чуқур мазмунли, оқилона фикрни ўзида мужассамлаган, сўз ха-зинасининг дуру жавоҳирлари бўлмиш ранг-баранг мақоллар нутқни жозибали, таъсирчан қилувчи, кишини ўйлашга, мулоҳаза қилишга ундовчи қувватга эга кўркем айтимлардир. Улар киши ақлини чарх-лайди, нутқини таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлашга, зарур ўринларда муаммоларни тўғри ечишга кўмаклашади. Шу маъно-да мақолларни «ҳаёт қомуси» дейиш ҳам мумкин.

Мақолларнинг мавзуси кенг, ифодаси ранг-баранг. Уларда ижти-моий муаммолардан тортиб алоҳида бир шахс ҳаётининг энг кичик, ичкин кўринишларигача, юксак ахлоқий тартиблардан тортиб ки-шилар феъл-атворидаги майда-чуйда ҳолатларгача муносабат ўз ифодасини топган. Бошқача қилиб айтганда, инсон ҳаётининг бирор жабҳаси йўқки, мақолларда унга муносабат билдирилмаган бўлсин.

Мақоллар даврлар ўтиши билан сайқал топади, мазмунан чуқурлашади. Айрим ҳолларда бунинг акси ҳам бўлади. Яъни эшит-ган мақолини қўлловчининг ҳикматдаги сўзлар ёки унда айтилмоқчи бўлган асосий фикрни яхши тушунмаганлиги сабабли мақолга

ўзининг савиясига мос бошқа сўзларни қўшиб юбориши, унинг шу ҳолда тарқалишига сабабчи бўлиш ҳоллари ҳам учрайди. Баъзан бундай вазият мақолдан атай ўз манфаати йўлида фойдаланишга уриниш туфайли ҳам рўй беради. Шу хил омиллар боис Зоминда қўлланиладиган мақолларнинг айрим сўзлари у ёки бу даражада ўзгаришга йўлиққан вариантларини ҳам учратиш мумкин. Масалан, Зоминда **«Жалаңач одам сувдан қорқмас», «Жалаңач сувдан таймас»; «Ҳэйт!» – дэгән тўйегә мәдәт», «Ҳә!» – дэгән тўйегә мәдәт», «Чу!» – дэгән тўйегә мәдәт»** ёки **«Жамандың жорасы көп, жаниға пайдасы жоқ», «Жамандың ашнасы көп, жаниға пайдасы жоқ», «Жамандың танышы көп, жаниға пайдасы жоқ»** каби мазмунни бир бўлгани ҳолда ифода йўсинида маълум ўзгаришлар юз берган мақоллар анчагина. Табиийки, бир мақолнинг бундай вариантлари қўлланилган вазият ва айтган одамнинг савиясига қараб пайдо бўлган. Уларнинг айримларида фикр, баъзиларида қофия бузилган. Қайси бирларида мурожаатни ифодаловчи ундалма сўзлар алмаштирилган.

Доно халқ ҳар бир сўзини ўйлаб, ҳайратда қоларли мантиқ билан айтган. Бу жиҳатдан ҳам ота-боболар қолдирган мақолларни тезроқ тўплаш, кўпвариантли мақолларнинг бадиий жиҳатдан энг мукаммал, фикр томонидан энг чуқурини адабий тилга киритиш лозим. Мақолларга уни яратган кишиларнинг асрий турмуш тарзи, дунёқараши, урф-одати сингиб кетган бўлади. Демак, мақоллар халқ тарихи, унинг касб-кори, тушунчаси билан ҳам ошно бўлиш имконини беради.

Зоминликлар нутқида маънодош, шаклдош мақоллар жуда кўп бўлганидек, бир-бирини инкор қиладиган, зид маъноли мақоллар ҳам анчагина. Мақоллар турли даврнинг маҳсули бўлгани учун уларнинг маънолари ҳам ҳар хил. Демак, мақолларни мазмунни, этимологияси (келиб чиқиши), маъно муносабати, шаклий ўзига хослиги ва бошқа турли тамойиллар асосида гуруҳлаштириш мумкин. Аммо бугуннинг оидини (зиёлиси) олдидаги асосий масала халқнинг бу катта маънавий бойлигини тезда бир жойга тўплашдан иборатдир. Чунки мақоллар ҳам, юқорида қайд этилганидек, қачон, ким томонидан ва нима мақсадда айтилишига қараб давр ўтиши билан турфаланиб кетмоқда. Қадимий мақолларни жиддий маъно ва шакл ўзгаришларига учраб, асл қиёфасини бутунлай йўқотмай туриб шошилиш равишда тўплаш бугуннинг кечиктириб бўлмас иши саналади. Тўпланган маънавий-интеллектуал бойликни эса турли тамойиллар, йўналишларда ўрганиш, таснифлаш ва таҳлил этиш мумкин.

Аёнки, ушбу қомусдан Зомин ҳудудида ишлатиладиган мақолларнинг бир қисмигина жой олган, холос. Зоминликлар қадимдан ўз нутқида мақолларни жуда кўп ишлатишган. Отасўзининг янгилари ҳам тинимсиз яратилиб бормоқдаки, уларни кунма-кун тўплаб боргандагина мазкур бебаҳо бойликни сақлаб қолиш мумкин. Бундай савобли ишда ўқувчиларнинг қатнашишлари нур устига нур бўлади. Шундай қилинса, ҳам маънавий-бадий бойлигимиз сақланиб қолади, ҳам тўплаш жараёнида болалар бу бойликларнинг қимматини яқинроқдан билиб оладилар. Мактаблар қошидаги адабий-ўлкашунослик тўгараклари аъзоларининг шу иш билан шуғулланиши ўқувчиларда бадий дид ва ҳикматли фикрлаш қобилиятини шакллантиришга хизмат қилади.

Қуйида зоминликлар нутқида кўп ишлатиладиган мақоллардан айримлари келтирилади.

АВҚАТ ДЭМИ ТУЗ МІНЭН, АДАМ ДЭМИ СӨЗ МІНЭН – *Овқот дами туз минон, одом дами сўз минан*. Бу мақол кишининг тили унинг ички олами ва маънавий қиёфасини белгилаши ифодаланган.

АВРУВДАН ЧЭНЧҲВ ЖАМАН, ГЭПТЭН ҚАНҚУВ – *Оврувдон чанчув жомон, гаптан қонқув*. Кўп йиллик ҳаётини ҳикмат бўлмиш бу мақолда касалликлар орасида санчиқ, гаплар орасида кесатиқ ёмонлиги ифода қилинган.

АВРЫМАҒАН БАШЫМҒА АЛТЫН ТАЙАҚ – *Овримоғон бошимға олтин тоёқ*. Ўзига-ўзи йўқ жойдан муаммо чиқариб олган одам руҳияти ифода этилган мақол.

АДАМДЫҢ ЭТИ ҲАРАМ, ЛЭБЗИ ҲАЛАЛ – *Одомдинг эти ҳором, лабзи ҳолол*. Инсонни ҳамиша сўзида турадиган, ор-номусли бўлишга ундовчи мақол.

АДАМНАН ЭВМӨТ КЭССӘ, АТАЛА ТІШТІ СЫНДЫРАДЫ – *Одомнон авмат кесса, отоло тишти синдироди*. Кишининг иши юришмаган пайтда ҳамма томондан зарбага учрайвериши ҳолати фақатгина ундан қилиниб, таркибида тишни синдиришга ярайдиган ингридиент бўлмайдиган атала ҳам тишни синдириши мумкинлиги орқали ифода этилган.

АЗ АВРУВ, АНСАТ ӨЛІМ БЭР – *Оз оврув, онсот ўлим бер*. Ушбу тилак-мақолда ҳар бир катта ёшли кишининг кўнглидан ўтиб турадиган орзу акс этган.

АҚЛЫҚ БОСА, АЧЛЫҚ ЖОҚ – *Оқлиқ бўсо, очлиқ жўқ*. Чорвадор халқ ҳамиша мол боқиб, қатиқ-сутга сероб бўлган. Шу сабабли ҳам уларнинг ҳаётида оқлиқ, яъни сут-қатиқнинг ўрни юксак баҳоланади.

АҚМАҚ ҲАРЫМАС, КӨСӘ ҚӘРІМӘС – *Оқмоқ ҳоримос, кўса қаримас*. Бу нақл ақлсизлиги сабаб ноўрин ҳаракату қилиқлар қиладиган кимсаларга қарата айтилган чиройли кесатиқ.

АҚМАҚҚА АҚТӨБӘ ЖОЛМА? – *Оқмоқо Оқтўба жўлмо?* «Аҳмоқ ҳориганини билмайди» маталининг маънодоши.

АҚСАҚТЫҢАМ АЙАҒЫНЫ КҮТ – *Оқсоқтингом ойоғини кут*. Ушбу ҳикматда одам хулоса чиқаришга ошиқмаслиги кераклиги, ҳар қандай тутумнинг охирги натижасини сабр билан кутсагина тўғри тўхтамга келиши мумкинлиги акс этган.

АЙАҒАН КӨЗГӘ ЧӨП ТҶШӘР – *Ойоғон кўзга чўп тушар*. Ҳаётнинг ўз адолати борлиги, одам кўрган тадбир қисмат битган ёзукдан устун бўлолмаслиги ҳикматда жуда чиройли тасвирланган.

АЙЛЫҒЫДАН КЭЧЧӘ-КЭЧӘР, КҰННИГІДӘН КЭЧМӘЙДІ – *Ойлиғидан кечча-кечар, кунниғидан кечмайди*. Қадимдан мол боққан чўпонга ойда бериладиган ҳақдан ташқари, ҳар куни кечқурун ҳар бир хонадон битта нон ёки бир коса иссиқ овқат бериш одат бўлган, у «оши ҳалол» (ашалал) дейилган. Мақолда насия ойликдан кўра нақд кунликка ишонган маъқуллиги ифода этилган.

АЙЫБЫ БАРДЫҢ ТІЗӘСІ ҚАЛТЫРАЙДЫ – *Ойиби бординг тизаси қолтиройд*. Айби бор одам ўзини билдириб қўйиши, билдирмаслик учун урингани сари кўпроқ эътибор тортиши бу мақолда аниқ ифода этилган.

АЛА ҒАРҒАДА АЛАСЫҢ БОСА, АМАЙ ҚОЙМАЙСАН – *Олоғорғодо олосинг бўса, омой қўймойсон*. Бировга бериб қўйган нарсанг борлигига қувон. Чунки ҳақингни ҳозир ололмасанг ҳам, қачондир барибир оласан. Қарз бўлиб қолишдан қўрқиш керак.

АЛДЫНҒЫ САВДА – САВДА, КЭЙІНГІ САВДА – ҒАВҒА – *Олдинғи совдо – совдо, кейинги совдо – ғавғо*. Оилавий муносабатлар нозиклиги ҳақидаги бу мақолда биринчи оиладан ажралмаслик, кўз очиб кўрган билан қўша қариш саодат экани айтилиб, кейинги турмушда яшашдан кўра жанжал, ғавғо кўпроқ бўлиши ифодасини топган.

АЛЫСДАН АРАБАЛАҒАНЧА ЖАҚЫННАН ДОРБАЛА – *Олистон ороболоғончо жоқиннон дўрболо*. «Узоқнинг буғдойидан яқиннинг сомони яхши» ҳикматининг шаклдоши. Олисдан аравалаб ташиганда ҳам, ўз олдингдан тўрвалаб олганча баракали бўлмайди. Чунки ҳам оралиқ катта, ҳам вақт чегараланган.

АМАЧТЫҢ ОН БАРҒАНЫ – МАЛАНЫҢ БІР БАРҒАНЫ – *Омочтинг ўн борғони молонинг бир борғони*. Бу мақолда айримлар

зўриқиш билан қийналиб қиладиган ишни, бировлар ўйнаб-кулиб ба-
жариб қўйиши мумкинлиги ифодаланган.

АПАМЫЗГА ЖАРАША ЖЭЗДӘМІЗ – *Опомизго жорошо жэз-
дамиз*. «Уловига яраша тушови» мақолининг варианты. Яъни «Опа-
мизнинг ўзлари ҳам язнамиздан ортиқ эмас» маъносидаги нақл.

АРЫҚ БАҒЫЛАР, СЭМІЗ СОЙЫЛАР – *Ориқ боғилор, семиз
сўйилор*. Элибой зоминликлар жонлиқлар ҳаётидан олиб яратган
мазкур мақолда молнинг ориқлигидан хафа бўлмаслик, шунингдек,
семизлигидан қувониб кетмаслик кераклиги жуда чиройли тасвир-
ланган. Бундай ёндашувни семиз ва озғин ёхуд бой ва камбағал
одамларга ҳам кўчириш мумкин.

АСА – АЛАРМАНДІКІ, АМАСА – ДАЛДАЛДІКІ – *Осо олормонди-
ки, омосо долдолдики*. Халқда: «Отанг бозор, энанг бозор», – деган
гап бор. Ана шу бозорнинг мувозанатини таъминлашда даллол катта
ўрин тутди. Ушбу ҳикматда лафзида турадиган, ўз гапининг ҳақлигига
ишонган даллол товарга баъзан ўзига маъқул келган, лекин оларман
истамаган нархни қўйса-ю, олувчи норози бўлиб кетиб қолса, лафзи-
дан қайтмаслик учун уни ўзи олиши мумкинлиги акс этган.

**АСМАНДА БІР ЖЫЛДЫЗ БАР АЙДАН ЖАҚШЫ, ЧӨЛЛӘГӘНДӘ
ҚАРА СУВ МАЙДАН ЖАҚШЫ** – *Осмонда бир жилдиз бор ой-
дон жоқши, чўллаганда қоро сув мойдон жоқши*. Бу нақлда
кўнгилдагидай нарса бўлмаган тақдирда бундайроғига кўникиш ло-
зимлиги образли йўсинда ифодаланган.

АТ – МІНГӘНДІКІ, ТОН КІЙГӘНДІКІ – *От мингандики, тўн кий-
гандики*. Ушбу маталда ҳаётда аслидан кўра ҳозир бори, кўриниб
тургани ҳисоб экани нозик акс эттирилган.

**АТ МІНМӘГӘН АТ МІНСӘ, ЧАВА-ЧАВА ӨЛТІРӘР, ТОН КІЙМӘГӘН
ТОН КІЙСӘ, ҚАВЫЙ-ҚАВЫЙ ТОЗДЫРӘР** – *От минмаган от мин-
са, чово-чово ўлтирар, тўн киймаган тўн кийса қовий-қовий
тўздиарар*. «Кўрмаганнинг кўргани қурсин» мақолининг маънодоши.
Яъни умрида от минмаган одам отга парвариш, ҳордиқ кераклиги-
ни билмаганидан унга тиним бермай ўлдириб юбориши мумкинли-
ги, умрида тўн киймаган одам тўн кийса, қайта-қайта қавийвери-
б, тўздириб юбориши мумкинлиги акс этган.

**АТ МІНМӘГӘН АТ МІНСӘ, ЧАВА-ЧАВА ӨЛТІРӘР, ТОН
КІЙМӘГӘН ТОН КІЙСӘ, СЫЛАЙ-СЫЛАЙ ТОЗДЫРӘР** – *От мин-
маган от минса, чово-чово ўлтирар, тўн киймаган тўн кийса
силой-силой тўздиарар*. Юқоридаги мақолнинг қайта ишланган сал
«юмшоқ» варианты.

АТ ТЭПКИСІНІ АТ КӨТӘРӘДІ – *От тепкисини от кўтаради.* Бир-бирига яқин, узангидош бўлган кишиларнинг тортишиб, айтишиб қолишлари унчалар хавфли эмаслиги акс этган ибора.

АТА ТУРЫП, УЛ СӨЙЛӘР, ЭНӘ ТУРЫП, ҚЫЗ СӨЙЛӘР – *Ото турип, ул сўйлар, эна турип қиз сўйлар.* Одатда, туркий ахлоқ фарзандларнинг ота-онага тўлиқ бўйсуниларини талаб этади. Бу нақлда ўша талабнинг бузилишидан норозилик акс этган.

АТАДАН АЛТАВ БОСАҢ ВӘТӘНІҢЖА ЖАЛҒЫССАН – *Отодон олтов бўсонг, ватанинга жолғиссон.* Бу ҳикматда ака-укалар қанчалик иноқ бўлишмасин, уларнинг ўз рўзғорлари олдидаги бурчи бирламчи экани акс этган.

АТАЛЫЛАР АЛТЫ ТОЙДЫ, ЭНӘЛІЛӘР ЖӘТІ ТОЙДЫ – *Отоли-лор олти тўйди, эналилар жети тўйди.* Ибора болани уйқудан эртароқ турғазидда қўлланади. Зеро, тузук ота-онанинг болалари эрта туриб ризқининг бутунлиги учун жон қойитишади. Унда ота-онаси йўқ ёхуд ўзбошимча болалар ғафлатда ётиб ризқини бой бериши мумкинлигидан огоҳлантирилган.

АТАНГ ҚӘРІСӘ ҚҮЛ АЛДЫРМА, ЭНАНГ ҚӘРІСӘ ҚҮЛ АЛДЫРМА – *Отонг қариса қул олдирмо, энанг қариса, қул олдирмо.* Онани қариганда айрича эъзозлаш кераклиги қайд этилган мақол

АТАНЫҢ ҚАРҒЫШЫ – ОҚ, ЭНӘНІҢ ҚАРҒЫШЫ – ПОҚ – *Отонинг қорғиши – ўқ, энанинг қорғиши – пўқ.* Сиртдан жуда қўпол туюладиган нақлда ота қарғиши кишига ўқ каби тегиб ҳалок этиши мумкинлиги, она меҳрибон бўлганидан қанча қарғамасин, унинг қарғиши болага тегмаслиги акс этган.

АТАСЫ БЫЗЫҚТЫҢ БІРІ БЫЗЫҚ, ЭНӘСІ БЫЗЫҚТЫҢ БӘРІ БЫЗЫҚ – *Отоси бизиқтинг бири бизиқ, энаси бизиқтинг бари бизиқ.* Мақолда болаларнинг хулқи, маънавий дунёси шаклланишида онанинг бирламчи мақомда экани таъкидланган.

АТАСЫ ҚЫСА ЗОРЛЫҚТЫ, БАЛАСЫ КӨРӘР ҚОРЛЫҚТЫ – *Отоси қисо зўрлиқти, болоси кўрар қўрлиқти.* Инсоф, имон, адолат билан қилинмаган иш кишининг ўзига бўлмаса, боласига хўрлик бўлиб қайтиши акс этган.

АТЛЫҒА ІРГӘШІП ТАЙЛЫНЫҢ ІЧІ ТҶШІПТИ – *Отлиғо иргашип тойлининг ичи тушипти.* Нақлда ҳар ким ўз имконияти, кучини ҳисобга олиб иш қилиши лозимлиги ифодаланган.

АТЫЛМАҒАН САҚПАН ҲАМ БЭТКӘ, ҲАМ КЭТКӘ ТІЙӘДІ – *Отилмоғон соқпон ҳам бетка, ҳам кетга тияди.* Бу ҳикматда ҳар бир иш ўз вақтида, уддали одам томонидан бажарилсагина

хайрли бўлиши, бебарор киши томонидан бевақт қилинган юмуш зарар келтириши ифодаланган.

АТЫҢ ЖАМАН БОСА, КӘРМӘНИҢ КЭТӘР, ҚАТЫНЫҢ ЖАМАН БОСА, МІЙМАНИҢ КЭТӘР, УЛЫҢ ЖАМАН БОСА, ДАРМАНЫҢ КЭТӘР – *Отинг жомон бўсо, карманинг кетар, қотининг жомон бўса, миймонинг кетар, улинг жомон бўса, дормонинг кетар*. Меҳмондўст, ўта ориятчил зоминлик элибойлар учун отнинг ёмон чиқиши фақат кармонга зарар келтиргани сабабли унча фожиа ҳисобланмаслиги, ўғил билан хотиннинг ёмонлиги одамни ҳам қувватидан, ҳам атрофидаги яқинларидан ажратиши шу мақол орқали эсда қоладиган йўсинда ифода этган.

АТЫҢ ҚОРА БОСА, БЭРДІ ҚУДАЙ, ҚАТЫНЫҢ ҚОРА БОСА, УРДЫ ҚУДАЙ – *Отинг кўро бўсо, берди қудой, қотининг кўро бўса, урди қудой*. Бу ҳикматда ҳар бир йигитнинг умр йўлдоши ўзига муносиб бўлиши лозимлиги акс эттирилган. Зеро, хўра, яъни иштаҳаси зўр от тез семириб эгасини бойитиши мумкин. Тўймас хотин эса рўзғорнинг баракасини учиради.

АҒАНҒА ОНТАЙАМ АЗ, БЭРГЭНГЭ БИТТЭЙӘМ КӨП – *Оғонғо ўнтойом оз, берганга биттайам кўп*. Мақолда инсонга хос манфаатпарастлик, ўзим бўлай дейиш сингари сифатлар акс этган.

АЧ БАЧЧАҒАР, АЧ БАЧЧАҒАРДАН ҚАЧ, БАЧЧАҒАР – *Оч боччоғор, оч боччоғордон қоч, боччоғор*. Оч, яъни камбағал одамнинг муаммоси кўп бўлади. Бундай кимсага шерик бўлиб қолган ҳар қандай кишининг боши ташвишдан чиқмайди. Ҳикматда шу хил одамлардан нарироқ юриш лозимлиги айтилган.

АЧҚАП ЖЭСӘҢ, АРПА НАННАР БАЛ БОЛАР, ЧӨРЧӨП МІНСӘҢ, ЧОЛАҒ ЭШШӘК АТ БОЛАР – *Очқоп жесанг, орпо ноннор бол бўлор, чарчап минсанг, чўлоғ эшшак от бўлор*. Бу ҳикматда ҳар бир нарса жуда зарур бўлганда қадрли, ўрнида эканида ардоқли бўлиши таъкидланаётир.

АШҚА ҚАТЫҚ, НАНҒА ЖЫЗЫҚ – *Ошқо қотик, нонғо жизик*. Керак бўлмаганда, дуч келган ишга ўринсиз аралашиб юрадиган суқматаёқ киши тавсифи. **Абдувәли дэгәниңиз хәммә жәрдә ашқа қатық, нанға жызықма диймән**.

БАЗАР КӨРГӘН ЭЧКІДӘН ҚОРҚ – *Бозор кўрган эчкидан кўрқ*. Нақлда кераксиз даражада кўп нарсани кўриб қолган аёл тавсифи берилган.

«БАЛАМ!» – ДЭГӘН ЭЛ БОМАҒАН ЖЭРДӘ «ЭЛИМ!» – ДІЙТУРҒАН БАЛА БОМАЙДЫ – *«Болом!» – деган эл бўмоғон жерда «Элим!»*

– *дийтурғон боло бўмойди*. Бу ҳикматда боласидан ҳурмат кутган эл, вақтида унга иззат кўрсата билиши зарурлиги ўта донолик билан ифода этилган.

БАҚТЫ КҰЛГАН ЖІГІТТІҢ ЧЭЧӘСІ АЛДЫДАН ЧЫҒЫПТЫ – *Боқти кулган жигиттинг чечаси олдидон чиғибти*. Қидирган одамига йўлиқадиган омадли кишиларга маъжоз билан айтилган таҳсин.

БАҚЫЛДА АҚЫЛ БОМАЙДЫ – *Боқилдо оқил бўмойди*. Бахил одам феъли туфайли ақлга мувофиқ ишни қилолмайди. Чунки кўролмаслик касали унинг ақлини калта, кўзларини кўр қилган.

БАҚЫЛДЫҢ БАҒЫ КӨГӘРМӘС – *Боқилдинг боғи кўгармас*. Бу иборада бахил назарида ўзининг боғи кўкармагандай бўлиб туюлавериши ифодасини топган.

БАҚЫЛДЫҢ КӨҢНІ ДАҚ, ЖАҚШЫНЫҢ КӨҢНІ ТАВ – *Боқилдинг кўнгни доқ, жоқшининг кўнгни тов*. Бахил ва яхши одам ўртасидаги фарқнинг гўзал бадий-фалсафий тавсифи. Зеро, бахил кишининг кўнглида ҳамиша кир, доғ бўлади, яхши одамнинг эса кўнгли тоғдай юксак туйғуларга эш бўлади.

БАҚЫЛЛАҒАН БАҚАНИ ЖАМҒЫР ЖАВҒАНДА КӨР, ШАҚЫЛЛАҒАН КЭЛІНДІ СІЙІР САВҒАНДА КӨР – *Боқиллоғон боқони жовин жовғондо кўр, шоқиллоғон келинди сийир совғондо кўр*. Иборада одамга қуруқ ҳавойи даъвосига қараб эмас, балки қилган амалий ишига қараб баҳо бериш кераклиги нақл этилган.

БАҚЫРАҚ ЧАЛДЫҢ БАРЫ ЖАҚШЫ, БАҚЫРЫП ТУРСА, ТАҒЫ ЖАҚШЫ – *Боқироқ чолдинг бори жоқши, боқирип турса тоғи жоқши*. Нақл «Қари билганни пари билмайди» деган иборанинг маъносини ўзида мужассамлаштирган. Яъни иқтисодий жиҳатдан катта фойда келтирмаса ҳам, бир оз тажанглиги сабаб кўпроқ бақириб турса ҳам отанинг борлиги ўтбоши учун катта бойлик экани шу тариқа ифода этилган.

БАЙДЫҢ МАЛЫНЫ БАЙТӨБӘТ ҚОРЫЙДЫ – *Бойдинг молини бойтўбат кўрийди*. Гапда бировнинг ўзига алоқаси йўқ молига жонкуярлик қилган ўйсиз киши ҳолати ўзганинг молини кўриқлайдиган ит (теват)га менгзалиб, кулгига олинган.

БАЙЫ ЖОҚТЫҢ АШЫ ЖОҚ – *Бойи жўқтинг оши жўқ*. Нақлда ўзига тўқ кишиси бўлмаган юртнинг хароб экани таъкидланади. Шунингдек, мақолни эри йўқ аёлнинг ночор ҳолати ифодаси дейиш ҳам мумкин.

БАЛА АТАДАН ЙА ДЭСЭРИ, ЙА ПӘЖСЭРИ КӘМ БОЛАРӘКӘН – *Боло отодон ё дасари, ё панжсари кам бўларакан.* Тожикча сўзлардан фойдаланилиб яратилган мазкур нақлда оқсоқол, доно кишиларнинг фарзандлари ўзларига нисбатан кўпинча ночорроқ бўлиши акс этган.

БАЛАМ БАЛАМҒА ҚАМАСЫН – *Болом боломғо қомосин.* Ҳар бир бола ўз ота-онаси билан бўлсин, бирорта бола, ҳатто ўз туғишгани қўлига ҳам қарам бўлиб қолмасин деган тилак бу мақолда ифода қилинган.

БАЛАМАН ЙИТТИҶ АРАСЫҒА ТЎШКӘН ЙИТ – *Боломон ийттинг оросиғо тушкан ийт.* Одатда, болалар ҳам, итлар ҳам бир-бири билан уришиб, талашиб жуда тез ярашиб кетади. Иборада уларнинг ўртасига тушиш ноўринлиги танқид этилади.

БАЛАҒА ИШ БУЙЫР, АРҚАСЫДАН ӨЗИҶ ЖЎҒИР – *Болоғо иш буйир, орқосидан ўзинг жугир.* Зоминда ёши тўлишмаган одамга жиддий иш топшириш мумкин эмаслиги бундан ташқари «Жашы пїтмәгәнчә іші пїтмәс» нақли орқали ҳам акс эттирилади.

БАР МАҚТАНСА ТАВЫЛАР, ЖОҚ МАҚТАНСА ЧАВЫЛАР – *Бор моқтонсо товилор, жўқ моқтонсо човилор.* Ҳолига қарамаган киши шарманда бўлиши айтилган ҳикмат.

БАРЫДА ЧАРА-ЧАРА, ЖОҒЫДА БІР БЭЧАРА – *Боридо чоро-чоро, жўғидо бир бечоро.* Бу нақлда борида олди-ортига қарамай сарфлаб, йўғида чорасиз қолган кимса ҳолати акс этган.

БАШЫ АВРЫМАҒАНДЫҶ АЛДЫДА БАШЫМ АВРЫДЫ ДЭМӘ – *Боши овримоғондинг олдидо бошим овриди дема.* «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга» мақолининг ўхшаши. Яъни дардкаш бўлмайдиган одам олдида дардингни дoston қилма деган ўғит.

БАШЫМ – КӘЛ, КӨҶНИМ – НӘЗІК – *Бошим – кал, кўнгним – назик.* Нақлда ҳолига ярашмаган тарзда иззатталаб киши ҳолати кулгига олинган.

БОЙЫ КӘЛТӘНИНГ ОЙЫ КӘЛТӘ – *Бўйи калтанинг ўйи калта.* Мақолда тоза табиат қўйнидаги зоминликларнинг қорувли, йирик одамларни яхши кўриши, ҳадисда айтилгани каби танаси майда одамларда кўнгил майдалигига майл борлиги борасидаги ҳикмат акс этган.

БОЛАМАН ДЭГӘН ЭЛ БІР-БІРІНІ БАТЫР ДІЙДІ, БОМАЙМАН ДЭГӘН ЭЛ БІР-БІРІНІ ҚАТЫН ДІЙДІ – *Бўломон деган эл бир-бирини ботир дийди, бўмоймон деган эл бир-бирини қотин дийди.* Оғизбирлик, уюшқоқлик йўқ жойда, аввало, ўзаро ҳурмат

йўқолиши бу эса таназзулга сабаб бўлиши ўта таъсирли ифода этилган мақол.

БОЛАТУРҒАН БАЛА БАШЫДАН МЭЛІМ – *Бўлотурғон боло бошидон малим*. «*Болатурған бала поқыдан мәлім*» тарзидаги кўполроқ шакли ҳам мавжуд бу маталда эзгу сифатларга эга чин инсон ҳаётининг бошиданоқ ўз фазилатлари билан кўзга ташланиши акс этган.

БЭКӘР ОТЫРҒАНЧА БЭКӘР ІШЛӘ – *Бекар ўтирғончо бекар ишла*. Бекор ўтиргандан кўра, ҳозир унчалик зарур бўлмаса ҳам, бирор иш билан машғул бўлиш мақбулдир. Бекорчилик ҳамиша қандайдир кўнгилсизликни юзага келтириши ифода этилган гўзал ибора.

БЭКТИҶӘМ БУЛАҒЫДАН СУВ ІЧМӘ – *Бектингам булоғидон сув ичма*. Нақлда имкони борица бировга қарам, ундан қарздор бўлиб қолмаслик кераклиги айтилган.

БЭЛІ АВРЫМАҒАННЫҢ НАН ЖЭЙШІНІ КӨР – *Бели овримоғоннинг нон жейишини кўр*. Иборада бировнинг меҳнати билан топилган неъматнинг бунга алоқаси бўлмаган одам томонидан орқаолдига қарамай тасарруф этилиши аниқ ифодасини топган.

БЭЛІ БУВУВСЫЗ, АЙАҒЫ КІЙУВСІЗДӘН САҚЛАН – *Бели бувувсиз, оёғи кийувсиздан соқлон*. Нақлда ўз ёши ва шаънига муносиб кийинмаган эркак бошқа жиҳатлардан ҳам баланд инсон бўлолмаслиги, шу сабаб ундан эҳтиёт бўлиш лозимлиги акс этган.

БЭЛІ БУВУВСЫЗ, ЖЭҢІ КІЙУВСІЗДӘН ҚОРҚ – *Бели бувувсиз, жени кийувсиздан қўрқ*. Огоҳлантириш руҳидаги мазкур нақлда кўпчилик томонидан қабул қилинган этикетга амал қилмаслик одамга бўлган ишончни камайтиришга сабаб экани таъкидланган. Эркак белида белбоғи, устидаги кийими тўлиқ кийилган ҳолда бўлиши билан тасаввур этилади. Шунга амал қилмаган одамга унчалар ишониб бўлмайди.

БЭРГӘНДІҢ БЭТІГӘ ҚАРАМА – *Бергандинг бетига қоромо*. Бу нақлда биров одамгарчилик қилса, одоб кўрсатавериш уни ноқулай ҳолатга қўйиш маъқул эмаслиги таъкидланган.

БЭРМӘСТІҢ АШЫ ПІШМӘС – *Бермастинг оши пишмас*. Қилгиси келмаган ишни бажаришга мажбур бўлган одам уни астойдил бажармай чўзавериши шу тариқа ифодаланган.

БЭШ БАЛАЛЫҒА БЭРСАҢАМ, КҰНДӘШТІҢ ҰСТІГӘ БАРМА – *Беш бололиғо берсангам, кундаштинг устига берма*. Кундошлик аёл учун қанчалик оғир қисмат эканига берилган аниқ таъриф.

«БІЛДІМ!» – ДЭДІМ – ТУТЫЛДЫМ, «БІЛМӘДІМ», – ДЭДІМ – ҚУТУЛДЫМ – *«Билдим!» – дедим – тутилдим, «Билмадим», –*

дедим – қутулдим. Бу нақлда билган нарсa ҳақида ҳам ҳамма вақт ва ҳар жойда гапиравериш тўғри эмаслиги акс этган. Унда одамнинг бирор жанжалли нарсa ҳақида билганини айтиб боши ғавғодан чиқмай қолиши мумкинлиги ифода этилган.

БІР БАЛАНЫҢ ГӘБІМӘН БІР ШӘӘР БЫЗЫЛЫПТЫ – Бир болонинг габиман бир шаар бизилипти. Иборада баъзан ақли тўлмаган одам томонидан ўйламай гапирилган бир оғиз нотўғри гап кўп катта ёшдаги ақлли кишилар орасини бузиб қўйиши мумкинлиги қайд этилган.

БІР БЭТИМІНӘН ПЫШКӘН НАН ШІРІН БОЛАДЫ – Бир бетиминан пишкан нон ширин бўлоди. Ушбу ҳикматда аёлдир, эр-какдир – илк никоҳда қўшгани билан қўша қариб, бошқа уй кўришга эҳтиёж туймаслиги саодат экани қайд этилган.

БІР КҰН ЖӘНЖӘЛ БОҒАН ҲИДӘН ҚЫРҚ КҰН БӘРӘКӘ ҚАЧАДЫ – Бир кун жанжал бўгон уйдан қирқ кун барака қочади. Бу ҳикматда тинч-тотувлик барака манбаи экани таъкидланади.

БІР КҰНГӘ ҲӨККИЗ ӨЛМӘС, ЭККҰҢҢӘ ЭГӘСІ БЭРМӘС – Бир кунга ҳўккиз ўлмас, эккунгга эгаси бермас. Бу мақолда бировга қарашган одам сидқидилдан ишлаши кераклиги айtilган. Чунки бировга ёрдамлашган одам бир кунда ҳориб, йиқилиб қолмайди. Лекин бировни икки кунга ҳашарга айтиб бўлмайди. Ишқилиб, ёрдам номига бўлмаслиги керак.

БІР ЭЗМӘ ТАВАР, БІР ГЭЗМӘ – Бир эзма товар, бир гезма. Ушбу нақлда ҳаётнинг ўта мураккаблиги акс этиб, баъзан ёмон сифатлардан ҳам яхшилик келиши мумкинлиги таъкидланган. Яъни йўқолган нарсани топишда сўраб-суриштиришдан эринмайдиган эзма ёки санқиб юришдан чарчамайдиган саёқ (кезма) фойда бериб қолиши мумкин.

БІРӘВДІ УРЫП САЙМАН ЖҲРГӘНЧӘ ТАЙАҒЖЭП ҚЫРМАН ЖҲР – Биравди урип соймон журганча тойоғжеп қирмон жур. Мақолда бировга зўрлик қилганидан хижолат тортиб яшириниб юргунча зулм кўрса ҳам зуғум қилмай бемалол юриш маъқул эканлиги айtilган. Айб ўзгaдан ўтган бўлса ҳам, уни жазоламаслик одамлар олдида уялмай юриш имконини беради. Аксинча, бировга зўрлик қилиш кишини одамлардан яширинишга, ўзини олиб қочишга мажбур қилади.

БӨЗ ЫШТАНДЫҢ БОЙАВЫ БЭШ КҰН – Бўз иштондинг бўёви беш кун. Ўта образли бу ҳикматда бўз матонинг бўёғи тез кетишига таянган ҳолда дунё амалларининг ўткинчилиги гўзал ифода қилинган.

БӨРІ ҚӘРІСІНІ, ҚӘРІСІ БӘРІСІНІ... – *Бұри қарисини, қариси барисини...* Тугалланмагандай туюлувчи бу иборада ҳаётий тажрибаси катта одамларга ишониш панд бермаслиги акс эттирилган.

БӨРІЙӘМ ҚОҶЫШЫСЫҒА ЖАМАННЫҚ САҒЫММАЙДЫ – *Бўриям қўнғишисига жомонниқ соғиммойди.* Инсонлараро муносабатларда қўшничиликнинг баланд мақоми аниқ ифодаланган ибора.

БӨРІНІ КӨРГӘНДӘ ЙЎТЛӘРДІҢ АВЗЫ БІРІГӘДІ — *Бўрини кўрганда ийтлардинг овзи биригади.* Ўзаро ғашлашиб юрадиган пасткашларнинг етук одамга қарши ўзаро тез бирлашишлари мумкинлиги акс этган мақол.

БӨРІНІҢ БАЛАСЫ БӨРІ, ЙЎТТИҢ БАЛАСЫ ЙЎТ – *Бўрининг болоси бўри, ийттинг болоси ийт.* Бу фалсафий ҳикматда ҳар ким ўз зотига тортиши чиройли ифодасини топган.

БӨРІНІҢ ТОБА ҚЫҒАНЫ ӨЛГӘНІ – *Бўрининг тўбо қиғони ўлгани.* Туркий халқларнинг бобоси деб қараладиган бўрининг қайсар феълига асосланиб яратилган бу ҳикматда ўзига ишонган, ғурурли одамлар учун синиш (тавба қилиш) ўлимдан ҳам оғир экани ифода қилинган.

ГӘДӘЙ ДӘН ТАВСА, ДОРБА ТАВАЛМАС – *Гадай дон товсо, дўрбо товолмос.* Энг қийин тузаладиган дард бўлмиш камбағалликнинг нақадар аянчли ҳолат экани, камбағалнинг абгор аҳволи акс этган матал.

ГӘПТИҢ АЗЫ, ҚЫЗДЫҢ НАЗЫ ЖАҚШЫ – *Гаптинг ози, қиздинг нози жоқши.* Бу нақлда қизларга ноз ярашгани каби одамга оз гапириш чирой бағишлаши ифода этилган.

ГӘПТИҢ КӨРКІ – МАҚАЛ, ЧАЛДЫҢ КӨРКІ САҚАЛ – *Гаптинг кўрки – моқол, чолдинг кўрки – соқол.* Ҳазиломуз бу айтимда гап мақол билан безанганидек, чол кишига ҳам соқол ўзига яраша кўрк экани ифода этилган.

ГҲҢ ҚЫЗДЫҢ ТІЛІНІ ЭНӘСІ БІЛӘДІ – *Гунг қиздинг тилини энаси билади.* Ушбу нақлда бир-бирининг кўнглини яқин кишиларгина тушуниши мумкинлиги акс этган. Гунг қизнинг хатти-ҳаракатлари онасига тушунарли экани «тили» тарзида образли ифодаланган.

ДОС БАШҚА ҚАРАР, ДУШМАН АЙАҚА – *Дўс бошқо қорор, душмон оёқо.* Дўст бошинг омонлигидан қувонади, душман эса оёқ тойишини кутади дейилади бу ҳикматда.

ДУВАНАДАЙАМ ҲЭСӘП БАР – *Дувонодойом ҳесап бор.* Нақлда дунёдаги ҳар бир ишда ҳисоб борлиги таъкидланган.

ДУШМАНДЫҢ КҰЛГӘНІ – СЫРЫҢДЫ БІЛГӘНІ – Душмондинг кулгани – сирингди билгани. Бу ҳикматда душманга сир бермаслик кераклиги ифода қилинган.

ДУШМАНЫҢ ЧЫЧҚАНЧА БОСАЙАМ, КҰЧИҢ АРСЛАНЧА БОСЫН – Душмонинг чичқончо бўсойом, кучинг орслончо бўсин. Ушбу ҳикматда ҳеч қачон ёвни ожиз билиб, унга нописандлик билан қарамаслик кераклиги таъкидланган. Зеро, кичик душманнынг ёмонлигига катта тайёргарлик кўриб қўйиш оқиллар ишидир.

ДЭРТ БАШҚА, ЭЖЭЛ БАШҚА – Дарт бошқо ажал бошқо. Иборада қанчалик оғир бўлмасин дардга чалиниш умидсизликка сабаб бўлмаслиги кераклиги нақл этилган. Зеро, хасталаниб узоқ яшаш мумкин бўлганидек, соппа-соғ одамнинг кутилмаганда ўлиб кетиши мумкинлиги ҳаммага аён.

ДЭРТ МІНЭН КЭТКЭН ЭТ ТЭЗ ПІТЭР, ҒАМ МІНАН КЭТКЭН ЭТ КЭЧ ПІТЭР – Дарт минан кеткан эт тез питар, ғам минон кеткан эт кеч питар. Бу ҳикматда ғам одам учун нечоғлиқ даҳшатли фожиа экани, руҳий азоб ҳеч қачон изсиз кетмаслиги англатилган. Ғамнинг асорати касалликниқидан ёмонроқ экани ўта билгичлик билан таъсирли ифодаланган.

ДЭРТТИҢ ҚУЛАҒЫ БАР, ОНЫ ЧАҚЫРАБЭРМЭ – Дарттинг қулоғи бор, ўни чоқироберма. Зоминликларда ёмонликни англа-тувчи сўзларни тилга олавериш маъқул кўрилмайди. Бинобарин, дардни ҳам тилга олавермаган тузук. Агар у эсга олинаверса, албатта, излаганни топиб олишига ишора бор.

ДҲНЙЭ ЖІЙІП НЭТЭРСЭН, БІР КҲН ТЭШТЭП КЭТЭРСЭН – Дуня жийип нетарсан, бир кун таштап кетарсан. Мақол бу дунё ҳаваслари, бойлик ўткинчи ва вафосиз эканини таъкидлашга қаратилган.

ЖАВЫН МЫНАН ЖЭР КӨГЭРЭР, ДУВА МЫНАН ЭР – Жовин минон жер кўгарар, дуо минон эр. Бу мақолда эзгу ишлар қилиб дуо олган одам яхшилик кўриши акс этган.

ЖАВЫННАН ҚУТУЛЫП, ҚАРҒА ТУТЫЛДЫ – Жовиннон қутулип, қорғо тутилди. Иборада олдинги ҳолатидан оғирсиниб, ундан қутулишга уринган, аммо олдингисидан ҳам баттар аҳволга тушган одам ҳолати ифода этилган.

ЖАҚШЫ ҚОҢЫШЫ АТА-ЭНЭ, ЖАМАН ҚОҢЫШЫ ДЭРТУ БЭЛЭ – Жоқши қўнғиши ото-эна, жомон қўнғиши дату бала. Бу ҳикмат қўни-қўшничиликнинг бадий таърифи дейиш мумкин. Ҳадисда айтилишича, икки кишига Тангри қиёмат куни раҳмат наза-

ри билан боқмайди: бири – қариндош-уруғидан узилиб кетган кишига, иккинчиси – қўшнисига ёмонлик қилган одамга.

ЖАҚШЫ ҚОҢЫШЫ ҚАРЫНДАШТАН ЖАҚЫН – *Жоқши қўнгиши қариндоштон жоқин*. Бу нақлда яхши қўшничилик қариндошлиқдан баланд экани улуғланади.

ЖАҚШЫНЫҢ СӨЗІ ҚАЙМАҚ, ЖАМАННЫҢ СӨЗІ ТОҚМАҚ – *Жоқшининг сўзи қоймоқ, жомондинг сўзи тўқмоқ*. Мақолда сўзлаш одоби қанчалар муҳимлиги акс этган бўлиб, одам қаймоқ сўзли бўлишга чақирилади.

ЖАҚШЫҒА ЖАҚШЫ БОЛ, ЖАМАНҒА ЖАМАН – *Жоқшиго жоқши бўл, жомонго жомон*. Ушбу ҳикмат кишини унга қилинаётган муносабатларга яраша бўлишга чақиради.

ЖАҚШЫҒА ЖҰРІМ ЖОҚ, ЖАМАҢҢА ӨЛІМ ЖОҚ – *Жоқшиго журим жўқ, жомонго ўлим жўқ*. Зоминликлар ҳам барча инсонлар каби дунёнинг ғалати адолати ҳақида фикрлашни яхши кўришади. Шу сабаб яхши кишиларнинг умри калталиги, ёмонларнинг яшовчанлиги уларни ҳайратга солади.

ЖАҚЫНҒА ЭРІНӘДІ, УЗАҚА ЖҰГІРӘДІ – *Жоқинго эринади, узоқо жугиради*. Бу нақлда мантиққа терс иш қиладиган одам ҳолати қайд этилган. Айрим кимсалар ишни осон битадиган вақтида қилмай ортга суради, кейинчалик уни бажаришга бир дунё куч сарфлашга тўғри келади.

ЖАЛАҢАЧ СУВДАН ТАЙМАС – *Жолонгоч сувдон тоймос*. Ушбу ҳикматда йўқотадиган нарсаси қолмаган, яъни ночор ҳолатга солиб қўйилган одамнинг ҳеч нарсадан қайтмаслиги акс этган.

ЖАЛҒАН-ЖАШЫҚ ГӘПІРМӘ, СОҢ УЙАЛЫП ОТЫРМА – *Жолғон-жошиқ гапирма, сўнг уйолип ўтирмо*. Бу ҳикматда ёлғон хижолатга олиб келиши, шу боис ундан сақланиш кераклиги айтилган. Ёлғончи имонлиларданмас, тўғриларга дўст эмасдир.

ЖАМАН МЫНАН ЖАТМА, ЭРТА ТУРЫП АЙТМА – *Жомон минон жотмо, эрта турип ойтмо*. Ушбу ҳикматда йўлдош танлай билиш лозимлиги қайд этилган. Чунки ёмон, нобоп жўра кишига шармисорлик келтириши аниқ.

ЖАМАН ҲЙДӘН ЖАМАН ТҮТҮН – *Жомон уйдан жомон тутун*. Иборада ёмон одамнинг гапи ҳам ўзига яраша бўлиши образли йўсинда ифодаланган.

ЖАМАН ЭРКӘК ЖЭР ҚОРЫЙДЫ, ЖАМАН ҚАТЫН ЭР – *Жомон эркак жер қўрийди, жомон қотин эр*. Бу мақолда моҳиятни эмас, ташқи жиҳатнигина кўрадиган очкўз кимсалар нуқсони ифодаланган.

Айрим эркаклар, эплаб ишлов беролмаса-да, ер талашганидек, айрим аёллар, эрларининг қадрига етмаса-да, уни қизғанавериши шу йўсин танқид этилган.

ЖАМАНДЫҢ АШНАСЫ КӨП, ЖАНЫҒА ПАЙДАСЫ ЖОҚ — *Жомондинг ошноси кўп, жониғо пайдоси жўқ*. Ёмон одамнинг ошноси кўп бўлиши мумкин, лекин улар ҳам ўзига ўхшагани сабабли улардан фойда келмайди.

ЖАМАҢҶА ЖАЛЫҢҶАНЧА ЖАТЫП ЖАНЫҶА ЖАЛЫН — *Жомоннго жолинғончо жотип жонинго жолин*. Бировга ёрдам қўлини узатмайдиган ҳимматсизга ялингандан кўра, қийналсанг ҳам, ишингни ўзинг қилганинг яхши маъносидаги нақл.

ЖАМАҢҶА СЫР АЙТСАҢ, ЖУРТҚА ЖЭЙЭР — *Жомонго сир ойтсонг, журтқо жайар*. Ким билан сирлашишни билиш кераклиги қайд этилган нақл.

ЖАМАННАН ЖАРТЫ ҚАШЫҚ АРТЫПТЫ — *Жомоннон жорти қошиқ ортипти*. Барча қишлоқ ўзбеклари сингари зоминликлар ҳам овқатни қолдирмай еган кишини ёқтиришади. Мақолда овқатни қолдирмай ейиш кераклиги таъкидланган. Шунингдек, унда бошлаган ишини охиригача етказишга ундаш маъноси ҳам бор.

ЖАМАННЫҢ КҶЧИ ЖАПАЛАҚА ЖЭТИПТИ — *Жомоннинг кучи жополоқо жетипти*. Нақлда ёмон одам ўзидан ожиз кишига озор бериши, бу эса уят экани таъкидланган.

ЖАМАННЫҢ НЭСИ БАР, ТЭМИРДЭН ТАРАҒЫ БАР — *Жомоннинг неси бар, темирдан тороғи бор*. Арзимаган нарсаси борлиги билан мақтанадиган ва уни қизғанадиган одамлар ҳақида айтилган нақл.

ЖАНТАҚТЫ ЧАВҒАНҒА ЖАҚТЫР, МАЛДЫ ТАВҒАНҒА БАҚТЫР — *Жонтоқти човғонго жоқтир, молди товғонго боқтир*. Ушбу мақолда меҳнат қилган кишигина нарсанинг қадрига етишига урғу берилган. Бели оғримаган одам ҳар қандай неъматни олди-ортига қарамай, исроф қилиши мумкин.

ЖАШ ВАҚТЫҢДА АҒАН БИЛИМ ТАШҚА БАСҚАН ТАМҒАДАЙ, ҚЭРИГЭНДЭ ОҒАН БИЛИМ ҚАРҒА БАСҚАН ТАМҒАДАЙ — *Жаш воқтингдо оғон билим тошқо босқон томғодой, қариганда оғон билим қорғо босқон томғодой*. Бу мақол ҳазрат Алишер Навоийнинг: «Ёшлигингда одат қилсанг, қариганда кўникарсан, қариганда одат қилсанг, кўниккунча кўмиласан» ҳикматининг халқ яратган маънодошидир.

ЖАШ ЖЭТКЭНЧЭ, ТУВҒАН ӨЛГЭНЧЭ — *Жаш жетканча, тувғон ўлганча*. Бу таъкидомуз иборада кўркам бўлгани учунгина

ёш аёлга эмас, фарзанд туғиб берган ўз хотинига муҳаббат қўйиш кераклиги айтилган. Чунки ёш аёл мақсадига етгач эрдан юз ўгириб кетиши мумкин. Болаларининг онаси эса то ўлгунча уни ташлаб кетмайди.

ЖЭТИМ ҚОЗЫ АСРАСАҢ – АВЗЫ-МУРНЫҢ МАЙ АШАР, ЖЭТИМ БАЛА АСРАСАҢ – АВЗЫ-МУРНЫҢ ҚАН АШАР – Жетим кўзи осросонг – овзи мурнинг мой ошор, жетим боло осросонг – овзи- мурнинг қон ошор. Бу отасўзда одамлардан ҳамиша ҳам яхшиликка яхшилик қайтавермаслиги жуда ҳаётий солиштириш асосида кўрсатилган.

ЖЫРТЫҚ ҚАП ЖАМАЛАР – Жиртиқ қоп жомолор. Вақтинчалик қийинчиликлардан зорланмаслик керак, ёмон аҳвол вақти келиб яхши бўлиб кетади. Йиртилиб, ҳеч нарса солиб бўлмайдиган қопни ҳам ямаб олдинги ҳолига келтириш мумкин.

ЗОРДЫҢ КЭТІ ДЫЙЫРМАН ТАШТЫ ЖҰРГІЗІПТІ – Зўрдинг кети дийирмон тошти жургузипти. Нақлда кўп нарсага қудрати етадиган кишилар имконияти ўзига хос йўсинда ифода қилинган.

ЗЭЙӘКӘ ЭКТІҢ, ГЭЙӘКӘ ЭКТІҢ – Заяка эктинг, гайяка эктинг. Бу ҳикматда элибой зоминликларнинг экинчилик борасидаги донишмандлиги намоён бўлган. Заяк – бир неча йил ҳайдалмай, экилмай бўш ётган ер. Бундай ер бир қадар ишдан чиққан бўлади. Шунинг учун ота-боболар экилмаган ерни ҳам ҳайдаб қўйишган. Бинобарин, заяк ерга экин экиш худди эси паст, яъни гаяк одам учун экин эккан билан барабар деб қаралган.

ЗЭРІЛГӘ ЗЭРІЛ, БЭЗЭРІЛГӘ НЭ ЗЭРІЛ? – Зарилга зарил, безарилга не зарил? Бу сўроқ ҳикматда ўзига алоқаси бўлмаган иш учун ўзича ташвиш чекиб юрадиган кишига чиройли кесатик қилинган.

КЭБӘНӘК КІЙГӘН КЭЛӘДІ, КӘПӘН КІЙГӘН КЭМӘЙДІ – Кебанак кийган келади, капан кийган кемайди. Кэбэнэк – йилқичи ва чўпонларнинг ёмғир ўтказмайдиган босма усткийими. Олдинлари чўпону йилқичилар ойлар давомида уйга келмай жонлиқлар ортидан юришган. Бу ҳикматда қанча узоқ кетмасин, кебанак кийган подачи ё чўпон келади, лекин кафан кийган киши ҳеч қачон қайтмайди деб берилган тасалли акс этган.

КЭГӘНЧӨ МЫЙМАН УЙАЛАДЫ, КЭГӘННӘН КЭЙІН ҲЙ ЭГӘСІ – Кеганча миймон уйолоди, кеганнан кейин уй эгаси. Бағри кенг зоминлиқлар қўноқни имкон қадар яхши кутиб олишга уринишади. Айни вақтда, меҳмонга бораётган одам ҳам ҳамиша ўз ўрнини би-

либ, уй эгаларини хижолатга қўймагани маъқул. Бу ҳикматда ана шу ҳолат ифодасини топган.

КЭЛ ДҲЙШ БАР, КЭТ ДҲЙШ ЖОҚ – *Кел дийиш бор, кет дийиш жўқ*. Ушбу қисқа айтимда зоминликларнинг меҳмондўстлиги акс этган.

КЭЛҲН КҲЙЭР, ҚЭЙҲННЭ КҲЙЭР – *Келин кияр, қайинна куяр*. Бу нақлда баъзи қайноналарнинг ўз келинларини кунлаши акс этган.

КЭЛҲНҲМ БАР ДЭП КЭРҲЛМЭ, ҲШ БҲЙҲРСЭ ЭРҲММЭ – *Келиним бор деп керилма, иш бийирсо эримма*. Айтимда ўзбек аёлларининг: «Келин туширсам, қўлимдан ишимни олади, роҳат қилиб юраман», – деб ўйлашлари унчалик ҳам тўғримаслиги, келин билан биргаликда янги ташвишлару юмушлар ҳам келиши мумкинлиги кўзда тутилган.

КЭЛҲНДҲ АЙАҲЫДАН, ЧОПАНДҲ ТАЙАҲЫДАН – *Келиндинг оёғидон, чўпондинг тоёғидон*. Бу нақлда чўпон таёғи ёрдамида жонлиқларни кўпайтириб уйга барака киритганидек, яхши келин ҳам ўз ўтбошисига қут олиб келиши мумкинлиги қайд этилган.

КЭЛҲШМЭГЭНДҲ КЭЛҲНҲ УРЛЫҚ ҚЫЛАДЫ – *Келишмагандинг келини урлиқ қилоди*. Бу нақлда келишмаслик бир ўтбошида яшовчиларни бир-бирига ёв қилиши туфайли уйдан файз-барака кетиши ўз ифодасини топган.

КЭҲ БОСАҲ, КЭМ БОМАЙСАН – *Кенг бўсонг, кам бўмойсон*. Бу ҳикматда бағрикенглик ҳам маънавий бойлик, ҳам тўкис турмуш омили экани таъкидланган.

КҲШ ТОНҲ КҲРЧҲЛ – *Киши тўни кирчил*. Ҳаётий тажрибадан келиб чиққан мазкур ҳикматда бировдан олинган нарсани ниҳоятда эҳтиёт қилиш, уни бузиб қўймаслик лозимлиги таъкидланмоқда.

КЭЛДҲ ЖАҚШЫСЫ КҲПҲРДҲ АСТЫДА ЖАТИБ АТ УРКҲТЭДҲ – *Калдинг жоқшиси кўпирдинг остида жотиб ат уркитади*. Ушбу айтимда кал мисолида ёқимсиз қилиқли одамлар сифати қайд этилган.

КЭЛТЭ ЖҲП БЭЙЛЭВГЭ КЭМЭС, КЭМБЭҲАЛ ЖЭЙЛЭВГЭ КЭМЭС – *Калта жип байлавга кемас, камбоғол жайлавга кемас*. Элибойлар эрта кўкламда жонлиқларни яйловга чиқаришади. Ушбу ҳикматда калта ип боғлашга ярамагани сингари камбағалда ҳам жонлиқ камлигидан яйловга чиқишга ҳожат йўқлигига ишора этилган.

КЭМБЭҲАЛ ДЭН ТАВАЛМАЙДЫ, ДЭН ТАВСА, ҚАП ТАВАЛМАЙДЫ – *Камбоғол дан товолмойди, дан товсо, қоп товол-*

мойди. Қашшоқлик одамнинг нафақат маиший, балки ақлий имкониятини ҳам чеклаб қўйиши акс этган мақол.

КАМБАҒАЛДЫ ҲИГӘ КИРГИЗМӘ, КЭТИНИ ЖЭРГӘ ТИЙГИЗМӘ – *Камбоғолди уйга киргизма, кетини жерга тийгизма.* Бу нақлда ғайратсизлиги, эпсизлиги сабабли камбағал бўлган кишиларни аямаслик лозимлиги айтилган.

КАТТӘДӘ НАҚЛ БАР, ЖАҚШЫДА АҚЛ – *Каттада ноқл бор, жоқшида оқл.* Ушбу иборада катта ҳаёт йўлини босиб ўтган барча кексаларда айтадиган, яъни нақл қиладиган нарса – тажриба кўплиги, яхши одамлардан эса ақл ўрганиш мумкинлиги қайд этилган.

КӨЗИҢ АВРЫСА ҚОЛЫҢДЫ ТИЙ, ІЧІҢ АВРЫСА НӘПСІҢДИ ТИЙ – *Кўзинг оврисо қолингди тий, ичинг оврисо напсингди тий.* Ушбу ҳикматда одам ўз танасининг хўжаси экани, вужуддаги ҳар қандай носозликнинг сабабчиси ҳам, уни тузатадиган ҳам унинг ўзи экани топиб айтилган.

КӨҢНІ АЧЫҚТЫҢ ҚОЛЫ АЧЫҚ, ҚОЛЫ АЧЫҚТЫҢ ЖОЛЫ АЧЫҚ – *Кўнгни очиктинг қўли очик, қўли очиктинг жўли очик.* Бу ҳикматда юраги тоза, қўли очик мард одамларнинг иши юришавериши қайд этилган.

КӨППӘН КӨРГӘН – УЛТОЙ – *Кўппан кўрган ултўй.* Иборада кўпчиликдан ажралмаслик кераклиги айтилган. Асосан, катталар тилидан ёшларга қарата айтилади. Мисол учун: «**Барсаң барағай, балам, көппән көргән – ултой дэгән экән**», яъни кўпчилик билан қилинган иш ўғил тўйдайд эъзозли маъносида.

КӨПТИҢ ДУВАСЫ – КӨЛ – *Кўптинг дувоси – кўл.* Бу иборада кўпчиликка маъқул келадиган ва уни рози қиладиган ишни қилишга ундаш акс этган.

КӨПТИ ЖАМӘЛЛӘҒАН КӨМУВСИЗ ҚАЛАДИ – *Кўпти жомоллоғон кўмувсиз қолади.* Бу нақлда кўпчиликдан норози бўлиш тўғри эмаслиги, унинг нафратига дучор бўлиш хосиятсизлиги акс этган.

КӨПЧИЛІК БІР ТУВРАМНАН БЭРСӘ ТОЙДЫРАДЫ, БІР МУШТАН ҲРСӘ ӨЛТИРӘДІ – *Кўпчилик бир тувромнон берса тўйдироди, бир муштон урсо ўлтиради.* Бу мақолда кўпчилик ҳам яратувчилик, ҳам йўқотувчилик қудратига эғалиги ўта жозибали акс эттирилган.

КӨР КӨРДІ ҚАРАҶАДА ТАНЫЙДЫ – *Кўр кўрди қоронгодо тонийди.* Бу ҳикматда ўхшаш феълли одамларнинг тез топишиб кетиши қайд этилган.

КӨР КӨРДІ КӨРСӘ, КӨЗІН ҚЫСАР – *Кўр кўрди кўрса, кўзин қисор*. Бу нақлда муайян нуқсони бор одамлар учрашиб қолишса, бир-биридан қувват олиши, натижада уларнинг камчиликлари янада каттароқ йўсинда намоён бўлиши айтилган.

КӨРИҢҢАН ҚАРАНЫҢ АЛЫСЛИҒИ ЖОҚ – *Кўринган қоронинг олислиғи жўқ*. Аслида ҳам узоқдан кўринган нарсага қачон бўлса-да, етишиш мумкин. Бинобарин, олисдан кўринаётган мўлжалга чўчимасдан боравериш керак. Бу мақол кексайганда пайдо бўлган фарзандларнинг тезда улғайиши кўзда тутилиб ҳам айтилади.

КӨРИҢҢАН ТАВДЫҢ ЖЫРАҚЛИҒИ ЖОҚ – *Кўринган товдинг жироклиғи жўқ*. Бу ибора ҳам юқоридаги каби мазмунга эга бўлиб, ўзи кексаю, фарзандлари ёш кишига тасалли бериш учун ишлатилади.

КӨРГӘ КӨРСӘТТӘ ҚОЙ, КӨРГӘ ЭШІТТИРДӘ ҚОЙ – *Кўрга кўрсатта қўй, карга эшиттирда қўй*. Ушбу нақлда бир нарсага ёпишиб оладиган ўжар одамлардан эҳтиёт бўлиш кераклиги таъкидланади.

КӨРГӘН АШТЫҢ КҰЙІГІ ЖАМАН – *Кўрган оштинг куюғи жомон*. Иборада зоминликлар табиатига хос хусусият акс этган бўлиб, уларда тайёр овқатдан татинмай кетиш одобсизлик ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тайёр бўлган овқат ейилса, маъқул саналади.

КӨРГӘНСІЗГӘ КҰН ТУВСА, КҰНДІЗ ЧЫРАҚ ЖАҒАДЫ – *Кўргансизга кун тувсо, кундиз чироқ жоғоди*. Ушбу нақлда ҳаётда ўзи ҳеч нарсага эришмаган, нокас одамларда тасодифан имконият пайдо бўлиб қолса, ўзидан кетиб, энг кераксиз ишларни қилиши таъкидланган.

КӨРМӘГӘНДІҢ КӨРГӘНІ ҚҰРСЫН – *Кўрмагандинг кўргани қурсин*. Ушбу иборада кутилмаганда ўзи лойиқ бўлмаган лавозим ёки бойликка эришган одам тутган нотўғри йўл кинояга олинади.

КҰЙӘВІҢ ЖАМАН БОСА, ҚЫЗЫҢНАН КӨР, КЭЛІНІҢ ЖАМАН БОСА, УЛЫҢНАН КӨР – *Куявинг жомон бўсо, қизингнон кўр, келининг жомон бўсо, улингнон кўр*. Ушбу ҳикматда куёв ёки келинни ёмонлагандан кўра ўғлинг ёки қизингнинг айбини топиб, барта-раф этишга урин маъносидagi чақириқ ўз ифодасини топган.

КҰТКӘҢҢӘ КҰН УЗАҚ – *Кутканга кун узоқ*. Нақлда кутиш онлари қанчалар узоқ экани лўнда ва таъсирли қилиб айтилган. Чиндан ҳам, бундай ҳолатда вақт тўхтаб қолгандай туюлади.

КҮЧІГӘ ИШӘҢҢӘН ЖЫҒЫЛАР, АҚЫЛЫҒА ИШӘҢҢӘН ЖЫҒЫТАР – *Кучига ишангган жиғилор, оқилиго ишангган жиғитор.* Бу отасўзда кучга эмас, ақлга ишониб иш тутган ютиши таъкидланган. Умумхалқ истеъмолидаги «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» мақолининг маънодоши.

ЛАДАН МЫНАН ШӘВЛӘ ЖЭСӘН, АЙАҒЫҢДЫҢ АСТЫ ПШӘР – *Лодон минон шавла жесанг, оёғингдинг ости пишар.* Нақлда нодон ҳар қачон, ҳар қандай ишда кишига ташвиш келтириши ай-тилган.

ЛАЙ ІЧІДӘН ДУР АЖЫРАТ – *Лой ичидан дур ажират.* Ҳикматда одамнинг одамдан фарқи борлиги, кўпчиликнинг орасидан чин инсонни топишга одатланиш кераклиги таъкидланган.

ЛОЛЫНЫ КӨЧКӘНДӘ КӨР – *Лўлини кўчканда кўр.* Ушбу иборада рўзғор учун жуда кўп нарса кераклиги энг сабрли, ташвиши кам, юки оз, ҳамиша кўчманчи тарзда яшайдиган элат бўлмиш лўлилар турмуши мисолида эсда қоладиган йўсинда акс эттирилган.

ЛӘЙЛӘКТИҢ КЭЛІШІГӘ ЭМӘС, КЭТІШІГӘ БАҚ – *Лайлактинг келишига эмас, кетишига боқ.* Бу нақлда узоқ йиллик кузатишлар натижаси ўлароқ ишнинг бошланиши эмас, балки оқибати муҳим экани айтилган.

МАҚТОВ ӨЛТІРӘДІ, СІЛТӨВ КЭЛТІРӘДІ – *Моқтов ўлтиради, силтав келтиради.* Бу мақолда ўринсиз мақтов одамни йўлдан чиқариши, аксинча, жойида берилган танбеҳ кишини тўғри йўлга солиши мумкинлиги кўрсатилган.

МАЛ МАЛҒА ЖЭТКӘНЧӘ ӨЗРЭЙІЛ ЖАНҒА ЖЭТӘДІ – *Мол молго жетканча Азрайил жонго жетади.* Ушбу отасўзда дунё топиш, мол орттириш ҳам осонмаслиги, бунинг учун баъзан бутун умрни сарфлашга тўғри келиши таъкидланган.

МАЛ МӨРТ – ЭГӘСИ НӘМӨРТ – *Мол март – эгаси намарт.* Бу нақлда молнинг эгасидан кўра мард экани таъкидланган. Негаки товарда шумлик йўқ, у боридай кўринади. Эгаси эса оларманни чалғитишга уриниши мумкин.

МАЛ ТАВҒАНЧА ХЭСӘП ТАВ – *Мол товғончо ҳесап тов.* Бу ҳикматда бойлик топишдан кўра уни ақл билан режали ишлатишни билиш муҳимроқлиги айтилган.

МАЛ ЭГӘСИГӘ ОҚШАМАСА, ҲАРАМ ӨЛӘДІ – *Мол эгасига ўқшомосо, ҳором ўлади.* Бу ҳикматда ҳамма нарса – ҳатто хайвон ҳам эгасига ўхшаши, одамнинг феълидаги қай бир жиҳатлар унга ҳам ўтиши топиб айтилган.

МУРНЫҢ БАРЫДА БІР ШІМГІР – *Мурнинг боридо бир шимгир.* Бу нақлда ҳар бир ишни қудратинг етадиган пайтда қил деган ўғит ифода қилинган.

МЭН ҚЫЛАМАН ОТТЫЗ, ЭГӘМ ҚЫЛАР ТОҚҚЫЗ – *Мен қиломон ўттиз, эгам қилор тўққиз.* Бу иборада одам ўз қисматидан ташқарида, ундан кучли бўлолмаслиги таъкидланган. Унда одам қанчалар тиришмасин, пешонасига битиб қўйилганини ўзгартиролмаслиги акс этган.

МЭН УРЛИҚ ҚИҒАНДА ОЙДЫҢ ОЙДИНИНИ ҚАРА?! – *Мен урлиқ қиғондо ойдинг ойдинини қоро?!* Иши доим чаппасидан келадиган омадсиз одамнинг ёзғириши.

МЭНИҢ САҒАН ЖАНЫМ КҮЙГӘНДӘ БАШҚАЛАРДЫҢ ТОНЫ-НЫҢ ЭТӘГҮЙӘМ КҮЙМӘЙДІ – *Менинг соғон жоним куйганда бошқолординг этагиям куймайди.* Ушбу иборада жигарнинг жигарга яқинлиги, жонкуярлиги изҳор қилинган.

МЭНӘТКӘШ ТАШТЫ ЖАРАДЫ – *Менаткаш тошти жороди.* Бу отасўзда меҳнаткаш одам қасд қилган мўлжалга эришмай қўймаслиги қайд этилган.

МЭНӘТТИҢ НАНЫ МАЗАЛЫ, УРЛЫҚТЫҢ КҮНІ АЗАЛЫ – *Менаттинг нони мозоли, урлиқтинг куни озоли.* Бу ҳикматда меҳнат билан топилган ноннинг тоти ва нопок тирикчиликнинг охири волиги жуда таъсирли ифодаланган.

МЭЧКӘЙДӘН АРТСАЙАМ, ҚЫЗҒАНЧЫҚТАН АРТМАЙДЫ – *Мечкайдан ортсойом, қызғончиқтон ортмойди.* Иборада инсоннинг кўзи тўймагунча ўзи тўймаслиги чиройли акс эттирилган.

МИҢ ЖОЛДАШТАН БІР СЫРДАШ ЖАҚШЫ – *Минг жўлдоштон бир сирдош жоқши.* Бу мақолда ҳаёт кишига кўплаб одамларни йўлдош қилиши мумкинлиги, аммо битта сирдош ундайлардан керакроқ экани ўз ифодасини топган.

МИҢ ҚОЙЛЫНЫҢ ИШИ БІР ЭЧКІЛИГӘ ТҶШІПТИ – *Минг қўйлининг иши бир эчкилига тушипти.* Бу нақлда баъзан қўли узун ва бадавлат одамнинг ҳам қандайдир бир камбағал ёки ночор кишига иши тушиб қолиши мумкинлиги айtilган.

МИЙМАН КЭСӘ ЭШИКТӘН, ЫРЫСҚЫСЫ КЭЛӘР ТЭШИКТӘН – *Миймон кирса эшиктан, ирисқиси кирар тешиктан.* Зоминликлар табиати акс этган бу ҳикматда меҳмоннинг ўз ризку насибаси билан бирга келиши айtilган.

МИЙМАН ҲИ ЭГӘСИНИҢ БУЗАВЫ – *Миймон уй эгасининг бузови.* Ушбу отасўзда бировникига келган меҳмон ҳадеб ўз та-

лабини қўявермаслиги, ўзиникини ўтказишга уринавермаслиги, худди бузоқ каби мезбон етовида юриши мақсадга мувофиқлиги кўрсатилган.

НАНДЫ КЭТТЭ ТІШЛЭСӘҢӘМ, ГЭПТІ КЭТТЭ ГЭПІРМӘ – Нонди катта тишласангам, гапти катта гапирма. Кишини имкон қадар синиқ, камтар бўлишга ундовчи мақол.

НУР КӨРІНГӘН ЖЭРГӘ БАРМА, ЙІТ ХҲРГӘН ЖЭРГӘ БАР – Нур кўринган жерга бормо, ийт хўрган жерга бор. Бу кўрсатма-ибора зоминликларнинг узоқ ҳаётини тажрибалари натижасида пайдо бўлган. Чиндан-да, тунда кўзга нур бўлиб кўринган ёруғлик алдамчи бўлиши мумкин. Зеро, кечаси ёғду каби ялтираб кўринадиган нарсалар жуда кўп. Аммо итнинг овози кишини ҳеч ҳам алдамайди. Чунки унинг хўргани – одам борлигининг белгиси.

ОЙЛАМАЙ ГЭПІРГӘН АВРЫМАЙ ӨЛЭР – Ўйломой гапирган овримой ўлар. Бу таъкидсимон ҳикматда ҳар қандай ҳолатда ҳам ўйлаб сўйлаш лозимлиги айтилган. Чиндан ҳам ўйламай сўйлаш сўзчини оғритмай ўлдириши, яъни бевақт ҳалок этиши мумкин.

ОЙЫННАН ОҚ ЧЫҒАР, ЖЭЛДӘН ПОҚ – Ўйиннон ўқ чиғор, желдан пўқ. Бу нақлда ҳамма нарсанинг меъёрида бўлгани маъқуллиги айтилган. Ел чиқараман деган одам меъёрни унутса, бошқа нарса чиқиб кетиши мумкин бўлганидек, ўйин ҳам ҳаддидан ошса, бирор фалокатга олиб келиши ҳеч гапмас.

ОРАҚЛЫНЫҢ ТОЙЫДА СОЛАҚЛЫНЫҢ НЭСІ БАР? – Ўроқлининг тўйида сўлоқлининг неси бор? Ушбу ибора ҳар ким ўз ўрнини билиши, ҳақи йўқ жойда «оға»лик қилишга уринмаслиги лозимлигини ифода этади.

ОТ БЭРГӘН ОТЫНЫ АЛАР, СУВ БЭРГӘН СУВЫНЫ – Ўт берган ўтини олар, сув берган сувини. Ушбу айтимда бу оламда ким нима қилган бўлса, шунга яраша ажримга эга бўлиши таъкидланади.

ОТ КӨБ ЖЭРДӘ БУҚА, ЖӘНЖӨЛ КӨБ ЖУРТТА ҚАЗЫ, ӨЛІМ КӨБ ЖУРТТА МОЛЛА СЭМІЗ – Ўт кўб жерда буқо семиз, жанжал кўб журтта қози, ўлим кўб журтто мўлло семиз. Ушбу ҳикмат ҳаётда қайта-қайта ўз исботини топган ҳақиқатни жозибали акс эттиргани билан диққатга лойиқ.

ОТТІКІ ОТҚА, СУВДІКІ СУВҒА – Ўттики ўтқо, сувдики сувғо. Ушбу нақлда бойлик қандай йўл билан топилса, худди шундай йўқ бўлиши акс этган.

ОТТЫ КЭВЛЭСӘҢ – ӨЧӘДІ, ҚОҢЫШЫНДЫ КЭВЛЭСӘҢ – КӨЧӘДІ – Ўтти кавласанг – ўчади, қўнгишингди кавласанг –

кўчади. Мақолда одамлар тотув бўлишга, бир-бирини тушуниб ва аяб яшашга ундалган.

ОТЫРҒАН ҚЫЗ ОРНЫНЫ ТАВАР – Ўтирғон қиз ўрнини товор. Бу ҳикмат ҳам ҳаётнинг чўнг синовларидан ўтган.

ОҚЫМАСТАН МОЛЛА, ЧЎҚЫМАСТАН ҒАРҒА БОҒАН – Ўқимостон мўлло, чўқимостон ғорғо бўғон. Зоминлик донишмандлар фақат ҳаётда кўп учрайдиган ҳолатлардан эмас, балки ғоят ноёб ва камчил ҳодисалардан ҳам ҳикмат қидирганлар. Чунончи, баъзи ўта истеъдодли кишиларнинг ўзларига таниш бўлмаган қийин ва масъулиятли юмушларни эплаб кетиши сингари ҳолатлар ушбу мақолнинг юзага келишига туртки бўлган.

ПУЛ ТАВҒАНЧА ҲЭСЭП ТАВ – Пул товғончо ҳесап тов. Бунга мазмун жиҳатидан яқин бўлган нақллар анчагина. Чиндан ҳам пулни тўғри, жойида, ақл билан ишлатиш уни топишдан қийинроқ. Шу боис ҳам «ҳисоб топ» деганларида боболар ҳақдирлар.

ПУЛЫЇННАН ЭМЭС, КҲНИЇННЭН КЭЧ – Пулынғнон эмас, кунингнон кеч. Бу отасўзда муҳтож одамнинг ҳожатини чиқаришга ундалади. Бировга қарз бериш пулдан воз кечиш деганимас. Чунки пулни ебкетарга бераётгани йўқ. Фақат вақтидан кечади, холос. Негаки пули қанчадир вақт бировнинг қўлида бўлади.

ПУТАҒА ОТ ТҲШШЭ, ӨЗІ ЖАНЫП-ӨЗІ ӨЧӨР – Путоғо ўт тушша, ўзи жонип, ўзи ўчар. Ушбу нақлда ҳар ким ўз муаммосини ўзи ҳал қилиши кераклиги, бировнинг дардини биров тўла ечолмаслиги акс этган.

ПИРИҶ КҲЧЛИ БОҒАНЧА, БИЛИМИҶ КҲЧЛИ БОСЫН – Пиринг кучли бўғончо, билиминг кучли бўсин. Бу нақлда ўз билимига ишонган одам ҳаётда ғолиб яшаши таъкидланган. Зеро, пирнинг кучлилиги муридга бир марта ёрдам қилиши мумкин, билимнинг кучи эса билим эгасига ҳамиша қўл келади.

САВДА ҒАВҒАСЫЗ БОМАС – Совдо ғовғосиз бўмос. Мазкур тўхтамда ҳар қандай ишнинг ҳам ўзига яраша ташвиши борлиги акс этган.

САЛ КЭТИҶДИ КӘРСӘҶҶЭ, СІЙСӘЙӘМ БІР ТӘҶҶЭ, СІЙМӘСӘЙӘМ БІР ТӘҶҶЭ – Сол кетингди карсангга, сийсаям бир тангга, сиймасаям бир тангга. Нақлда ихтиёридан айрилиб, кимнингдир зуғуми билан кун кўришга мажбур бўлган бечора одам ҳолати акс эттирилган.

САРҒАЙҒАН ЖЭТӘР МУРАТҚА – Сорғойғон жетар муротқо. Бу ҳикматда сабр қилган кишигина муродига етиши, яъни бошлаган ишини охирига етказа олиши айtilган.

САТЫП АҒАНДЫҢ САБАҒЫЙАМ ШІРІН – *Сотиб оғондинг собоғийом ширин*. Бир вақтнинг ўзида ҳам элибой, ҳам экинчи бўлган зоминликлар қадимда рўзғорга керакли деярли ҳамма нарсани ўзлари етиштирганлар. Шу боис пул сарфлаб нарса сотиб олишга исрофгарчилик сифатида қаралган. Нақлда сотиб олинган нарсанинг қадрли экани акс этган.

СОРАҒАН АДАШМАС, ОЙЛАВЧЫ ШАШМАС – *Сўроғон одошмос, ўйловчи шашмас*. Ушбу мақолда билмагани ор қилмасдан сўраган одамнинг адашмаслиги, мулоҳазали, ўйчил одам эса шошиб қолмаслиги акс этган.

СОРАҒАНДЫҢ БІР БЭТІ ҚАРА, БЭРМӘГӘНДІҢ ЭКІ БЭТІ – *Сўроғондинг бир бети қоро, бермагандинг эки бети*. Мақолда ҳожатбарор, жўмард бўлмаслик айб эканлиги акс этган. Сўраётган одам бир марта – сўраётганда хижолат бўлади. Бермаётган одам эса ҳамиша уятга қолади.

СУВ ІЧІРМӘГӘҢҢӘ СҮТ ІЧІР – *Сув ичирмаганга сут ичир*. Ушбу мақол бермагани бериб уялтириш маъқуллигини таъкидлайди.

СУВАМ ҚАТТЫ ЖЭРДӘ ТУРАДЫ – *Сувом қотти жерда туроди*. Бу ҳикматда ортиқча исрофгарчилик қилмаслик, ўрнида тежаб-тергаш кераклиги акс эттирилган.

СУВДАН СЭМІРСӘ, ҚУРБАҚА СЭМІРЭРДІ, МЭНЭТТӘН БАЙ БОСА, ЭШШӘК БАЙ БОЛАРДЫ – *Сувдон семирса, қурбоқо семирарди, менаттан бой бўсо, эшшак бой бўлорди*. Ушбу маталда одамнинг эришган даражасига унинг феъли, ғайрати, ишбилгичлигигинамас, балки у тушган муҳит, вазият ҳам сабаб эканлиги айтилган.

СЭМІЗ ҚОЙДЫҢ КҰНІ КЭЛТӘ – *Семиз қўйдинг куні калта*. Элибой зоминликлар ҳаётдаги кўп мураккаб ҳолатларни жонлиқларнинг тириклик тарзига таяниб изоҳлашга устадирлар. Ушбу нақлда қўйнинг семизлиги унинг тезроқ сўйилишига олиб келгани каби одамнинг семизлиги, яъни бойлиги уни турли ташвишларга дуч қилади қабилидаги тағмаъно бор.

СЭМІЗДІҢ АЙАҒЫ СЭГІЗ – *Семиздинг оёғи сегиз*. Бу нақлда бир умр жонлиқлар билан шуғулланган боболар донолиги акс этган. Чунки бозорга чиқарилган семиз жонлиқ туриб қолмайди. Уни тезда сотиб олишади. Оёғи саккизлиги шундан.

СӘБІЗ ТУВРАШТЫ БІЛМӘСӘҢ, ОТ ЖАҚ – *Сабиз туврошти билмасанг, ўт жоқ*. Бу иборада ҳар бир йигит одамда ўзига яраша ҳунар бўлиши кераклиги таъкидланган. Одам нозик ҳунарга эга

бўлмаса, ақли етадиган, қўлидан келадиган нимадир қилоладиган бўлиши керак. Акс ҳолда, бошқаларга юк бўлади.

СЭВУР КЭЛДІ, ЭГІННЭРГЭ ДЭВУР КЭЛДІ – *Савур келди, эгин-нарга давур келди*. Бу нақлда кўкламнинг ҳаётбахш хусусияти акс этган. Чиндан-да, савр кириши билан табиат уйғониб, экин-тикиннинг даври келади.

СӘКСӘҢҢӨ САБАҚ БЭРІП, ТОҚСАҢҢА ТАБАҚ БЭРӘДІ – *Саксангга собоқ берип, тўқсонгго тобоқ берди*. Иборада ёшига ярашмайдиган даражада маҳмадона, гапдон ёш кишининг маънавий қиёфаси тавсифланган.

СИЙІР СУВ ІЧКӘНДӨ БУЗАВ МЫЗ ЖАЛАЙДЫ – *Сийир сув ичканда бузов миз жалайди*. Нақлдан ҳар ким ўз имконига яраша иш қилиши кераклиги англашилиб туради.

СИЙЛАҒАНДЫ СИЙІР БІЛМӘС, ЭСИРГӘГӘНДІ ЭШШӘК – *Сийлоғонди сийир билмас, эсиргаганди эшшак*. Ушбу отасўз ўзининг кимлигини билмайдиган, кўрсатилган сийловнинг қадрига етмайдиган кимсаларнинг қиёфасини кўрсатади.

СЫНАМАЛЫ ЖАВ УРЫШҚАЛЫ ЖАҚШЫ – *Синомоли жов уришқоли жоқши*. Иборада, ёв бўлсада, синалган одам билан иш кўриш осонроқлиги кўрсатилган.

СЫНЫҚ ГӨЗӘНІ СЫНДЫРҒАНҒА БЭР – *Синиқ гўзани синдирғонго бер*. Бу ҳикматга ҳар бир киши ўзи қилган ишга ўзи жавоб бериши керак деган мазмун жойланган.

СЫПАЙЫНЫҢ АЛДЫДА СҲҲӘК ЖАТСЫН – *Сипойининг олдида суяк жотсин*. Мазкур ҳикматда ўта иззатталаб, ўзини баланд тутишга интиладиган олифта кимсага эътибор кўрсатгандай бўлиб, олдига эти бўлмаса ҳам, суяк ташлаб қўйиш керак деган киноя бор. Азалдан самимий ва чин сўзли зоминликлар ортиқча мулозамату сохталикларни ёқтиришмаган. Шу боис бу юртда олифталик кечирилмас айб саналади.

СУТ МІНӘН КІРГӘН, ЖАН МІНӘН ЧЫҒАДЫ – *Сут минан кирган жон минан чиғоди*. Бу нақлда одам ўз табиати устидан ҳамиша ҳам хўжайин эмаслиги, баъзан унга она сути билан кирган одат, хусусият ўлгунча йўлдош бўлиши мумкинлиги акс этган.

ТАНАСЫ БАР ТАРЫҚМАС – *Тоноси бор торикмос*. Элибой зоминликлар ҳаётида жонлиқ муҳим ўрин тутган. Бу нақлда ҳам танаси, яъни ёш қорамоли бўлган одам қийналмайди деган маъно акс этган.

ТАРТЫШМАСАҢ, БЭРКІШМӘЙСӘН – *Тортишмосонг, беркишмайсан*. Ушбу ҳикматда инсон муносабатлари диалектикаси тасвирланган. Яъни одамлар бир-бирини билиши ва яқинлашиши учун олдин тортишишлари, баҳслашишлари керак бўлади.

ТАҒДЫРҒА ТӘН БЭРГӘН ҚҮЛ БОП ӨЛӘР – *Тоғдирғо тан берган қул бўп ўлар*. Иборада одам ўзини тақдир қўлига ташлаб қўймаслиги, балки қисмати шонлироқ қилиш учун интилиши шартлиги акс этган.

ТАШ ҚАТТЫМА, БАШ ҚАТТЫ? – *Тош қоттимо бош қотти?* Бу ҳикматда инсон ҳар қандай ҳаётий синовларга дош бера олиши алоҳида таъкидланган. Чиндан-да, баъзан бошга берилган зарбаларга тош чидамаган бўларди.

ТОҚҚЫЗ ҚЫЗДЫҢ ТОЛҒАҒЫ БИРДӘН КЕПТИ – *Тўққиз қиздинг тўлғоғи бирдан кепти*. Нақл ташвишнинг бирданига қўшоқлашиб келишига қарата айтилади.

ТОҚСАН – ЭЛ ІЧІДӘ ЖОҚСАН – *Тўқсон – эл ичида жўқсон*. Ушбу ибора киши жуда кексайганда одамларнинг хурсандчилиги ташвишларида қатнашолмаслигига ишора сифатида яратилган.

ТОЙҒА БАРСАҢ, ТОЙЫППАР, СУҚЛЫҒЫҢДЫ ҚОЙЫППАР – *Тўйғо борсонг, тўйиппор, суқлиғиңди қўйиппор*. Бу иборада одам жамоа орасида ўзини тутиш одобига эга бўлиши, бошқалар кўзига ноқулай аҳволга тушмайдиган қиёфада кўриниши кераклиги таъкидланган.

ТОН ЖАМАВЫ ТОНҒА, ҚАБ ЖАМАВЫ ҚАПҚА – *Тўн жомови тўнғо, қоб жомови қопқо*. «Тенг тенги билан, тезак қопи билан» мақолининг синоними.

ТОН ЖЫЛУВЫНЫ ЭГӘСІ БІЛӘДІ – *Тўн жылувини эгаси биледи*. Ушбу ҳикматда ҳар ким ўз ҳолатини ўзи яхши билиши, шундан келиб чиқиб иш тутиши акс этган. Мисол учун: «**Мыйманнарға нӣмәйәм дӣмӣз, тон жылувыны эгәсӣ биләдӣ**».

ТОППЫНЫҢ АСТЫДА АДАМ БАР – *Тўппининг остида одом бор*. Бу иборада ҳар доим ҳам ўйлаб сўйлаш зарурлиги, ҳатто арзимасдай кўринган нарса замирида ҳам бир олам ҳақиқат бўлиши мумкинлиги акс этган.

ТУВРЫ ГӘПКӘ УРАРЛАР, ӨТІРІКТІ СҲҲҲҲҲҲ – *Туври гапка урорлор, ўтирикти суярлар*. Мақолда одамзод табиатидаги тўғри гапни ёқтирмаслик, овутувчи ёлғонга маҳлиёлик илллати танқид қилинган.

ТУВРЫ СӨЗГӘ ПІЛ ЧӨГӘР – *Туври сўзга пил чўгар*. Ушбу ҳикматда ҳақиқат олдида ҳамма бош эгиши ўз ифодасини топган.

ТУЗЫМДЫ ТӨКМӘ, ТУСЫМДЫ СӨКМӘ – *Тузимди тўкма, тусимди сўкма*. Ибора яхшиликка ёмонлик қилмаслик кераклигини таъкидлашга қаратилган.

ТЭНТӘКТІ ТЭНТӘК ДЭСӘН, АРПА БОЙЫ ӨСӘДІ – *Тентакти тентак десанг, орпо бўйи ўсади*. Бу айтимда тентаклик имтиёзмаслиги, унга енгиллик берганинг сари урчиб кетиши ва зарари кучайиши мумкинлиги ифода этилган.

ТӘНӘ – ҚОРҒАН, ДӘРТ – МЫЙМАН – *Тана – қўрғон, дарт – миймон*. Кексалар тилидан бемор кишига Аллоҳдан сабр тилаб айтиладиган хуш ибора.

ТІЛӘБ АҒАН ЭРІМДІ ЭЧКІ ТЭВІП ӨЛТІРДІ – *Тилаб оғон эримди эчки тевиб ўлтирди*. Адабий тилдаги «Аяган кўзга чўп тушар» мақолининг зоминча мазмундоши.

ТІРІ БОП ТӨРДӘ ЖОҚ, ӨЛІ БОП ГӨРДӘ ЖОҚ – *Тири бўп тўрда жўқ, ўли бўп гўрда жўқ*. Ушбу нақлда ҳаётда ўз ўрини топмаган, сонда бор-у, санокда йўқ кимсалар тақдири ифодаланган.

ТІРІ БОП ТӨРДӘ, ӨЛІ БОП ГӨРДӘ ЖОҚ – *Тири бўп тўрда, ўли бўп гўрда жўқ*. «Сонда бор, санокда йўқ» мақолининг кучайтирилган маънодоши. Бор-йўқлиги билинмайдиган, мавжудлиги билан ҳеч кимга фойда келтирмайдиган одам ҳолати.

ТІШІ ЧЫҚҚАН БАЛАҒА ЧЭЙНӘП БЭРГӘН ХЭЛ БОМАС – *Тиши чиққон болоғо чайнап берган ҳал бўмос*. Бу ҳикматда ҳар бир одам ўзи қиладиган ишни фақат ўзи қилиши лозимлиги эсда қоладиган йўсинда ифода этилган.

ТІШІНДІҢ БАРЫДА ЧЭЙНӘП ҚАЛ – *Тишингдинг боридо чайнап қол*. Бу нақлда барча ишни имкон борида қилиш кераклиги қайд этилган.

ТЫММАҒАН КЭТКӘ БЭЛӘ БАР – *Тиммоғон кетка бала бор*. Иборада ўйламай, қўлидан келган-келмаган ишларга уриниб юрадиган одам албатта зарба ейтиши таъкидланади.

ТҲЙӘ ҚАНЧА БОСА, ЖӘӘЗІ ШОНЧА – *Туя қончо бўсо, жаази шўнчо*. Бу мақол адабий тилдаги «Тушови уловидан қиммат» мақолининг мазмундоши. Туянинг жиҳози унинг ўзи билан тенг қийматга эга бўлиши мантиқсизлик. Мақолда ана шу ҳолатга ишора бор.

ТҲЙӘ ЭЛӘКӘ ҚАҒАНДА БӨКІРІПТІ – *Туя элака қоғондо бўкирипти*. Нақл одамни қийинчиликлар ва синовлардан

кўркмасликка чақиради. Баъзан кўп мушкулликлардан сабот билан ўтиб, арзимас бир қийинчиликка чидамай қолган одамларнинг хатти-ҳаракати бу мақолга тўғри келади.

ТҲЙЭНІҢ МАЗАР МЫНАН НІМІШІ БАР? – *Туянинг мазор минон нимиши бор?* Бу ибора кўпчиликка мақбул қадриятлар билан иши йўқ, фақат кун ўтказиш ташвишида юрадиган манқуртмижоз одамлар табиатига татбиқан қўлланилади. Масалан: «**Жуман жылбашыға кэп нмэ қылады? Тўйэнің мазарман нмші бар?**»

ТҲЙЭНІҢ МОЙНЫ ҚЫЙШЫҚ, ЖАМАНДЫҢ ПІКРІ БЫЗЫҚ – *Туянинг мўйни қийшиқ, жомондинг пикри бизиқ.* Бу ибора эгрилиги кўзга ташланмайдиган разил кимсалардан эҳтиёт бўлиш кераклиги ҳақидаги огоҳлантириш.

УЗАҚТАҒЫ АВДЫ КӨРІП, ЖАҚИНДАҒЫ ЖАВДЫ КӨРМӘЙ ҚАМА – *Узоқтоғи овди кўрип, жоқиндоғи жовди кўрмай қома.* Кишини хушёрликка ундовчи бу нақлда ҳаёт ҳодисалари ва атрофдаги одамларга очиқ кўз билан қараш кераклиги айтилаётир.

УЗАҚТЫҢ ДӘНІДӘН ЖАҚЫНДЫҢ САБАНЫ ЖАҚШЫ – *Узоқтинг данидан жоқиндинг собони жоқши.* Бу ҳикматда узоқдаги қимматли бўлиб кўринган нася нарсадан, жўнроқ бўлса-да, яқиндаги нақд нарса маъқуллиги таъкидланган.

УЛЫ БАРДЫҢ ӨЗІ БАР, ҚЫЗЫ БАРДЫҢ ІЗІ БАР – *Ули бординг ўзи бор, қизи бординг изи бор.* Болаларнинг ота-она ҳаётидаги ўрни ғоят донолик билан кўрсатиб берилган бу ҳикматда ўғли бор одамнинг давомчиси борлиги, қиз туфайли эса авлодлар узилмаслиги образли ифода этилган.

УНДЫ ПӘТІР ЖОЙАДЫ, ҚОЙДЫ ҚОТЫР – *Унди патир жўяди, қўйди қўтир.* Ушбу ҳикмат элибой улуснинг ўта кузатувчанлиги маҳсули. Негаки патир, одатда, ачитилмаган хамирдан тайёрлангани учун хамир кўпаймайди, яъни жўяди (йўқолади). Қўтир касаллиги ҳам қўйни қийнаб, йиқитиб, унинг камайишга сабаб бўлади.

УРҒАННАН ТҲРТКЭН ЖАМАН – Одамлараро муносабатлар йўриғига бағишланган бу иборада турткилашнинг ургандан ёмонлиги айтилган. Зеро, уришганда кишида, жуда бўлмаганда, руҳий тайёргарлик бўлади. Туртаётганнинг эса дўст ё душманлигини билолмайсан. Лекин у инсон шаънини булғайди.

ЧЫҒАСЫ КЭГЭН МАЛҒА ЭГӘСІ СӘБӘБЧИ – *Чығоси кеган молғо эгаси сабабчи.* Бу нақлда ҳаётий тажрибадан келиб чиқиб, йўқотилган нарсага деярли ҳамиша эгаси сабаб бўлиши жуда ихчам тарзда ифодланган.

ЧЭГИҶӨ ТҲССӨ ЧЭГІРӘЙМӨ – Чегинга тусса чеграйма. Ушбу ибора ҳар бир одамнинг ўз чекига тушган синовларга кўникиш, ҳеч кимдан норози бўлмай, ундан ўтишга тайёр бўлиши кераклигини таъкидлайди.

ШЭРІКЛІ АШТЫ ЙТ ЖЭМЭС – Шерикли ошти ийт жемас. Имкон борида, ҳар бир иш бир кишининг ўзи томонидан бажарилиши кераклиги икки ит бир товоқдан овқат еёлмаслиги мисолида ғоят ибратомуз йўсинда айтилган.

ШЭРИКЧИЛІК БІР ЖЫЛЧЫЛЫҚ, ҚУДАЧЫЛЫҚ МІҶ ЖЫЛЧЫЛЫҚ – Шерикчилик бир жилчилик, қудочилик минг жилчилик. Бу нақлда шунчаки бир одам билан қисқа муддат шерикчилик қилиш мумкинлиги, қудачилик эса, ўртада фарзандлар бўлгани учун, омонат бўлмай, узоқ йиллар давом этиши кўзда тутилиши кераклиги ўз ифодасини топган.

ЭГІНЧІ ҚЫШТА ТЫНАР, МАЛЧЫ ӨЛГӘНДӨ – Эгинчи қишто тинор, молчи ўлганда. Элибой зоминликларнинг ҳеч қачон тугамайдиган чорвадор меҳнати ҳақидаги хулосаси.

ЭКІ ЖАҚШЫ ЭРІКМЭС, ЭКІ ЖАМАН БІРІКМЭС – Эки жоқши эрикмас, эки жомон бирикмас. Мақолда яхши одамлар бир-бирларини тушунишга интиланликлари учун ҳам тортишиб қолмасликлари, ёмонлар эса бир-бири билан ҳам келиша олмасликлари чиройли ифода этилган.

ЭКІ КӨЧКӘН БІР ТҶГӘЛӘР – Эки кўчкан бир тугалар. Ҳикматда зоминликларнинг жуда топиб сўзлаши намоён бўлган. Зеро, кўчган одам барибир у-бу нарсасини қолдиради, йўқотади. Бир неча марта кўчиш рўзғорнинг баракасини учирити аниқ.

ЭЛЛУВ ЖЫЛДА ЭЛ ЖАҶҶА – Эллув жилдо эл жонгго. Эллик йилда авлодлар алмашилиб, эл янгилиниши акс этган нақл.

ЭР ЖІГІТ ЭЛ ҒАМЫДА – Эр жигит эл ғомидо. Маталда ўзини эмас, эл-улусни ўйлайдиган чин эркакка хос фазилат кўрсатилган.

ЭР СЫЙЛАҒАН ЖЭРДӨ ӨЗІЗ – Эр сийлоғон жерда азиз. Ушбу ҳикматда яхши одам қадрланган жойда азиз экани жуда топиб айтилган. Кўпинча буюк ўғлонлар ўз юртида қадр топмаслиги бор гап.

ЭРГӨ ТІЙІШ АНСАН, ЭТІК ТАРТЫШ ҚЫЙЫН – Эрга тийиш онсон, этик тортиш қийин. Нақлда қиз бола учун турмушга чиқиш, бировнинг уйига келин бўлиб тушиш қанчалар масъулиятли юмуш экани акс эттирилган. Чинданам, келин янги муҳитда ўзига хуш келмайдиган қанча ишлар қилиши керак бўлади. Бинобарин, бунга кўникиш осон эмас.

ЭРКӘ УЛ ЖАВҒА, ЭРКӘ ҚЫЗ ІШКӘ ЖАРАМАС – *Эрка ул жовғо, эрка қиз ишка жоромос.* Бу ҳикматда бола тарбияси тўғри бўлиши кераклиги таъкидланган. Қийинчилик кўриб ўрганмаган эрка ўғил уддасизлиги, жони ширинлиги боис ёвға юзма-юз келолмайди. Иш қилишга одатланмаган эрка қиз эса тушган уйини обод қилолмайди.

ЭРКӘЛӘСӘҢ ЭРКӘЛӘ, ЧОЛЖАҢНАМА – *Эркаласанг эркала, чолжонгномо.* Мақолда одам ҳамиша ўз ҳаддини билиши, имкон қадар чегарадан чиқиб кетмасликка уриниши кераклиги ифода этилган.

ЭСІ БАРДЫҢ – ШОРЫ БАР – *Эси бординг – шўри бор.* Бу нақлда ўзидан бошқаларни тушунишга уринадиган, ҳар бир ишнинг орқа-олдини ўйлайдиган ақлли одамга ҳаёт кечириш қийинлиги акс этган.

ЭСІ БАРДЫҢ НЭСІ БАР? – *Эси бординг неси бор?* Юқоридаги иборага маънодош мазкур мақолда «Эсли одамнинг қандай айби нима, нега у қийналиб яшаши керак?» деганга ўхшаш савол қўйилган.

ЭТ ЭТКӘ, ШОРПА БЭТКӘ – *Эт этка, шўрпо бетка.* Зоминликлар кўп қўллайдиган бу иборада этнинг таркибидаги барча фойдали моддалар шўрвага чиқиб, унинг сувидаги керакли моддалар одамнинг юзига уриб тиниқлаштириши кўзда тутилган.

ЭЧКІНІҢ ӨЛГІСІ КЭСӘ, ЧОПАНДЫҢ ТАЙАҒЫҒА ТІЙІНӘДІ – *Эчкининг ўлгиси кеса, чўпондинг тоёғиғо тийинади.* Ўзидан кучлилиги кўриниб турган киши билан олишмоқчи бўлган одамларга қарата айтиладиган бу иборада ҳаётий донолик уфуриб туради.

ЭШІГЖАМАНДЫҢ УЙІГӘ БАРМА, ЭНӘСІ ЖАМАНДЫҢ ҚЫЗЫНЫ АМА – *Эшиги жомондинг уйига бормо, энаси жомондинг қизини омо.* Бу ҳикматда ёмон аёлнинг таъсири урпоқларига ҳам ўтиши мумкинлиги, улардан узоқроқ юриш зарурлиги билиб айтилган.

ЭШШӘК СЭМІРСӘ, ЭГӘСІНІ ТЭБӘР – *Эшшак семирса, эгасини тебар.* Бу иборада семирган эшак яхши қараган эгасини тепган каби иши сал ўнгланиб қолгач, ёрдам қилган одамга ёмонлик қайтарувчи кишилар тавсифи берилган.

ҚАВУНДЫ КӘССӘГІДӘ ҚОРЫ – *Қовунди кассагида қўри.* Нақл ҳар қандай ишни ўз вақтида қилиш зарурлиги ҳақида айтилган. Экилган қовунни кесаклар орасида ётганида, ҳали чиқмаган уруғ эканида қўриқлаш керак бўлганидай, боланинг тарбиясини ҳам туғилмасдан бошлаган маъқулдир.

ҚАРАДА КӨРСӘМ ҚАРНЫМ ТОҚ – *Қородо кўрсам қорним тўқ.* Бу иборада боласи ёки яқин кишининг камолини, эл қаторида юрганини кўриб қувонадиган одамнинг шукронаси ифода этилган.

ҚАРАМАСАН, ҚАТЫНЫҢАМ КЭТЭР – *Қоромосонг, қотинингом кетар*. Бу айтимда инсонлар бир-бирига эътибор кўрсатиб яшаши, бундай қилинмаган жойда энг яқинлар ҳам узоқлашиб кетиши мумкинлиги ифодасини топган.

ҚАРАҶАДА ЖЎРГЭН ГӨҢ БАСАР – *Қоронгодо журган гўнг босор*. Ёшларга қарата айтиладиган мазкур нақлда тункезарлик хосиятли эмаслиги, киши ўзи билмаган ҳолда бирор кўнгилсизликка аралашиб қолиши мумкинлиги англатилади.

ҚАРАҶАДА ҚАЛТЫРАҒАНЧА ЖАРЫҚТА ЖАЛТЫРА – *Қоронгодо қолтироғончо жориқто жолтиро*. Зоминликлар ошкораликни яхши кўришади. Шу боис яқин-яқинларгача ҳам қишлоқлардаги уйлар ўртасига девор қурилмасди. Ушбу иборада қилинадиган ҳар қандай юмуш кундуз, ёруғда битказилгани маъқул экани айтилган.

ҚАРАТҚАН ҚАРАП ҚАМАС – *Қоротқон қороп қомос*. Ушбу ҳикматда саломатликни тиклаш учун ўриниш самара бериши ифодасини топган.

ҚАРҒАЙЫН ДЭСЭМ, ЖАЛҒЫЗ, ҚАРҒАМАЙЫН ДЭСЭМ, ЖАЛМАВЫЗ – *Қорғойин десам, жолғиз, қорғомойин десам, жолмовиз*. Бу ибора ёлғиз нобоп боланинг ота-онаси томонидан энг оғир ва иложсиз ҳолларда қилинадиган иқрори ифодасидир.

ҚАРҒАЙЫН ДЭСЭМ, ЖАЛҒЫССАН, ҚАРҒАМАЙЫН ДЭСЭМ, ЖАЛМАВУССАН – *Қорғойин десам, жолғиссон, қорғомойин десам жолмовуссон*. Юқоридаги каби ўзи ёлғиз, қилиғи ёвуз болага қарата ота-она томонидан айтиладиган матал.

ҚАРҒАЛАРДЫҢ АРАСЫДА ШУНҚАР ҒЭРІП, ҚАЧЫРЛАРДЫҢ АРАСЫДА ТУЛПАР ҒЭРІП – *Қорғолординг оросидо шунқор ғарип, қочирлординг оросидо тулпор ғарип*. Мақолда ўзидан паст, тубан кишилар муҳитига тушиб қолган чин одам ҳолати акс этган.

ҚАРЫЗ АЛ-ДА, ҚАТЫН АЛ, ҚАТЫНЫҢ ЖАНЫҶА ҚАЛАДЫ – *Қориз ол-да, қотин ол, қотининг жонинго қолоди*. Бу мақолда охири эзгулик билан тугайдиган иш учун қийинчиликлардан қўрқмаслик кераклиги айтилган.

ҚАРЫЗ АРАСЫҒА СУВ КІРМЭС – *Қориз оросиго сув кирмас*. Ушбу айтимда қарз берган ва олган одамлар орасига тушиб бўлмаслиги акс этган.

ҚАҒЫЛЫП ЖЫҒЫЛСАҢ, ТАШТАН ӨПКЭЛЭМЭ – *Қоғилип жиғилсонг, тоштон ўпкалама*. Бу иборада киши ўзи сабаб бўлган иш учун бошқалардан айб қидирмаслиги кераклиги таъкидланган.

ҚАШЫ ҚОШЫЛҒАН АДАМНАН ҚОРҚ – *Қоши қўшилғон адамнан қўрқ*. Зоминлик ўйчиллар баъзан одамнинг ташқи қиёфасидан ҳам ҳикмат топганлар. Тоғликларда туташ қошли эркакни хушламаслик ҳозир ҳам бор.

ҚОЙ КӨРМƏСƏГƏМ, ҚЫЙ КӨРГƏММІЗ – *Қўй кўрмасағам, қий кўргаммиз*. Ибора бирор кишига уни кўзга илмай, ерга уриб гапиришганда, ўша одам томонидан норозилик сифатида айтилади. Яъни жуда кўп нарсани билмасак ёки жуда аслзода бўлмасак ҳам, ҳар ҳолда, ҳеч нарсани билмайдиган ёхуд ердан чиққанлардан эмасмиз деган мазмунда.

ҚОЙДЫ ЧОПАН ТƏШЛƏСƏЙƏМ, ЭГƏСИ ТƏШЛƏМƏЙДИ – *Қўйди чўпон ташласаям, эгаси ташламайди*. Бу нақлда бирор нарса бегоналарга керак бўлмай, эътибордан қолган тақдирда ҳам, эгаси ҳеч қачон ташлаб қўймаслиги акс этган.

ҚОЙЫП-ҚОЙЫП ЖƏСƏҢ, ҚОЙ АРТАР, ТАРТЫП-ТАРТЫП ЖƏСƏҢ, ТАЙ АРТАР – *Қўйип-қўйип жесанг, қўй ортор, тортип-тортип жесанг, той ортор*. Бу ҳикматда тежамкорлик фаровонлик омили экани ғоят гўзал бадиий ифодаси топган.

ҚОЛ ҚОЛДЫ ТАНИЙДИ – *Қўл қўлди тонийди*. Олди-берди биров орқали эмас, берувчи ва олувчи ўртасида бевосита бўлиши маъқуллиги борасидаги мақол.

ҚОЛ ҚОЛДЫ, ШƏРІЙƏТ ЖОЛДЫ ТАНИЙДИ – *Қўл қўлди, шарият жўлди тонийди*. Ушбу нақл ҳар бир одамнинг бевосита ўзи билан иш битириш мақбуллигини англатишга қаратилган.

ҚОЛЫДАН БƏРМƏСƏЙƏМ, ЖОЛЫДАН БƏРƏДИ – *Қўлидон бермасаям, жўлидон беради*. Мазкур иборада тўғри йўл кўрсатадиган ақлли кишилар бошқалар ҳаётида муҳим ўрин тутиши мумкинлиги акс этган.

ҚОҢЫШЫМДЫҢ АШЫ – ЖƏНЖƏЛДІҢ БАШЫ – *Қўнғишимдинг оши – жанжалдинг боши*. Ушбу айтимда одам доимо ўзига ишониб яшагани маъқуллиги, бировга мутелик албатта қандайдир ҳаловатсизликка сабаб бўлиши акс этган.

ҚОҢЫШЫҢ КӨР БОСА, КӨЗІҢДІ ҚЫС – *Қўнғишинг кўр бўсо, кўзингди қис*. Бу нақл атрофингдаги одамларга қараб, ўшаларга мослашиб ва уларга яраша иш тут маъносидagi ўғитни англатади.

ҚОРАҢНАН ЧЫҚСАЙАМ, ҚАЗАНЫҢНАН ЧЫҚМАСЫН – *Қўронғон чиксоём, қозонинғон чикмосин*. Эски замонлардан буён жонлиқ билан шуғулланган зоминликлар жонлиқ бор жойда йўқотиш ҳам бўлишини яхши билишади. Бу иборани касал бўлиб

ёки бўри тортиб кетган жонлиқни ҳалоллаб олиш жараёнида бир-бирларининг қўнглини кўтариш учун айтишган.

ҚОШ ҲАЙДЭМАҚ – БАРМАҚ-КЭМАҚ, ҚЫРМАН ЖЭНЧМӘК – АЛМАҚ-САЛМАҚ – *Қўш ҳайдамоқ – бормоқ-кемоқ, қирмон жанчмоқ олмоқ-солмоқ*. Бу иборада халқнинг ҳар бир иш табиатидаги муҳим жиҳатларни синчковлик билан кўргани ва ёрқин акс эттиргани намоён бўлган.

ҚУДАЙЫМ СҲЙГЭН ҚУЛЫҒА ДЭРТ БЭРЭДІ – *Қудойим суйган қулиғо дарт беради*. Инсон ҳаётининг синов эканига имон келтирган мўмин кишининг хулосаси.

ҚУМҒА СҲЙГЭН БІЛІММӘС – *Қумғо суйган билиммас*. Бу матал астойдил қилинганига қарамай, ҳеч бир натижа бермаган ишга нисбатан айтилади.

ҚӘЙІННӘНДІҢ ІШІ БАР, ТІЛІДӘЙӘМ ТІШІ БАР – *Қайиннангдин иши бор, тилидаям тиши бор*. Бу ҳикмат ҳар бир зоминлик қиз қулоғига онаси томонидан сингдирилиб борилади. Зеро, қайнонанинг рўзғордаги ҳамма нарса билан иши борлиги ҳам, келинга нисбатан «тиши» борлиги ҳам вақт синовидан ўтган ҳақиқатдирки, буни ҳисобга олиш фақат фойда келтиради.

ҚӘРІ КЭСӘ АШҚА, ЖАШ КЭСӘ ІШКӘ – *Қари кеса ошқо, жаш кеса ишка*. Ўзбекча бу удум ҳамма элатлар учун ҳам хос бўлган.

ҚӘРІ ӨЛСӘ, ҚАЗАННАРДА АШ БОЛАР, ЖІГІТ ӨЛСӘ, БЭЛЭНТ ТАВЛАР ПАС БОЛАР – *Қари ўлса, қозоннордо ош бўлор, жаш ўлса, балант товлар пас бўлор*. Мақолда бевақт ўлим келтирадиган фожиа қанчалик улкан бўлиши образли ифодаланган.

ҚӘРІЛӘРДІ ҚАРҒАТМА, ЖАШ ЖАНЫҢДЫ АВРЫТМА – *Қариларди қорғотмо, жаш жонингди овритмо*. Бу ҳикмат кексаларнинг қарғишига учраб ёш жонингга жабр қилма мазмунида ишлатилади. Шунингдек, бу маталда соғлиқни ёшлиқда асраш лозимлиги, қарияларга бепарволик қилиш мумкин бўлмагани сингари ёш жоннинг саломатлиги борасида ҳам вақтида қайғуришни унутмаслик кераклиги акс этган.

ҚЫЗ – ЭРТӘПІШӘР МӘВӘ – *Қиз – эртапишар мава*. Бу ҳикмат ота-оналар ёдига қиз бола туғрисида жуда эрта, туғилганидан бошлаб ўйлаш кераклигини солиб туради.

ҚЫЗ БЭРСӘҢ, АТАСЫҒА, ҚЫЗ АСАҢ, ЭНӘСИГӘ ҚАРА – *Қиз берсанг, отосиғо, қиз осонг, энасиға қоро*. Бу мақолда ўғил отага хос жиҳатлардан, қиз онада бор хислатлардан улги олиши ўз аксини топган.

ҚЫЗДЫ ЭНӘСИ ТІЙСІН, УЛДЫ АТАСЫ – *Қизди энаси тийсин, улди отоси*. Мазкур кўрсатма умр синовидан ўтган бўлиб, сирдош, жинсдош одамлар бир-бирига кучлироқ таъсир кўрсатиши мумкинлиги акс этган.

ҚЫЗЛЫ УЙ – ҚЫМЫЗЛЫ УЙ – *Қизли уй – қимизли уй*. Ушбу ҳикмат зоминликлар турмуш тарзидан келиб чиққан бўлиб, қимиз ичишни ҳамма хоҳлаганидай, қизга ҳам дуч келган одам оғиз солавериши мумкинлиги англатилади.

ҚЫЗЛЫ УЙДИҢ ТІЛІ БІЙРАН, ЖАВЧЫЛАРДЫҢ ТІЛІ ТІЙРАН – *Қизли уйдинг тили бийрон, жовчилординг тили тийрон*. Нақл ўзбек ўтбошисининг маънавий оламини англатиб, қизли уйда бир қадар эркалик қилиш ҳуқуқи борлиги ўз аксини топган.

ҚЫЗЫ ЭНӘСИГӘ ҚАЙТЫП ТУВЫШТЫ ҲРГӘТІПТИ – *Қиз энаси-га қайтип тувишти ургатипти*. Бу нақлда ўзи яхши билмайдиган нарсани катталарга ўргатишдан тап тортмайдиган ёшлар кинояли танқид қилинади.

ҚЫЙАМАТ КҲН ҚОҢШЫДАН – *Қиёмот кун қўнғишидон*. Нақлда киши учун энг оғир дамларда кунига кўпроқ қўшни яраши мумкинлиги ифодасини топган.

ҚЫЙШЫҚ АРАБА ЖОЛ БЫЗАР, ҚАЗЫ-МОЛЛА ЭЛ БЫЗАР – *Қийшиқ оробо жўл бизор, қози-мўлло эл бузор*. Бу қадим маталда айрим қози ва муллаларнинг ўз нафси учун бузғунчиликдан-да қайтмаганлиги акс этган.

ҚЫЙШЫҚ МОРЫДАН ҚЫЙШЫҚ ТЎТҲН – *Қийшиқ мўридон қийшиқ тутун*. Ушбу иборада одамнинг феъли қандай бўлса, унинг сўзи ҳам, амали ҳам ўшанга яраша экани ифодасини топган.

ҚЫЛЫШҒАЙАМ КӨБ ЖАҚШЫ, ЖЭЙШКЭЙӘМ КӨБ ЖАҚШЫ – *Қилишқойом кўб жоқши, жейишқайам кўб жоқши*. Барча ўзбек элатлари сингари зоминликлар ҳам болаларнинг кўп, ўтбошининг катта бўлишини яхши кўришган. Ушбу нақлда халқ табиатидаги шу жиҳат акс этган. Чинданда, кўпчиликка бирор ҳаётий муаммони ҳал этиш ҳам, катта тўй-тўпчиқни ўтказиш ҳам оғирлик қилмайди.

ҚЫРҚ КІШІ БІР ЖАҚА, ҚЫҢЫР КІШІ БІР ЖАҚА – *Қирқ киши бир жоқо, қинғир киши бир жоқо*. Бу айтимда кўпчиликка қўшилмай, ўзича унга терс юрадиган касларга хос феъл танқид этилган.

ҚЫРМАНДЫ АТ ЖӘНЧӘМӘ, ШАҚА ЖӘНЧӘДИ? – *Қирмонди от жанчама, шоқо жанчади?* Бу иборада ҳар қандай улкан ишнинг битиши учун майда кўринган юмушлар ҳам муҳимлиги акс этган. Тўғри, хирмондаги донни от янчади, лекин у айланаверса-ю,

атрофидаги ғалла шохада ўртага ташлаб турилмаса, дон чала янчилади.

ҒАЗ ТОДАСЫЙАМ ЖОЛБАШЧЫСЫЗ УЧМАЙДЫ – *Ғоз тўдосийом жўлбошчисиз учмойди*. Нақлда кайвонилик, етакчилик хусусиятига эга одамлар айтганига қулоқ осиш фойда келтириши, жамиятда йўлбошчисиз яшаш иложсизлиги бадиий йўсинда акс эттирилган.

ҒУРУР ҒУРБӘТ ТУВДЫРАР – *Ғурур ғурбат тувдирор*. Ушбу нақлда ўринсиз кибр, манманлик йўқ жойдан муаммолар келтириб чиқариши акс этган.

ХУТ КИРДИ, ЭГІНЧІНІҢ КЭТИГӘ ҚУРТ КИРДИ – *Хут кирди, эгинчининг кетига қурт кирди*. Экинчилик тажрибасидан келиб чиққан бу нақлда деҳқоннинг ҳаёт тарзидаги ўзгаришнинг бошланиши ҳазиломуз йўсинда тасвирланган.

ҲЭЗІЛІДІ, ЧЫН БОЛДЫ, ОЙНАШІДІ, ЭР БОЛДЫ – *Ҳазилийди, чин бўлди, ўйнашийди, эр бўлди*. Ҳаётнинг ғоятда чиғаллиги акс этган бу нақлда одамзод ўзи кутмаган ечимларга дуч келиши мумкинлиги айtilган.

ҲӘЙІТ ӨТКӘННӘН КЭЙІН ҚЫНАНЫ КЭТІҢӘ ҚОЙ – *Ҳайит ўтканнан кейин қинони кетинга қўй*. Ушбу отасўзда вақтида қилинмаган иш мутлақо кераксиз ва бефойда экани нақл этилган.

ҲӘММӘНІ ӨЗ АТА-ЭНӘСІДӘН ҚОЙМАСЫН – *Ҳаммани ўз ота-энасидан қўймосин*. Бу ҳикматда ҳар кимнинг ўз ота-онаси билан яшаши саодат экани айtilган.

ҲӘР ҚАШЫҚҚА БЭШ КҮН НӘВБӘТ – *Ҳар қошиққо беш кун навбат*. Ҳикматда ҳаётнинг ўзига хос адолати борлиги, яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам гали билан келиши ифода этилган.

ҲӨНАР БІР, ПАРДАЗ ҚЫРҚ – *Ҳўнар бир, пардоз қирқ*. Бу ҳикматда товарнинг ўзидан ҳам кўра уни сайқаллаб кўрсата билиш муҳимлиги ифодасини топган. Зеро, барча темирчиам кетмон ясай олади. Гап қайси устанинг кетмонга яхши пардоз беришида.

ӘДІЛ КІШІ АЙДАЙ, АҒЫП ТУРҒАН САЙДАЙ – *Адил киши ойдой, оғип турғон сойдой*. Бу мақолда оқиб турган сой суви ҳалол ва лаззатли бўлганидек, адолатли инсон ҳам кўпчиликка маъқул бўладиган ишларни қилиши акс этган.

ӘЖӘЛІ ЖЭТКӘН ЧЫЧҚАН ПІШӘК МІНӘН ОЙНАШАДЫ – *Ажали жеткан чичқон пишак минан ўйношоди*. Ҳолига қарамай иш тутадиган кимсалар ҳолатини бундан ҳам гўзалроқ ифодалаш қийин.

ӘКӘНДІҢ БАҚТЫ ТУЗКӘНДІ ҚУРЫТЫПТЫ – *Акангдинг боқти тузканди қурутипти*. Мақолда айрим шўрпешона кимсаларга келганда туз конидаги ҳеч қачон тугамайдиган туз ҳам тугаб қолиши мумкинлиги орқали шўрпешона, иши юришмайдиган одам сифати акс этган.

ӘНДІЗ БАР ЖӘРДӘ АТ ӨЛМӘС – *Андиз бор жерда от ўлмас*. Тоғда ўсадиган «андиз» доривор ўти отнинг ичидаги ҳар қандай касални, бузуқни чиқаради. Нақл шунга таяниб яратилган.

ЎЙРІ ОТЫРСАҢАМ, ТУВРЫ КЭҢҶӘШ – *Ўйри ўтирсонгом, туври кенггаш*. Бу иборада бировга кенгаш бераётганда доимо тўғри гапириш, ҳақиқатга амал қилиш, масаланинг моҳиятига назар ташлаш кераклиги таъкидланган.

ЎЙТ АРАЗЛАЙДЫ, ЭГӘСІ БІЛМӘЙДІ – *Ўйт орозлойди, эгаси билмайди*. Нақл ўринсиз иззатталаблик қилиб, ўзича аразлаб юрадиган кишиларга қаратилган. Мақсад очиқ айтилмагач аразчининг нимадан норозилиги яқинларга ҳам номаълум қолаверади.

ЎЙТ БОЛ, ҚУШ БОЛ, КӨППОЛ – *Ўйт бўл, қуш бўл, кўппўл*. Бу нақлда ёлғизлик ёмонлиги, яхшими-ёмонми – одамнинг яқинлари кўплиги саодат экани айтилган.

ЎЙТ ЖОҚТА ТОҢҶЫЗАМ ХҲРӘДІ – *Ўйт жўқто тўнггизом ҳуради*. Бирор ишнинг чин эгаси, ҳақиқий устаси чиқмаса, уни бажаришга даъвогарлар кўп бўлиши акс этган мақол.

ЎЙТТИ ХҲРІДІРІП, ЭШШӘКТІ ХАНГРАТМА – *Ўйтти хурдирип, эшшакти ҳонгротмо*. Айтимда арзимаган иш учун ҳаммага гап-сўз бўлиш керак эмаслиги акс этган.

ЎЙТТИКІ ЎЙТКӘ, ҚУШТИКІ ҚУШҚА – *Ўйттики ўйтқа, қуштики қушқо*. Бу иборада ҳалол яшаган маъқул экани айтилади. Ноҳақ йўл билан топилган нарса қандай топилса, шундай йўқ бўлиши гўзал ифода этилган. Мақолда ҳар бир иш муносиб ижрочи томонидан бажарилгани тузук экани ҳам айтилган.

ЎЙТТИҢ ДОСЫ – ПІЙТ – *Ўйттинг дўси – пийт*. Одам ўзига ўхшаган одам билан яқинлашади, жўра бўлади маъносидаги мақол.

ЎЙТТИҢ СУЙГӘНІ – ПОҚ – *Ўйттинг суйгани – пўқ*. Юқоридаги мақолнинг кўполроқ кўриниши. Яъни унда тубан одам тубан нарсаларга кўнгил қўяди, яқинлашади деган фикр акс этган.

ЎЙТТИҢ УЛЫ БӘЙТЭБӘТТӘН ҚАРЫЗ – *Ўйттинг ули бойтебаттан қариз*. Бу айтимда режаси, ҳисоби йўқлиги сабабли кўринган одамдан қарздор бўлиб юрадиган киши ҳолати ифодаланган.

ИРГЭЖЭЛИНИҢ ҚЫРҚЫ ЖІЙІЛІП БІР ҚОЙ СОЙАЛМАЙДЫ – *Ир-гажалининг қирқи жийилип бир қуй сўёлмайди*. Бу иқрорда, зоминликлар назарида, энг осон юмуш бўлмиш қуй сўйишнинг-да уддасидан чиқолмайдиган пачақ, эпсиз кимсалар кулгига олинган.

ІЧІ ТАРДЫҢ ІШІ ТАР – *Ичи тординг, иши тор*. Бу ҳикматда ичи тор, шошқалоқ, сабрсиз одамнинг иши кўнгилдагидай бўлмаслигига феъли сабаб эканлиги акс этган.

ІЧІП ТОЙМАҒАН ЖЭЛЭП ТОЙА-МА? – *Ичип тўймоғон жалап тўёмо?* Бу нақлда кўзи оч, қаноатсиз, кимдан бўлса-да, қанча бўлса-да фойдаланиб қолишга уринадиган пасткаш кимсаларнинг бесамар тутумлари ифодаланган.

ІШ ҚУВҒАН МУРАТҚА ЖЭТЭДІ, ГЭП ҚУВҒАН БЭЛЭГЭ ЖОЛЫҒАДЫ – *Иш қувғон муротқо жетади, гап қувғон балага жўлиғоди*. Бу ҳикматда гап кавлаштирган кимса балоларга йўлиқиши, фойдали юмуш билан шуғулланган киши эса мақсадга етиши ғоят топиб айтилган.

ІШІ ЖОҚ ІЙТІНІ СУВАРЫПТЫ – *Иши жўқ ийтини суворипти*. Бу нақлда бекорчилик одамни ўринсиз ҳаракатларга ундаши лўнда ифода этилган.

ІШЛЭГЭНДЭ ҚУЛДАЙ, ЖЭШЭГЭНДЭ БІЙДЭЙ БОЛ – *Ишлаганда қулдой, жашаганда бектай бўл*. Иборада қўл урган ҳар қандай юмушга айстойдил киришиш кераклиги, қулдай ишлаб, бекдай яшаш кераклиги акс этган.

ІШТІ ҚЫЛДЫ ҚУЛМАН МЫНАН ҚУЛЧОРА, БЭЛЭГЭ ҚАЛДЫ ШЭКЭР ҚАҚҚАН БЭЧАРА – *Ишти қилди Қулман минон Қулчўро, балага қолди шакар қоққон бечоро*. Ушбу отасўзда баъзан асл айбдорлар бир четда қолиб, эзгу иш қилган айбсиз одамлар жазоланиши акс этган.

ІШШЭК СОЙДЫҢ – ПІШЭК СОЙДЫҢ – *Ишшак сўйдинг – пишшак сўйдинг*. Бу ҳикмат орқали чорвадор зоминликлар «ишшак» деб аталмиш икки ёшли қўйнинг эти кам ҳамда ҳазми енгил бўлгани боис баракасиз эканлиги таъсирли ифода этилган. Шунинг учун зоминликлар ишшак ёшидаги қўйни бўрдоқига боқмасликка ва бу ёшдаги қўйни сўймасликка уринади.

ЎЗ АТЫҢДЫ ЖАМАННАП ҚАЙДАН ТУЛПАР ТАБАСАН? – *Ўз отингди жомонноп қайдон тулпор тобосон?* Бу ҳикматда ўзингники бўлган нарсани, ўзингга тегишли кишиларни ёмонотлиқ қилиш фазилат эмаслиги таъкидланган.

ӨЗ ӨЛТИРМЭС, ЖАТ ЖАРЛАҚАМАС – *Ўз ўлтирмас, жот жорлоқомос*. Ушбу мақол орқали яқинлар ўзаро иноқликка ундалади. Зеро, нима бўлганда ҳам, ўзингники ўлдирар даражада ёмонлик қилмайди.

ӨЗ СӨЗЛІ ЖІГІТ – КҰН ЖҰЗЛІ ЖІГІТ – *Ўз сўзли жигит – кун жузли жигит*. Нақлда ўз сўзига эгалик қила биладиган эркакнинг фазилати юракларни кундай ёритиши мадҳ этилган.

ӨЗИГӘ ЖЭҢ БОМАҒАН БІРӘВГӘ КӨЙЛӘК БОЛАМА? – *Ўзига женг бўмоғон, биравга кўйлак бўломо?* Ўзи учун қилолмаган ишни бошқа биров учун қиламан деб катта кетган чиранчоқ кишиларга нисбатан айтилган нақл.

ӨЗИГӘ ЭН БОМАҒАН БІРӘВГӘ БОЙ БОЛАМА? – *Ўзига эн бўмаган биравга бой бўломо?* Ушбу ҳикмат ўзининг ақли етмаган масалада бировга маслаҳат беришга ёки ўзи қиломайдиган ишни қандай бажаришни ўзгага ўргатишга уринган одамларга қарата айтилган ажойиб кесатиқ.

ӨЗИМ ӨЗДӘЙ БОМАЙМАН, ӨЗ БАЛАМДАЙ КӨРМӘЙМЭН – *Ўзим ўздай бўмоймон, ўз боломдой кўрмайман*. Бу ҳикматда одамнинг ўзлигига хиёнат қилолмаслиги, тўла холис бўлолмаслиги ифодасини топган. Чунки одамзодга ўзгани ўзидай ва бировникини ўзиникидай кўриш ғоят қийин.

ӨЗИҢДИ АВЫТ, ЖЭЛКЭҢДИ СУВЫТ – *Ўзиңди овит, желқаңди сувит*. Бу нақлда жаҳл келганда ўзини босиб, совуққонлик билан иш тутиш мақбуллиги акс этади.

ӨЗИҢНЭН ҚАЛДЫҢ – ӨЛДІҢ – *Ўзингнан қолдинг – ўлдинг*. Бу айтимда бировга муҳтож бўлмаслик саодат экани, ўзингнинг қўлингдан иш келмай қолиши ўлимдай иложсизликни келтириб чиқариши таъкидланган.

ӨЗБЭК ТЭННӘБ ЖІЙДІ, ТЭННӘБ ЖЭСӘЙӘМ, БӨРІНІ ЖІЙДІ – *Ўзбек таннаб жийди, таннаб жесаям, барини жийди*. Бу нақлда халқимизга хос бир хусусият ҳазиломуз йўсинда акс этган. Чиндан-да, бизнинг табиатимизга озгина эркалик, қуруқланиш бегона эмас.

ӨЗЫ ТОЙМАҒАНДЫҢ САРҚЫТЫ ҚАРЫН АВРЫТАДЫ – *Ўзи тўмағандиң сорқити қорин овритоди*. Бу тўхтамда ўзини тўйдиролмайдиган нокас одамдан умидвор бўлмаслик кераклиги қайд этилган.

ӨЛГӘНІМДІҢ КҰНІДЭН ЧАЛҒА ТІЙІППАРАМАН – *Ўлганимдиң кунидан чолғо тийиппоромон*. Бу иборада ночорлигу иложсиз-

ликдан ўзи хоҳламаган йўлни тутган одамнинг ҳолати, эзгин руҳияти акс этган.

ӨЛӘРМӘНДІҢ ӨЗІДӘН ҚОРҚ, БОЗРАЙЫП ТУРҒАН КӨЗІДӘН ҚОРҚ – *Ўлармандинг ўзидан қўрқ, бўзройип турғон кўзидан қўрқ*. Бу ҳикматда ўзидан бошқани билмайдиган, ўзгани тушунмайдиган, тушунишга ҳам уринмайдиган кимсалардан эҳтиёт бўлиш лозимлиги уқтирилган.

ӨЛӘТИРҒАН ҲӨККИЗ БАЛТАДАН ТАЙМАС – *Ўлатирғон ҳўккиз болтодон тоймос*. Нақлда барча умидлари қирқилган кишининг ҳеч нарсадан қўрқмай қолиши ҳолати тасвирини топган.

ӨЛМӘГӘН ҚУЛ КӨРӘДІ – *Ўлмаган қул кўради*. Ушбу ҳикматда бу дунёнинг ўткинчи ва омонат эканлиги, яхши кунлар ўтганидек, киши ёмон кунларни ҳам кўриб, уларни ҳам босиб ўтиши мумкинлиги қайд этилган.

ӨЛТИРСӘҢ ӨЛТИР, ҚАРНЫМА ТЭППӨ – *Ўлтирсанг ўлтир, қорнимо теппа*. Иборада орийатсиз, ҳамиятсиз, ишёқмас кишиларнинг моҳияти қандайлиги акс этган.

ӨПКӘЛӘГӘН ҚАРЫНДАШТАН ҲМИТ – *Ўпкалаган қориндоштон умит*. Нақлда ўпкалаш ўзининг яқинлигини тан олиш экани кўзда тутилган. Ўпкалаётган одам эътибордан қолдирмаган, эсдан чиқармаган, бефарқ эмас. Демак, ундан ҳали умид қилиш, қариндош сифатида унга суяниш мумкин.

ӨТИРІКТІ ЧЫНДАЙ, ЧЫНДЫ ҚУДАЙ УРҒАНДАЙ ҚЫЛЫШ – *Ўтирикти чиндой, чинди қудой урғондой қилиш*. Ушбу нақлда гапга тўн кийдирадиган, ёлғонга уста кишиларнинг тавсифи берилган.

ӨТИРІКЧІНІҢ ЧІН ГӘБІЙӘМ ӨТИРІК – *Ўтирикчининг чин габиям ўтирик*. Бу ҳикматда ўтирикчи одамнинг чин гапиям ёлғонга дўниши топиб айтилган.

ӨТКӘНДІҢ ОРАҒІНІ, КЭТКӘНДІҢ КЭТМӘНІНІ АЛАДЫ – *Ўткандинг ўроғини, кеткандинг катманини олоди*. Нақлда ғайрати ичига сиғмайдиган, безоритоб одамнинг таърифи берилган.

ӨШӘКЧІНІҢ ҚАЗАНЫ ҚАЙНАМАС – *Ўшакчининг қозони қойномос*. Бу ҳикматда ғийбат, иғво билан шуғулланган киши рўзғорининг баракаси бўлмаслиги топиб айтилган.

ӨҢҢІРІҢДІ КЭСТӘ ҚАЧ – *Ўнғирингди кеста қоч*. Бу иборада ёмон билан тенг бўлиб обрў топиб бўлмаслиги, ундан қутулишнинг йўлини излаган хайрли экани ифодаланган.

ИБОРА – КЎПНИНГ БАҲОСИ

Муайян этник бирликнинг тафаккур ва руҳияти даражасини намоён этишда вақтида ва жойида топиб айтилгани, теран тағмаънога эга бўлгани ва кўп қўллангани учун қатъий шаклга тушиб қолган иборалар муҳим ўрин тутди. Иборалар мустақил туркумларга тегишли икки ва ундан ортиқ лексемалардан таркиб топган луғавий бирлик бўлиб, асосан номинатив маъно билдиради, яъни нарса, ҳаракат, ҳолат кабиларни номлаш, аташ хусусиятига эга. Шунинг учун ҳам улар лексема билан бир қаторга қўйилиб, ундан каттароқ номловчи бирлик ҳисобланади. Масалан, зоминликлар кўп қўллайдиган «**Көңні жәйігә түшті**» ибораси «**тинчланди**» сўзи маъносини билдиради.

Умумистеъмолдаги иборалар, тузилишига кўра, кўпинча сўз бирикмаси ёки гапга тенг келади. Масалан, «**Көз ачырмады**», «**бір гәплі**» иборалари тузилишига кўра бирикмага, «**Башы қатты**», «**Көзі тынды**», «**Жаны чықты**» иборалари эса гапга тенг келади.

Зомин минтақасида қўлланадиган иборалар орасида вазифаси жиҳатидан сўзга тўғри келадиганлари ҳам жуда кўп. Адабий тилда қўлланадиган иборалар асосан сўз бирикмаси ёхуд гапга тенг келади. Ўлка қишлоқларидаги аҳоли нутқида сўзга тенг келадиган ибораларнинг кўплигига сабаб халқ тилининг ички стихияси, яъни унинг табиий равишда қисқаликка интилишидир.

Ибора нутқ жараёнида ташкил топмайди, балки унга қадар бир қатъий шаклга тушган бўлади. Тилнинг хотирасида яхлитлигича яшайди, нутққа ҳам шу ҳолича кўчади. Лекин бу дегани унга вариативлик, синонимия мутлақо ёт деган маънони билдирмайди. Чунончи, «**Айағы жәр іскәмәді**» иборасининг «**Арқасы жәр іскәмәді**» шакли, «**Өзіні қойарға жәй тавалмады**» иборасининг «**Өзіні урарға жәй тавалмады**» каби муқобиллари бор. Кўринадики, Зомин қишлоқлари аҳолиси нутқида қўлланиладиган иборалар орасида маънодошлари анчагина. Улар: а) маъно қиррасига кўра; б) услубий баҳо жиҳатидан; в) нутқий хосланиш томонидан ўзаро фарқланади.

Ибора маънодошлиги кўпинча маъно синонимлари ёки идеографик синонимлар бўлади. Масалан, «**Мурны көтәрілді**» иборасига қараганда «**Дымағы ішті**» иборасида маъно кучлироқ. Фразеологик синонимларда услубий баҳо бўртиб туради. Зотан, фразеологизмлар воқеликни ифодалашда таъсирчанликни таъминлаш, ахборотдан ташқари муносабатни ҳам билдириш мақсадида қўлланилади.

«**Экі аяғыны бір этікә тықды**», «**Аяғыны тірәб алды**» ибораларининг икковида ҳам услубий баҳо жуда кучли. Лекин «**башы ішті**», «**міййәсі ғавлады**» синонимларининг иккинчисида услубий баҳо ортиқроқ.

Шунингдек, зоминликлар нутқида шаклдош (омоним) иборалар ҳам анча фаол ишлатилади. Бу минтақадаги ибораларда ҳам маънонинг тараққий этиши, силжиши, ўзгариши ҳодисаси кузатилади. Бу ибораларда луғавий маъно асосан метафора йўли билан кўчириш натижасида тараққий этади. Масалан, «**көңнігә тіймақ**» ибораси дастлаб бир овқат қайта-қайта ейилавергани сабабли ёқмай қолганини англатган. Вақт ўтиши билан бу ибора одамлараро муносабатларга нисбатан ҳам қўлланиладиган бўлган. Шу йўл билан кўчириш натижасида «ёқмай қолган одам» маъноси келиб чиққан.

Бир иборага тегишли маънонинг тараққий этиши, ўзгариб туриши, силжиши икки натижага олиб келади: полисемия (кўп маънолик) ёки омонимия (шаклдошлик). Зоминликлар шевасида маънонинг тараққиёти натижасида юзага келган фразеологик омонимия ҳодисаси ғоят кам, лекин тамомила йўқ эмас. Икки ва уч маъноли иборалардаги мазмун ўзгачалиги матнда намоён бўлади. Фраземаларнинг асосий қисми моносемантик, яъни бир маънолидир. Полисемантик фраземанинг маънолари ўзаро, луғавий маъносидан ташқари, контекстдаги грамматик табиатига кўра фарқланиб туриши мумкин.

Шуни айтиш керакки, деярли ҳар қандай иборада маълум даражада чандиш, кесатиш унсурлари мавжуд. Зомин қишлоқ шеваларида бу хилдаги кесатиқ «**қанқув**» дейилади. Шунинг учун зоминликларда: «**Аврувда чәнчүв жаман, гәптә қанқув**» тарзида образли ифода шаклланган. Киши юрагини ўйиб олишга қаратилган «**қанқув**» гапни илғаш учун нозик фаросат зарур бўлади. «Қанқув»ни уқмай қолиш кишининг унчалик ақлли эмаслигини англатади. Зоминликлар ишлатадиган иборалар жуда кўп бўлиб, уларнинг ҳар бири баъзан бир саҳифада битиладиган маъноларни ифодалашидан ташқари, мўлжалга аниқ етиб бориши билан ҳам ажралиб туради. Қуйида шу хилдаги иборалардан айрим намуналар берилади.

АВЗЫ ҚУВУШМАСЛЫҚ – *овзи қувушмаслик*. Ёлғонлиги сабабли гапнинг қовушмаслиги. **Айымқалдың авзы қувушмағаныдан бір бәләсі барлығыны білібідім** – Ойимхолнинг гапи қовушмаганидан бир балоси борлигини билгандим.

АВЗЫ-МУРНЫ ЖОҚ – *овзи-мурни жўқ*. Оғир-босиқ аёл тавси-

фи. *Кэліні бэчараның авзыі-мурны жоқ* – Келини бечора жуда оғир-босиқ.

АЛЧЫЙАМ, ТӘВКӘЙӘМ ТУРАБЭРӘДІ – *Олчиём, тавкаям туроберади*. Фойда йўлида турланаверадиган юзсиз шахс тавсифи. *Қочқардың бэті жоқ – алчыйам турабэрәді, тәвкәйәм турабэрәді* – Қўчқорнинг бети йўқ – олчи ҳам тураверади, тавка ҳам.

АРҚАҒА ҚАРАП КҰВШӘГӘН – *орқоғо қороп кувшаган*. Гапидан қайтаверадиган одам сифати. *Эркәк адамам арқаға қарап кувшәймә?* – Эркак одам ҳам гапида турмайдими?

АТ АТЫҢДЫ ТАНЫП МІН, МЭН ӨЗІМДІКІНІ СОЙАМАН – *от отингди танип мин, мен ўзимдикини сўяман*. Кўпчилик ўтирган ерда ечган оёқ кийимингни адаштирамай кий маъносидаги ибора. *Нарбота: «Ат-атыңды танып мін, мэн өзімдікіні сойаман», – дэп мійманнарды қүлдірді* – Норбўта: «От-отингни таниб мин, мен ўзимникини сўяман», – деб меҳмонларни кулдирди.

АТ БАСАДЫ, ШАҚА ЖӘНЧӘДІ – *От босоди, шоқо жанчади*. Одатда, от ёрдамида дон янчилганда атрофга сочилган ғалла пояси от туёғи остига бешлик шоха билан ташлаб турилади. Янчилмаган донлар паншаха билан от туёғи тагини мўлжаллаб ташлаб турилмаса, хирмондаги ғалла чала янчилиши мумкин. Асосий ишни ўзи қилмаса ҳам, унинг тўлиқ бажарилишига сабаб бўлган кишининг ўрни катталигига ишора сифатида «От босади, шоха янчади» деган ибора юзага келган.

АТ ХӘЛӘК, КЭТ ХӘЛӘК – *от ҳалак, кет ҳалак*. Арзимаган ишга катта оворагарчилик қилинганда ишлатиладиган ибора. *Экі қойға шунча ат ҳаләк, кэт ҳаләкмә?* – Иккита қўйга шунча от ҳалак, кет ҳалак қилиш шартми?

АТА САҚАЛЫ АВЗЫҒА ПІТКӘН – *ото соқоли овзига питкан*. Ўз ёшига номуносиб иш қиладиган эркакка нисбатан қўлланиладиган ибора. *Анқаға нима бәлә болды ата сақалы авзыға пїткәндә төбәләшіп?* – Анқога нима бўлди ота соқоли оғзига битганда муштлашиб?

АТА-ЭНӘНІ ЖАРАТМАСЫН – *ота-энани жаратмасин*. Доим болаларини ўйлаб, улар учун хавотирланиб яшайдиган ота-оналар хулосаси. *Қудағый, ата-энәні жаратмасын экән, ҳэч бэмалал жүрәлмәймән* – Қудағай, ота-онани яратмасин экан, ҳеч бемалол юролмайман.

АТТАН ҚАМА, БАЙТАЛЫМ – *отдан қолма, байталим*. Ўзини

эркакдан кам чоғламайдган аёлларга қаратилган кинояли ибора. **Қатыныйам аттан қама, байталым экән, гәпірәбәріп бәлә болды** – Хотини ҳам сендан мен камми дегандай, гапиравериб бало бўлди.

АТЫ КӨНДЭЛЭҢ ЧАВАДЫ – *оти кўндаланг човоди*. Бошқаларга терс гап айтадиган одам сифати. **Қаршыбайдың аты хәмшә көндәләң чавады** – Қаршибойнинг оти ҳамиша кўндаланг чопади.

АТЫ ОЗҒАН – *оти ўзган*. Гапи ўтадиган одам сифати. **Өскәндің таза аты озғанәкән** – Ўсканнинг роса гапи ўтаркан.

АЧҚАП ҚАЛАМАН ДЭП ХӘЖӘТКӘ ЧЫҚМАЙДЫ – *очқоп қоламан деп хажатка чиқмайди*. Ўта хасис, пасткаш одам тавсифи. **Қайнатаң ачқап қаламан дэп хәжәткә чықмайтурған адам экән-гу?! – Қайнатанг очқаб қоламан деб хожатга чиқмайдиган одам экан-ку?!**

АШ-НАН ТІЛӘЙМӘ – *ош-нон тилайма*. Ортиқчалик қилмайди, сендан бирор нарса тиламайди маъносидаги ибора. **Китәп сәннән аш-нан тіләймә, турәбәрсін** – Китоб сендан ош-нон тилайдими, тураверсин.

АҢДА ҚАЛЫШ – *онгда қолиш*. Ғафлатда қолиш, билмай қолиш. **Ұйдәлігіні білмәй аңда қалды** – Уйдалигини билмай онгда қолибди.

БАВУРЫ ЖЭР ІСКӘМӘДІ – *бовури жер искамади*. Жойида турмай, ётмай кетиб қолаверадиған ҳайвонга қаратилган ибора. **Ала сийірдің бавуры жэр іскәмәйді-йә?** – Ола сигирнинг бағри ер искамайди-я?

БАВУРЫДАН ЖЭЛ ӨТЫП ТУРЫШ – *бовуридон жел ўтип туриш*. Соғ-саломат юришнинг ифодаси. **Улымыздың бавурыдан жэл өтып турса, болды** – Ўғлимизнинг бағридан ел ўтиб турса, бўлгани.

БАЗНАСЫ БАТЫШ – *бозноси ботиш*. Бировга эркинлик қилиш. **Саған базнасы батқаныдан кзгән** – Сенга ҳадди сиққанидан келган.

БАЙАҒЫ-БАЙАҒЫ БАВАЛЫНЫҢ ТАЙАҒЫ – *бойоғи-бойоғи боволининг тоёғи*. Нималар бўлишига қарамай, ҳеч нарса ўзгармагани, ҳаммаси эскича қолгани ифодаси. Бобоси бор одамда таёқ, яъни қариянинг ҳассаси доим бўлгани каби вазият олдингидек ўзгаришсиз қолган. **Қудандың тірлігі хәлійәм байағы-байағы бавалының тайағы** – Қудангнинг тирикчилиги ҳалиям ўша – эски ҳаммом, эски тос.

БАЙТАЛЫҢДЫ ҚАМЧЫЛАМА – *бойтолингди қомчиломо*. Эркакларнинг ишига ва гапига ўринсиз аралашган аёлга бериладиган танбеҳ – ибора. Бу ибора элибой зоминликларнинг турмуш тарзидан келиб чиққан. Маълумки, кўпқарида асосан айғирлар қатнашади, чунки байталнинг югуриш ва куч борасидаги имконияти уникидан анча кам бўлади. Шунга қарамай, баъзан байтални ҳам кўпқарига солишади. Ўзини доно чоғлаб эркакларга ақл ўргатаверадиган аёл ҳам, аслида, кўпқарига қўшилмоқчи бўлган байтал каби ожиздир дейилмоқчи. **Сэн байталыңды қамчылайбэрмэй жым отыр** – Сен байталингни қамчилайвермай жим ўтир.

БАЛТАСЫ ТАШҚА ТІЙДІ – *болтоси тошқо тийди*. Оңғардыңам балтасы ташқа тийді, энді бармас – Ўнғорнинг ҳам шашти қайтиб қолди, энди бормаса керак.

БАШЫ БӘЙЛӘВЛІ – *боши байлавлі*. Қиз боланинг унаштирилганини англатувчи ибора. **Маржандың башы бәйләвлі, уны сора-тып жүрмә** – Маржоннинг боши боғлиқ, уни сўратиб юрма.

БАШЫДАН СУВ АЙНАЛТЫРЫП ІЧІШ – *бошидон сув айнол-тириб ичиш*. Миннатдорчилик билдиришга арзийдиган одам ҳақида айтилган ибора. Унда солиштириш унсури ҳам бор. **Ҳкәсігә қарағанда, әкәсінің башыдан сув айналырып іссә болады** – Укасига қарағанда, акасининг бошидан сув ўгириб ичса бўлади.

БАШЫҒА КӨТӘРІШ – *бошиға кўтариш*. 1. Бош устида олиб юриш. **Тўйўнчәкті башыға көтәрді** – Тугунчани бошига кўтарди. 2. Ҳурматлаш. **Бәкқұл апасыны башыға көтәрәді** – Бекқул она-сини бошига кўтаради. 3. Тўполон қилиш. **Баллар ўйді башыға көтәріп жатыр** – Болалар уйни бошига кўтаришяпти.

БУЗАВЫ ҚАҒАН СІЙІРДӘЙ – *бузови қоғон сийирдай*. Иш қилиш ўрнига ҳадеб орқасига қарайверадиган одамга қарата ай-тиладиган ибора. **Бузавы қаған сийірдәй арқаңа қарайбэрмэй, ішінді қысаң-чы!** – Бузоғи қолган сигирдай орқангга қарайвермай ишингни қилсанг-чи?

БӘЛІ БУВУВЛЫ – *бели бувувлі*. Эркакликнинг иқрор этилганини англатувчи ибора. **Сэн бәлі бувувлысан, күнің өтәді** – Сен эр-как одамсан, кунинг ўтади.

БЭТ КЭП АЙТЫШ – *бет кеп ойтиш*. Айтишга арзимаيدиган ёки лозим бўлмаган гапни айтишга мажбурлик ҳолати ифодаси. **Сэні чақыр дэп, бэт кэп айтыппан** – Сени чақир деб, ноқулай бўлса ҳам айтибман.

БЭТИНІҢ СУВЫНЫ БЭШ ТАМЫЗЫП – *бетининг сувини беш томизип*. Бировга илтимос қилиб борган одам ҳолати ифодаси. *Экәсінің алдыға бәтімдің сувыны бәш тамызып барыппан* – Акасининг олдига бетимнинг сувини беш томизиб борибман.

БӘДІГІНІ ШАПЫРЫШ – *бадигини шопириш*. Кераксиз гапларни кўпиртириб сўзлаш ифодаси. *Анқабай іштәйәм бәдігіні шапырып жатқандыр* – Анқабой ишда ҳам нокерак гапларни гапириб юргандир.

БӘЛӘНІҢ ОҒЫДАЙ – *баланинг ўғидой*. Дадил юриш, соғломлик. *Кәчәгәнә бәләнің оғыдай жүрібіді-гү?* – Кечагина балонинг ўқидай юрганди-ку?

«БӘҚ-БӘҚ!» – *ДЭГӘН ТӘКӘНІ ҲӘР БАСҚАНДА КӨР, «МЭММӘН!»* – *ДЭГӘН ЖІГІТТИ ЖАВ БАСҚАНДА КӨР* – *«Бақ-бақ!»* – *деган такани ҳар босқондо кўр, «Мемман!»* – *деган жигитти жов босқондо кўр*. Манман, амалидан даъвоси катта йигитлар ҳақидаги кинояли ҳажвий ибора.

БІР ЖАН ЖЭР АСТЫДА – *бир жон жер остидо*. Гапнинг ҳаммаси очик айтилгани йўқ мазмунидаги ибора. *Экәңдің гәбі бір жан жэр астыда* – Акангнинг гапининг тагида гап бор.

БІРӘВДІҢ ЧАРЫҒЫҒА БІРӘВ ТАЙЫП КЭТМӘСІН – *бирәвдинг чориғиго бирәв тойип кетмасин*. Бировнинг айби учун бошқа биров жазоланмасин маъносидаги ибора. *Ойламай гәбіріп, бірәвді чарығыға бірәвді тайдырып журмә* – Ўйламай гапириб бировнинг айбига бировни жазолатиб юрма.

ГӘБ ӨЛДІМ ДЭП КЭТМӘСІН – *габ ўлдим деп кетмасин*. Айтар гапни қайтарма маъносида. *Айтағай, гәп өлдім дэп кәтмәсін* – Айтақол, габ ўлдим деп кетмасин.

ГӘБИҚАВМАДЫ – *габиқовмоди*. Сўзи ўтмади. *Улі бомағырәкән, энәсініңәм гәбі қавмады* – Ўғли бўлмағур экан, онасининг гапи ҳам ўтмади.

ГӘЛДІРЭП ҚАЛЫШ – *галдирап қолиш*. Довдираш, каловланиш. *Атасы кәтіп күйәвіңәм гәлдірәп қалды* – Отаси кетиб куёвинг ҳам довдираб қолди.

ГӘПТИ ҲИДӘ ОТЫРҒАН ҚИЗДАН, ТАВДА ЖҲРГӘН ЧОПАННАН СОРА – *гапти уйда ўтирғон қиздон, товдо журган чўпоннон сўро*. Даврада юрадиганлардан ҳеч бири билмаган гапни кўпчиликка аралашмайдиган киши айтиб қолганида ҳайрат маъносида ишлатиладиган ибора.

ГҲРДӘСІ ЖОҚ – *гурдаси жўқ*. Орияти, виждони йўқ. **Нарқулдың гүрдәсі жоқлығыдан энәсі үйігә сіймәйді** – Норқулнинг гурдаси йўқлигидан онаси уйига сиймайди.

ГӨБӘЛӘК АВЛАШ – *гўбалак овлош*. Ҳеч нарса билан иши йўқ, ўзи билан ўзи овора одам тавсифи. **Әкәсійәм гөбәләгіні авлап жүргәндір** – Акаси ҳам ўзи билан ўзи бўлиб юргандир.

ГӨЖӘСІ ТӨГІЛДІ – *гўжаси тўгилди*. 1. Суюқ овқати тўкилди. **Жолчының гөжәсі төгіліп кәтті** – Йўлчининг гўжаси тўкилди. 2. Курашда йиқилишнинг маъжозий ифодаси. **Кәчәгә алышта Әскәндің гөжәсі төгіліп қалды** – Кечаги курашда Ўскан йиқилиб қолди.

ДУВАЛ ЖАҒАЛАШ – *дувол жоғолош*. Ўйга ботиб, нима қилишини билмай юрган одам ҳолати ифодаси. **Қызы кәтіп қағаннан бәрі Алтыбай дувал жағалап қалды** – Қизи кетиб қолгандан бери Олтибой ўйга ботиб, нима қиларини билмай қолди.

ДУВАЛ СҲҲҲТІШ – *дувол суятиш*. Бировни нимагадир ишонтириб алдаб кетиш. **Орал мәлімәгәйәм дувал сҲҲҲтіп кәтіпті** – Ўрол муаллимига ҳам девор суятиб кетибди.

ДӘБГІРІДӘН АДАШЫШ – *дабгиридан одошиш*. Ўзини йўқотиб қўйиш, йўлидан адашиш. **Көпкәридә дәбгирімнән адашып қаппан** – Улоқда ўзимни йўқотиб қўйибман.

ДӘБГІРЛІ АДАМ – *дабгирли одом*. Эпчил, уддали, ишбилармон одам. **Таштәмір чәккі дәбгирлі адамәкән** – Тоштемир жуда уддабурон одам экан.

ДӘР ҚАЛЫШ – *дар қолиш*. Ёлғончига ишониб алданиб қолиш. **Ташмырзаға ішәңңән дәр қалады** – Тошмирзага ишонган шарманда бўлади.

ЖАДЫРАП ҚАЛЫШ – *жодирап қолиш*. Яйраб қолиш. **Өктәм кәп бәрімізәм жадырап қалдық** – Ўктам келиб баримиз ҳам яйраб қолдик.

Жақшыбай кәлләмуш болды – *Жақшибой калламуш бўлди*. Яхшибойнинг ҳуши бошидан учди.

ЖАМЫРАП ҚАЛЫШ – *жомироп қолиш*. Берилиб, мириқиб сўзлашиш. **Энә-бала бұғұн таза жамырап қалдыма?** – Эна-бола бугун мириқиб гаплашишдими?

ЖАН ЖӘРІДӘН УШЛАШ – *жон жеридан ушлаш*. Ожиз томонини билиб гапириш ёки иш қилиш. **Артықпайдың жан жәрідән уштапты** – Ортиқбойнинг нозик жойидан ушлабди.

ЖАНЫ ҲӘЙГӘЛӘК АТЫШ – *жони ҳайғалак отиш*. Алағда бўлиш, безовталиқ. **Улының жолыға қарайбәріп жаны ҳәйгәләк**

атты шорлының – Ўғлининг йўлига қарайвериб жони алағда бўлди шўрликнинг.

ЖАНЫНЫ КӘДИГӘ ҚАМАШ – *жонини кадига қамаш*. Мажбурлаш, қийин-қистовга олиш. **Айтасан дэп, улының жаныны кәдігә қамаб жатқан экән** – Айтасан деб ўғлини қийин-қистовга олиб ётган экан.

ЖАРАШМАҒАН ЖАМАВ – *жарашмаған жомов*. Келишмаган ишни ифодаловчи ибора. **Қатыныйам жарашмаған жамавдай боп жүріпті** – Хотиниям ярашмаған ямоқдай бўлиб юрибди.

ЖАҒЫ ЖОҚ – *жоғи жўқ*. Вайсақи, эзма одам. **Эрботаның жағы жоқ-қу таза?** – Эрбўта роса вайсақи экан-ку?

ЖОЛЫ БОЛЫШ – *жўли бўлиш*. Маъкул бўлди, кўнгилдагидай бўлди. **Жәдігәр кәп чалдың жолы боп қалды** – Ёдгор келиб чолнинг йўли бўлиб қолди.

ЖЭЛКӘ ТАМЫРЫ ЖУВАН – *желка томири жувон*. Ўжар, қайсар одам. **Көбәйдің жэлкә тамыры жуван-да, урышып қапты** – Кўпайнинг елка томири йўғон-да, уришиб қолибди.

ЖЭЛКӘСІДӘН МОРЫ АЧЫШ – *желкасидан мўри очиш*. Додини бериш. **Қошпай жэлкәсідән моры ачатурған бала бопты** – Қўшбой додини ейдиган бола бўпти.

ЖЭМӘ-ЖЭМӘГӘ КЭГӘНДӘ – *жема-жемага келганда*. Ҳал қилувчи паллада. **Жэмә-жэмәгә кэгәндә сәні танымайды булар** – Ҳал қилувчи паллада сени танимаиди булар.

«ЖЭМӘЙМӘН-ЖЭМӘЙМӘН», – ДЭП ЖЭҢДӘЙ ІЧӘКТІ ЖЭПТІ – *«Жемайман-жемайман», – деп женгдай ичакти жепти*. Ёлғондан ўзини сипо кўрсатишга уриниш. **Қочқардың қылығы «Жэмәймән-жэмәймән», – дэп жэңдәй ічәкті жэгәннәрдың ішігә оқшады** – Қўчқорнинг қилиғи «Емайман-емайман», – деб енгдай ичакни еганларнинг ишига ўхшаб кетди.

ЖЭР ҚАБЫШ – *жер қобиш*. 1. Юзтубан йиқилиш. **Нарбэк жэр қавып жығылды** – Норбек ерга юзтубан йиқилди. 2. Ишнинг кутилмаганда тескари кетиши. **Қочқар көпчиликті жэр қавдырып кәтті** – Қўчқор кўпчиликнинг ишига зарар етказиб кетди.

ЖЭР ШАҚЛАШ – *жер шоқлош*. Атрофдагиларга эътибор қилмай ерга қараб юриш ҳолати ифодаси. **Мынча жэр шақлап қалдыңыз, Жорабэк?** – Мунча ер шохлаб қолдингиз, Жўрабек?

ЖЭРГӘ ҚАРАҒАН – *жерга қороғон*. Пасткаш, ҳимматсиз одам. **Орал жэргә қараған адамәкән** – Ўрол ҳимматсиз, ерга қараган одам экан.

ЖЭРДӘН ШЫПЫРЫП АҒАНДАЙ – *жердан шипирип оғондой*. Рангпар, ҳоли ночор одам тавсифи. *Экі улыйам жэрдән шыпырып ағандай-ғу?! –* Иккала ўғли ҳам жуда рангпар-ку?!

ЖЭТІ НАМЫСТЫҢ ЖЭРГӘ БҰГІЛІШІ – *жети номустинг жерга бугилиши*. Қаттиқ уятга қолиш, шарманда бўлиш. *Улман оның жэті намысыны жэргә бүкті –* Улмон унинг етти номусини ерга букди.

ЖӘККӘЧАБАР – *жаккачобор*. Одатда, улоқчи отлар тўдакаш бўлишади. Яъни тўдадан улоқни ажратиб олиб чиқиши керак. Шундай отлар ҳам бўладик, тўдага аралашиб ўзини қийнамайди. Лекин эгасига улоқ теккач отлар тўдасини айланиб ўтиб, уларни чалғитиб маррага етиб боришга уста бўлади. Шундай отларни зоминликлар «жәккәчабар» дейишади. Шу сингари айрим одамлар ҳам бировларсиз якка ўзлари иш қилишни яхши кўришади. Ибора ўшандай одамларга қаратилган. *Эшбәк жәккәчабар жігіт экән, өзі эпләді –* Эшбек ёлғиз ишлайдиган йигит экан, бир ўзи эплади.

ЖЫЛАВЫ БОШ – *жилови бўш*. Гапга тез кўнадиган, етакка юрадиган одам сифати. *Іргәштің жылавы бош –* Эргашнинг кўнгли бўш.

ЖЫЛТ ӨТКӘН ЖЭРДӘН ҚАМАСЛЫҚ – *жилт эткан жердан қолмаслик*. Айтилмаган ерга ҳам бораверадиган одам сифати. *Іргәш жылт өткән жэрдән қамайма диймән? –* Эргаш йилт этган жойдан қолмайдими дейман?

ЖЫЛЫМЧЫ АДАМ – *жилимчи одам*. Илимлик, тайинсиз, мижғов одам. *Батыр таза жылымчы адамәкән –* Ботир жуда илимлик, мижғов одам экан.

ЖЫЛЫМЧЫ ГӘП – *жилимчи гап*. Тайинсиз мижғов гап. *Нарбайдың гәбі мынча жылымчы? –* Норбойнинг гапи бунча тайинсиз?

ЖЫРТЫҚ ҚАПҚА СҮЙДІРМӘЙ – *жиртиқ қопқо сийдирмай*. Ассосиз, ошириб мақташ. *Анқабайды жыртық қапқа сийдирмәй жэрдің-ғу? –* Анқабойни йиртиқ қопқа сиғдирмай юбординг-ку?

ЖҰРӘКТІҢ СУВЫНЫ ТЭРӘДІ – *журактинг сувини таради*. Таскин бериш, кўнгилни тинчитиш. *Өмірзақтың гәбі жұрәктің сувыны тэрәді –* Умрзоқнинг гапи одамга таскин беради.

ЖӨНӘБ ОТЫРДЫ – *жұнаб ўтирди*. Шошилинч жўнади. *Сәні көріп, Нарбайам жөнәп отырды –* Сени кўриб, Норбой ҳам ошиғич жўнади.

КЭГӘН АЙАҒЫҒА ПЭЭЛ – *кеган ойоғиға феъл*. Овора бўлиб келганлари учун кечирим сўраш. *Атасының үйдә жоғыны қараң, кэгән аяқларыңызға пээл боп кэтәсізләр энді –* Отасининг

уйда йўқлигини қаранг, овора бўлганларингиз учун хафа бўлмай кетасизлар энди.

КЭТИ ЖЭР ИСКӘМӘДІ – *кету жер искамади*. Тиним билмаган одамга қаратилган ибора. *Тойда Қошпайдің кәті жэр іскәмәді* – Тўйда Қўшбойнинг кети ер искамади.

КЭТИ КӘРСӘНДӘЙ БОЛЫШ – *кету карсандай бўлиш*. Мақтовдан яйраб кетган аёл тавсифи. *Көбәй мақтабыды кәті кәрсәндәй боп қапты байқыштың* – Кўпай мақтаганди, жуда қувониб кетибди бояқиш.

КЭТИ КҮЛДІ – *кету кулди*. Манфаатпараст, хиёнаткор, ялтоқ одам тавсифи. *Төләгән таза кәті күлді адам экән* – Тўлаган жуда мунофиқ одам экан.

КӘВ-КӘВ ҚЫЛЫШ – *ков-ков қилиш*. Қаттиқ текшириш, кавлаштириш, остин-устун қилиш. *Тавбәгі авулды кәв-кәв қыб жәрді* – Тоғбеги овулни остин-устин қилиб юборди.

КӘКІРІГІ АЙНЫДЫ – *какириги ойниди*. Феъли бузилди. *Андақулдың кәкірігі айныб жүрі, тынчлықма?* – Андақулнинг феъли айниб юрибди, тинчликми?

КӘЛЛӘМУШ БОЛЫШ – *калламуш бўлиш*. Ҳуши бошидан учиш.

КӘЛЛӘСІ ҚЫРМАН ЖӘЙДӘЙ – *каллеси хирмон жойдай*. Катта-ю, ишламайдиган калла. *Қошпайдың кәлләсі қырман жәйдәй боп уқлаштан башқаны білмәйді* – Қўшбойнинг калласи хирмон жойдай бўлиб уйқудан бошқани билмайди.

КІМДІҢ САССЫҒЫ – *кимдинг соссиги*. Даъво қилган даражасига арзимаيدиган, ўринсиз эркалик қиладиган одам тавсифи. *Ішкәйәм бармады о кимдің сассығы?* – Ишга ҳам бормади, у кимнинг эркаси?

КІР АРЗЫМАС – *кир орзимос*. Арзимас, жуда кам маъноларида. *Қыйналамамма дэсәм, кір арзымас ішәкән* – Қийналаманми деб қўрққандим, жуда арзимас иш экан.

КІРӘ БӘӘСІ ЭМӘС – *кира баҳаси эмас*. Овора бўлишга арзимаидиган иш. *Баллар муны қылады, айна, кәгәніңіздің кірә бәәсі эмәс* – Буни болалар қилишади, жоним, келишингизга арзимаиди.

КІСТӘСІ ТЭШІК – *кистеси тешик*. Серчиқим, баракаси камроқ одам тавсифи. *Турдыбәктінгәм кістәсі тәшікмә диймән?* – Турдибекнинг ҳам баракаси йўқми дейман?

КҮЛГӘҢҢӘ КҮЛ ЧӘЧМӘ – *кулганга кул чачма*. Индамаганга ўзингдан кетма. *Сән бала, күлгәңңә күл чәчмәй оқы!* – Сен бола, индамаганга ўзингдан кетмай, ўқи.

КҰНДІҢ АЧЧЫ ЧЫҒЫШЫ – *кундинг оччи чиғиши*. Қуёшнинг эрталабдан ёқимсиз қиздириши. *Күнәм шүйтіп аччы чығама?* – Қуёш ҳам шундай қилиб аччиқ чиқадими?

КӨГЭЙІ КЭСІЛДІ – *кўгайи кесилди*. Умиди узилди, ишончи сўнди, кўнгли қолди. *Ағасының қығаныны көріб көгәйі кәсілді шорлының* – Оғасининг қилганини кўриб кўкайи кесилиб кетди шўрликнинг.

КӨЗ АВРУВДАЙ БОП – *кўз оврувдай бўп*. Кутилмаганда. *Арзыбай көз аврувдай боп кәп қалды* – Орзубой кутилмаганда келиб қолди.

КӨЗДІҢ КІРІНІ АЛДЫРЫШ – *кўздинг кирини олдириш*. Мизғиб олиш, киприк қоқиш. *Экі кўннән бәрі әнді көзінің кіріні алдырды* – Икки кундан бери әнди озгина мизғиди.

КӨЙЛӘГІГӘ СІЙМӘЙ ҚАЛЫШ – *кўйлагига сиғмай қолиш*. Жуда қувониб кетиш. *Басымдың кәгәніні көріп Қаршыгул көйләгигә сіймәй қалды* – Босимнинг келганини кўриб Қаршигул жуда қувониб кетди.

КӨҢНІ КӨНЧІГІШ – *кўнгли кўнчигиш*. Кўнгил тўлиши, тинчиши. *Экі алқарды атып көңнің көнчіктімә?* – Иккита алқор отиб кўнглинг тинчидими?

КӨРӘ-БІЛӘ СУВҒА СІЙДІ – *кўра-била сувға сийди*. Уяту андишасиз одам. *Қочқар көрә-білә сувға сийді* – Қочқор кўриб туриб андишасизлик қилади.

КӨРӘҒАЙДЫҢ-ӨЛӘҒАЙДЫҢ – *кўрағойдинг-ўлағойдинг*. Хира, ёпишқоқ одамларга қарата айтиладиган ибора. *Шу ійәрді көрәғайдың-өләғайдың, әнді қоймайсан* – Шу эгарни кўрдинг-у, ёпишиб олдинг, қўймайсан, шекилли.

МАҚАВ АЧҚАН – *моқов очқон*. Доим шумликни ўйлайдиган кимса сифати. *Қочқар таза мақав ачқан адам-да* – Қўчқор ниҳоятда шум одам-да.

МАҚАВҒА АШНА ҚЫЛЫШ – *моқовға ошно қилиш*. Дабдаласини чиқариш, расво қилиш. *Атаң Қалботаны мақавға ашна қылды өзійәм* – Отанг Холбўтани моховға ошно қилди ўзиям.

МАМАҢ ҚЫЗЫ – *момонг қизи*. Ўринсиз тантиқ, эрка одам сифати. *Ташбалта таза мамаң қызы боп қаппа?* – Тошболта тоза эрка бўлиб қолибдими?

МАҢНАЙЫНЫ ОЙЫШ – *манглайини ўйиш*. Жазосини бериш, қийнаш. *Таштәмірді ішләтіп маңнайыны оймасаң, бомайды* – Тоштемирни ишлатиб одобини бермасанг бўлмайди.

МОЛТАНЫНЫҢ ЭРКӘГІГӘ ОҚШАШ – *мўлтонининг эркагига ўқшош*. Бекорхўжа эркаклар тавсифи. *Қозыбай, молтанының эркәгигә оқшап жатабәрмәй, қымырласаң, бомы?* – Қўзибой, лўлининг эркагига ўхшаб ётавермай қимирласанг бўлмайдами?

МУРНЫ ЖЭЛБІРӘГӘН – *мурни желбираган*. Шошқалоқ, пала-партиш аёл сифати. *Айымқыз таза мурны жэлбірәгән айал экән* – Ойимқиз жуда шошқалоқ аёл экан.

МЭЧКӘЙІ СЭЗІШ – *мечкайи сезиш*. Олдиндан билиш, ҳис этиш, туйиш. *Урышып қалышларыңызды мэчкәйім сэзип, кэбідім* – Уришиб қолишларингизни кўнглим сезиб келгандим.

МӘӘЗ БОЛЫШ – *мааз бўлиш*. Қувониш, суюниш. *Іші піткәнідән мәәз боп қалды* – Иши битганидан қувониб қолди.

МӘМІРӘП ҚАЛЫШ – *мамирап қолиш*. Яйраб қолиш, эркин на-фас олиш. *Энәсі кәтіп, баллары мәмірәп қалды* – Энаси кетиб, болалари яйраб қолишди.

МІЖЖӘСІ ҒАМ ЖЭМӘЙ – *мижжаси ғом жемай*. Парво қилмай, ташвиш чекмай. *Қатыны кәтіп қасайам міжжәсі ғам, жэмәйді* – Хотини кетиб қолса ҳам, парво қилмайди.

МІҢ ҚОЙЛЫ БАЙҒА ОҚШАШ – *минг қўйли бойға ўхшош*. Дунё ташвишларига парво қилмайдиган одам ҳолати. *Көбәй миң қойлы байға оқшап жүріпті-гу?* – Кўпай минг қўйли бойға ўхшаб беташ-виш юрибди-ку?

МІСТӘР БОЛЫШ – *мистар бўлиш*. Зор бўлиш, хорланиш. *Балам бэгәнәгә містәр бомасын дәдәм* – Болам бегоналарга муҳтож, хор бўлмасин дедим.

МЫЛТЫҒЫ ТАБ ЖЭЙІШ – *милтиғи тоб жейиш*. Шашти қайтиш, танбеҳ эшитиш ҳолати ифодаси. *Өсәрдіңәм мылтығы таб жэгәнгә оқшайды* – Ўсарнинг ҳам анча шашти қайтганга ўхшайди.

НАМАЗЫ ТӘРӘТІГӘ ТУРМАЙДЫ – *номози таратига турмойди*. Иши овозасига арзимайдиган одам тавсифи. *Тойчының намазы тәрәтигә турмайды* – Тўйчининг иши ваҳимасига арзи-майди.

НАН ЖЭМӘС – *нон жемас*. Қизғанчиқ, хасис. *Турдібэк нан жэмәстән бірәв қапайам бомайды* – Турдибек нон емасдан би-ров хафа ҳам бўлмайди.

НӘГІЗІ АЧ – *нағизи оч*. Кўзи, кўнгли оч. *Іргәштің балларыям өзідәй нәгізі ач бопты* – Эргашнинг болалари ҳам ўзига ўхшаб кўзи оч бўлишибди-да.

НӘГІЗІ ПӘС – *нағизи пас*. Аслан баланд бұлмаған суқ одам. *Шу нәгізі пәс тағаңдың нәмәсідән өпкәләйсән?* – Шу кўзи оч тоғангинг нимасидан ўпкалайсан?

НӘГІЗІ ТОҚ – *нағизи тўқ*. Мижози, кўнгли ва кўзи тўқ одам сифати. *Басымдың нәгізі тоқ-та, сўйкәніп барабэрмәйді* – Босимнинг назари тўқ-да суйканиб боравермайди.

НӘПСІ АВРЫДЫ – *напси овриди*. Кўнгли оғриди, ишончи қолмади. *Улының қыған ішігә атасының нәпсі аврыды* – Ўғлининг қилған ишига отасининг кўнгли оғриди.

НӘРГӘЙІДӘ ЖОҚ – *нарғайида жўқ*. Аслида йўқ, тагида йўқ, кўнглида йўқ. *Адамгәрчілік нәргәйдә жоқ, бомаса, бір жылда бір кәсә болар* – Одамгәрчилик асли кўнглида йўқ, бұлмаса, бир йилда бир келса бўлар.

ОБАР-СОБАР ЖЭЙІШ – *ўбар-сўбар жейиш*. Турли емақларни фарқламай аралашига кўп ейиш. *Нарбота авқатты обар-собар жийдi* – Норбўта овқатни ўбар-сўбар ейди.

ОЙЫЛЫП ҚАЛЫШ – *ўйилип қолиш*. Экинчиликда ҳосилнинг мўл бўлгани ифодаси. *Быйыл Бэшқубидә тарбыз-қавын ойылып қалды* – Бу йил Бешқубида тарвуз-қовун ўйилиб қолди.

ОМПАЙЫП ҚАЛЫШ – *ўмпайип қолиш*. Кексалик туфайли атрофдагилардан ажралиб қолиш ифодаси. *Асқарбай омпайип ўйдә отырып қапты* – Асқарбой ўмпойиб уйда ўтириб қолибди.

ОМЫРАЙЫП ҚАЛЫШ – *ўмирайип қолиш*. Бирор жойнинг ўйилган ўрни ҳолати. *Гәзәнің суе жувған жәрләрі омрайыб қапты* – Газанинг сув ювған жойлари ўмрайиб қолибди.

ОҢҚЫЛЛАП ҚАЛЫШ – *ўнғқиллаб қолиш*. Яқин кишининг ўрни билиниб қолиши. *Турсунбай кәтіп жәйі оңқыллап қалды* – Турсунбай кетиб ўрни ўнғқиллаб қолди.

ОРАЗҒАРЫ ЖАҚШЫ – *ўрозғори жоқши*. Кўпроқ овқат ейишдан бўлак ташвиши йўқ кишининг киноявий тавсифи. *Қоразбайдың оразғары жақшы, бір табақ кўлчәтәйді бір өзі жийдi* – Хўрозбойнинг рўзғори яхши, бир товоқ кулчатойни ўзи ейди.

ОТЫРЫБ ЖӨНӘШ – *ўтириб жўнаш*. Астойдил ўтирди, чинакамига тушди. *Өскәнбай ҳәңчәмәгә отырыб жөнәді* – Ўсканбой ҳангомага ўтириб жўнади.

ПАДАБАВЫР ЖЭГӘН – *подобовир жеган*. Меҳр-оқибатсиз қариндошлар муносабати тавсифи. *Булардың қарындашлығы қурсын, бәрі падабавыр жэгән* – Буларнинг қариндошлиги қурсин бари подабовур еган.

ПУТЫ ЖЫРЫЛЫШ – *пути жирилиш*. Яёв юргиси келмайдиган ёшларга айтиладиган кесатиқ. *Чонқаймага жәйәв барсаң, путың жырылама?* – Чўнқаймага яёв борсанг, бутинг йириладими?

ПЫШАҢ БЭРІШ – *пишанг бериш*. Бировни ёмон йўлга атай бошқариш, тезлаш. *Қудаға гәпір дәп пышаң бәріпті* – Қудаға га-пир деб пишанг берибди.

ПІЙТІ ТӨГІЛІШ – *пийти тўгилиш*. Жуда маза қилди, роҳатланди. *Тойда кәліндіңәм пийті төгілді* – Тўйда келин ҳам роса маза қилди.

ПІЛМАСҚАРАСЫНЫ ЧЫҒАРЫШ – *пилмосқоросини чиғориш*. Шарманда қилиш. *Жолда Аралбайдің пілмасқарасыны чиғарыпты* – Йўлда Оролбойнинг роса шармандасини чиқарибди.

ПІТМӘГЭНДӘЙ ҚЫЛЫШ – *питмагандай қилиш*. Шарманда, беобрў қилиш. *Көптің ічидә пйтмәгәндәй қылды* – Кўпчиликнинг ичида битмагандай қилди.

САБАНҒА ТӘШТӘШ – *собонға ташташ*. 1. Кўпкарида улоқни сомон билан белгилаб қўйилган маррага ташлаш керак бўлади. Бу ҳол «сабанға тәштәш» дейилади. *Тіркәв улақты сабанға тәштәді* – Тирков улоқни сомонга ташлади. 2. Маррага ёки мақсадга етиш, бирор ишни қойилмақом бажариш. *Бугунги мәйлістә сыз сабанға тәштәдіңіз* – Бугунги йиғилишда сиз ҳаммани қойил қилдингиз.

САБЫҚА ҚЫЛЫШ – *собиқо қилиш*. Ёмон эр ёки хотин билан фарзандлар учунгина сабр қилиб ҳаёт кечириш ҳолати. *Шу эрмінән сабықа қып өттік энди* – Шу эр билан муроса қилиб келяпмиз энди.

САЛДАЙ БОЛЫШ – *солдой бўлиш*. Нимадир ёқмас нарса ейилгани учун қоринда рўй берган ёқимсиз ҳолат ифодаси. *Қарным кеч боғанда салдай боп қалды* – Қорним кечқурун оғирлашиб қолди.

САЛДАРЫ ТУШІШ – *солдори тушиш*. Оғирлиги тушиш. *Тірікчілікә уруштың салдары тұшті* – Тирикчиликка урушнинг оғирлиги тушди.

САЛҚЫ АДАМ – *солқи одам*. Ишни орқага ташлайверадиган, қунтсиз одам. *Таңжарық әкә таза салқы адам экән* – Тонгёриқ ака тоза беқунт одам экан.

САНДАЛАҢ АТЫБ ЖҰРІШ – *сандаланг отиб журиш*. Саланглаб юриш. Ұч бірдәй жігіт бәкәргә сандалаң атыб жүріпті – Уч бирдай йигит бекорға саланглаб юрибди.

САРЫЛЫП КЭТІШ – *сорилип кетиш*. Сарғайиб кетиш, хорла-ниб кетиш. *Кәттәсіні күтәбәріп сарылып кәтті шорлы* – Кат-тасини кутавериб сарғайиб кетди шўрлик.

САССЫҚ АВЫЗ – *соссиқ овиз*. Сассиқ гапли одам. *Әйімбүеі таза сассығавуз айал бопты* – Ойимбуви тоза сассиқ оғиз аёл бўпти.

САССЫҚ ГЭП – *соссиқ гап*. Одамлар орасини бузадиган ёмон гап. *Экі жораның арасыға бір сассық гәп аралашып қаған* – Икки жўранинг орасига бир сассиқ гап аралашиб қолган.

САССЫҚ ТУМАВ – *соссиқ тумов*. Ёпишқоқ тумов. *Шо сассықтумавдан ҳәлі қутулғаным жоқ* – Ўша сассиқтумовдан ҳали қутулганим йўқ.

СОҚҚЫСЫ ЧЫҚТЫ – *соққиси чиқти*. Ҳиссаси чиқди, ўрни қопланди. *Кэчәгі жолдың соққысы бұғун чығады* – Кечаги йўл азобининг асорати бугун чиқади.

СОМНАП ҚОЙЫШ – *сўмнап қўйиш*. Тайёрлаб қўйиш, комплектлаш. *Қудалардың кийітіні бұғун сомнап қойдым* – Қудаларнинг сарполарини бугун тайёрлаб қўйдим.

СУВҒА АҚҚАНДАЙ БОЛЫШ – *сувға оққандай бўлиш*. Чўчиш, сесканиб кетиш. *Мынча сувға аққандай боласан?* – Бунча чўчиб кетяпсан?

СЭН КӨР-МЭН КӨР БОЛЫШ – *сен кўр-мен кўр бўлиш*. Бошқа кўришмайдиган бўлиб, ажрашиш, касалликка татбиқан ишлатиладиган ибора. *Моміадаң уч кун ічібідім, бэлаврув сэн көр-мэн көр боп кэтті* – Мўмиёдан уч кун ичгандим, белоғриқ сен кўр-мен кўр бўлиб кетди.

СЭНИККӘ ОҚШАП – *сеникка ўқшап*. Қўли синиқ одамга ўхшаш. *Жігіт адамаң сэніккә оқшап ішлэймә?* – Йигит киши ҳам қўли чўлоққа ўхшаб ишлайдими?

СҶЗӘТУРҒАНДАЙ БОП ЖҶРІШ – *сузатурғондой бўб журиш*. Атрофга қарамай, ер шохлаб юриш. *Жаңға кэлін адамды сұзәтурғандай боп жүрәр экән* – Янги келин одамни сузадигандай бўлиб юрар экан.

СӨКӘМӘНДӘЙ-СӨКӘМӘНДӘЙ БОҒАН – *сўкамандай-сўкамандай бўған*. Сўлоқмондай бўлиб, иш қилолмайдиган болаларга қаратилган ибора. *Сөкәмәндәй-сөкәмәндәй баллар үйдә жатыпты* – Сўлоқмондай-сўлоқмондай болалар уйда ётишибди.

ТАҚЫМНАШЫП ОТЫРЫШ – *тоқимношип ўтириш*. Ёнмаён ўтириш. Ибора отасига эргашиб маъракалардан қолмайдиган болаларга қаратилган. *Өскәнді қара, қачан боса, атасымынан тақымнашып отырғаны отырған* – Ўсканни қара, қачон бўлса отаси билан тақимнашиб ўтиргани – ўтирган.

ТАЛҚАШАВЛЫҚ ҚЫЛЫШ – *толқошовлиқ қилиш*. Бўйин бермаслик. *Уллары энәсігә талқашавлық қылар экән* – Ўғиллари энәсига бўйин беришмас экан.

ТАҢНАЙЫ ЖОҚ – *тонгнойи жўқ*. Гапириб чарчамайдиган одам сифати. *Арсланбэкнің сыра таңнайы жоғакән* – Арслонбекнинг сира танглайи йўқ экан.

ТАРЛАН АЧЫШ – *торлон очиш*. Қариганидан териси ола-була бўлиб кетган одам сифати. *Энәсі мәңнәйдән тарлан ачып қапты* – Энәси манглайдан тарлон очиб қолибди.

ТАС ТӨБӘСІДӘН ТӘШТӘШ – *тос тўбасидан ташташ*. Ишонтириб алдаб кетиш, тушириш. *Өктәм тағасыны тас төбәсідән тәштәді* – Ўктам тоғасини жуда қаттиқ туширди.

ТАТАЙЫ ТЫРЫШТЫ – *тотойи тиришти*. Энәси қотди, ҳафсаласи пир бўлди. *Орынбайдың гәбідән оның татайы тырышты* – Ўринбойнинг гапидан унинг энәси қотди.

ТАҒДЫР ТАРТЫШ – *тоғдир тортиш*. Тақдирга кўра. «Ширвон элга Ҳасанни Тақдир тортиб боради» («Равшан»дан).

ТАШЛАҒЫ ЧЫҒЫП ҚАЛЫШ – *тошлоғи чиғиб қолиш*. Қиладиган ишини вақтида қилмай, аттанг қилган одам ҳолати. *Ораздыңам ташлағы чығып қапты* – Ўрознинг ҳам ёши ўтиб қолибди.

ТАШЫ ӨРГӘ ЖУМАЛАҒАН – *тоши ўрга жумолоғон*. Иши юришган, омадёр, гапи ўтадиган одам. *Ҳәзир Оралдың ташы өргә жумалаған* – Ҳозир Ўролнинг тоши ўрга юмалаган вақт.

ТОДАҒА УРЫШ – *тўдоғо уриш*. 1. Отни тўда устига ҳайдаш. *Эшқул атыны тодаға урды* – Эшқул отини тўда устига ҳайдади. 2. Кўпчиликка интиладиган одам таърифиди. *Жігіт адам өзіні тодаға урғаны тўзүе* – Йигит одам ўзини кўпчиликка ургани тузук.

ТОҚТАҢ ЖАРАШ – *тўқтонг жораш*. Кўпкарида яхши чополмайдиган от ёки ўзини қийнашни истамаганидан улоқни айиролмайдиган чопағон тавсифи. *Нарбайдың атыям, өзійәм тоқтаң жарайды* – Норбойнинг оти ҳам, ўзи ҳам тўхтанг югурадиганлардан.

ТОҚЫМЫ АВЫШ – *тўқими овиш*. Нимадандир хафа бўлиб, муомаласи ўзгариб қолган одам ҳолати. *Қошпайдың тоқымы авып қапты, кім қапа қылды?* – Қўшбойнинг тўқими оғиб қолибди, ким хафа қилди?

ТОҚЫМЫНЫ БАВЫРЫҒА АЛЫШ – *тўқимини бовириға олиш*. Нимадандир ранжиганидан муомаласи совуган одам тавсифи.

Ораздың ішіні пітірмәдіңмә, тоқымыны бавырыға алып жүрі?
– Ўрознинг ишини битирмадингми, тўқимини бағрига олиб юрибди?

ТОЙДЫМЫ ЖОҚ – тўйдими жўқ. Очкўз, тўйганини билмайдиган одам ёки жонлиқ сифати. **Бэкбаланың сыра тойдымы жоғәкән –** Бекболанинг сира тўйдими йўқ экан.

ТОПЧАҚҚАНДАЙ ҚЫЛЫШ – тўпчаққандай қилиш. Яқинларни бир-биридан айириб юбориш. **Өгәй баллардың бәріні топчаққандай қыб жәрді –** Ўғай болаларнинг барини ҳар тарафга тарқатиб, йўқ қилди.

ТЭГІН КӘПӘН БОСА, ӨЛӘБЭРӘДІ – тегин капан бўлса, ола-беради. Хасис, назари паст одам тавсифи. **Онғар дэгәнің тэгін кәпән боса, өләбэрәді –** Ўнғар деганинг текин кафан бўлса, ўлаверади.

ТЭЗЭГІҢ ҚУРЫЙМА – тезагинг қурийма. Асаканг кетармиди маъносидаги ибора. **Тавға барағайсаң, тэзэгің қурийма? –** Тоққа бора қолсанг, асаканг кетармиди?

ТЭРІСІ ЖӘЙІЛІП ҚАЛЫШ – териси жайилип қолиш. 1. Катта моддий зарар кўриш. **Быйыл сув бомай, эгінчиләрдің тэрісі жәйіліп қалды –** Бу йил сув бўлмай, экинчиларнинг териси ёйилиб қолди. 2. Зўриқиш натижасида қаттиқ чарчаш. **Кэчәгі көпкәридә көб атлардың тэрісі жәйіліп қалды –** Кечаги кўпкарида кўп отларнинг териси шалвираб қолди.

ТӘВПІРІ БАР – тавпири бор. Авжи, шашти, шиддати бор. **Атаң чал босайам тәвпірі барда –** Отанг чол бўлса ҳам шашти борда.

ТӘВПІРІ ЖОҚ – тавпири жўқ. Авжи йўқ. **Быйыл қавуннардың тәвпірі жоқ –** Бу йил қовунларнинг авжи йўқ.

ТӘСБІСІДӘН АДАШЫШ – тасбисидан одошиш. Мўлжални йўқотиш, режанинг бузилиши. **Энәсі өліп тәсбісідән адашды –** Энаси ўлиб мўлжаллари бузилди.

ТІЛІ ҚҰРМӘВГӘ КЭМӘЙ ҚАЛЫШ – тили курмавга кемай қолиш. Тили айланмай қолиш, шошиб қолиш. **Көчим сәні көріп тілі құрмәвгә кэмәй қалды –** Кўчим сени кўриб тили курмавга келмай қолди.

ТІЛІ-ЖАҒЫ ТІЙМӘСӘ – тили-жоғи тиймаса. Бировга бир нараса демаган бўлса. **Бірәвгә тілі-жағи тиймәсә, оны нимәгә урышасан? –** Бировга тил-жағи тегмаган бўлса, уни нимага уришасан?

ТІЛІНІ КӨНДӨЛӘҢ ТІШЛӘШ – тилини кўндаланг тишлаш. Машаққатларга чидаш. **Атаң жыл бойы тіліні көндөләң тишләп, қой бақты –** Отанг йил бўйи тилини кўндаланг тишлаб қўй боқди.

УРЫ ТАМАҚ – *ури томоқ*. Қўли эгри, яширинча ейишни яхши кўрадиган одам сифати. *Бэчараның кэліні уры тамақ экән-дә* – Бечоранинг келини ўғри томоқ экан-да.

ТҰҢҰЛІП ҚАЛЫШ – *тунгулип қолиш*. Норози бўлиш. *Тойға айтылмағаныға тўңуліп қапты* – Тўйга айтилмаганига тунгулиб қолибди.

ТӨБӘСІ ОЙЫҚ – *тўбаси ўйиқ*. Эпсиз, бўшанг одам сифати. *Кўчимдын таза төбәсі ойығакән* – Кўчим роса эпсиз одам экан.

ТӨБӘСІДӘН ТӘШТӘШ – *тўбасидан ташташ*. Алдаб кетиш, аямаслик. *Қочқар хәммәні төбәсідән тәштәйді* – Қўчқор ҳаммани тепасидан ташлайди.

ТӨБӘСІНІ ОЙЫШ – *тўбасини ўйиш*. Жазолаш, боплаш. *Бу қув адамдын төбәсіні Омірзақ ойсын* – Бу қув одамнинг тепасини Умрзоқ ўйсин.

УРЫНЫҢ КЭТІ ҚУВЫШ – *урининг кети қувиш*. Айби борлигидан доим хавотирда бўладиган одам ҳолати. *Урының кэті қувыш дэгәндәй Оралдың өзі білдіріп қойды* – Ўғрининг кети қувиш деганларидай, Ўролнинг ўзи билдириб қўйди.

УРЫҒА МАЛ ҚӘӘТМӘ – *уриғо мол қаатма*. Ҳар қандай йўл билан иш битирадиган одамга қаратилган ибора. *Оралам урыға мал қәәтмә дэгәндәй, төрт соғым сойдырды* – Ўрол ҳам ўғрига мол қахатми дегандай, тўрт сўқим сўйдирди.

ЧАВЛАП ҚАЛЫШ – *човлоп қолиш*. Яхши совутилмай, хом чопилган отнинг мой ютиб терга тушиши. *Торатты қам чавып чавлатып қойды* – Тўриқ отни хомлай чопиб човлатиб қўйди.

ЧАПА-ЧУП БОЛЫШ – *чопо-чуп бўлиш*. Бирданига бўғишиб кетиш. *Айдайғана гәпләшип отырған адамнар чапа-чуп боп қалды* – Ойдайгина гаплашиб ўтирган одамлар бирданига бўғишиб кетишди.

ЧАҒАЛ-ЧАҒАЛ ҚЫЛЫШ – *чоғол-чоғол қилиш*. 1. Жонлиқларни тўдаларга ажратиш. *Чопан эчкиләрді чағал-чағал қыпты* – Чўпон эчкиларни тўдаларга ажратибди. 2. Бошлиқнинг ўзига ёқмаган ходимларни ҳарёққа тирқиратиши. *Башлығымыз экі айдан бэрі адамнарды чағал-чағал қыб жатыр* – Бошлиғимиз икки ойдан бери одамларни тирқиратиб ётибди.

ЧЫМЧЫП БЭТІМ ҚЫЗАРТТЫМ – *чимчип бетим қызарттим*. Қашшоқлигини билдирмаслик учун тадбир кўрган одам ҳолати. *Эл көзигә чымчип бэтімді қызарттым, бомаса, қайтайын?* – Эл кўзига камбағаллигимни билдирмасликка уриндим, бўлмаса, нима қилай?

ЧЫЧЫШЫНЫ ОЙЛАҒАН ТАМАҚ ЖЭМЭС – Чичишини ўйлогон томоқ жемас. Ҳар нарсанинг оқибатини ўйлайверсанг, ҳеч нарса қилиш мумкин бўлмай қолади. *Сэн ўйләнәбәр-чи, бір гәп болар, чычышыны ойлаған тамақ жэмәс дйүдй-гү!* – Сен уйланавер-чи, бир гап бўлар, чичишини ўйлаган овқат емас дейишади-ку.

ШАҚЫ ЖОҚ – шоқи жүқ. Молфаҳм одам. *Қулбайдың чақайы шақы жоқта* – Қулбойнинг фақат шохи йўқ демасанг, молдан фарқ қилмайди.

ШАМЫЙАН ҚАЙТАРЫШ – шомийон қойториш. Манмансираш, кўтарилиш. *«Шомиён қайтарип дўқлаб келасан, Аччиқлансанг тоғни талқон қиласан».* («Алпомиш»дан).

ШОНЧА БОЛДЫ – ҚОЖА БОЛДЫ – шўнча бўлди, қўжа бўлди. Шукроналик, қониқишни ифодаладиган ибора. *Онта қойды чомылтырғаннарыңайам шўқур, шонча болды – қожа болды – Ўнта қўйни чўмилтира олганларингга ҳам шукр, шунча бўлди – хўжа бўлди.*

ЭГІЗДІҢ СЫҢАРЫ – эгиздинг сингари. Эгиз кўзининг биттаси маъносига эга бу ибора жуда нозик, илма-толма болаларга қарата ишлатилади. *Іргәш эгиздің сыңары сыра оңмайды* – Эргаш эгизнинг биттасидай, сира ўнганмайдиган бола.

ЭКІ ҚОЛЫ БІР ТӨБӘ – эки қўли бир тўба. Бор нарсасидан айрилиб қолган одам ҳолати ифодаси. *Көчімдің үйі жанып, экі қолы бір төбә боп қалабәрді* – Кўчимнинг уйи ёниб, икки қўли бир тепа бўлиб қолаверди.

ЭКІ ҚОЛЫ ЖАҒАНДА – эки қўли жоғонгдо. Норозилик ифодаси. *Әгәр бармасаң, әммәңдің экі қолы жағаңда болады* – Агар бормасанг, аммангнинг икки қўли ёқангда бўлади.

ЭКІ ҚОЛЫ ТӨБӘСІДӘ – эки қўли тўбасида. Ноҳақ жабр кўриб, чора тополмаган киши ҳолати ифодаси. *Тоқтабай нимаёям қысын, экі қолы төбәсідә* – Тўхтабой нима қилсин, икки қўли тепасида.

ЭЛДІ ЭРІКЛӘШ – элди эриклаш. Бошқаларга ўхшашга интилиб қўлидан келмайдиган ишга уриниш. *Нарқозыйам элді эрікләп көпкәрі чавғысы кәп қапты* – Норқўзининг ҳам бошқаларга ўхшаб кўпқари чопгиси келибди.

ЭМӘЧӘСІ ЭЗІЛІШ – эмачаси эзилиш. Ёлғондакам соғинч ифодаси. *Бөләсигә таза эмәчәсі эзіліп жатыр* – Бўласига тоза эмачаси эзилиб ётибди.

ЭНӘМ-ЭНӘМӘМ ДЙ БЭРӘМӘН, СӘБІЗІМДЙӘМ ЖЙЙ БЭРӘМӘН – Энам-энамам дий бераман, сабизимдиям жий бераман. Бемаҳалда

бир-бирига яқинлиги йўқ бир неча ишни қилишга уринган ўйсиз кишиларга қарата айтиладиган ибора. Ривоят қилишларича, бир замонлар бир бефаросатроқ қизнинг энаси кутилмаганда ўлиб қолибди. Йиғисиги қилиб ётган аёллар қарашса, марҳуманинг қизи катта бир сабзини қарсиллатиб еб ётган эмиш. Холаси: “Ҳай, жэр жутқур, сабиз жеганча, “Энам-энам!” – деб турсангчи”, – деса, қиз бамайлихотирлик билан: “Энам-энамам дий бераман, сабизимдиям жий бераман!” – деб жавоб қилган экан. Шундан буён икки ишни ўринсиз равишда қўшиб қилишга уринадиган кимсаларга нисбатан шу ибора ишлатилади.

ЭНӘСІНІҢ ЭМЧӘГІНІ КЭСКӘН – *энасининг эмчагини кескан*. Ҳар қандай ёмонликни қила оладиган ёвуз одам сифати. *Нарқулдан ҳәрдіңәні кұссә болады, таза энәсінің эмчәгіні кэскән бала* – Норқулдан ҳар нимани кутса бўлади, роза онасининг эмчагини кесган йигит.

ЭНСӘСІ ТҰШКӘН – *энсаси тушкан*. Шалвираган баёв одам сифати. *Чалабай таға базарда энсәсі түшіп жүріпті* – Чалабой тоға бозорда энсаси тушиб юрибди.

ЭТІ ТІРІ – *эти тири*. 1. Сергак киши. *Анқабай бава чал босай-ам таза эті тірі* – Анқабой бобо чол бўлса ҳам жуда эти тирик. 2. Бадани диркиллаган соғлом қўй. *Қашқа савлықтың эті тірі экән* – Қашқа совлиқнинг эти тирик экан.

ЭШІМЧӘГӘ ҚОШЫМЧА – *эшимчага қўшимчо*. Ўринсиз қўшилган ортиқча гап, кераксиз вақтда қилинган ноўрин иш ифода этилган ибора.

ЭШШӘК ЭШШӘКДӘН ҚАСА, ҚУЛАҒЫНЫ КЭСӘДІ – *эшшак эшшактан қосо, қулоғини кесади*. Ушбу иборада бировга кўр-кўрона тақлид қилиб, ўшандан қолмасликка интилувчи кишилар табиати кулгига олинган.

ЭШШӘКТИҢ ПӘЛӘКӘТІСІ, ҒОРРАНЫҢ АЛА КЭТТІСІ – *эшшактинг палакатиси, ғўрронинг ола кеттиси*. Бу ибора касри бировларга тегадиган кишиларга нисбатан ишлатилади. Гўё ёмон эшак туфайли хўтиги ҳалок бўлганидек, шошқалоқ одамнинг зарари ҳам бошқаларга тегади.

ҚА, ГӨР БОСЫН – *қа, гўр бўсин*. Шунисига ҳам шукр маъносидаги турғун бирикма. *Орақа тушкәнігә қа, гөр босын дэдiк* – Ўроққа тушганига ҳа, гўр бўлсин дедик.

ҚАБАҒЫ ҚАЛЫН – *қобоғи қолин*. Бепарво, дангаса. *Ташполат таза қабағы қалын жігітәкән* – Тошпўлат тоза қовоғи қалин йигит экан.

ҚАБАҒЫНЫ ЧЫТМАСЛЫҚ – *қобоғини читмаслиқ*. Норозилигини билдирмаслик. *Ічідән нәмә өссәйәм қабағыны чытмайды* – Ичидан нима ўтса ҳам қовоғини читмайди.

ҚАБАҒЫНЫ ЧЫТЫШ – *қобоғини читиш*. Норозилигини билдириш. *Кэлін қабағыны нәмәгә чытқаныныи былмәймән* – Келин қовоғини нимага читганини билмайман.

ҚАБЫРҒАСЫ ҚАЙЫШЫШ – *қобирғоси қойишиш*. Қайишиш, ичи ачиш, ёрдам бериш. *Німә босайам жігәр-дә, қабырғасы қайышады* – Нима бўлса ҳам жигар-да, қовурғаси қайишади.

ҚАНЧА ТАШЛЫҒЫНЫ БІЛМӘЙ – *қанча тошлиғини билмай*. Ўзининг кимлигини билмайдиган одами сифати. *Турсунбой өзінің қанча ташлығыны білмәй мынча гәрілләйді?* – Турсунбой ўзининг тоши қанчалигини билмай бунча чиранади?

ҚАРА БАСТЫ – *қоро бости*. 1. Дев босди. *Жібәкті Жійдәлідә қара басқаныймыш* – Ипакка Жийдалида дев текканмиш. 2. Ғафлатда қолиш, ангда қолиш. *Қара басып, уқлап қаппан* – Қора босиб, ухлаб қолибман.

ҚАРА ҚЫЛДЫ ҚАҚ ЖАРҒАН – *қоро қилди қоқ жорғон*. Инсофли ва синчков одам тавсифи. *Жолдашбәк бава қара қылды қақ жарған адамыйды* – Йўлдошбек бобо қора қилни қоқ ёрган одам эди.

ҚАРНЫ АЧҚАП НАН ЖЭМӘГӘН, УСТІ ЖЫРТЫЛЫП КІЙІМ КІЙМӘГӘН – *қорни очқоп нон жемаган, усти журтилиб кийим киймаган*. Зориқмай, қийинчилик кўрмай ўсган болалар ҳақида айтиладиган ибора. *Булар қарны ачқап нан жэмәгән, үсті жыртылып кийім киймәгән эркә баллар-да* – Булар қорни очиб овқат емаган, усти йиртилиб кийим киймаган эрка болалар-да.

ҚАҒАНАҒЫ ҚАРС АЙРЫЛЫШ – *қоғоноғи қорс ойрилиш*. Қаттиқ таъсирланиш ифодаси. *Кәгәніңді эшітіп қағанағы қарс айрылды* – Келганингни эшитиб қағоноғи қарс айрилди.

ҚАЧҚАН ЖАҒЫҒА ҚАРАП ҚУВЫШ – *қочқон жоғиға қораб қувиш*. Ҳеч кимга қарши бормаслик, ўзгаларнинг фикрини маъқуллайвериш. *Кәттәбай таза тўлкі, өзіні қыйнамайды, қачқан жағыға қарап қувады* – Каттабой тоза тулки-да, ўзини қийнамайди, қочган томонига қараб қувади.

ҚАШ ҚАЙТАРМАСЛЫҚ – *қош қойтормослиқ*. Айтганни қилиш. *Батыр жақшы жігіт-тә, нәмә дәсәңәм қаш қайтармайды* – Ботир яхши йигит-да, нима десанг ҳам қош қайтармайди.

ҚАШ ҚАЙТАРЫШ – *қош қойториш*. Айтганни қилмаслик, рад

этиш. *Эрбэккә иш айтсаң, дәррәв қаш қайтарады* – Эрбекка иш айтсанг, дарров қош қайтаради.

ҚАШ-ҚАБАҚ ҚЫЛЫШ – *қош-қобоқ қилиш*. Қовоқ солиш, ранжиш. *Кэлін эртәмэртәннән қаш-қабақ қыбапты* – Келин эрта-лабдан қош-қовоқ қилиб олибди.

ҚӘРІ АТ ЖЭМ ЖЭМӘЙМӘ – *қори от жем жемайма*. Қариларнинг ҳам эҳтиёжлари бор маъносидаги ибора. *Ҳіч мэнi ҳэсәпкә қошмайсылар, нiмә қәрі ат жэм жэмәймә?* – Ҳеч мени ҳисобга қўшмайсизлар, нима, қари от ем емайдими?

ҚОҚЫП ҚАЛЫШ – *қўқип қолиш*. Эпполмай қолиш, ҳисобини йўқотиб қўйиш. *Чэчәң бір тувып қоқып қапты* – Янганг битта туғиб қўқиб қолибди.

ҚОЛ УЗАТЫШ – *қўл узотиш*. Тўёна бериш. *Тойға барсаң, қол узатмай бомайды* – Тўйга борсанг, қўл узатмай бўлмайди.

ҚОЛ УЧЫ ҚЫЛЫШ – *қўл учи қилиш*. Тўёна бериш. *Қалботаға қол учы қылдыңма?* – Холбўтага қўлучи (ҳадя) қилдингми?

ҚОТЫРЫҒА ҚОШ ЖАҒЫШ – *қўтириға қўш жоғиш*. Эшитилган гап ёки қилинган ишнинг кўнгилга маъқул келиши. *Орынбайдың гәбi сәнiң қотырыңа қош жақтыйав* – Ўринбойнинг гапи сенинг кўтирингга қўш ёқдиёв.

ҚОШЫМЧАҒА ЭШИМЧӘ – *қўшимчаға эшимча*. Ортиқча ташвиш, қўшимча иш. *Отқайам барыш кэрәклiгi қошымчаға эшiмчә болды* – Ўтга ҳам бориш кераклиги қўшимчаға эшимча бўлди.

ҚУВЫРМАЧ БОП ҚАЛЫШ – *қувирмоч бўп қолиш*. Жизғанаги чиқиш, қоврилиб кетиш. *Этiгi жыртылғаныны көрiб энәсi қувурмач боп қолды* – Этиги йиртилганини кўриб энаси қўғирмоч бўлиб қолди.

ҚУДАЙ: «АЛ, ҚУЛЫМ!» – **ДЭБ ЖЭРСӘ** – *Қудой: «Ол, қулим!»* – *деб жерса*. Аллоҳнинг марҳаматидан умидворлик ифодаси бўлган ибора. *Көп нәймiт бома, қудай: «Ал, қулым!»* – *дэб жэрсә ҳэчтiңә эмәс* – Кўп ноумид бўлаверма, худо: «Ол, қулим!»- деб юборса, ҳеч гапмас.

ҚУДАЙДЫ ҚУДАЧА КӨРМӘСЛІК – *Қудойди қудачо кўрмаслик*. Ҳеч кимни кўзга илмаган одам сифати. *Нарымбай қудайды қудача көрмәсә, қайтасан энди?* – Норимбой худони қудачалик кўрмаса, нима қиласан энди?

ҚУДАЙДЫҢ АЛДЫДАН ЖАЛАҢАЙАҚ ҚАЧҚАН – *Қудойдинг олдидан жолонгойоқ қочқон*. Алдамчи, юзсиз, қасамхўр одам тавсифи. *Қочқар қудайдың алдыдан жалаңайақ қачқан адам, нiмәсiнi*

айтасыз? – Қўчқор худонинг олдидан ялангоёқ қочган одам, нима-сини айтасиз?

ҚУДАЙДЫҢ КӘРӘМІ КЭҢ – *Қудойдинг карами кенг*. Қийинчилик ва синовга дуч келинганда умидлантирувчи ибора. **Өзіңді жийбәрмә, қудайдың кәрәмі кэң** – Ўзингни еяверма, худонинг карами кенг.

ҚУЛАҚ-БАШЫ КЭСІЛГӘНДӘЙ – *қулоқ-боши кесилгандай*. Хеч нарсадан хабарсизлик. **Қойдың арқасыдан тавда жүрәбәріп қулақ-башы кэсілгәндәй боп қаппыз** – Қўйнинг орқасидан тоғда юравериб қулоқ-боши кесилгандай бўлиб қолибмиз.

ҚУНЫ АЙНЫШ – *қуни ойниш*. Ғазабланиш. **Энәсінің гәбідән қуны айныды** – Энасининг гапидан хуни айниди.

ҚУНЫ ТОЛДЫ – *қуни тўлди*. Куни битди, паймонаси тўлди. **Эшпай мәлімдіңәм қуны толды-йав** – Эшбой муаллимнинг ҳам хуни тўлди-ёв.

ҚУРЧЫ ҚАНЫШ – *қурчи қониш*. Меъёрига етиш, кўнгли тўлиш, тўйиш. **Көбәй мінән Өскән қурчы қанғанча гәпләшти** – Кўпай билан Ўскан қурчи қонғанча гаплашишди.

ҚЫДЫР ДАРЫШЫ – *қидир дориши*. Хизир назар қилиши, файз-баракали бўлиш. **Тойчыбай атаң Қыдыр дарыған адамыйды** – Тўйчибой отанг Хизир назар қилган одам эди.

ҚЫЗДАН ҚЫЛЫҚЛЫ – *қиздан қилиқли*. Ўта одобли йигит. **Өскәнбай қыздан қылықлы жігіт экән** – Ўсканбой қыздан қилиқли йигит экан.

ҚЫРТ-ҚЫРТ ҚЫЛЫШ – *қирт-қирт қилиш*. Тиним билмаслик. **Энәсійәм кэчкэчә қырт-қырт қып жүрәді** – Энаси ҳам кечгача тинмади.

ҚЫЧЫЙТУРҒАН ЖЭРІНІ АЛДЫННАН ҚАШЛАШ – *қичийтурған жерини олдиннан қошлош*. Олдинни кўрадиган, ҳисобли одам сифати. **Таштәмір қычыйтурған жәріні алдыннан қашлап қояды** – Тоштемир қичийдиган ерини олдидан қашлаб қўяди.

ҒАҢҚ ӨТІШ – *ғанқ ўтиш*. Кутилмаганда ноўрин гапириб қўйиш. **Кэрәк бомағанда ғанқ өтіп қойасан-да** – Керак бўлмаганда ҳам ғанқ этиб қўясан-да.

ҒЫРҚЫНБАЙ БОЛЫШ – *ғирқинбой бўлиш*. Мўл-кўллик, керагидан ортиқчалик. **Сийіріміз сўтти ғырқынбай қыб жәрді** – Сигиримиз сутни ғирқинбой қилиб юборди.

ХӘЙДӘВ ҚЫЛЫШ – *ҳайдов қилиш*. Жонлиқларни далага эркин ҳайдаб юбориш. **Кўздә қарамалды хәйдәв қылдық** – Кузда қорамолни ҳайдов қилдик.

ХӘЙДӘГӘНІ БЭШ ЭЧКІ ЫШҚЫРЫҒЫ ТАШТЫ ЖАРАДЫ – *хайдагани беш эчки ишқириғи тошти жороди*. Қилган ишидан доврұғи, ваҳимаси кўп одам тавсифи. **Қозібайам қызық адам – хәйдәгәні бэш эчкі, ышқырығы ташты жарады** – Қўзибой ҳам қизик одам – хайдагани беш эчки, ишқириғи тошни ёради.

ХӘЙКӘЛЛӘШІП ЖҰРИШ – *хайкаллашип журиш*. Қаторлашиб юриш. **Ұйгә қарамай, хәйкәлләшіп жүріпті** – Уйга қарамай, хайкаллашиб юришибди.

ХӘЛГӘНЧӘК БОЛЫШ – *халганчак бўлиш*. Кимнинг ёнини олишни билмай аросатда қолиш. **Энәсі мінән кәлінчәгінің ортасыда хәлгәнчәк боп жүріпті** – Энаси билан келинчагининг ўртасыда халинчак бўлиб юрибди.

ХӨККІЗДІҢ ШАҚЫҒА ІЛІНӘТУРҒАН НӘРСӘ ЖОҚ – *хўкиздинг шоқиға илинтурған нерса жўқ*. Камбағаллик ифодаси. **Нарқораздың үйдә хөккіздің шақыға ілінәтурған нәрсә жоқ** – Норхўрознинг уйида хўкизнинг шохига илинадиган нарса йўқ.

ӘЙЛӘСІНІ ТАВАЛМАЙ ҚАЛЫШ – *айласини товолмай қолиш*. Довдираб қолиш, ўзини йўқотиб қўйиш. **Қатыныны көріп әйләсіні тавалмай қалды** – Хотинини кўриб довдираб қолди.

ӘМӘНДӘСКӘ ОҚШАП – *амандаска ўқшоп*. Яқин бўлишига қарамай, меҳрсизликдан бегонадай бўлиб юрадиган қариндошлар ҳолати. **Таға-жійән әмәндәскә оқшап туры** – Тоға-жиянлар худди бегонадай бўлиб туришибди.

ІЙӘГІ ЖОҚ – *ияғи жўқ*. 1. Йиғлоқи чақалоқ. **Атабэктың ійәгі жоқ-қу?! – Отабек тинмай йиғлайди-ку?! 2. Сергап одам. Балтабай таза ійәгі жоқ адамәкән** – Болтабой жуда сергап одам экан.

ІЙӘГІГӘ СҲҲҲҲҲ ҚАЛЫШ – *иягига суянип қолиш*. Қўли эмас, тилигина ишлайдиган одам сифати. **Атаңам қәріп, ійәгігә сүйәніп қапты** – Отанг ҳам қариб, иягига суяниб қолибди.

ІЙӘК СҲҲҲҲҲ ҚАЛЫШ – *ияк суяп қолиш*. Ўйланиб қолиш. **Гәбіңнән кәйін Орақбай ійәгіні сүйәп қалды** – Гапингдан кейин Ўроқбой иягини суяб қолди.

ІЙМАНЫ ҚОЛАҒАЧТАЙ БОЛЫШ – *имони қўлогочдай бўлиш*. Қувониб, кўнгли жойига тушган одам ҳолати. **Сорағаныны бәрібідім, ійманы қолағачтай боп қалды** – Сўраганини бергандим, жуда қувониб кетди.

ІЙТ КӘМІРГӘН АШЫҚТАЙ – *ит кемирған ошиқдай*. Ўта озғин одам сифати. **Толғанай ійт кәміргән ашықтай бобқапты**,

кәсәлмә диймән? – Түлғоной ит кемирган ошиқдай бұлиб қопти, кәсәлми дейман?

ІЙТ ӨЛГӘН ЖОЛ – *ит ұлған жұл*. Етиш қийин олис йұл. **Жәтікәчүв бір йит өлгән жолда экән** – Еттикечүвнинг йўли жуда ҳам узоқ экән.

ІЙТ ЫРҚЫН – *ит ирқин*. Жуда мұл, ҳаддан ташқари кўп. **Тавда арча дэгәніңіз йит ырқын боб жатыр** – Тоғда арча деганингиз ит ирқин (тиқилиб) ётибди.

ІЙТ ЫРЫСҚЫЛЫ – *ит ризқли*. Текин томоқ илинжида искаланиб юрадиган, айтилмаса ҳам, тайёр емак устидан чиқиб турадиган киши. **Қозыбай йит ырысқылы адам қарныны тоқлайды** – Қўзибой ит ризқли одам, амаллаб қорнини тўқлаб юради.

ІЙТКӘ САЙА БЭРМӘЙДІ – *итга соя бермайди*. Бировга фойдаси тегмайдиган киши сифати. **Нарбай йиткә сайа бермәйтүрған бала экән** – Норбой бировга фойда бермайдиган бола экән.

ІЛМӘ-ТАЛМӘ – *илма-толма*. Қувватсиз одам. **Энәсі таза ілмә-талмайіміш** – Энаси жуда қувватсиз, ночормиш.

ІРГӘСІ ҚОҚЫҒАН – *иргаси қўқиғон*. Уйи қўқиған, бетартиб аёл тавсифи. **Чәчәсі таза іргәсі қоқыған гәр экән** – Янгаси тоза уйи қўқиған ношуд аёл экән.

ІЧІ ЖЫЛЫШ – *ичи илиш*. Қувониш. **Ішіңді көріп, ічим жылыды** – Ишингни кўриб қувондим.

ІЧІДӘ ІЙТ ӨЛГӘН – *ичида ит ұлған*. Ичи бузилган, сассиқ ел чиқарадиган одам сифати. **Бәрібайдің ічидә йит өлгән, алдыда тұрыппомайды** – Бўрибойнинг ичида ит ұлған, сассиғига олдида туриб бўлмайди.

ІШШӘГІДӘ ҚӘРІГӘН – *ишшагида қариган*. Ёшига номуносиб равишда каттасифат бұлиб қолған ёшларга берилган баҳо. **Көчим ішшәгидә қәрігән** – Кўчим ёшлигида қариб қолған.

ІЙЫҒЫ ЧЫҒЫШ – *ийиғи чиғиш*. Қийналиш. **Әкәңдікідә атымдың таза ыйығы чықты** – Акангникида отимнинг роса ийиғи чиқди (қийналди).

ЫНДЫНЫДА ЖОҚ – *индинида жўқ*. Тагида, яъни кўнглида йўқ. **Энәсінің ындыныдә жоқта, бомаса, нан бәрмәймә?** – Энасининг кўнглида одамгарчилик йўқ, акс ҳолда, нон бермайдими?

ЫНДЫНЫНЫ УРЫП КЭТІШ – *индинини урип кетиш*. Ориятсиз, ҳамиятсиз одам. **Жорақулдың ындыныны урып кәтгәндә, бомаса, тойға кэмәймә?** – Жўрақулнинг асли орияти йўқ-да, бўлмаса, тўйга келмасмиди?

ҲЗЭҢҢИ ТЭШТЭШ – *узангги ташташ*. Кўпкарида улоқни тортиб олиш учун ишлатиладиган усул, бирор кишини усталик билан жазолаган кишига ҳам қўлланилади. *Тиркэвбай жәнжэлкэштиң бэригэ үзэңғи тэштэди* – Тирковбой жанжалкашнинг барига чора кўрди.

ҲЧ ҚАҚҚАН КҲНЖҲТТЭЙ – *уч қоққон кунжуттай*. Ҳеч нарсаси қолмаган одам тавсифи. *Кэлін аламан дэп Ҳч қаққан кунжуттэй боп қалдым* – Келин оламан деб тўкилган кунжутдай бўлиб қолдим.

ӨЗІЙӨМ ЖЭМЭЙДИ, БІРӨВГЭЙӨМ БЭРМЭЙДИ – *Ўзиям жемайди, биравгайам бермайди*. Нокас одам тавсифи. *Нарбайдың көзі ач, өзійөм жэмөйди, бірөвгөйөм бэрмөйди* – Норбойнинг кўзи оч, ўзи ҳам емайди, бировга ҳам бермайди.

ӨЛІ ГЭПЛИ – *ўли гапли*. Тагдор, пичинг гапга уста киши тавсифи. *Өскән таза өлі гәплі жігіт* – Ўскан ўлик гапли йигит.

ӨЛӨР ЖЭРДӨ ЭМӨС – *ўлар жерда эмас*. Моддий аҳволи ёмон бўлмаган, лекин ўзини йўқсил кўрсатишга уринган одам тавсифи. *Қаршыбай өлөр жэрдэ эмэс, улав тавсын* – Қаршибой ўлар ерда эмас, улов топсин.

ӨЛӨСІ КҲНІ БАРМА – *ўласи куні бормо*. Аҳволи ёмонмаску деган таажжуб ифодаси. *Тәжібайдің өләсі күні барма, қарыз ап қайтады?* – Тожибойнинг ўласи куні борми, қарз олиб нима қилади?

ӨЛТІРСЭҢ, ӨЛТІР – **ҚАРНЫМА ТЭППӨ** – *ўлтирсанг, ўлтир* – *қорнима тепма*. Ғурури йўқ, манфаат учун ҳар қандай хорликка тайёр одам сифати. *Тоғаасының іші пітсә болды, өлтірсәң, өлтір* – *қарныма тәппә дэп жүрәбэрәди* – Тоғасига иши битса бўлди, ўлдирсанг, ўлдир, қорнимга тепма деб юраверади.

ӨМГЭНІ ҲЗІЛІП КЭТІШ – *Ўмгани узилип кетиш*. Қаттиқ чарчаш, ҳолдан тойиш ифодаси. *Бір қап піязды тавға апчыққанча өмгәнім үзіліп кәтті* – Бир қоп пиёзни тоққа олиб чиққанимча, ўмганларим узилиб кетди.

ӨПКӘСІ ҚАРА ҚАЗАНДАЙ БОЛЫШ – *ўпкаси қоро қозондой бўлиш*. Қаттиқ ўпкалаш, астойдил хафа бўлиш. *Турат сәннән өпкәсі қоро қазандай боп гәпирди* – Турот сендан ўпкаси қора қозондай бўлиб гапирди.

ӨРӨТӨБЭДӘГІ ГЭШТӘКЭЙӨМ ШЭРІК – *Ўратўбадаги гаштаккайам шерик*. Ҳар жойга суқилиб, узоқ-яқиндаги ис чиққан жойдан қолмайдиган одам тавсифи. *Анқаның Өрәтөбәдәгә гәштәкәйәм шәрік бобжүріші жаман-да* – Анқонинг Ўратепадаги гаштакка ҳам шерик бўлиб юриши ёмон-да.

ӨРЛӘГӘН ЖАҒЫНЫ БЭРМӘСЛІК – *ұрлаган жоғини бермас-лик*. Ұжар, ёнбермас одам сифати. **Қалботаға айтышдың пайдасы жоқ, өрләгән жағыны бәрмәйді** – Холбұтаға айтишнинг фойдаси йўқ, ұрлаган томонини бермайди.

ӨҢҢІРІНІ ҚАҒЫШ – *ўнғиурини қоқиш*. Умид узиш, қўл силташ. **Бэргән экі эчқіңдәнәм өңңірімді қақтым** – Берган икки эчкингдан ҳам унгуримни қоқдим.

«ЖУММАҒИМДЫҢ ЖУТЫ БАР...»

Топишмоқ – халқ оғзаки ижодининг қадимий намуналаридан бўлиб, улар ўзида яширин маънони англатиб, ечилиши мумкин ақлий муаммо, жавоби бор сўроқ тарзида бўлади ва тўлиғича маъжозга асосланади. Одатда, топишмоқларда бир нарса ёки воқеа-ҳодиса бошқа нарса ёки воқеа-ҳодисага қиёслаш, солиштириш йўли билан пардалаб, яшириб гавдалантирилади.

Топишмоқларнинг барчасига хос хусусият ихчамлик, соддалик, оҳангдорликдир. Маънони ифодалаш шакли жиҳатидан эса топишмоқлар турлича бўлиши мумкин. Чунончи, топишмоқ маъжозий маъно, баъзан ўз маъносигадаги сўроқ тарзида тузилади. Келиб чиқиш вақти жиҳатидан ҳам топишмоқлар бир-биридан фарқланади. Халқнинг узок тарихи билан боғлиқ қадимий топишмоқлар жуда кўп бўлганидек, ҳозирги даврдаги нарса-ҳодисалар акс этган замонавий топишмоқлар ҳам анчагина.

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг гўзал намунаси бўлганидан уларда кўчим, истиора, ўхшатиш, сифатлашлар асосий ўринда туради. Шунинг учун топишмоқ билан ошно бўлиш кишида фикрлаш, зийраклик, топқирлик, ҳозиржавоблик қобилиятларини кучайтиради.

Зоминликлар болалиқдан бир-бирларига жумбоқ айтиб ва топишмоқларга жавоб излаб улғаяди. Бу минтақадаги жуммоқ (жумбоқ), яъни топишмоқлар аксар ҳолларда худди эртақлардагидек муайян бошламалар билан бошланади. Бу ҳол жумбоқларнинг ҳам аҳоли бадий тафаккурида алоҳида бир адабий жанр сифатида шаклланишини кўрсатади. Жумбоқлар баъзан нима эканини тушуниб олиш осон бўлмайдиган:

*Тавған – тавалақ,
Эчки савалақ.
Падачинь қызының
Қарны думалақ, –*

тарзидаги оҳангдор тўртлик билан бошланса, баъзи ҳолларда:

*Бір дэгәні – биләк,
Эки дэгәні – эләк,
Ұч дэгәні – ұшақ,
Төр дэгәні – төшәк,*

Бәш дэгәні – бәшік,
 Алти дэгәні – ашық,
 Жәті дэгәні – жәлкә,
 Сәккиз дэгәні – сәркә,
 Тоққыз дэгәні – торғай,
 Он дэгәні – оймақ,
 Он бір қара – бір жуммақ, –

шаклидаги ўзига хос мустақил қўшиқ билан бошланиб, асосий жумбоқ, яъни топишмоқ мисол учун шундай берилиши мумкин:

Айағи жоқ қачады,
 Қанаты жоқ учады.

(Булут)

Аттан бәләнт, йттән пәс.

(Эгар)

Атасы көтәрәм,
 Энәсі жорға.
 Улы қошықчы,
 Қызы ойынчы.

(Кўприк, сув, бақа, балиқ)

Ақ эчкім бар ічі жоқ,
 Сұйәгі жоқ, гәші жоқ,
 Өзі шылқ-шылқ өтәді,
 Жумалап жәрдә жатады.

(Меш)

Ақ эшшәкә ақ тушав,
 Көк эшшәкә көк тушав.

(Игна-ип)

Ақ сыйыр турып кәтті,
 Қара сыйыр жатып қалды.

(Қор, ер)

Ақ кўчүк ҳав-ҳав өтти,
Қарны тойып авнап кэтти.

(Урчук)

Арқасыдан қарасаң, қутурған ийт қавғандай,
Туврысыдан қарасаң, өпкө-бавур тыққандай,
Жамбашыдан қарасаң, қара бақмал жавғандай,
Төбәсідән қарасаң, қылыч мынан чавғандай,
Бу нәмәдир, қана, айт?

(Қир ва адирлар)

Асты таш, ўсті таш,
Ортасыда чандыр баш.

(Тошбақа)

Асты тағара, усты нағара.
Жўз миң чэчэк, бір гўли лала.

(Ер, осмон, юлдузлар, ой)

Атам өргән бір қамчы,
Миң жыл жатса чірімәс.

(Илон)

Аққана тўйә көлгә чөгәр.

(Элак)

Аға-іні миң батыр,
Көкмәк хәшәмдә жатыр.

(Осмон ва юлдузлар)

Базарда сатылмайды,
Таразыда тартылмайды.

(Уйқу)

Боталы тўйә авул аралайды.

(Кели, келисон)

Бэш қолымда бэш пота.

(Узук)

Бісләр, бісләр бізійдік,
Біз бір талай қызійдік,

Бізләрді үзділәр,
Біттә жіпкә тізділәр.

(Қалампир)

Біз, бізійдік, бізійдік,
Отыз әкі қызійдік,
Бір тақтаға тізілдік,
Біріммә-бірін үзілдік.

(Тиш)

Біздің үйдә төрт кәмпір,
Төртәвійәм мәрт кәмпір.

(Савағич)

Біздің үйдә қырк қыз бар, бәрі чәчпәпәклі.

(Увиқ ва унинг боғи)

Бір кұлрәң бузавым бар,
Бәріміз оннан бәзәр,
Базарға аппарсам,
Тавылмайды қарыдар.

(Сичқон)

Бір арқаным бар, учи-қуйрығы жоқ.

(Йўл)

Бір эшшәгім бар хәңңі,
Қулақлары дәңңі.
От жәмәйді,
Сув ічмәйді.

(Арава)

Бір эшшәгім бар, төрт аяқлы, төбәләсәмәм жұрмәйді.

(Сандиқ)

Бір қойым бар турабәрсә, сәмірәді.

(Хамир)

Бір жапрақда отыз кәлін чәч тарайды.

(Ой, ўттиз кун)

Бір ұйұр жылқым бар,
Бәрі бір ақурдан сув ічәді.

(Тиш, оғиз)

Бір пәләктә он әкі тұйнәк.

(Йил, ўн икки ой)

Бір пәләк, бір пәләктә он әкі хәндәләк,
Шу хәндәләктәрдің он біріні жәп, бірәвіні жіәлмәдік.

(Йил, ўн икки ой, бир ой рўза)

Бір төбә, бір төбәдә жәті тәшік.

(Бош, оғиз, бурун, кўз, қулоқ)

Бір айағыны асып турады,
Бір айағыны басып турады.
Чар базарға барады,
Боз базарға бармайды.

(Тарози)

Бір төбәдә алты қочқардың шақы алмашып жатыр,
Жәті қочқардың шақы ілмәшіп жатыр.

(Қора уй)

Біттә атасы, біттә әнәсі,
Жұз миң баласы.

(Қуёш, ой, юлдузлар)

Бір төбәнің ұстідә төрт чыбық.

(Қора уйнинг туйнукбови)

Бір туп чынар, бір туп чынарда
Қырқ пута, қырқ путада қырқ ұйә,
Қырқ ұйәдә қырқ туқум.

(Тарик)

Бір уйдің ічідә торлы көрпәчә жәйүвлі турыпти,
Әшігіәм-тәшігіәм жоқ, мыйман кәсә, ачылады.

(Қовун)

Бір қарышча бойы бар, ала-чібәр тоны бар.

(Зигур)

*Бәлі, бәлі бәләнт ат,
Бәлі нәзік күрәң¹ ат.
Тавға мінсә таймас ат,
Өләт тійсә өлмәс ат.*

(Чумоли)

*Барады – барады,
Авзы ачылып қалады.*

(Калиш)

*Бар, баратур, баратур,
Мен барғанча туратур.
Айғыр көрсәң кішнәмә,
Ажрық көрсәң тішләмә.*

(Суе, ариқ)

*Бақырғаны тайлақтай,
Басқан ізі бармақтай.*

(Бўри)

*Башы бар, чәчі жоқ,
Көзі бар, қашы жоқ,
Тәнгәсі бар, пулы жоқ,
Қанаты бар, учіш жоқ.*

(Балиқ)

Башы тарақ, қуйруғы орақ.

(Хўроз)

Бойы бір қарыш, сақалы экқарыш.

(Маккажўхори)

¹ Куранг – оч қўнғир тус.

Буқарадан кэгән лөк,
Күлгә барып дәрәв чөк.

(Қумғон)

Гиләмдің үстідә ақ бадрақ.

(Ер ва дүл)

Гүлдір-гүлдір гүлдірмән,
Гүлдірмәнің қызыман.
Мойным тола ақ нәзік,
Полатбайдың қызыман.

(Куви)

Гүл-гүммәз, қырқ чанақ.

(Қора уйнинг чанғороғи¹)

Дөң, дөң кәмпір, дөң кәмпір,
Жәлкәсі жоқ шум кәмпір.

(Тандир)

Дүңдә төр² нәрсә жоқ:
Хәвиздің қапқағы,
Ашпычақдың қыны,
Көрпәнің жәңі,
Асмандың устымы.

Жаз жатыр ләйләтір,
Қыш жатыр ләйләтір.
Түрлі-түрлі жібәктәй,
Тұшіп кәләр ләйләтір.

(Қўйнинг қумолоғи, қий)

Жаздаям, қыштайам бір кийім кийәді.

(Арча)

¹ Чанғороқ – ўтов туйнуғи.

² Тўр – тўрт.

Жанузақ бавам тўйәсі, жар жағалап жүрәді.

(Чумоли)

Жар башыда жашыл пақта.

(Кўк каптар)

Жар жағасыға жантақ ілінді.

(Сирға)

Жар бойыда жуз найза.

(Жайра)

Жар жағасыда жарты кәпә.

(Қулоқ ва тешиги)

Жар жағалап таш қойдым,
Жыйранчаны бош қўйдым.

(Оғиз, тиш, тил)

Жылт өтті, жырнаға¹ тұшті.

(Игна)

Жінді қыз, жінді қыз,
Жін төбәгә чықты қыз.
Балларыны ійәртіп,
Дәрәң-дүрұң қылды қыз.

(Қора уйнинг чанғороғи)

Жуммағымдың жубыны² тав³,
Қозыбайдың үйіні тав.
Тағы қуйдым тағы тав,
Тағайбайдың үйіні тав.

(Қатлама, қуймоқ)

¹ Жирна – жардан кичик табиий ўйиқ.

² Жуби – жуфти, қўшоғи.

³ Тов – топ.

Жуммақ қойдым, жубын тав,
Жора баваң үйін тав,
Тағы қойдым, тағы тав
Тағай баваң үйін тав.

(Гўристон)

Жэр астыда жэздэмдің аты кішнәйді.

(Сичқон)

Жэр астыда ҳөл тайақ.

(Илон)

Жанныдан жансыз тарайды¹,
Жансыздан жанны тарайды.

(Товуқ, тухум, жўжа)

Жэргә көмілмәйді,
Кәсәгә қуйылмайды,
Базарда сатылмайды,
Хәммәдә тавылмайды,
Дүнйәдәгі хәммә адам,
Ічмәй қоймайды.

(Она сүти)

Жіп эшіп қудуқа салдым.

(Угра ош)

Жэрдің астыда алтын қазық.

(Сабзи)

Жэр астыда жумранқазық.

(Турп)

Жэр үстідә муштай қуйруқ.

(Қўзиқорин)

¹ Тарайди - тарқалади, пайдо бўлади.

Жуммақ қойдым жубын тав,
 Жумалақ бийдің атын тав.
 Тағы қойдым, тағы тав,
 Таллы бийдің атын тав.

(Тарвуз)

Зәр гіләм, зәр-зәр гіләм,
 Көтәрәйін дэсәм, авыр гіләм.

(Ер)

Зув-зув барғай,
 Тамнан қарағай,
 Чоп, лай чоқиғай,
 Сәбәт тоқығай.

(Қалдирғоч)

Зув-зув барады,
 Зув-зув кәләді,
 Дастан оқыйды,
 Ғалбыр тоқыйды.

(Ари)

Ізәрләсәм ізі жоқ,
 Бувузласам қаны жоқ.

(Қуюн)

Ійнә, ійнәнің башы түймә.

(Тұғноғич, зоминликлар «ийнатуйма» дейишади)

Кәлтә бавам тамнан отын тәштәйді.

(Устара)

Кәлтә бавам лай тәбәр.

(Сақич)

Кәттә қатын ұй қорыйды,
 Кічкәнә қатын жоқлавға¹ кәтәді.

¹ Жоқлав - йўқлов, излаш, меҳмон.

Кічкәнә қазанчаның ашы таллы¹. (Қулф, калит)

(Ёнғоқ)

Кэтәбэрәді, кэтәбэрәді, арқасыға қарамайды.

(Сув, ариқ)

Кэтәжатқанда күліп кэтәді,
Кэләжатқанда жылап кэләді.

(Сувсиз ва сувли челақ)

Күндүзі тайақлашады,
Ақшам қучақлашады.

(Киприклар)

Кічкәнә ақурча, ічі тола мықча

(Оғиз, тил)

Кэсәв, кэсәвдің башыда бэшәв.
Бэшәвдың башыда бэш айна.

(Құл, бармоқ ва тирноқлар)

Кәттәгәнә ора,
Ораның жоғаррағы шора,
Шораның жоғаррағы былақ,
Былақтың жоғаррағы чырақ,
Чырақтың жоғаррағы қалам,
Қаламдың жоғаррағы чәңңәл.

(Оғиз, мүйлаб, бурун, күз, қош, соч)

Көпірдің астыда төрттә қазық.

(Сигир елини)

Кічкәнә қазандың ашы таллы.

(Ёнғоқ)

¹ Талли – тотли.

Кіч-кічкәнә кәлінчәк,
Башларыда түйүнчәк.

(Исирик)

Кәрәгәдә кіркілләк,
О нәмәдир, бағлантоз?
Босағада борқыллақ,
О нәмәдир, бағлантоз?
Чанғарақта чарқыллақ,
О нәмәдир, бағлантоз?

(Элак, ит, чумчук)

Көк хөккіз алдын чығады,
Қызыл хөккіз қуып чығады.

(Тутун, олов)

Көк атымды қойып жәрдім,
Қызыл атымды ап қалдым.

(Тутун, олов)

Мамам кәтіп баражатыр,
Күлчәсі қап баражатыр.

(Туя оёғининг изи)

Мің қойым сувға тушти.

(Чучвара)

Мыйман кәлді,
Жүгіріп барды,
Қолыға чығып,
Ләбідән өпті.

(Пиёла)

Мушлап-мушлап урады,
Мынча гүнә қыппан?
Отға салып жағады,
Мынча асый боппан?
Мынча мәні қорлайды,

Білмәймән нэ қыппан?
Мынча мәні сүйәді,
Қандай шірін боппан?

(Хамир, нон)

Миңтә қойды бір чыбықман хәйдәдім.

(Соч ва устара)

Пәк-пәкәнә бойы бар,
Мәлләгәнә тоны бар.

(Беҳи)

Пәстәккәнә бойы бар,
Олті қабат тоны бар.

(Пиёз)

Сабанқанада бір бузав өліп жатыпты,
Чавыға¹ қолың сасаң, күліп жатыпты.

(Қайчи)

Сандығымды ачып жавдым,
Чачақлары сыртта қалды.

(Күз ва киприк)

Сәмән атым жар жағалап кәләді.

(Сел)

Сырты сындай, ісі қандай?
Аху-уға қызыл гүлдәй.

(Қалампир)

Сувсыз чөлдә, тазы ойнар.

(Қуюн)

Сув астыда алтын балдақ.

(Балиқ)

¹ Чав – чот, бут.

Сайада жатып миң қой бағады.

(Ит)

Төрттә ай, жыйырма төрт жылдыз.

(Тақа ва унга қоқилган михлар)

Төрттә мэргән бір қудуқа оғ атар.

(Сигир соғиш)

Тамда турған пішәгім,
Мойны узун эшшәгім.

(Лайлак)

Там үстідә қош чырақ.

(Бурун ва кўз)

Тоққыз жандарды үч жандар жәп қойыпты.

(Тўққиз ой ишлаб уч ой қиш еб ётиш)

Тушавсыз қара тал.

(Соч ўрими)

Там устігә тары жәйдім.

(Юлдуз)

Тап-тап этәді,
Астыдан кәрвән өтәді.

(Элак)

Тап-табанақ, табанақ¹,
Табаны жоқ қуйанақ².
Қуйанағы күмүштән,
Күліп турған бүвіштән.

(Кўзгу)

¹ Табанақ - пакана, кичкина.

² Қуйанақ – айлана, кўзгунинг гардиши.

Тэмір қорған ічідә
Қызыл тайчақ ойнайды.

(Оғиз, тил)

Тэптім-тэптім, тэрәкә чықтым.

(Нарвон)

Төрт айағы бар, астыда ташы бар.

(Бешик, тувак)

Тап-тап этәді,
Ұстідән кәрвән өтәді.

(Кўприк)

Тэптім, тэрәкә чықтым.

(Узанги)

Тэптім тэшік, міндім бэшік,
Алдым ажырық, кэйінім тоғай.

(Узанги, эгар, ёл, қуйруқ)

Тавды талайды,
Элді эләйді,
Жарды жәләйді,
Сувды сувлайды.

(Жала, шамол, калтакесак, илон)

Төрт әкә-үкә бір-бірігә жэтәлмәйді.

(Арава ғилдираклари)

Тій дэсәм тіймәйді, тіймә дэсәм тійәді.

(Лаб)

Узун апам ұйгә сіймәс.

(Йўл)

Узун-узун улама,
Учыға жэткән бармәкән,
Жолда жатқан сапалды
Алып атқан бармәкән.

(Йўл, от туёғининг изи)

Узун-узун із кәтті,
 Узун бойлы қыз кәтті.
 Тавға барып тақ өтті,
 Сырғалары жарқ өтті.

(Яшин)

Узун тәрәк сайасы жоқ.

(Суғ)

Узун-узун із кәтті,
 Узун бойлы қыз кәтті.
 Қашғанасы қалтырақ
 Көзгәнәсі жалтырақ.

(Суғ)

Узун-узун із кәләр,
 Узун бойлы қыз кәләр.
 Қашғанасы қалтырап
 Көзгәнәсы жалтырап.

(Суғ, ариқ)

Узун-узун із қаған,
 Зәр кәкіллі қыз барған,
 Башы қалтырақ,
 Көзи ғылыйрақ¹.

(Илон)

Ұзұн-ұзұн узалай, учы мәнің қолымда,
 Самарқанда сайрайды, чәчи мәнің қолымда.

(Құбиз)

Ұйдің арқасыда қара түйә өліб жатыр,
 Ічәк-чабағы ағып жатыр.

(Ўтин ва унга боғланган арқон)

Шаба² дійірмандің ташы,
 Алтын ійәрдің қашы.

¹ Ғылый - ғилай.

² Шаба – ёппа, ҳар бири.

Буны тавған жігіттің
Жүз жійірмә жашы.

(Тиш)

Шылдыр-шылдыр кішәнім,
Шылдырамас кішәнім.
Қулупы жоқ кішәнім,
Қулдырамас кішәнім.

(Куви)

Шум кәмпір, шумалақ кәмпір,
Экі бәті жумалақ кәмпір.

(Тандир)

Чавса чавылмайды, кәссә кәсілмәйді.

(Соя)

– Чанғарақта қош чырақ,
О нәмәдир, балқантаз¹?
Ұй устідә пәрлі жәй,
О нәмәдир, балқантаз?
Зәрәң жәрдә қош төлә².
О нәмәдир, балқантаз?
Хәвизі бар, сувы жоқ,
О нәмәдир, балқантаз?
Қатар-қатар қара нар,
О нәмәдир, балқантаз?
Ұй артыда қош тәрәк,
О нәмәдир, балқантаз?

–Чанғарақта қош чырақ,
Көз дэгәні эмәсмә?
Ұй үстідә пәрлі йәй,
Қаш дэгәні эмәсмә?
Зәрәң жәрдә қош төлә,
Мурун дэгәні эмәсмә?
Хәвүзі бар, сувы жоқ,
Авыз дэгәні эмәсмә?
Қатар-қатар қара нар,

¹ Болқонтоз – болакай, қизалоқ.

² Төлә – ертұла.

Кіпрік дэгәні эмәсмә?
Ұй артыда қош тәрәк,
Чәч дэгәні эмәсмә?

Чарба ічідә шайтан,
Сақалы узун султан.

(Така)

Чық-чық өтіп: «Ұйдән чық!»- дийді.

(Чакка ўтиши)

Чіні, чіні, чінні қыз,
Чін төбәгә чықты қыз.
Балаларыны ійәртіп,
Тамашаға чықты қыз.

(Ой ва юлдузлар)

Чіргідәй жәргә күн тиймәс.

(Қудуқ)

Экі жорға кәчә-күндүз жүгүрәді, чаңы чықмайды.

(Қуёш, ой)

Экі апамдың бойы тәң.

(Эшик)

Экі атым бар,
Біри-бірідән чавангыр.

(Оёқ)

Экі тартар, бір жыртар.

(Қўш хўкиз, омоч)

Экі энәгә бәштәдән бала,
Бәшәвініңәм аты бар.

(Қўл, бармоқлар)

Экі қарындаш бірәв-бірәвіні көрмәйді.

(Кўз)

Эмгәкләгән ташты көрдим,
Таштан чыққан башты көрдим.

(Тошбақа)

Энәсі біттә, баласы миңтә.

(Ой ва юлдузлар)

Эшитәді, көрмәйді,
Көрәді, эшитмәйді.

(Қулоқ, күз)

От жәмәйді бөдәнәм,
Сув ічмәйді бөдәнәм.
Тылла тоқым үстідә
Жорғалайды бөдәнәм.

(Тикув машинаси)

Отыз омыртқасы жоқ,
Қырк қабырғасы жоқ.
Шылқ-шылқ өтәді,
Өзы сыра тоймайды.

(Меш)

Ол нәмәдир, қув жағачтан авзы бар,
Ол нәмәдир, ортасыда мағзы бар,
Ол нәмәдир, жэлкәсідә авзы бар,
Ол нәмәдир, сув астыда қымырлар.

(Тегирмон)

Отырышы тұлкідәй, от жәйіші жылқыдай.

(Чигиртка)

Өзі біттә, қулағы төрттә.

(Қозон)

Өзі біттә, көзі миңтә.

(Ұймоқ)

Өзі бір қарыш, қуйрығы он бір қарыш.

(Игна-ип)

Өзі біттә, мәйәгі төрттә, баласы он алтыта.

(Дүппи)

Өзі кәттә, дүмі кәлтә.

(Туя)

Өзімдә бар, эсімдә жоқ.

(Киндик)

Өзы жәрдің астыда,
Күчі жәрдің үстідә.
Отыз әкі жақыны,
Бір-бірінің үстідә.

(Чиғирик)

Өзі арық, ірәңі сары, бәті қызыл, башы қылтық.

(Буғдой)

Қазық үстідә қар турмас.

(Тухум)

Қанаты бар, қаны жоқ,
Туқум қойар, саны жоқ.

(Капалак)

Қапча,
Қапча ічідә унча,
Унча ічідә устынча.

(Жийда)

Қара хөккіз малқанаға кіргәндә қуйруғыны жуліп қалдым.

(Қора майиз)

Қараңа там ічідә қара бузав діркілләр.

(Бурга)

Қатардағы қара нар,

Жэтэвдәгі жыр майа¹.

(Ота-она)

Қызыл қайа ічідә,
Қыйма жуван отырар.
Дәкәнәсін дал қойып
Дәлбә жуван отырар.

(Бедана)

Қызылыны өзім жәдім,
Сарысыны малға бәрдім.

(Бугдой, сомон)

Қызыл бузавымды зынқанадан² хәйдәмәсәмәм, чығады.

(Тил)

Қындыстаннан кэгән лөк,
Мойны ала, көзі көк.

(Лайлак)

Қыйа-қыйа жэрлөрдә
Қыйма жуван отырар,
Дәкәнәсін дал қойып,
Талма жуван отырар.

(Оқ жүхори)

Қазан ічідә аппақ қар.

(Ширгуруч)

Қазансыз қайнайды,
Қышын-жазын тыммайды.

(Булоқ)

Қараңа тамда сары кәмпір чәчіні жәйіп отырыпты.

(Чирок)

¹ Майа – моя, урғочи туя.

² Зинқана – молхона.

Қарны қаптай,
Мойны жіптәй.

(Хум)

Қандың бәлбәві бәлігә жәтмәс.

(Булакузук)

Қолсыз, аяқсыз гүл сапар.

(Қиров)

Қара қулым ұй қорыр.

(Қулф)

Қара түйәм қачады,
Қумалағыны чәчәді.

(Булут, дўл)

Қара бийәм қалт өтті,
Қабырғасы жалт өтті.

(Булут, яшин)

Қараңада қабан¹ гүлдірәр.

(Тегирмон)

Қараңада бәлі бәйләвлі қул жатыр.

(Супурги)

Қатар-қатар таш қойдым,
Жыйранчаны бош қойдым.

(Тиш, тил)

Қайнап жатқан ташты көрдім,
Туссыз пішкән ашты көрдім.

(Қумғон, сумалак)

Қара сийір қарап туры,
Сары сийір жәләп туры.

(Қозон, олов)

¹ Қобон – эркак тўнғиз.

Қара тўйа қалтырайды,
Қабырғасы жалтырайды.

(Арра)

Қара батыр қалтырақ,
Саврылары жалтырақ.

(Қора атлас)

Қызыл тўйа чөл жағалап жүрәді.

(Иштон-жияк)

Қырқ чынақ¹ қырқ қудуқтан сув ічәр.

(Ўтовнинг увиғи²)

Ҳана жэрдә бірәв өлібжатыр,
Авзыға қолым тықсам күлібжатыр.

(Қайчи)

Ҳәви́з,
Ҳәвүздің ічидә сув,
Сувдің ічидә жылан,
Жыландың авзыда от.

(Чироқ, ермой, пилик, ўт)

Ҳәвүз,
Ҳәвүз ўстидә былақча,
Былақ ўстидә чырақча,
Чырақ ўстидә қаламча,
Қаламча ўстидә айванча,
Айванча ўстидә чәкәләкзар.

(Оғиз, бурун, кўз, қош, пешона, соч)

Ҳәйіз, хәйіз мойны бір гәз,
Чақырса кэмәс, колда жүрмәс.

(Туя)

¹ Чынақ - эчки.

² Увиғ - ўтовнинг кигиз тагидан қўйиладиган ингичка таёқлари.

*Ҳасән әкәм тік турады,
Баллары чәпәк чалады.*

(Терак ва япроқлари)

Топишмоқлар ҳам эртақлар каби халқ оғзаки ижодининг ажойиб намунасидир. Айрим ҳолатларда бир топишмоқ ёки эртақнинг турли вариантлари мавжудлиги кўринади. Худди шундай ҳолат эртақли топишмоқларда ҳам учрайди. Жумладан, биз қуйида келтирган эртақли топишмоқ бошқа ҳудудларда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ унда зоминликларга хос фарқли ифодалар борлиги аниқ. Шунинг учун топқирлик, билимдонлик маҳсули бўлмиш бу эртақли топишмоқни келтириш мақсадга мувофиқ:

Бир оқила қизга юртнинг анча кекса ҳукмдоридан совчи келди. Шунда қиз подшодан келган совчига қалин миқдорини топишмоқ йўлида айтган экан:

*Онта улақ,
Жыйырмада бөрі,
Оттызта жолбарс,
Қырқта тўлкі,
Элліктә нокта,
Алтмышта ақта,
Жэтмиштә сарғалтақ,
Сәксәндә чақалақ,
Тоқсанда думалақ,
Жүздә жумалақ.*

Подшонинг ақлли вазири бу саноқлар қалин миқдоринимас, балки кекса подшонинг ёшига алоқадор ишора эканини сезиб қолади ва буларни ҳукмдорга шундай изоҳлаб беради:

*Адам онда улақтай болады,
Жыйырмада бөрідәй болады,
Оттызда жолбарсдай болады,
Қырқта тўлкідәй болады,
Элліктә нокталанған аттай ақылы толады,
Алтмышта ақталанған аттай қайтып қалады,
Жэтмишдә сарғалтақтай тілдә бару,
Бәлдә ҳәч нәрсә бомайды.*

Сәксәндә гөдәк баладай боп қалады,
Тоқсанда үйдән чықмай думалаб қолады,
Жүздә быйағыдан ояағы ансанрақ болады.

Вазирдан оқила қиз топишмоғининг бундай ечимини эшитган подшо уйланиш ташвишининг бемавридлигини англайди ва қизни ўз ҳолига қўяди. Ривоятда ҳукмдор қолган бор куч-қудратини юрт ободчилиги ва эл тинчлигига қаратган дейилади.

АЙТИМЛАРДА ЭЛНИНГ РУҲИ БОР

Узоқ тарихий ўтмиш эгаси бўлмиш зоминликлар яратган оғзаки ижод намуналари ўзига хосликка эга. Бу ўлкада бадий жиҳатдан ўхшаши йўқ, бетакрор топишмоқ, мақол, ибора, қўшиқ, эртақ, йўқлов, тезайтиш, дostonларни учратиш мумкин. Уларни турли ракурсларда ўрганиб, ҳар хил аспектларда тадқиқ этиб холис илмий тўхтамларга келиш мумкин. Таассуфки, зоминликлар яратган оғзаки ижод намуналари шу вақтга қадар фольклоршунослар эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Зоминликларнинг оғзаки ижодидан намуналар келтиришни воҳа аҳли орасида кўп учрайдиган, бугунда ҳам истеъмолдан чиқиб кетмаган келинсаломлардан бошлаш мақсадга мувофиқ. Негаки улар ҳозирда ҳам фаол қўлланилишидан ташқари, яратилишда ҳам давом этаётган жанрдир.

Келинсаломлар

*Абдастасин кўтарган,
«Ўху-ўху» жўталган
Қойнотосига бир салом.*

*Сувға тушкан собиндой,
Ичи тушкан қовиндой
Обисинлариға бир салом.*

*Сувға тушкан чилликтай,
Қош-кўзлари пиликтай
Ўртоқлариға салом.*

(Айтувчи Гулсанам Усмонқулова,
67 ёш. Жалойир қишлоғи).

*Товда журган биядай,
Кети қуртлаган чиядай¹
Қайиннасиға бир салом.*

¹ Чия - чиябўри.

Соврисин силоп от минган,
Жоғосини силоп тўн кийган
Қойнотосига бир салом.

Бозорға борсо, шаширған,
Мол-дуняни оширған
Қойноғасига бир салом.

Силовсиндай сузилган,
Сўз сўйларга зериккан
Қайинсингнисига салом.

Томда шоқчо қолошған,
Кийган кийим жорошқон
Қайнилариға салом.

(Айтувчи Робия Дўстбекова,
60 яшар. Бешбулоқ қишлоғи).

Бурчакта турғон кубидай,
Шўр қудуқтинг тубидай
Қайиннасиға бир салом.

Сузда журган зулуктай,
Қош-кўзлари пиликтай
Қайинсингнисига салом.

Соримойдинг тўртоси,
Қотиннординг ўртоси
Обисиниғо бир салом.

Тўрда турғон тўрадай,
Овзи-мурни ўрадай
Қойноғосига салом.

Томнон тушкан томчидой,
Ўрип қўйғон қомчидой
Куяв болоғо салом.

Уйда турғон сўридай,
Қўйғо човғон бўридай
Қайнилариға бир салом.

Суеул қоғон жиликтай,
Қош-кўзлари пиликтай
Қайинсингилариға салом.

(Энақиз Ҳасанова, 69 ёш.
Туркман қишлоғи).

Лапарлар

– Келин, келин, келиной,
Узун чиқти тилингой.
– Ўн жил келин бўппон-ғу
Бугун чиқти тилимой.

– Эшигинг олди суворик,
Ўтайин десам, лой бор,
Ке, қиз бола, ўйнойик,
Кечирарга қудой бор.

Ойвончодо ўтирсом,
Турпоқ бошимғо тушти.
Ўн тўрткана жашимнан
Ўрозғор бошимғо тушти.

Отон қўлидо олмо,
Олмони кимга отор?
Ото деган ноинсоп
Мени кимнарга сотор?

Оқ шойидон кўйлагим,
Зарга ботти билагим.

Жомон йординг дастидан
Қонғо ботти журагим.

Орпо поя ангари¹
Кавушларим зангари.
Қайрилип қошини қоққоннон куйдим,
Чибар мўнчоқ тоққоннон куйдим.

Отот мени оттилар,
Байбаччага соттилар.
Байбаччаси қурисин,
Рангим сори эттилар.

(Бувишой Боймирзаева,
Жалойир қишлоғи).

Эшиг олдида шўро,
Белбавинг тузув ўро.
Отот соғон бермайди,
Қўй сўйиб мозор тила.

Ўромолинг кимдики?
Иройқон ийси келади.
Жорқироғон кўзларинг
Кимга насип қилоди?

Ҳово ойнолип қолди,
Том, ўзинга ҳазир бўл!
Душмон ойнолип қолди,
Ёр, ўзинга ҳазир бўл!

Қизил гулинг ҳавлингда,
Мен тоқمودим даврингда.

¹ Ангар – экинзор, экиннинг жойи.

Мен тоқмосом даврингда,
Сабил қосин ҳавлингда.

Райис аканг уйида
Чинни каса терилган.
Қотинини сўросонг,
Ишка чиқмой керилган.

(Робия Дўстбекова, 60 ёш.
Бешбулоқ қишлоғи).

Пойизжўли тойғончоқ,
Қизлар ўйноқ қувурчоқ.
Мен оғомди соғиндим,
Кўзимда жашим мўнчоқ.

Боққо кирдим бир ўзим,
Сувго тушти жузугим.
Ой борип, омон кесин
Ҳарбий кеткан жолғизим.

Сув келар оппоқ тоштон,
Савдагар бўлдим жоштон.
Савдагарлиги қурсин,
Ойрилдим қоломқоштон.

Шилдир-шилдир кишаним,
Шилдиromo, кишаним.
Қулоғидо қулупи бор,
Кулгин энди, кишаним.

(Тожиҳон Анорова, 68 ёш.
Туркман қишлоғи).

Кўзи қоро, қойрилмо қош,
Қайрилип йоринг бўлой.
Ҳамманинг кўзи сенда,
Мен кўзтуморинг бўлой.

Олмонгиз онор экан,
Туймангиз қотор экан.
Туймангизди чечканча
Ой борип ботор экан.

Ошиқ бўлдим, ке энди,
Шарманда қимо мени.
Шарманда қисонг мени,
Қудойго солдим сени.

Ошиқмон, оромим жўқ,
Туннари қорорим жўқ.
Бошқа қилич кесаям,
Бу иштан тонорим жўқ.

Ошиқ бўлдим қўйкўзга,
Қўйкўздинг кўнгни ўзга.
Ўламан-да қўямон,
Ўртодо ўтирик сўзга.

Жоқши кўрсанг, кеча кел,
Эшикларди очо кел.
Қўпинга қилич олип
Душмонимди жанча кел.

Сув келади сойминон,
Қўрғон солой лойминон.
Шу қўрғондинг ичида
Майлис қилой ёрминон.

Сен балантта, мен пастта,
Экавмизам Қовосто¹.
Камзирлари тиринка.
Жоғолори қотирма,
То ўлганча ойрилмо.

¹ Қовосто - Ховосда.

Ёрим бор-у, ёрим жўқ,
Менинг ўгон кўнгним жўқ.
Ҳар иш бўса қудойдон,
Тоғдирғо иложим жўқ.

(Ўғилой Умарова, 70 ёш.
Туркман қишлоғи).

Тўй-тўй бўсин, тўй бўсин, тўйлоп келдик,
Қўлўромол қўлғо оп ўйноп келдик.
Тўйингизғо келармидик, кemasмидик,
Ширин-ширин ўланлар ўйлоп келдик.

Ўсмо эгилмасмиди?
Ости човилмосмиди?
Пешономғо ўт туссин,
Тенгим товилмосмиди?

Ўромолим бурчидо
Бўдананинг пари бор.
Кундашли бўп тиймангнар,
Кистасида дари бор.

(Тўти Райимбекова, 70 ёш.
Жалойир қишлоғи).

Бувдой жоқши думбулга,
Қийшиғом бўсо, жўл жоқши,
Жомоном бўса, ул жоқши.
Терак экмай, тол эгинг,
Толдинг сояси жоқши.
Жувон омой, қиз олинг,
Қиздинг қилиғи жоқши.

Пойиз келар ранг-баранг,
Бошимдо қирқмо паранг.
Қирқмо паранг опперган
Қойрилип бизга қоронг.

(Тўти Райимбекова, 70 ёш.
Жалойир қишлоғи).

Отқо берсанг, орпо бер,
Касур-кусур чайнасин.
Қизди берсанг, жошқо бер,
Қизғолтоқтой жойросин.

Чилдирмам чололмоймон,
Ўнг қўлим ололмоймон.
Шу тирликтинг дастидан
Ҳеч жерга боролмоймон.

Ориқ мўйнида кўзи,
Кўзининг қоро кўзи.
Жигитларди мос қиғон
Қизлардинг ширин сўзи.

Қошинг қоро бўғонча
Кўзинг қоро бўсо-чи?
Бир габингда турмойсон,
Тувмой энанг ўлса-чи?

(Басбуви Алибек қизи,
Увол қишлоғи).

Айтишув

Йигит:

Бешкубидан сенинг учун кебидим,
Сенинг учун не ғомнорди жебидим.
Ишқ ўтидо куйип-жонип кул бўсом,
Бошқосига кўнгил берип қўйипсон.

Қиз:

Бешкубидан менинг учун кемадинг,
Мен сен учун не куннарди кўрмадим?
Тангирберди ўзимиздинг акамиз,
Куяберма, ҳали уни демадим.

Йигит:

Менинг ёрим узун бўйли, келишкан,
Нима ният қиса, ўғон эришкан.
Отимизди Орислонқул дейишкан,
Мен тўрғоймон бу отларго эришкан.

Қиз:

Уйганангдан каптар учиб ўтмагай,
Меннан бошқо ёрға кўнгнинг кетмагай.
Меннан бошқо ёрға кўнгнинг кетканда
Топқон ёринг уч кечага жетмагай.

Йигит:

Номошомда чиққон ойлор ботмоғой,
Шул ёрима кеган давлат қайтмагай.
Кемай-кемай бир кебидим уйинга,
Тўққиз оқшомғочо тонгнор отмоғой.

Қиз:

Кўйлагингди ким тигибти тор этип,
Эрка жигит гаплашмайди ор этип.
Гаплашмаса, гаплашмасин ор этип,
Мен кетаман изларима зор этип.

Йигит:

Ийнидаги кўйлак жени тор экан,
Ўзима муносип, жоқши ёр экан.
Сирт орқонгдон тигилиблар қоросом,
Ўртоғининг ойтқонича бор экан.

Қиз:

Мен жебидим ҳавлингдаги тутингдон,
Ойнолойин сенинг қоро кўзингдан.
Жозғон қотлоримга жовоп бермасанг,
Қувдиромон Зобин деган журтингдон.

Йигит:

Бостирмодо бостирғоним қовишти,
Ука, сени кўрип ичим увишти.
Боқтимдон ойнолой, шу тўйго кеппан,
Кеткан ёрим бугун менман товишти.

Қиз:

Осмонго қарасам, ойнолор бошим,
Мени таштап кетар намарт жўлдошим.
Агар таштап кесса, намарт жўлдошим,
Қойтип борса, урор менинг кўз жошим.

Йигит:

Жоним, эки жўлдон бирдан ўтаман,
Ойоғим тойинсо, тоғин кетаман.
Агар менинг деганимга журсанг,
Бор-жўғимга сирғо совғо этаман.

(Ҳайитбой Туротов, 70 ёш.
Боғишамол қишлоғи).

Аллалар

Ойнолойин адига,
Суз апкесин кадига.
Кади бови узилсин,
Куяв бўлип сузилсин.
Алла, болом, алла-ё!

Ойнолойин увилсин,
Қирғо қороп жугурсин.
Қирда турғон қизлординг
Чачларини сувурсин.
Алла, болом, алла-ё!

(Гулсанам Усмонқулова, 67 ёш.
Жалойир қишлоғи).

Оғ жибактинг толоси
Болоғономдинг болоси.
Човип келип топғоним
Чавкар товдинг полоси,
Алла, болом, алла-ё!

Қоро қош қундузимсан,
Шоқло кўз жулдузимсан.
Энагананг ойнолсин,
Элга ойтор сўзимсан.
Алла, болом, алла-ё!

Бешикдаги боломди
Кўк каптарлар жўқлосин.
Каптарларни чўрчитмонг,
Жийрон боло уқлосин.
Алла, болом, алла-ё!

(Бувниса Жойноқова, 60 ёш.
Пишоғор қишлоғи).

Алла десам, бор бўғин, аллаё-алла,
Моғон номус-ор бўғин, аллаё-алла.
Катта бўғон чоғингдо, аллаё-алла,
Журтқо воподор бўғин, аллаё-алла.
Тонг саҳарда уйқим бизип, аллаё-алла,
Оқ сут бериб боғойин, аллаё-алла.
Қизмат қисанғ журт кўрип, аллаё-алла,
Бошинга зардан таж тоғойин, аллаё-алла.
Катта бўсанг, болом, аллаё-алла,
Журттинг қадрига жеткин, аллаё-алла.
Ҳаётингди отонгдой, аллаё-алла,
Мартликман питкин, аллаё-алла.

Алла ойттор энанг-а,
Сен уқлоғин, боломо.
Алла, болом, алла-ё!
Отонг жўлборс изидир,
Зулқумор амманг қизидир,
Алла, болом, алла-ё!
Жўлборс товдинг полвони,
Мерганнардинг овлоди.
Жўлборс бобонг, Улуғжон,
Бешкубининг кўргони.
Алла, болом, алла-ё!
Лологулдинг ғунчоси,
Очилоди эртаси.
Эртак ойтсом билмайсан,
Алла ойтсом уқлойсон
Алла, болом, алла-ё!
Уқло, болом, аллаё!
Қорчиғойим болоси,
Кўзимдинг оқ-қороси.
Журагимдинг ҳаваси,
Ўмиримдинг маваси.
Алла, болом, алла-ё!
Лочин бўлип учосон,

Булут бўлип кўчасан.
 Алла, болом, алла-ё!
 Қўлинг тўла танга-гу,
 Болом, кеткан янганг-гу?
 Аканг танга товар-о?
 Энанг кўнгни гўбор-о?
 Аканг энди янгангди
 Қочон олип келар-а?
 Алла, болом, алла-ё!
 Жоним, болом, алла-ё!

(Боғлон Болибек қизи, 75 ёш.
 Бешкуби қишлоғи).

Майда

Ў, мойдолор дедим, кўп дедим-эй,
 Ў, кўплогга меҳрим жўқ дедим-эй.
 Ў, кўшмосийдим бу кўплогга-эй,
 Ў, Қўжойи Қидир: «Қўш!» – деди-эй.

Ў, ўроб-ўроб босингнор-эй,
 Ў, ўролог тўлсин қизилго-эй¹.
 Ў, буроп-буроп босингнор-эй,
 Ў, бурумнор тўлсин қизилго-эй.

Ў, сенинг энанг бийадир-эй,
 Қуйруғи жерга тиядир-эй.
 Ў, ҳазиргининг қизлари-эй,
 Ў, сойлоплог эрга тиядир-эй.

Ў, қомчилор собим буромо-эй,
 Ў, Қуромодон қиз омо-эй.
 Ў, Қуромонинг қизлори-эй,
 Ў, чачлари уломо-эй.
 Мойдо-эй, мойдо, мойдогул-эй.

¹ Қизил – дон.

Ў, мойдолор қисанг нетасан-эй,
Ў, муротинго жетасан-эй.
Ў, қиё-қиё босингнор-эй,
Ў, қиёлор тўлсин қизилго-эй.
Мойдо-эй, мойдо, мойдо қил-эй.

Ў, қийғирлор жулар қиёда-эй,
Ў, душмоннор журсин пиёда-эй.
Ў, барча ҳайвон ичида-эй,
Ў, меҳнатинг сенинг зиёдо-эй.
Мойдо-эй, мойдо, мойдо қил-эй.

Ў, қизилинго қир тўлсин-эй,
Ў, собонинго сой тўлсин-эй.
Ў, собоннори соғондир-эй,
Ў, қизили эса моғондир-эй.
Мойдо-эй, мойдо, мойдо қил-эй.

(Тўйчибой Тўқсонбой ўғли,
95 ёш. Бешкуби қишлоғи).

Термалар

Жўғориго қоросом,
Соғоноқ тўло кўч келар.
Ўртосиго қоросом,
Бўз бия минган қиз келар.
Жовриннори-эй тоқтодой,
Эмчаклари поқтодой.
Эмайин десам, бўйим пас,
Олойин десам, пулим оз.

(Усмонқул Муҳиддин ўғли).

Адыр, адыр, адыр, сай,
Қөдрің қана қой кэссэ?

Алчаңнаған, бәйбічә,
Әбйірің қана бай кэссә?

(Мамаражаб Саидов).

Ўрозлининг¹ болоси
Ўнбешида бош бўлор,
Камбағал шўрлининг болоси
Жийирмабешида жаш бўлор.
Жашлиғининг белгиси –
Бели дайим бўш бўлор.
Белингди маккам був десанг,
Ўлўлганча² ғош бўлор.

(Турковбой Шералиев, Оғор қишлоғи).

Қирғовил қизилакан,
Қуйруғи узунакан.
Мизғо тойғонакан,
Қуйруғи синғанакан.
– Миз ака, миз ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Э, мен зўр бўсом,
Кунга эрип кетармидим.
– Кун ака, кун ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Ў, мен зўр бўсом,
Бетимди билит тўсормиди?
– Билит ака, билит ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– О, мен зўр бўсом,

¹ Ўрозли – бахтли.

² Ўлўлганча – ўла ўлгунча.

Жовинго ойнолиб кетармидим?
Жовин ака, жовин ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Э, мен зўр бўсом,
Жерларга сингиб кетармидим?
– Жер ака, жер ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Қўй! Мен зўр бўсом,
Ўтлар тешиб чиғормиди?
– Ўт ака, ўт ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– О, мен зўр бўсом,
Қўйлар жеп қўёрмиди?
– Қўй ака, қўй ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– О, мен зўр бўсом,
Бўри тортиб кетармиди?
– Бўри ака, бўри ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Э, мен зўр бўсом,
Ийтлар мени толормиди?
– Ийт ака, ийт ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Оҳ, мен зўр бўсом,
Одомго қизмат қилормидим?
Одом ака, одом ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– О, мен зўр бўсом,
Қумурсқо жемиш бўлормидим?
– Қумурсқо ака, қумурсқо ака,
Сен нимага минча зўрсон?
– Мен зўр бўмой, энанг зўрмо?
Отонгдинг олти ботмон,
Энангдинг жети ботмон
Жугини кўтараман...

(Турковбой Шералиев, Оғор қишлоғи).

Товдон қўён қочирдим ияги жўқ,
 Қизлар кўйлак кияди жияги жўқ.
 Жияги жўқ жайдан қўлим сосом,
 Эки каптар чўрчиди суяги жўқ.

(Турковбой Шералиев, Оғор қишлоғи).

Ў, калта жиб жетмас байлавга,
 Ў, камбоғол чиқмос жайлавга.

Узангибов деганим, узангибов,
 Отқо ияр жороштурғон узангибов.
 Узангисиз минганча жойдоқ минганинг жоқши,
 Жомон қотин оғончо бўйдоқ журганинг жоқши.
 Жомон қотин белгиси:
 Ғовдироқ қилор терини,
 Қолтонгбош қилор эрини.
 Жоқши қотин белгиси:
 Мулойим қилор терини,
 Мирзо қилор эрини.

(Тўйчибой Тўқсонбой ўғли,
 95 ёш. Бешкуби қишлоғи).

Рамазон кўшиғи

Жоромозон ойтип келдик эшигинизга,
Қўчқордой уллор берсин бешигинизга.
Жоромозон ойтқонминон тўёмизмо?
Бурунғининг адатини қўёмизмо?
Бой ойтоди қўтонимнон қўй бераман деп,
Байбичаси бўқчодон тўн бераман деп.
Бойдинг берган қўйининг қулоғи жўқ,
Байбичанинг тўнининг жияғи жўқ.
Бойдинг берган қўйи қўтонго қочип кетти,
Байбича берган тўн шомолго учип кетти.
Эшигингиз олди катта ўр бўсин,
Сизга кеган баланинг кўзи кўр бўсин.

(Мелибой Тўйчибой ўғли, 65 ёш.
Бешкуби қишлоғи).

Ривоятлар

Чим-чимғомо – қум-қумғо?

Бир кампир ўзавонда қўлини орқасига қип:

– Чим-чимдикига боройиммо? Қум-қумдикига? – деп кетажотқон экан. Унинг орқосидон экига чол келажотқон экан. Чоллор кампирдан: «Ўзингиздан-ўзингиз нима деп келажотипсиз?», – деп сўропти. Кампир мулойимғоно: «Ўзим, шундой», – деп қўйипти. Чоллор бу кампирда бир гап бор деп унга билдирмай орқасидан уйигача ирғашип борипти.

Уйга борғоннон кейин чоллар кампирдинг улиғо: «Энангдинг овқот жийишига қорочи», – депти. Ули энасининг овқот жийишига қоросо, энаси камгана овқотлонипти. Ули энасидан овқотти оқириғочо ичишини сўропти. Шундойом кампир овқоттинг ёримиғочо зўрғо ичипти. Қоросо касанинг ярмига қум солинғон экан. Шуйтип кампирдинг: «Қум-қумдикига боройиммо?» – дегани сабаби маълум бўпти.

Келин ҳар дайим кампирдинг овқотиғо қум сопперар экан. Оч қоғон кампир ноилож шу қишлоқдоғи қизиникига борор экан. Қизи овқотти жоқши қилор экан, энаси иштай минан бу овқоттон жер экан. Қойнот-қайинналаридан уёлғон қизи энасига: «Камроғ женг,

эна», – деп чимчилоп ўтирор экан. Экинчи сир шу экан. Шуғон кампир ҳар даим овқот жер маҳали: «Чим-чимдикига боройиммо, қум-қумдикига?» – деб ўзиминан ўзи кенгашар экан.

(Ўмирқол Ҳайдар қизи, Бешкуби қишлоғи).

Гўрўғли

Ўзбек халқи азалдан оғзаки ижод билан шуғулланган ва бу борада тенгсиз бадиий ёдгорликлар яратган. Шунинг учун мамлакатимизнинг турли чеккаларида айна бир асарнинг турли вариант ва версиялари учраб туради. Жумладан, «Гўрўғли» туркумига юздан ортиқ дoston кирган, улар юртимизнинг турли пучмоқларида ўзига хос вариантларда айтилган. Бунинг устига, дoston ривоят шаклида айтилган ҳолатлар ҳам учрайди.

Зомин тумани ҳудудидаги қишлоқларда «Гўрўғли»га дахлдор ривоят ва термалар қадимдан айтиб келинади. Қуйида улардан айрим намуналар берилади.

Гўрўғлининг энаси асли бўй қиз бўғон. Ў бир куни дойроғо сувғо борипти. Қоросо, дойродо чиройли бир қизил олмо оғиб келажотқон экан. Қиз уни ушлоп оп жепти. Асли бу олмони бир жукли оёл¹ жийман деп суқмон, ҳавасман қороп турғондо дойроғо тушип, оғиб кеткан экан. Қиз олмони жеп қўйғоннон кейин бўйидо бўп қопти. Орли қиз уёлғонидон ўлганим жоқши деп очиқ гўрга кирип кетипти. Ойкуни жетип шу гўрда бир боло тувипти. Қиз эса ўлип қопти.

Чақолоқти ҳар куни бир бия келип эмиздирип кетар экан. Жилқичи биясининг ҳар куни бир вақто жўқ боп қолишиғо ҳойрон бўп уни бир қарияга айтипти. Чол бияни кузатип боришни ургатипти. Жилқичи биянинг ҳар куни гўристонғо кеп бир болочони эмиздиришини биллипти. Жилқичи болонинг кимнигини билиш учун гўрдинг овзиго ошиқминон қувурчоқ қўйип қўйипти. Ошиқти осо, ул боло, қувурчоқти

¹ Жукли оёл – ҳомиладор аёл.

осо, қиз боло бўлоди деп ўйлопти. Эртаси кун кеп қоросо, ошиқ жўғиймиш. Унинг улбололиғини билип опти.

Жилқичи болони пойлопти. Куннардинг бирида у бияни эмаман деб чиққондо амаллап уштоп опти. Гўрда тувилғон бу болого Гўрули деб от қўйипти. Бу боло эр жетип, донғи дуняга кеткан полвон бўпти. Ундан боло бўмоғониям асли шуннон.

(Шарофат Тўйчибой қизи, Бешкуби қишлоғи).

Чамбилбелдан от қочирдим изи жўқ,
Гўрўғлининг ули тугул, қизи жўқ,
Учқур отмон кўнғни унинг ўтти тўқ,
Бололиқто ошиқ ўйноп бўлди шўқ,
Борсо, тиймай қойторийди уғон ўқ,
«Қойт!» – дийтурғон мервон¹ энаси жўқ.

Энаси сутин гўрда эмган эмасма?
Тун оқшоми жилдиз терган эмасма?
Паришталар отини қўйғон эмасма?
Энасини тоғоси сўйғон эмасма?
Қомчисини гулдан қиғон эмасма?
Учқур отти чилтан берган эмасма?
Гўрўғли зотидон қоғон эмасма?
Бу эналар Гўрули тувсо бўмосмо?

Осмондо ой эмасма?
Жигитлар март тоймосмо?
Энажаннор тувғондо
Гўрули от қўйсо бўмосмо?

Қўлди кескан олмосмо
Сиз-бизданам, дўслор-эй?
Гўрули от қомосмо
Ё ойтқоним бўмосмо?

¹ Мервон – меҳрибон.

Гўрули бир олмос-ғу,
Энди қойтип келмас-ғу.
Мен кўрганим жигитлар
Гўрулидой бўмос-ғу.

Март жигитлар ўлмас-ғу,
Марттан қилич ўтмас-ғу.
Намарт қилич олмос-ғу,
Март сўзидан қойтмос-ғу.

Март товдоғи жўлборс-ғу,
Намарт товдон ўтмас-ғу.
Мартти ийтам қоппос-ғу,
Гар қопсойом, ойтмос-ғу.

Март жўлидан қойтмос-ғу,
Намарт жўлдон қойтти-ғу,
Марттинг қиғон ишини
Намарт келиб ойтти-ғу.

Ой болом, ойдой болом

Тов бошидо бургут кўрдим, ойнолой,
Жомбошидо булут кўрдим, ойнолой.
Ой болом, ойдой болом, бургутим,
Синнорингтон¹ кўнгним тўлди, ойнолой.

Қорчиғойдой улинг бўсо, ойнолой,
Жорошиқли келин бўсо, ойнолой.
Ку-кулаган қўш каптардай, ойнолой,
Болоғоном тулпор минса, ойнолой.

Желкасига қушлар кўнсо, ойнолой,
Тулпорларим туёғидо ўти бор.
Полвон улим Чамбилбелдай журти бор,
Ойнолойин, ойнолойин, ойнолой.

¹ Син — қомат.

Гўрули авлодидон

Дил нозори бор-ғу ҳам дил зиёрот,
Гўрўғлибекнинг эли қўнғирот.
Қомоди-ғу уннос бир зуйрот¹,
Қоғон ул қирқбир чилтан зот.

Бордир, дўслор, Гўрулининг учкур оти,
Журибтигу ҳали қирқ бир зоти.
Ўткан² эна тувғон Гўрули оти,
Нечун эналар ҳазир тувмойди Гўрули зотин?

Ойттим Гўрулининг зотин,
Экав эди ундо қотин.
Ойтолмоймон улар отин,
Тун қоронғо, ойди чоқир.

Ой ўқшойди, қоро, кимга?
Кун ўхшойди бу аламга.
Жугуруп бордиқ у аламга,
Борип ойттим отомғо.

Уннос чиқтим саданга,
Қоронг, бўла, қодомғо.
Ой минон кун ўқшойди
Жунус, Мисқол парига.

Зўрға ўттим зўрдон-эй,
Одошмоппон гўрға-эй.
Минг тўбалар³ қилдим-эй,
Кўлдан қомиш ўрдим-эй.

Қомишкўли сой экан,
Сойдо бирав бор экан.

¹ Зуйрот – зурёд.

² Ўткан – зўр, етук.

³ Тўба – тавба.

«Бийер қайер?» – десам-а,
Парилар эли экан.

Учқур от кўлда экан,
Қомишкўл чўлда экан.
Кўрганим – Қамишкўлим
Кун тиймас жерда экан.

Тўбаликта кўл экан,
Жўли жидо ўр экан.
Ўл айрилиқ дардидан
Гўрули ўлган экан.

(Бувишой Боймирзаева,
Пишағар қишлоғи).

«Алпомиш»дан айтимлар

Барчиной сўзи:

Ой десам, ойдини жўқ,
Ойди билит тўстимикан?
Ёрдинг ҳич дараги жўқ,
Меннан умит уздимикан?

Оқ жилон, оппоқ жилон,
Ойдингдо жотқонинг қоно?
Келишка вада берип,
Тошқо тош отқонинг қоно?

Қойроғочтинг соясимон,
Сояда куш уясиман.
Олпомишим, кемасанг,
Қойроғочтинг поясимон.

Дийирмондинг тошлори
Кўзжошимо ойнолоди.
Олпомиштинг жўлиго
Эки кўзим байланади.

Чачларим чилбир-чилбир,
Чилбирин жозмосом бўмос.
Олпомишим бўйниго-ё
Ўзимди осмосом бўмос.

Саломнома

Аввал боштон ойтойин
Саламномо, ёр-ёр.
Қиз болони тувғоннор
Изаттадир, ёр-ёр.
Ул болони тувғоннор
Қизматтадир, ёр-ёр.

Ҳасан минан Ҳусандай
Улинг бўсин, ёр-ёр.
Патма минан Заврадай
Қизинг бўсин, ёр-ёр.
Пайғамбардинг боқтидой
Боқтинг бўсин, ёр-ёр.
Шоҳ Аҳматтинг тоқтидой
Тоқтинг бўсин, ёр-ёр.

Жетита ул, бешта қиз
Берсин қудойим сизга.
Энасининг эркаси –
Сулув қизим, қўш кепсиз.

(Хайрихон)

Ёр-ёр айтсанг, бери кел,
Ойтишойиқ, ёр-ёр.
Ҳалганчакта тортишип
Учишойиқ, ёр-ёр.

Қоро товдинг бовридон
Кўч келади, ёр-ёр.

Қоро жўрғо кўшилип
Бўш келади, ёр-ёр.

Қориндоштон ойрилгон
Жомон экан, ёр-ёр.
Қоро кўздан мўлтиллап
Жош келади, ёр-ёр.

Отқо урғум келади
Темир сувлиқ, ёр-ёр.
Сен могон ҳеч қимоғин
Шумлиқ, қувлиқ, ёр-ёр.

(Тўти Райимбекова)

Товдо қулун кишдайди-ё
От бўлдим деп, ёр-ёр.
Уйда опчом жилойди-ё
Жот бўлдим деп, ёр-ёр.

Жиломо, қиз, жиломо-ё, узотомиз, ёр-ёр.
Катман олип жўлларди-ё тузатамиз, ёр-ёр.
Жиломоғон қизларди-ё жилотомиз, ёр-ёр.
Ўқлов минон битта солип сулотомиз, ёр-ёр.

(Ҳайитгул Абдуназар қизи).

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан-о,
Келин жонон, ёр-ёр.
Шу келинди оғондо-ё
Бормо ормон, ёр-ёр.

Ул болони боққонго-ё
Қонту асал, ёр-ёр.
Шу келинди оғоннор-о
Бўмос касал, ёр-ёр.

Қобот-қобот қолломо
Қотлоноди, ёр-ёр.
Қизди олип женгалар
Отлоноди, ёр-ёр.

Қизди олип женгалари
Туро турсин, ёр-ёр.
Оқ сут берган энаси
Ирози бўсин, ёр-ёр.
Ирози бўгон отоси
Қози бўсин, ёр-ёр.

Хай-хай ўлан, жон ўлан-о,
Чай қутингиз, ёр-ёр.
Қоно, келин куявга
Бор қутингиз, ёр-ёр?
Хай-хай ўлан, жон ўлан-о,
Узик-узик, ёр-ёр.
Қоно куяв-келинга
Олтин жузук, ёр-ёр?

(Бувниса Бўтаева).

Келин, келин, келингиз,
Кўримнигин берингиз.
Оло-було демангиз,
Отини ойтип берингиз.

Тўло тобоқ ош берди деп
Тўнқилломо, келинчак.
Сило тобоқ ош берди деп
Силкилама, келинчак.
Ўзинг жотип куявингди
Турткилама, келинчак.

Биздинг томдинг орқосидо
Бир пол пиёз, ёр-ёр.
Бир пол пиёз ичида
Тажиқўроз, ёр-ёр.

Тажиқўроз патлари
Тором-тором, ёр-ёр.
Келин ойим қошлори
Мисли қолом, ёр-ёр.

Мисли қолом мис бўсин,
Собон бўсин, ёр-ёр.
Узоқо тушкан сингним
Омон бўсин, ёр-ёр.

Такчадаги қотиқти
Ким тўғибти, ёр-ёр.
Кетатурғон қизимди
Ким сўғипти, ёр-ёр.

Тептим, сондиқ очилди,
Тўрға бодом чачилди.
Бу бодомди терганча
Қонотлорим қойрилди.

Қонот беринг учойиқ,
Оқсойлорғо тушайиқ.
Оқсойлординг оқ тоши,
Чечамдинг қолом қоши.

Чечамсиз-а, чечамсиз,
Кўйлак пичар билмайсиз.
Жети ийна синдирип
Ҳалиям одом бўмойсиз.

Шилдир-шилдир шибоққо,
Сирғом тушти, ёр-ёр.
Синомогон жигитка
Сингним тушти, ёр-ёр.

Сингним тушкан жерларга
Ой бўлойин, ёр-ёр.
Сингним қомир ийласа,
Мой бўлойин, ёр-ёр.

(Холбуви Аҳмедова).

ОТДА ҚИСМАТ БОР

Одамларга қўйилган отлар ҳам миллий тил бойлигининг ажралмас қисмидир. Ўзбек тили турли даврларда юзага келган хилма-хил исмларга жуда бой бўлиб, улар ҳам халқимизнинг маънавий ва маданий қадриятларидан. Бу номларда миллат босиб ўтган мураккаб тарихий йўл, омманинг орзу-умидлари, армонлари, фалсафий, диний, ахлоқий, тарбиявий, эстетик қарашлари, эътиқодлари, расм-русум ва инончлари ўз ифодасини топган. Шу сабабли она тилимизда қўлланилган отлар, тахаллуслар, кумов (лақаб)ларни тўплаш ва илмий тадқиқ этиш нафақат тилшунослик, балки тарих, этнография ва маданиятшунослик учун ҳам қимматлидир.

Глобаллашув даврига келиб аста-секин унутилиб, тарихга айланиб бораётган тоза ўзбек исмларини имкон қадар тезроқ тўплаш, уларни тасниф қилиш, юзага келиш сабабларини изоҳлаб махсус луғат тузиш ўзбек тилшунослари олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда болаларга от қўйиш жараёни шиддат билан миллий илдизлардан узоқлашиш босқичини кечирмоқда. Ота-оналар руҳиятида миллий ғурур туйғуси теран ўрнашмагани учун кўпинча урпоқларига жарангдор, аммо бизга бегона исмларни беришга ружу қўйишган. Шу сабабли кўпинча маъноси нимани англатишини ўйламаган ҳолда болаларга замзамали отларни қўйиш кенг ёйилган. Болаларимизнинг ўндан тўққизи **Фарангиз, Жамшид, Сабрина, Тахмина, Сетора** каби ўзбекча бўлмаган исмлар билан аталмоқда. Араб ва форс отларининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши миллатдаги ўзлик туйғусини сусайтиради. Шоир айтмоқчи: «Ном номусга эгадир». Номуси, яъни ўз оти ўз тилида бўлмаган кишидан нима кутиш мумкин?

Кўринадики, миллий тилнинг бошқа луғавий бойликлари сингари одам отлари ҳам алоҳида ғамхўрликка, эътиборга муҳтождир. Бу фикр зоминликларга ҳам тўла тегишли. Ушбу ҳудудда ҳам баъзи ҳолларда чақалоққа от қўйишга етарли эътибор бермаслик ёки жарангдор ва чиройли отлар ортидан қувиш натижасида элатнинг соф тарихий-анъанавий исмларини унутиш жараёни кетмоқда. Шу боис болалар исми жуғрофияси тобора торайиб, ўзига хослигини йўқотиб бормоқда. Тўғри, одам ўзи яшаётган давр, муҳит, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий шароит таъсиридан четда бўлолмайди. Бу ҳол болаларга от қўйиш кечимида ҳам муайян даражада намоён бўлади. Лекин миллатнинг боласи минглаб йиллар давомида ўз ти-

лидаги сўзлар билан аталиб келган ва ҳозир ҳам бу анъана давом этиши керак. Шундай қилинмаса, одам ўз асл томиридан узоқлашиб бораверади. Бора-бора ўз ўтмиши билан қизиқмайдиган ҳолатга келади.

Қадимги туркийлар ботирлик, жасурлик, ўктамлик, ор сингари маънавий қадриятлар ҳамда чақалоқнинг умри, унинг соғлиғи, умрзоқлиги билан боғлиқ тилагу тасаввурларни киши отига айлантдиришган. Ўтмишда Зомин қишлоқларида яшаган аҳоли ўз болаларига от қўйишга жуда жиддий муносабатда бўлган. Бу ҳолни болага ёш ота-она эмас, балки шу уруғнинг энг ҳурматли ўтағаси от қўйишга ҳақли бўлганидан ҳам билиш мумкин.

Барча туркийлар каби зоминликлар ҳам азал-азалдан сўз ташиган маънога жиддий муносабатда бўлганлар ва шунчаки жарангдор бўлгани учунгина исм қўймаганлар. Элга таниқли, кўпчиликнинг ҳурматини қозонган киши отлари ҳавас билан янги туғилган болаларга қўйилган. Айрим болалар ўз отлари билан туғилишига ҳам жиддий эътибор қилинган ва ҳеч қачон қисмат ишорасига қарши бормай, уларни ўз табиий отлари билан атаганлар. Шунинг натижасида **Бўри, Ўрол, Парда, Нор, Нортожи, Хўроз** сингари бир қатор отлар эгаси билан бирга туғилган.

Зоминликлар, имкон қадар, ўз болаларига қариндош-уруғларда бор отни қўймасликка ҳаракат қилишади. Бунинг учун бола туғилган кундан бошлаб барча қариндошларнинг отлари эслаб чиқилган. Мабодо яқин қариндошлардан бирининг оти болага қўйиб қўйилса, анчагина кўнгилхираликка сабаб бўлган. Номни олиш гўё ўша ном эгасининг тирикликдаги ўрнини, яъни жонни олишга даъводек тушунилган. Бундай ҳолларда кўпинча болага иккинчи бор от қўйилган. Бугун ғалати туюладиган бу одатда ўзига яраша мантиқ бор. Чунки яқин қариндошлар ичида бир хил отнинг кўпайиб кетиши баъзан кутилмаган англашилмовчиликларни келтириб чиқариши мумкин.

Киши отларининг маъноси ва қўйилиш сабабига эмас, балки унинг жарангдорлигига эътибор берилаётган ҳозирги ёндашув узоқ замонлардан буён қўйилиб келган отлардан юз ўгириш, номларни «чиройли» ва «хунук» ёки «янгича» ва «эскича» тарзида гуруҳларга ажратишга олиб келди. Ҳолбуки, бугун жуда ғалати ва тушунарсиз туюлган «хунук» ва «эскича» отлар чуқур сабаблар туфайли узоқ ўйлаб қўйилгани аниқ. Чунончи, ўтбошида туғилган болалар турли сабаблар билан нобуд бўлаверса, кейин туғилганларга **Турсун, Турсунбай, Бэктурсун, Турсунқул, Турсунай, Турсунмырат, Турды,**

Турдыбэк, Турдыкул, Турдыбай, Турдымырат, Турдыгүл, Турат, Турдыай; Тоқта, Тоқтабай, Тоқтабэк, Тоқтамырат, Тоқтамыш, Тоқтакул, Тоқтагүл, Тоқтаай, Тоқтасын, Тоқтақал, Өмірзақ, Өмірбэк, Өмірбай, Өміркул сингари отлар қўйилган. Бу юртда ота-она қариган чоғида бола туғилиб қолгудай бўлса ҳам қўйиладиган алоҳида исмлар гулдастаси мавжуд.

Жора, Жорабэк, Жорабай, Жоракул, Эшбай, Эшбэк, Эшкул, Эшмырза, Эшмырат, Эшқабыл, Іргеш сингари отлар дунёга келган ўғил чақалоқнинг ё отага, ё ўзидан олдин туғилганларга шерик, йўлдош бўлиб юриши тилаб қўйилади. Оилада узоқ вақт бола туғилмаса ёки ўғил кўришга орзумандликдан сўнг фарзанд дунёга келса, унга **Тіләв, Тіләвмырат, Тіләвқабыл, Тәңіркул, Тәңірбәрді, Көбәй, Тіркөв, Тіркөш** каби отлар қўйилади. Бундай ҳолларда ҳатто, ўғил болаларда «**іргешчөч**» – кокил ҳам қолдирилади.

Зоминликларда кетма-кет қиз туғилавериb, ўғил кўрилмаса, қизларга **Улбосын, Ултув, Улбазар, Улман, Улжан** дея махсус отлар қўйилган. Тақдирни чалғитиш мақсадида қизлар кетма-кет туғилганда уларнинг навбатдагисига **Жаңныш, Жаңнышай** тарзидаги отлар қўйилган. Ўтбошидаги тўнғич ўғилга **Кәттәбэк, Марқа, Улуқ, Улуғбэк** шаклидаги номлар қўйилган. Кенжатойларга эса **Кәнжә, Кәнжәбэк, Кәнжәбай, Кәнжәгүл** исмлари қўйилган.

Зоминликлар болага от қўйишда чақалоқлар жисмининг ҳолатига алоҳида эътибор беришган. Бу ҳол уларга қўйиладиган отларда ҳам намоён бўлган. Чунончи, агар боланинг танасида ортиғи бўлса, **Артық, Артықбай, Артығай, Артықбувыш**; агар қандайдир мучаси одатдагидан ортиқча бўлса, **Қошақ, Қошбай, Алтыбай**, агар танасидаги қайсидир мучалар бир-бирига ёпишиб ёки кераксиз равишда ажралиб қолган бўлса, **Қудрәт, Қудрәтбай, Қудрәтай, Қудрәтбэк**, вужудининг бирор жойида қизил доғ бўлса, **Нар, Наргүл, Нарай, Нарбай, Нәрбэк, Нәртәжі, Анар, Анаргүл, Анарбай, Анаркул, Анарай**; борди-ю боланинг баданидаги доғ қизилдан бошқа рангда бўлса, **Нышан, Нышанай, Нышангүл, Нышанбай** деган отлар қўйилган.

Болага от қўйишда унинг қандай ҳолатда туғилгани ҳам аҳамиятга эга бўлган. Жумладан, она қорнидаги пардаси билан дунёга келган болалар **Пәрдә, Пәрдәбай, Пәрдәай, Пәрдәгүл, Пәрдәқал**; каттароқ хол билан туғилган болалар **Қалдар, Қалдарбай, Қалдарбэк, Қалдарай, Қаллы, Қаллыбай, Қаллыгүл, Қаллыбэк, Қалбэк**; эши билан дунёга келган чақалоқлар **Эшпай, Эшпэк, Эшкул**; тиши би-

лан туғилганлар **Бөрі, Бөрібэк, Бөрігүл**; туғилиш пайтида қичқириб юборган болалар **Қораз, Қоразгүл**, кўзи юмуқ туғилган болалар **Ачіл, Ачілай, Ачілбай, Ачілді**; бирор жойида тиртиғи билан туғилган чақалоқ **Бэркін, Біркіш** тарзида номланганлар.

Фарзандининг чиниққан, бақувват бўлишини орзу қилган отоналар болага тош, темир, пўлат каби қаттиқ маъданлар отини қўйишган: **Тəшмəт, Тəштəмир, Тəмір, Тəмірбай, Тəмірқал, Бəктəмір, Байтəмір, Ташполат, Ташбай, Тəшбэк, Ташназар, Таштан, Ташқул, Тəшбүвi, Бэкполат, Бəктəш** каби.

Чорвачилик қадимдан зоминликлар шуғулланадиган асосий хўжалик соҳаси бўлиб келган. Шунинг учун мазкур этник қатлам шевасида энг тараққий этган сўзлар гуруҳи жонлиқларга доир лексемалардир. Шунинг таъсири бўлса керакки, Зоминда киши исмлари тизими тараққиётида ҳам чорвачилик лексикаси муҳим ўрин эгаллаган. Чунончи, «кўзи», «кўчқор» каби умумий ва хусусий тур маъноларини англатувчи лексемалар ёрдамида **Байқозы, Қозы, Қозыбай, Қозыбэк, Қозыгүл, Қочқар, Қочқарбай, Қочқарбэк** исмлари ясалган бўлса, «тойлоқ», «бўта» лексемалари ёрдамида **Тайлақ, Тайлақбай, Нартайлақ, Нартай, Бота, Боташ, Ботабай, Байбота, Бэгбота, Нарбота** исмлари ясалган. Шунингдек, йилқининг турлари ва ёшига таянган ҳолда **Жылқы, Жылқыбай, Сəмən, Жйран, Төлən, Дөнən** сингари отлар қўйилган. Зоминликлар фарзандларига от қўйишда парранда номларидан ҳам фойдаланишган. Чунончи, **Қораз, Нарқораз, Суқсур, Бэрчін** каби отлар шу ҳолат натижасидир.

Чорвачилик лексемалари аффиксация, композиция, семантик усуллар ёрдамида киши исмларига айланиб, атоқли отлар сатҳига ўтишида аҳолининг маънавий, руҳий, ижтимоий ўзига хосликлари ҳамда турмуш тарзи каби қатор экстралингвистик факторлар катта ўрин тутган. Таъкидланганидек, ўзбек халқининг барча этник қатламларида бўлганидек, зоминликларда ҳам узоқ замондан буён туғилган болага исм қўйишда маълум мақсад кўзда тутилган.

Болага от қўйишда дастлабки даврларда тотем ва магик йўналиш бирламчи аҳамият касб этган. Қадимда туркий халқлар баъзи йиртқич ҳайвонлар ҳақида турли тотем тасаввурларга эга эди. Бўрига бўлган алоҳида муносабат ана шу тасаввур билан боғлиқ. Афсоналарда турк уруғларининг келиб чиқишини бўрига боғлаш уларда бўрига бўлган улкан инончни келтириб чиқарган. Бўрига бўлган инончнинг бола туғилиши, унинг ҳаётини сақлаб қолишга

боғлиқ кўринишлари Зомин аёлларининг кекса авлодида бўрининг териси, суяги, тирноқлари ва жунидан тумор қилдириб тақиб юриш, бола туғилишини осонлаштириш учун ёш онанинг ёстиғи остига бўрининг бирор нарсасини қўйиш ҳолатларида ҳозиргача ҳам кўринади. Бундан сал олдин ҳам Зоминнинг тоғ қишлоқларида янги туғилган бола бўрининг жағ суяги орасидан ўтказиб олинган, чақалоқ бор уйда бўри суяги сақланган, болани бўри терисига ўраб қўйиш уни инс-жинслардан асрайди деб ҳисобланган. Шу боис ўғил болаларга **Бері, Берібай, Байбөрі**, қизалоқларга эса **Бөріташ, Бөріғұл, Бөріқал** деб от қўйганлар.

Турли йиртқич ва уй жонлиқларига эътиқод туфайли Зоминда яшайдиган элатларда **Арслан, Арсланбэк, Шэр, Шэрқул, Шэрбота, Шэрқозы, Шэран, Шэрбэк, Жолбарс** каби исмлар кенг тарқалганди. Шунингдек, **Бўргўт, Қундуз, Лачын, Суқсур** лексемалари билан келувчи исмлар ҳам шу хилдаги тасаввурлар билан боғлиқ. Зоминда қизларга қўйиладиган **Бөрчин** (тарихий шакли Бурчин), **Бөрчинай, Айбөрчин, Гўлбөрчин, Суқсур, Суқсурай** номлари ҳам маълум даражада худди шундай тасаввурлар билан боғлиқ.

*Чэчәннәр эплэйді гәптің эбіні,
Шул заманда алтмыш нарды чөгіріп,
Артабэрді Бөрчин сулув сәбіні.*

(«Алпомиш»дан)

*Мэні білсәң, Қонғират элдың төрәсі,
Көкқамыш көлідән суқсур учырдым,
Суқсурды изләгән Лачын боламан.*

(«Алпомиш»дан)

Тоғу адирлар ўлкаси бўлган Зомин ва унинг ранг-баранг чечаклари ўзга юртдагиларнигина эмас, ўз аҳолисини ҳам мафтун этиб келган. Шундан келиб чиқиб, ўлкада **Чэчэк, Айчэчэк, Лала, Гўлқыз, Гулайым, Қызларғұл, Бөргэк, Жақшығұл, Ботакөз** сингари исмлар қизларга кўп қўйилади.

Халқнинг излагани ҳамиша яхшилик бўлганидан Ой ва Қуёш тимсолида ёруғлик, эзгулик кўринади. Шунга қиёсан **Айсара, Айлар, Айсулув, Айымқал, Балқынай, Тўлғанай, Қўнсўлўв, Қўнтувмыш** исмлари қўйилса, **Жақшыбай, Жақшылық** исмларида яхшилик орзуси мужассамлашгандир. **Жолчы, Жолмырза, Жолдаш, Жол-**

дашбай, Жолдашбэк исмларида йўлда туғилганликка ишора билан бирга, «яқинларига йўлдош бўлиб юрсин» деган ният ҳамда ҳамиша йўли очик бўлишини орзулаш ҳам акс этган.

Оила аъзоларидан кимдир узоқроққа кетган бўлса-ю, оилада фарзанд туғилса, ўша кишининг эсон-омон келишини, айти пайтда туғилган боланинг ҳам омонлигини тилаб **Аман, Аманбай, Аманкэлди, Эсэн, Эсәмбай, Азат** каби отлар қўйилади. Оилада аввалги болаларнинг кўп ўлганидан зада бўлган ота-она энди бундай бўлмасин, болаларимиз ўниб-ўсиб кетсин орзусида **Өскән, Өскәнай, Өскәнбай, Өлмәс, Өлмәсай** йўсинидаги исмлардан бирортасини қўйишган. Нафосат, нозиклик ва гўзаликка ташна элат аҳли ўз қизларига **Жібәк, Жібәгай, Бақмал, Нәзік, Маржан** каби отларни қўйганидек, болаларнинг келгуси ҳаёти ширин бўлишини орзу қилиб, қизларга **Әсәл, Балбувыш, Шірін** деган отлар ҳам берганлар.

Зоминликлар орасида фарзандларини «бек»ка қиёслаш, нисбат бериш асосида пайдо бўлган **Бэкбай, Бэкқул, Бәйбэк, Бэкбала, Балабэк** исмлари ҳам кўп учрайди. Табиийки, ҳар бир жойга ўша жойнинг ўзигагина тегишли жиҳатлар киши отлари орасида ҳам мавжуд. Зомин ҳудудида олдинлари одам отига **-хон, -жон** эркалатувчи қўшимчасини қўшиш одати умуман бўлмаган. Бу ерда ўғил бола исмига **-бой, -бек, қул**; қиз бола исмига **-ой, -гүл** қўшимчалари қўшилган. Аксар ҳолда бу қўшимчалар исмларни бир-биридан фарқлаш вазифасини ҳам ўтаган. **Балбэк, Балықул, Балбувиш, Балқан, Балқанай, Толғанай** исмларида маънавий тотлилик орзулари мужассамлашган.

Айдын, Айдынай исмлари эса чақалоқнинг ойдин тунда туғилганини англатишдан ташқари, ота-она ва боланинг яхши кунлари кўп, ҳаёт йўли ёруғ, ойдин бўлишини ишташ мазмунларини ҳам ташийдиган. Маълумки, қиз бола – сулувлик тимсоли. Шу боис фарзанднинг чиройли бўлишини орзу қилиб, зоминликлар уларга **Чырай, Айчырай, Гүлчырай, Сулув, Сулувай, Айсулув** исмларини қўйишган.

Туркий тиллар тарихига қизиққан одам «**Өраз**» (Ўроз) сўзининг бахт, омад маънолари борлигини билади. Худди шу маънода туркий халқларнинг кўпчилигида «**Өразлының баласы омбәшідә баш болар, Кәмбәғалдың баласы жийіrmә бәшідә жәш болар**» мақоли ёки унинг маънодоши ишлатилади. Бирорта ота-она йўқки, ўз фарзандига омад, бахт тиламаса. Худди шу яхши ният ила Зоминда

яшаган элат фарзандларига **Ораз, Оразбай, Оразбақ, Оразалы, Оразкул, Оразай, Оразбек, Оразгул** каби исмларни қўйганлар.

Мумтоз ўзбек адабий тилида каттароқ хол «**мең**» деб юритилган. Ҳазрат Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзган эди: «Ва ҳусн таърифидида улуғроқ холғаким турклар менг от қўюптирлар, алар (форслар – изоҳ бизники) от қўймайдурлар. Турк таърифни бу навъ адо қилибдурким,

Байт:

*Анингким, ол энгинда мең яратти,
Бўйи бирла сочини тең яратти».¹*

Зоминда олдинлар айнаи шу муносабат билан қўйилган **Мэңні, Мэңнібай, Мэңніғул, Мэңніай, Мэңнар** исмлари кўп бўлган. Шунингдек, туғилиш чоғида қандайдир бир сабаб билан чириллаб йиғлаб қолган ва йиғидан узоқ вақт тўхтамаган ёки уйқусида чўчидиган болакайларга **Мэлібай, Мэлі, Мэлікул, Мэліш, Мэліқозы, Мэліқал** каби исмлар қўйилган.

Маълумки, чорвачи туркийлар серўт жой иштиёқида яйловдан-яйловга кўчиб юришган. Бу элибойлик зоминликларга ҳам хослиги айтиб ўтилди. Шунинг учун бу элатда болаларга кўчиш билан боғлиқ **Көчэр, Көчэрбай, Көчім** исмлари ҳам қўйилган. Урпоқларнинг узоқ яшаши, бола-чақаси кўп ота ва бобо бўлиб юришини ният қилиб, ўғил болаларга **Ата, Атакул, Атабэк, Атабай, Бава, Бавакул, Бавабэк** сингари отлар қўйганлар. Баъзан она ўз отасиникига борган пайтда бола туғилса ҳам бундай исмлар қўйилган. Фарзанд кутаётган аёл она юртига борганда бола дунёга келса, яъни фарзанд тоға юртида туғилса, унга **Тағай, Тағайбэк** ёки **Жійәнбай** исми берилган.

Айрим исмлар бола туғилганда отанинг ёши нечада бўлганини ҳам айтиб туради. Агар ота кексайиб, хусусан, олтмишдан ошгач фарзанд кўрса, болага **Алтмыш, Алтмышбай, Жэтмишбай, Сәксәмбай, Тоқсамбай, Жўзбай** каби исмлар қўйилади. Лекин зоминликлар бу одатни қиз болаларга татбиқан ишлатмаганлар. Қизларнинг исмлари назокатлироқ бўлиши кераклиги ўша вақтларда ҳам ҳисобга олинган.

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. 15 жилдлик. 14-жилд. – Тошкент, 1967. – Б.112.

Тойчы, Тойчыбай исмлари тўй пайтида туғилган болаларга «яхши кунда пайдо бўлди, илоҳим, боши тўйдан чиқмасин» деган ниятда қўйилса, **Челі, Ташкэмбай** исмлари чақалоқнинг туғилган жойини аңлатган. **Өмірзақ, Өмірбай, Өмірқул** сингари отлар боланинг узоқ умр кўришини тилаб қўйилади. **Басым** деган от фарзанднинг оғир-босиқ, мулоҳазали бўлишини орзулаб қўйилади. Айти пайтда, бу исм юртда кечаётган нотинчлик, уруш сингари ёмонликлар босилсин деган мақсадни ҳам ифодалайди. **Қазақбай** исми эркин, озод маъноларини ташийди. **Лала** исми кўнгли гулдек тоза, ўзи лола каби нафис бўлишини ният қилиб қўйилади.

Ўміт исмида ота-онанинг яхши орзу-умидлари мужассам бўлганидек, **Элдар, Элбай, Элбэк** каби отларда болага ҳамиша эл билан бирга бўлиш, унга хизмат қилиш, элдан ажралмасликни тилаш акс этган. Халқ бекорга: «**Атаң баласи бома, адам баласи бол**», – демайди.

Фарзанд ҳамиша оила қувончи, хусусан, ўғил бола сулола давомчисидир. Айтиқса, узоқроқ вақт кутдириб туғилган ўғил боланинг оилага олиб келган қувончи чексиздир. Дунёга келиши билан яқинларини суюнтирган фарзандларга **Қуван, Қувандық, Сўйўн, Сўйўнбай, Сўйўндік** сингари номлар қўйилган. Таъкидлаш лозимки, ҳозир зоминликлар орасида ҳам **Шухрат, Улуғбек, Алишер, Баҳодир, Бахтиёр, Илҳом, Икром, Ойбек, Анвар, Олим, Ўткир, Тўлқин, Учқун, Фарҳод, Фахриддин, Бурҳон, Акрам, Акмал, Дилором, Дилфуза, Феруза, Малика, Моҳим, Гулчеҳра, Жамила, Раъно, Хуршид, Жамшид** сингари исмлар кўпайиб бормоқда. Бошқача айтганда, тараққиёт тезлашгани, халқнинг маданий савияси юксалгани сари мамлакатимизнинг турли минтақалари ҳаёти ва тилидаги каби умумий жиҳатлар кўпаяётгандек, кишига от қўйиш кечимида ҳам глобаллашув жараёни бормоқда.

Юқоридагилардан кўринадик, Зомин тумани аҳолиси учун киши отларининг аниқ маъно ва сабабга эга бўлиши хос экан. Бу ҳолат фақат зоминликларагина хос бўлмай, балки муайян босқичда, умуман, ўзбек халқи ва унинг тилига тегишли хусусият бўлган. Кишиларни аниқ маъно билдирувчи отлар билан аташ туркий халқлар тарихида қадимдан бўлган. Жумладан, Ўғизхон ўз болаларига **Кўн, Ай, Көк, Тэңіз** деб ном қўйган.¹ Машҳур турк ҳукмдори Афросиёбнинг

¹ Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк – Тошкент: Чўлпон, 1992.

асл оти **Алп Эртунга** бўлиб, у ҳам аниқ маънони англатган. Унинг қизи эса сулув маъносини ифодалайдиган **Қатун** сўзи билан аталган.¹

Аниқ маънони ифодаловчи номлар халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳам жуда мўл. Шу ўринда Алпомиш, Кунтуғмиш, Қалдирғоч, Гўрўғли, Ёдгор номларини эслашнинг ўзи кифоя. Бинобарин, Алпомиш (Алп эмиш) алппик, кучлиликини англатса, Қалдирғоч хабар етказувчидир. Асардан келтирилган қуйидаги парча ҳам бу тимсолнинг шундай хусусиятини англатади: «Қалдирғочойим акасига қараб бир сўз айтиб турган экан:

*Ака, сенга айтадиган арзим бор,
Талаш бўпти бийнинг қизи зулфакдор.
Савашли кун тортилади парли ёй,
Мўмин қулни бандам десин бир худой.
Фамли одам тортар экан оҳу вой,
Кечасини ёруғ қилар тўлган ой,
Кашалда талашда қопти Барчиной»².*

«Алпомиш» достонида бош қаҳрамоннинг ўғли Ёдгорнинг номи ҳам аниқ маънога эга, отаси ўлганда онанинг бўйида қолгани учун қўйилгани ифодасини топган: «Бу сўзни эшитиб Ёдгорнинг кўнгли бузулиб, бу сўзни айтиб турган экан:

*Тоғу тошнинг бошин чалган туман-а,
Мендай сағир – шўрға охир замон-а,
Бек отам Кашалга кетган вақтида
Энамнинг бўйида қопман гумона.
Сен ҳам мени унутдингми, бобожон?
Баҳорда очилган боғнинг гулиман,
Мен ҳам бир-бировнинг жону дилиман,
Сен ҳам мени унутдингми, бобожон?
Кашал кетган Алпомишнинг улиман»³.*

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1960. – Б.449, 493, 494.

² Алпомиш. I-том. – Тошкент. Ўзбекистон, 1997. – Б.67.

³ Алпомиш. II том. – Тошкент. Ўзбекистон, 1997. – Б.163.

Зоминликларда ҳам бу хил исмлар худди шу каби асосларга су-
яниб қўйилади.

Хулоса сифатида айтиш лозимки, қадимда зоминликлар болага
тасодифан, бирор маъно ташимайдиган от қўйишмаган. Ҳар бир бо-
ланинг исми бирор тарих, ният, ҳолат, вазият, мантиқдан келиб чиқиб
танланган.

ҚОН ЮТГАНДА – ҚАРИНДОШ

Зоминликлар орасида «**Май жутқанда жат жақшы, қан жутқанда қарындаш**» мақоли кенг тарқалган бўлиб, у катта ахлоқий ва тарбиявий маънога эга. Қавм-қариндошга яхши муносабат – ислом динининг ҳам асосий талабларидан бири. Шунинг учун зоминликлар фарзандларини, имкон қадар қавм-қариндошга яқинлик асосида тарбиялашга интилишади. Табиийки, бу ҳолат қариндошлик даражасига алоҳида эътибор берилишини талаб этади. Қариндошликни ифодаловчи адабий тилда йўқ анчагина атамаларнинг зоминликлар нутқида борлиги ўлкада қон-қариндошликка қандай эътибор берилганини намоён этади.

Туркий тиллар тизимида қавм-қариндошлик атамалари жуда мўл бўлиб, ҳозир ҳам жуда кўп тилларда уларнинг аксарияти бир хил шаклда, бир хил маънода қўланилади.¹ Айти вақтда туркий, тиллар орасида бу атамаларни қўллашда айрим тафовутлар ҳам борлиги табиий ҳолдир. Бундай фарқ нафақат туркий тиллар ўртасида, балки маълум бир миллий тил доирасида, яъни адабий тил билан халқ тили, ҳатто муайян шевалар доирасида бўлиши ҳам мумкин.

Қипчоқ лаҳжасига кирувчи шевалардаги қавм-қариндошлик атамалари, умуман олганда, ўзбек адабий тилидаги номланишларга мос келгани ҳолда, баъзи ҳолларда адабий тилдагидан жиддий фарқланади ҳам. Баъзи атамалар қарлуқ-чигил ва ўғиз лаҳжаларидаги номланишидан ҳам фарқланади.

Диққатга сазовор томони, қипчоқ лаҳжасидаги айрим хусусиятлар унинг бугунги ўзбек адабий тилидан кўра бошқа туркий тилларга яқинлигини кўрсатади. Чунки қипчоқ лаҳжаси шеваларида ўзбек адабий тилидагидан фарқли тарзда аталадиган қариндошлик атамалари кўпгина туркий тилларда айнан ушбу лаҳжадагидек қўлланади. Бу ҳол тилда умумтуркий илдизлар нечоғлиқ теран эканини билдиради.

Зомин гуруҳ шеваларига назар ташланса, юқоридаги каби ҳолатни кўриш мумкин. Яъни туманда айрим қариндошлик атамала-

¹ Покровская А.А. Термини родства в тюркских языках. Сб. «Историческое лексикон тюркских языков» Москва, 1961; Исмаилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. -Т., 1966; Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари//Ўзбек халқ шевалари луғати китоби. -Т.: «Фан», 1971. ¹ Юдахин К. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик //ЎТАМ. 1958. №1. -Б.31.

ри умумқипчоқ лаҳжасидагидан ҳам фонетик жиҳатдан фарқ қилади, баъзилари эса, аксинча, туркий тилларнинг кўпчилигидаги шаклда қўлланади, лекин ўзбек адабий тилида бу тарзда ишлатилмайди. Зоминликларда қариндошларни имкон қадар яқинлаштириш, ҳар бир қондошнинг ўрни ва қариндошлик даражасини аниқ белгилаб қўйишга мойиллик кучли. Чунончи, зоминликларда отанинг укаси ҳеч қачон «**амаки**» дейилмайди, балки «**экә**» деб аталади. «Амаки» бўлиш учун камида яна бир қорин узоқлашилиши зарур бўлади. Отанинг акаси ҳам «амаки» эмас, балки ё «**бава**» ёки «**кәттата**» деб юритилади. Шу сабабли ҳам бу ерда қўлланивчи қариндошлик атамаларидан айрим намуналар бериш адабий тил ривожига таъсир кўрсатиши мумкин.

АПА – опа. 1. Эна. Катта энаси бўлган уйларда унга ҳурмат юзасидан туққан она «опа» деб аталади. 2. Номи қўшиб айтилганда, эгачи маъносида келадиган аёл қариндош тушунилади. 3. Сўзловчидан катта ёшдаги ҳар қандай аёлга нисбатан ҳам шу атама қўлланилади.

АПӘЧӘ//АПЧӘ – опача//опча. Эгачи.

АТА – ота. Баъзан ота ёш бўлиб, ҳали ўз ота рўзғоридан ажралиб чиқмаган бўлса, бобо ҳам шундай аталади.

АҚТЫҚ – оқтиқ. 1. Невара; 2. Кекса кишининг кенжатой боласига нисбатан ишлатиладиган атама.

АҒА – оғо. 1. Ака. 2. Сўзловчидан катта ёшдаги ҳар қандай эркак.

АҒА-ИНИ – оға-ини. Ака-ука.

АҒАЙНЫ – оғайни. 1. Қариндош. 2. Ўртоқ.

БАВА – бово. 1. Отанинг отаси. 2. Отанинг акаси. *Бай атамман бий бавама нэ бўлди?* («Алпомиш»дан). 3. Отасидан катта ёшдаги ҳар қандай эркак киши.

БАЖА – божо. Опа-сингилга уйланган кишилар.

БАЙ – бой. 1. Бадавлат одам. 2. Эр.

БАЛА – бола. 1. Бола. 2. Янгалар учун қайниларнинг умумий аталиши.

БАЛДЫЗ – Болдиз. Эркак учун аёлининг сингиси ёки яқин қиз қариндоши.

БӘЙБЧӘ – байбича. Бойнинг хотини ёки ўзига тўқ оиланинг аёлига татбиқан ишлатиладиган атама.

БӨЛӘ – бўла. Опа-сингилларнинг болалари. Сўзлашув одоби унчалар юмшоқ бўлмаган Зоминда ҳам **бўлалар**, ёши катта-кичиклигидан қатъи назар, ўзаро «сиз»лашиб сўзлашишади.

БӨБӘК – бўбак. Чақалоқ, бувак.

ЖИЙӘН – жиян. Ака ёки укага опа-сингилнинг болалари.

ЖЭЗДӘ – жезда. Язна, почча. *Жэздәм жэліп кэләді, Жійдә алып кэләді* (Қўшиқдан).

ІЙӘРЧӘҢ – иярчанг. Онанинг орқасидан кейинги эрникига эргашиб келган бола. Эрнинг боласига нисбатан бундай атама ишлатилмайди.

КӘТТАТА – каттото. 1. Ота ёки онанинг отаси. 2. Отанинг акаси.

КҰЙӘВ – куяв. Куёв.

КӨКАЛДАШ – кўкалдош. Қандайдир сабаб билан бир онани эмган бегона болалар.

МАМА – момо. 1. Ота ёки онанинг онаси. 2. Отанинг акасининг хотини; 3. Умуман, кампирларга қилинадиган мурожаат.

НЭБӘРӘ – небара. 1. Болаларнинг болалари 2. Акага уканинг фарзандлари.

СІҢНІ – сингни. Сингил.

ТОП – тўп. 1. Бир даражадаги қариндошлар жамоаси. Масалан, «таға топ» ёки «жійән топ» дейилганда конкрет қариндошлиқдан кўра тоға ёки жиянга тегишлилик, рутба англашилади. 2. Этник бутоқни англатувчи атама. Мисол учун, Бешкуби қишлоқ аҳли юз уруғига мансуб. Айни вақтда, шу қишлоқдагилар қарасыйрақ, жөлмёт, қөлмёт, зөргәр каби тўпларга ажратилади.

ТУВУШҚАН – тувушқон. Бир онадан бўлган болалар. *Тувушмаған – қувушмас* (Мақол).

ТУТУНҒАН – тутинғон. Тутунган ота-бола, она-бола, ака-ука, опасингиллар. Зоминликлар тутунганларни ғоят қадрлашади. Шунинг учун бу ерда «*Тувушғаннанма, тутунғаннан?*» матали кўп ишлатилади.

УРПАҚ – урпоқ. 1. Авлод, одамдан қолган ўғил-қиз, неварачевараларнинг умумий номи. 2. Уннинг сурпа ёки қоп тагидаги қолдиғи.

ЧЭБӘРӘ – чебара. Эваранинг боласи.

ЧЭЧӘ – чеча. 1. Аканинг хотини. 2. Сўзловчидан катта ёшдаги қариндошнинг аёли.

*Сен эшитгин мендай мунглуқ сўзини,
Ултон босди шундай шернинг изини.
Тўй бериб олмоқчи сарвинозини,
Ҳозир кўндиролмай чечам ўзини.
Барчин сулув кеча-кундуз жилади,
Тўрам деб акамни эсга олади.*

(«Алпомиш»дан)

ЭБЭРЭ – эбара. Боланинг боласининг боласи.

ЭГЭЧИ – эгачи. Опа. *Эгэчим эргэ тийди, эскиси маған тийди.*

ЭМЧӘКДАШ – эмчакдош. 1. Бир онани эмишган болалар. 2. Тутунган ака-укалар; 3. Бир онадан туғилган, аммо отаси бошқа болалар.

ЭНӘ – эна. 1. Туққан она. 2. Ота ёки онанинг онаси. 3. Умуман, кампирларга мурожаат тури.

ҚАЙНАҒА – қойноғо. Хотин ёки эрнинг акаси. Ёинки уларнинг каттароқ ёшдаги эркак қариндошлари.

*Тар очилган баҳорда гул бўлибди, ёр-ёр,
Азал тақдир бизларга шул бўлибди, ёр-ёр.
Тумоғингни ол дема, Барчин келин, ёр-ёр,
Қариганда қайнағанг кал бўлибди, ёр-ёр.*

(«Алпомиш»дан)

ҚАЛА – қола. 1. Онанинг эгачиси ёки синглиси. 2. Онага тегишли аёл қариндошлар. 3. Умуман, катта ёшдаги нотаниш аёл.

ҚӘЙІМКӘ – қайимка. Қайин опа, қайин бека. Хотин ёки эрнинг онаси.

ҚӘЙІНСІҒІЛ – қайинсингил. Куёв ёки келиннинг синглиси ёхуд ёши кичик қиз қариндошлар.

ҚӘЙНІ – қайни. Хотин ёки эрнинг укаси ёхуд кичик ёшдаги ўғил қариндошлари.

ҚЫЗ – қиз. 1. Қиз. 2. Келинчаклар томонидан куёвнинг сингиллари ва барча кичик ёшдаги қиз қариндошларининг айтилиши.

ӘКӘ – ака. 1. Ака, оға 2. Отанинг укаси, амаки 3. Ота. Одатда, отаси бор одам фарзанд кўрса, уни ўз болалари **әкә** деб аташган. Ҳозир бу одат жуда камайиб боряпти. Адабий тил ва шаҳар шевалари таъсирида зоминликлар орасида ҳам отага татбиқан дада атамаси кенгайиб бормоқда. 4. Сўзловчидан катта ҳар қандай эркак киши.

ӘМӘКІ – амаки. Шунингдек, одамнинг ота томонига тегишли узоқроқ эркак қариндошларига нисбатан ҳам ишлатиладиган атама.

ӘММӘ – амма. Оға-инининг болалари учун отанинг эгачи-синглиси **әммә** бўлади.

ӨКІЛАТА – ўкилота. Келин ёки куёвга никоҳ қийиш пайтида оталик ваколатини олган ёши улуғроқ эркак киши, вакилота.

ТАНА – ҚҰРҒОН

Зоминликлар ҳам бошқа барча ўзбеклар сингари сабр-қаноатли, турли синовларга чидамли кишилардир. Бу хусусият уларнинг турли-туман касалликларга бардошида ҳам кўринади. Зоминликлар хасталаниб қолган яқинларига: *«Тәнә – қорған, дәрт – мыйман»*, – дея тасалли беришади. Қўрғоннинг мустаҳкам бўлишини истаганлари учун зоминликлар танага ҳам алоҳида эътибор қилишади. Бун танадаги ҳар бир мучани ўз оти билан аташга уринишдан ҳам, уларни тўқ, тоза ва соғлом тутишга интилишдан ҳам билса бўлади.

АВЫЗ – овиз. Оғиз.

АЙАҚ – оёқ.

АЛАҚАН – олоқон. Қўлнинг ички қисми, форсча «кафт» сўзининг ўзбекчаси. Чиндан ҳам қўл қаттиқ ёзилиб кафтга қаралса, унинг баъзи жойлари қон рангида қизил, баъзи ўринлари оқ экани кўринади. Номланишда шу ҳолат ҳисобга олинган кўринади. *Алақаны қычыған адамға пул тушады* – Кафти қичишган одамга пул тушади.

БАВЫР – бовир. 1. Жигар. *Қойымыздың бавыры сав экән* – Қўйимизнинг жигари соғ экан. 2. Яқин қариндош, жигарбанд. *Кәп қалдыңма, бавырым?* – Кеп қолдингми, жигарим?

БАЛАЛЫБҰЙРӘК – бололибуйрак. Суққўл, бошмалдоқнинг ёнидаги кўрсатгич бармоқ. *Балалыбұйрәгігә жара чығыпты* – Иккинчи бармоғи (суққўли)га яра чиқибди.

БАЛДЫР – болдир. Бўрбойнинг синоними.

БАШМАРТАҚ – бошмортқ. Бошмалдоқ.

БОРБАЙ – бўрбой. Болдир. Оёқнинг тизза билан тўпиқ орасидаги этли қисмининг оти. *Борбайы жуван қатындың баласы жақшы болады* – Бўрбойи йўғон аёлнинг боласи соғлом бўлади.

БЭТ – бет. 1. Бет, юз. 2. Китоб-дафтар бети. 3. Кўрпа-тўшакнинг устки қисми, авра. *Көрпәгә бэт апты* – Кўрпага авра олибди.

БІЛӘЗІК – билазик. 1. Қўлнинг билагузук тақиладиган қисми. *Нарайдың біләзігі таза жуван* – Норойнинг билагии жуда йўғон. 2. Билагузук. 3. Уй калтакесаги. *Дувалдың жарығыдан біләзік чықты* – Деворнинг ёриғидан калтакесак чиқди.

БӨКСӘ – бўкса. Соннинг орқа қисми. *Нарқал бөксәсіні дәркілләтіп жүріпті* – Норхол бўксасини дәркілләтиб юрибди.

ЖУВАНСЫЙРАҚ – жувонсийроқ. Оёқнинг тиззадан тепадаги йўғон суяги. *Жувансыйрағы чыққан экән* – Сон суяги чиққан экан.

КӘҢШЫРЫК – кангширик. Қаншар. Буруннинг кўзга яқинлашган уст қисми.

КІЧКӘНӘБӨБӘК – кичканабўбак. Жимжилоқ.

МАҢНОЙ – монгной. Манглай. Форсча «пешона» сўзининг ўзбекчаси.

ОМРАВ – ўмров. Тўш, кўкрак. **Өктәм – омравдар жігіт** – Ўктам кўкрақдор йигит.

ОРАЛ – ўрол. 1. Бош тепасидаги соч буралган жой. 2. Исм.

ОРТАНҚҰЛ – ўртонқўл. 1. Ўртабармоқ. 2. Тик қоматли. **Айсулув ортанқолдай қыз экән** – Ойсулув ўртақўлдай (қоматдор) қиз экан.

СЫЙРАҚ – сийроқ. Оёқнинг тиззадан тўпиққача бўлган суякли олд томони. **Кўрәштә сыйрағы ілкіс бопты** – Курашда сийроғи лат ебди.

ТАБАН – тобон. Товон, оёқнинг орқа қисми. **Атаң кімчі – Қалбай чарық, энәң кімчі – табаны жарық** (Мақол).

ТАҚЫМ – тоқим. Тиззанинг букиладиган ички томони. **Тіркәвбай улақты тақымыға басты** – Тирковбой улоқни тақимиға босди.

УРТ – урт. Форсча «лунж» сўзининг ўзбекчаси. **Балаңдың урты ішіппә?** – Болангнинг лунжи шишибдими?

УЧЧА – уччо. Елканинг орқаси.

ЎЗӘНГІЛІК – узангилик. Оёқ тагининг ерга тегмайдиган, узангига тираладиган қайқи жойи. **Ўзәнгілігігә жара чыққан** – Узангилигига яра чиққан.

ЧАНАҚ – чоноқ. Тизза ва тирсакнинг суяклар туташган жойи.

ЧЫНАҚАЙ – чиноқой. Жимжилоқ.

ЧЫҚЧЫҚ – чиқчиқ. Қулоқнинг ёнбоши, одам мучасининг энг нозик жойларидан бири. **Чықчығыға оқшатып быр урдым** – Қулоқ-чаккасиға ўхшатиб бир урдим.

ЧҲЙДӘ – чуйда. Бўйин билан калланинг елка томондан туташадиган жойи. Бақувват йигитларнинг чуйдаси йўғон ва йирик бўлади.

*Остингда бедовинг ҳаллослар қушдай,
Аччиғинг чиллали музлаган қушдай,
Норкалла келгансан, чуйда қўшмуштдай,
Норкалла полвоним, қайдан бўласан?*

(«Алпомиш»дан)

ЧҲЛДҲРЧҲМӘК – чулдурчумак. Тўртинчи бармоқ.

ЭЗҲВ – эзув. Лабларнинг икки чети. **Қалжандың эзүві ағарып қаппа?** – Холжоннинг эзуви оқариб қоптими?

ЭРИН – эрин. Лаб. *Анарбайдың эріні ішкән* – Анорбойнинг лаби шишган.

ҚАБАҚ – қобоқ. 1. Қовоқ, одам мучаси.

*Минганда иргийди бу арғумоғинг,
Эгарқошга солсанг, олтин садоғинг,
Боргандан тегади бодом қовоғинг,
Қуллуқ бўлсин, акажон, арғумоғинг.*

(«Алпомиш»дан)

2. Полиз экини – қовоқ.

ҚУЙМЫЧ – қуймич. Одам танасининг форсча «думба» деб аталадиган мучаси. *Қуймычы бір қучақ қатыны барәкән* – Қуймичи бир қучоқ хотини бор экан.

ОЗИҚЛИ ОТ ҲОРИМАС

Одам маънавияти билан мукаррам ва қимматлидир. Лекин унинг тириклиги учун, биринчи навбатда, егулик, озиқ кераклигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Маълумки, бирор халқнинг савияси, унинг маданият даражаси емак тайёрлаш ва ейиш маърифатининг баландлиги билан ҳам ўлчанади. Ейдиган нарсасини эплаб тайёрлай олмайдиган ёки тайёрлаган емагини рисоладагидай истеъмол қилолмайдиган кишилардан кўп нарса кутиш ўринсиз.

Туркийлар инжиқ эмасликлари, қулайликларга қул бўлиб қолмаганлари, синовларга бардошли экани билан очундаги кўп халқлардан ажралиб туради. Дунё тарихида туркийлар қатор-қатор империялар қура олганликларининг сабабларидан бири ҳам шундир. Айни вақтда, бизнинг халқимиз тирик бўлмоқ ва шаънига яраша тирикчилик ўтказмоқ учун емак муҳим аҳамиятга эгалигини азалдан билгандир. Айниқса, тоғ-тошлар орасида, бирмунча шафқатсиз шароит оғушида кун кечиришга мажбур бўлган зоминликлар емак-ичмакка алоҳида эътибор берганлар. Бунинг устига, элибойлик цивилизациясига эга зоминликлар турли-туман ўзига хос емаклар тайёрлашга жуда уста. Бу нарса этноснинг тилида егуликнинг хил ва турларини ифодаладиган кўплаб сўз, ибора, нақл ва мақолларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Зоминликлар кўп қўллайдиган **«Азықлы ат ҳарымас»** мақоли орқали вақтида озиқланиб туриш инсон ва жонлиқ саломатлиги учун муҳим экани таъкидланади. **«Бош қап тік турмас»** иборасида овқатсиз яшаб бўлмаслиги эсда қоларли йўсинда қайд этилган. Зомин қишлоқларида яшайдиган аҳоли орасида **«Уқламасаң қабақ, жэмэсэң тамақ жаман»** тарзидаги отасўз ҳам анча фаол ишлатиларди. Унда ухламаган одамнинг боши қовоқдай ғовуллаб, уни гарангга ўхшатиб қўйиши айтилса, ейилмаган овқат ҳам бефойда, самарасизлиги образли билдирилган.

Зоминликларнинг **«Тамақа – жэмэк»** ибораси аниқлиги ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Зеро, бу юртда ҳар қандай овқат фақат ейиш учун қилинади. Кўз-кўзлаш, кимнидир қойил қолдириш учун емак тайёрланилмайди. Бинобарин, Зоминда овқатни яхши ейдиган одамларга айрича эҳтиром ва ишонч билан қарайдилар. Юқоридаги мақолда қилинган овқат ейилиши керак деган фикр ифодаланган. Минтақада ишлатиладиган: **«Кійімді жамаса болады, тамақты жамап бомайды»** мақоли воситасида

емакка биринчи даражали эътибор зарурлиги жуда чиройли ифода этилган.

Туман табиатининг ўзига хослиги, сувининг тозалиги, тоғнинг турли ўсимликларга бойлиги, жонлиқларнинг кўплиги минтақада турли-туман емаклар тайёрлашга катта имконият яратган. Бинобарин, емаклар сони кўп, ҳар бир емак ўз отига ҳам эга.

Бунинг устига, Зомин Буюк ипак йўли устида жойлашгани учун аҳоли дунёнинг турли бурчакларида тайёрланган емаклардан ҳам хабардор бўлган ва уларни ўз тирикчилигига қўллаган ҳам. Чунончи, **лағмон** деб аталадиган хамир емак зоминликлар орасида кенг тарқалган. **Лағман** – хамирдан чўзиб ёки узун ва ингичка кесиб тайёрланган, юзига қайла солиб тортиладиган овқат. Емак номи, аслида, хитойча «**лянмян**», «**лян**» – совуқ, «**мян**» – хамир, угра маъноларини англатади. **Мэнті** сўзи ҳам хитойча «**мантау**» бўлганидек, **мэнпәр** сўзи аслида «**мэнпәзә**»дир. Бу чет сўзлар ўзбек тилига уйғур тили орқали ўтган. Зеро, академик К.К.Юдахин: «...ўзбеклар ва уйғурлар орасидаги бой маданий алоқа ва умумийликни кўрсатувчи мисолларни кўплаб келтириш мумкин»¹, – деганида тўла ҳақ эди.

Зоминда умуммиллий овқатлардан ташқари, фақат шу ернинг ўзида тайёрланадиган емаклар ҳам борлигини алоҳида қайд этиш керак. Зотан, емакларнинг келиб чиқиши, номланиши ва ёйилиши муайян халқнинг турмуш тарзи, тирикчилик йўсини, маданият даражасини кўрсатади. Қуйида зоминликлар томонидан ўзига хос тарзда аталадиган емак номлари келтирилади.

АЙМАШ – оймош. Хамирдан юпқа ёйилиб, учбурчак шаклида кесилиб, шўрвада пишириладиган ва суюқ ҳолда ейиладиган овқат. «**Ойим, яъни хонимнинг оши**» маъносини англатувчи сўзлардан келиб чиққан бу емак угра каби ингичка кесилиб ҳам тайёрланади. Аймаш қуюқ тарзда, яъни шўрвасиз, хамир устига қайла ёйиб ҳам ейилади. **Айсара чэчэм аймашты оқшатыпты** – Ойсара янга аймашни жуда ўхшатибди.

АҚПАЛАВ – оқполов. Яхши қайнатилган сутга гуруч солиниб, яна қайнатилиб, қуюқ ҳолга келгач устига саримой қуйиб тайёрланадиган емак. **Эт бомағансоң ақпалав қылдық-та** – Эт бўлмагандан кейин оқпалов қилдик-да.

¹Юдахин К. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик // ЎТАМ.1958. №1. – Б.31

АҚПӘТИР – оқпатир. Оқ ундан тайёрланган патир.

АҚСАВЛАҚ – оқсовлоқ. Косага солинган лочира устидан қайнатилган айрон, унинг устидан куйдирилган саримой солиб тайёрланадиган емак. *Энәм қыған ақсавлақтың дәмі авзымда хәліям турыпты* – Онам қилган оқсовлоқнинг таъми ҳалиям оғзимда турибди.

АШ – ош. 1. Ҳар қандай овқатнинг умумий номи. Зоминликлар орасида кенг тарқалган **айымаш, унаш, гөжәш** сингари емакларнинг номларидаги «**аш**» умумлаштирувчи сўзи ҳам шундан далолат. 2. Палов.

БЫЛАМЫҚ – биломиқ. Атала. Унга сут ёки мой қўшиб тайёрланадиган парҳез емак. *Жаңға бошанған айалға быламық жақшы* – Янги бўшанган аёлга атала яхши.

ГӨЖӘ – гўжа. 1. Суюқ овқатларнинг умумий номи. 2. Дон маҳсулотларидан тайёрланадиган суюқ овқат. *Жэгәні этсіз гөжә боғаннан кәйін начар бомай, гөр болармыды?* – Егани этсиз гўжа бўлгандан кейин кучсиз бўлмай, нима бўларди?

ДҲМБІЛ – думбил. Думбул. Тўлиқ пишиб етилмаган макка сўтасини кўрга кўмиш ёки сувда қайнатиш орқали тайёрланган егулик.

ДҲМБІЛҚУВУРМАЧ – думбилқувурмоч. Саримойга қовурилган макка думбули. *Ҳәзіргілер дүмбілқувурмачтың нәмәлігініям білмәйді* – Ҳозиргилар думбулқовурмоч нималигиниям билишмайди.

ЖАНҚАЛАШ – жонқолош. Олди-ортига қарамай, очкўзлик билан овқатланиш. *Оңар кулчатайди бір жанқалады, уялып кәттім* – Ўнғар кулчатойни бир ўпиришга тушди, уялиб кетдим.

ЖАРМА – жормо. Келида туюлган (ёрилган) макка ва шундан тайёрланган емак.

ЖАРМАГӨЖӘ – жормогўжа. Келида туюлган маккадан тайёрланган суюқ емак. *Жармагөжәйәм хәвәсәк боп қалды* – Ёрмагўжа ҳам ҳавасга қилинадиган овқат бўлиб қолди.

ЖУҚМА – жуқмо. Юпқа. Ўта юпқа ёйилган хамир қозон тафтида пиширилиб тайёрланган қуруқ емак. «**Жуқма**»ни қийма билан ёки шундайича ейиш, шўрвага солиб истеъмол қилиш ёхуд орасига биламиқ солиб, филминди тайёрлашда ингредиент сифатида ишлатиш мумкин. *Он бәш жуқманы бір өзі жәдімә?* – Ўн беш юпқани бир ўзи едими?

ЖУҚМАШОРПА – жуқмошўрпо. Жуқма солиб тайёрланган шўрва. *Жуқмашорпаң таллы бопты, кэлін* – Юпқа шўрванг ширин бўлибди, келин.

ЖЭНЧМІЧ – жанчмич. Элибойларнинг янги ёпилган иссиқ нонни тўғраб, сариқмой билан аралаштириб, яъни янчиб ва мижиғлаб тайёрлайдиган емаги. *Апам қыған жәнчміч сыра эсімнән чықмайды* – Опам қилган янчмиж сира эсимдан чиқмайди.

ЖІЛІК – жилик. Илик. *Қудағыйға жілік самасаң, уят болар* – Аёл кудага илик солмасанг, уят бўлар.

ЖЫР – жир. Жонлиқ ва одамлар баданидаги мой. Русча «жир» сўзи, аслида, шу ўзбекча сўздан олинган.

КЭЛЭГЭЙ – келагай. Янги туғилган қўй ёки эчки сутидан тайёрланадиган парҳез таом. *Қойдің кэлэгәйі дәрі* – Қўйнинг келагайи дори.

КЭРТҚУЙРУҚ – картқуйруқ. Қўйнинг тоза, диркиллаган қуйруғи.

КҰЛЧӘТӘЙ – кулчатой. Зоминликларнинг бешбармоққа ўхшаб кетадиган маҳаллий егулиги. Юпқа ёйилган, тўртбурчак қилиб кесиб пиширилган хамирга янги қўй эти, сабзи-пиёз тўғраб аралаштириладиган ва шўрваси билан тортиладиган кучли емак. *Атам қой сойса, кұлчәтәй қылдырады* – Отам қўй сўйса, кулчатой қилдиради.

КӨМӘЧ – кўмач. Кўмоч. Чўққа пиширилган нон. Тоғу чўлларда қўй боқиб юрадиган чўпонлар тайёрлашади. *Хәр кім өз көмәчигә кұл тартады* (Мақол).

КӨПКӘННАН – кўпканнон. Хамиртируш билан кўптирилиб, тандирда ёпилган нон. *Әкчәм көпкәннанды жақшы көрәді* – Акам кўптирилган хамирдан қилинган нонни яхши кўради.

КЭСКӘНАШ – кесканош. Ўта нозик қирқилган хамирдан тайёрланадиган лағмонга ўхшаш суюқ овқат. *Ійіс күні кэскәнаш қыңнар* – Ис чиқариладиган куни кесганош қилингллар.

ЛӘЧІРӘ – лачира. Лочира. Юпқа ёйилган хамирдан қозонга ёпиб пиширилган емак.

ЛӘЧІРӘШОРПА – лачирашўрпо. Лочира солиб тайёрланган шўрва. *Ләчірәшорпа ічіп бір тэрләппән* – Лочира шўрва ичиб бир терлабман.

МАЙ – мой. Форсча «ёғ» сўзининг ўзбекчаси. Жонлиқлар ва ўсимликлардан олинади.

ПӘТІР – патир. Кўптирилмаган хамирдан ёпилган нон.

СОМЭТ – сўмэт. Этнинг лаҳми, «сўмгўш» ҳам дейилади. Лаққа балиқнинг русча «сом» дейилиши сабаби ҳам унинг фақат этдан иборатлигидадир.

СҶЗМАЙМАШ – сузмоймош. Юпқа ёйилиб, ингичка ва узун қилиб кесилган хамирдан тайёрланиб зиравор билан ейиладиган қуюқ овқат. *Жаңға уннан сўзмаймаш қыңнар* – Янги ундан сузмаоймош қилинглари.

СҶРГӨШ – сургўш. Тузлаб қотирилган жонлиқ эти. Узоқ вақт сақланганидан хомлай еса ҳам бўлаверади.

СҶРГҶРҶЧ – сургуруч. Ширгуруч. Ушбу таомнинг бундай номланишида форсча «шир» сўзининг бузиб айтилишидан ташқари, сутнинг ични суриш хусусияти ҳам акс этгандай.

СӨГАШ – сўгош. Сўқдан тайёрланган суюқ емак. *Сөккәнің – сөгәш, урғаның – унашы* (Мақол).

СӨК – сўк. 1. Қовурилиб, келида туюлган тарик. *Сөктән гөжө қыпты* – Сокдан гўжа қилибди. 2. Буйруқ феъли.

ТАЛҚАН – толқон. Келида туюлган қовурмочдан тайёрланган егулик. *Талқан жәп сувға сәні жөнәтәтурған экән-гу?*

ТАЛПЫҚ – толпиқ. Юпқанинг орасига махсус сутли атала солиб тайёрланиладиган кучли егулик. Ёлмಿಂದи ҳам дейилади. *Көбәй әкә онта талпық жәди* – Кўпай ака ўнта толпиқ еди.

ТАНДЫР – тондир. 1. Нон ёпиладиган қадимий мослама. 2. Элибой зоминликларнинг этдан тайёрланадиган тотли егулиги. Сўйилиб, териланган ва ички мучаларидан тозаланган қўй ёки эчкининг бўлакланмаган танаси арча шохлари ва зироварлар солингач ердан ўйилиб, қиздирилган тандирга ёпилиб, тупроқ билан кўмиб ташланади. Бирор соатлардан сўнг чўғнинг тафтида пишган ва барча дориворларни ўзига сингдирган ўта ейишли тандир емаги тайёр бўлади. *Тойға тандырам қылдырды* – Тўйга тандир ҳам пиширтирди.

ТУТМӘЙИЗ – тутмайиз. Ёйиб қуритилган тут меваси. *Жантуттың тутмәйізі таза таллы* – Жонтутнинг тутмайизи жуда тотли.

ТУТТАЛҚАН – туттолқон. Қуритилиб, туйиб олинган тут меваси. *Тутталқан жәгән адам ачқамайды* – Тутталқон еган одам очикмайди.

ТҶЙМӘЧ – туймач. Мойда чалароқ қовурилган жонлиқ эти. Зоминлик элибойлар жуда қадим замонлардан этдан яримтайёр махсулотлар ҳозирлаш ва узоқ вақт сақлаш йўллари билишган.

Авқат жоқ боса, тўймач жэп кэтағай – Овқат йўқ бўлса, туймач еб кетақол.

ТӨШ – тўш. Қўйнинг тўшидан тайёрланиб, белгилаш тўйида келин томонидан куёвникига жўнатиладиган сийли овқат. Элибойлар эътиқодича, қўй тўши кучли бўлиб, эркаклик қувватини оширади. Шу боис тўйда келин томон яхши ният билан куёв ва унинг жўраларига тўш қайтаради. **Тиркөвбайдікігә төш кэлті** – Тирковбойникига тўш келибди.

УВУЗАШ – увузош. Янги туққан сигир сутидан гуруч солиб тайёрланадиган егулик. Оғизош. Зоминда увузаш албатта қўшниларга тарқатилади. **Турсунай апам увузаш бэріб жэріпті** – Турсуной опам оғизош бериб юборибди.

УНАШ – унош. Угра. Хамир ингичка кесилиб, айрон қотилиб ейиладиган суюқ парҳез егулик. У тўйдиришдан ташқари, чанқоқни ҳам қондиради. Рўза кунларида тўйимли бўлсин учун унош устига қайла ҳам солинади. **Ҳэзіргәнә унаш жэб алдым** – Ҳозиргина унош еб олдим.

ШАПАЛАҒАЙМАШ – шополоғоймош. Бу емак юпқа ейилган ва тўртбурчак қилиб кесилган хамирдан тайёрланади ва устига зирвак солиб ейилади. Шилпилдоқ. **Атам шапалағаймашты жақшы көрмәйді** – Отам шилпилдоқни яхши кўрмайди.

ҚАҒАНАҚ – қоғоноқ. Янги туққан қўйнинг увуз сутидан тайёрланган емак. **Забындайам қағанақты біләтурғаннар қамады** – Зоминда ҳам қоғоноқни биладиганлар қолмади.

ҚАЗАННАН – қозоннон. Қозонга ёпилган нон. Кўчманчи элибойларда ҳамиша ҳам тандир қуриш имкони бўлавермаганидан нон қозонга ҳам ёпилган.

ҚАЗАНПӘТІР – қозонпатир. Сутга ийланган, оширилмаган хамирдан қозонда пиширилган, сўнг ўчоқнинг чўғида тобига келтирилган ширин патир. Ҳозир «Зомин патири» номи билан юртда машҳур егулик. **Қазанпәтір көпкәннаннан әнчә күчлі болады** – Қозонпатир кўпкан нондан анча кучли бўлади.

ҚАЙЫРМА – қойирмо. Сутга ийланган оширилмаган хамирдан тайёрланиб, қозонда пиширилиб, ўчоқнинг чўғида тобига етказиладиган жуда ейимли патирнон. **Чопаннар қайырманьы жақшы көрәді** – Чўпонлар қайирмани яхши кўради.

ҚАТЫРМА – қотирмо. Кўптирилмаган хамирдан қозонда қотирилиб, ўчоқнинг чўғида тобига етказилган нон. **Эртәмэртән қатырма қыппәрдім** – Эрта билан қотирма пишириб бердим.

ҚУВУРМАЧ – қувурмоч. Қовурилган буғдой. Ғоят ейимли ва хушбўй таом. *Балалығымызда қувурмачты көп қығычыйдық* – Болалигимизда қовурмочни кўп қилардик.

ҚУЙРУҚ – қуйруқ. Форсча жонлиқ думбаси маъносини англатувчи сўз. *Көбәй әкә қуйруқты қамнайам жийдi* – Кўпай ака қуйруқни хомлай ҳам ейди.

ҚУЙРУҚ-БАВЫР – қуйруқ-бовир. Думба-жигар маъносидаги қўшоқ сўз. «*Сәни ағам деппидiм, Қуйруқ-бавыр жеппидiм*» (Қўшиқдан).

ҚУМРАН – кумрон. Моя (туққан урғочи туя) сутидан тайёрланадиган шифобахш ичимлик. *Чөлгә барғанымда кумранға таза тойдым* – Чўлга борганимда кимронга роса тўйдим.

ҚУРТАБА – куртобо. Қайноқ сувда эзиб, таталанган курт устига куйдирилган сариқмой қуйиб тайёрланадиган емак тури. *Энәм куртабаны жақшы пішірәдi* – Энам куртобани яхши пиширади.

ҚЫМЫЗ – қимиз. Бия сутидан тайёрланадиган шифобахш ичимлик. *Қымызды кім ічмәйдi, қызды кім сұймәйдi* (Мақол).

ҒИЛМИНДИ – ғилминди. Юпқанинг орасига сутли атала солиб тайёрланадиган кучли егулик. Талпық ҳам дейилади. *Көбәй әкә он бәштә ғилминдi жәптi* – Кўпай ака ўн бешта ғилминди ебди.

ӘБИТ – абит. Ҳасип, қўй ичагига эт тиқиб тайёрланадиган емак. *Отырышқа әбитәм қыпты* – Ўтиришга абит ҳам қилибди.

ЎЗМӘНТӘЙ – узмантай. Маълум катталиқда юпқа ёйилган хамирдан узиб-узиб олиш йўли билан тайёрланадиган емак. Шакли ва технологиясига кўра, ҳозирги **манпарга** тўғри келади. Бу егулик Зоминда жуда қадимдан қилиб келинади. *Ақшамға ўзмәнтәй қыбыдық* – Кечликка узмантой қилган эдик.

ЎЙЎРМӘ – уйурма. Хамирга қаймоқ солиб тайёрланадиган егулик. *Ўйўрмәнің қамыры қалын бопқапты* – Уйурманинг хамири қалин бўпқопти.

КИЙИМ – НУР

Зомин кексалари «Овқат – гўр, кийим – нур» деган иборани тез-тез қўллаб туришади. Бу ибора, одатда, ёшларга насиҳат маъносида айтилади. Айни пайтда, иборада теран ҳаётӣ ҳикмат мужассамлашган. Яъни иборанинг биринчи қисмида овқатни меъёрида ейиш зарурлиги, уни кўп ейиш соғлиқ учун зарарлилиги, охир-оқибатда одамни эртароқ гўрга тиқиши мумкинлигига ишора қилинади. Иборанинг иккинчи қисмида инсондаги ҳамма нарса: ички дунё ҳам, ташқи кўриниш ҳам, кийилган кийим ҳам гўзал, бир-бирига мос бўлишига ундаш мавжуд.

Кийим нур дейилганда қимматбаҳо ялтир-юлтир либосларга бурканиш эмас, балки ўзига ярашган, ёшига муносиб, маросим ва вазиятга мос, тоза кийиниш зарурлиги назарда тутилган. Шунинг учун зоминликларнинг кийим-кечаклари мавсуму маросимларга монанд, уй-рўзғор жиҳозлари ҳам шароит талабларига мос бўлади.

Таъкидлаш керакки, дунёдаги шунча халқлар орасида фақат ўзбекларгина ёшига қараб, унга мос кийим кийишга қатъий амал қилишади. Дунёдаги бошқа бирор халқда муайян ёшга етган киши муайян кийимни кийишим керак деб ўйламайди. Фақат ўзбек кампирларигина оқ рўмолни елкага ташлаб, оқсоқоллари эса оқ яктак кийиб юришни шарт деб қарашади. Ёш ўтгандан кейин бошланг юриш одоб нуқтаи назаридан мақбул эмас деб ҳисоблайдиган халқ ҳам биз ўзбеклармиз. Бизнинг халқимизгина одам турли-туман йиғин-маъракаларнинг ҳар бирига муносиб кийиниши керак деб билади. Айни вақтда, халқимиз кийимга ортиқча зеб беришни маъқул кўрмаслиги, ўзгаларнинг эътиборини тортмайдиган, ғашига тегмайдиган тарзда кийинишни лозим деб билиши билан ажралиб туради.

Табиийки, ҳамма жойда бўлганидек, Зомин тумани қишлоқларида ҳам кийим-кечак ва уй-рўзғор жиҳозлари номлари мавжуд. Уларнинг номланиши бир қарашда адабий тилдагидан фарқсиздай кўринсада, синчиклаб назар солинса, жиддий тафовутлар борлиги кўзга ташланади. Мазкур фарқлар замирида муайян маконда ўрнашган, ўзгача шароитда яшаётган элатларнинг турмуш тарзидаги, урф-одатидаги ўзига хослик намоён бўлади.

Зомин қишлоқлари аҳолиси ўртасида «жэләкчә» сўзи мавжуд. Бу атамада «жэләкчә»ни кимлар қайси пайтдан бошлаб, қай ҳолатларда ёпинишигача бўлган жиҳатлар ўз ифодасини топган. Қолаверса, зоминликларда **мінсәк, жийдә** деб аталувчи кий-

имлар ҳам бор, уларнинг кийилиши маълум ёш, вақт ва мавсумга боғлиқ. **Нәпрәмәч, боғжама, боқча** деб аталувчи элибойларга хос уй-рўзгор буюмларининг маълум даврда, шароит тақозоси билан ҳозирги шифонеру жавонлар вазифасини бажарганига эътибор берсак, халқнинг турмуш тарзи, унинг санъаткорлигини сезиш мумкин.

Дарҳақиқат, қадимда чорвадор бўлган элат мавсумга қараб яйловдан-яйловга, ундан қишлоғга кўчиб юрган. Бундай ҳаёт тарзида кийим-кечак, кўрпа-тўшакни тоза, озода асрашда юқоридаги жиҳозлар ғоят қулай бўлган. Бунинг устига, улар оддий буюм эмас, ҳар бири санъат асари, ҳунармандчиликнинг такрорланмас намунаси ҳам бўлган.

Тил алоқа воситасигина эмас, балки тарихий хотира ҳам бўлгани сабабли ҳар бир атама, сўз тарих изини, шу халқнинг ўтмишини, урф-одатини ўзида мужассамлаштиради. Уларни унутиш тарихга, урф-одатларга беписандликдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ёшларни бундай сўзлар билан ошно қилиш уларда тарихга, миллий урф-одатларга меҳр уйғотиш демакдир. Қуйида атамалардан айрим намуналар келтирилади:

БАСМА – босмо. Майин жундан тайёрланадиган эркаклар қишки кийими. Босма совуқ ҳамда қор ва ёмғирни ўтазмайди. Шу боис ундан чўпонлар кўп фойдаланишган. **Байбэк басмасынайам чэчмэй жатыпты** – Бойбек босмасини ҳам ечмай ётибди.

БЭЛБЭВ – белбав. Белбоғ.

ДЭЛЭГЭЙ – делагай. Чопонга ўхшаб кетадиган астарли, лекин пахта солинмайдиган аёллар уст кийими. **Дэлэгэйі жыртылып қапты** – Делагайи йиртилиб қолибди.

ЖЭЛЭК – желак. Болали аёллар ёпинчиғи. Зомин аёллари учун бу кийим икки вазифани бажарган. Биринчидан, ёш аёлларни беғона кўздан сақлаган, иккинчидан, уларни жазирама иссиқ ва чанг-тўзонлардан тўсган.

Шамал турса, шатырлайды шатэрэк,

Энэң чоры, өзің әслі бәдірэк¹.

Назанын башыда пырпырләр жэләк,

Мынча ғалба ҳам сыйасат нэ кэрәк?

(«Алпомиш» достонидан).

¹ Бәдірэк – етимча, кимсасиз.

ЖЭЛӘКЧӘ – желакча. Желакдан кичикроқ, гулсиз қизил матадан кашта ва тугмалар билан безаб тайёрланиб, келинлар икки болали бұлгунча ёпиниб юрадиган ёпинчиқ. **Жэләкчәгә қатар қып ақ түймә қадапты** – Желакчага қатор қилиб оқ тугма қадабди.

ЖІЙДӘ – жийда. 1. Кексалар киядиган чопонга ўхшаш астарли, лекин пахтасиз енгил устки кийим. **Жәңіл болады дәп көбінчә жийдә кийиб жүрәмән** – Енгил бўлади деб кўпинча жийда кийиб юрман. 2. Оғоч.

ЖЫРМАЧ – жирмоч. Чопон ўнгиридаги учбурчак шаклидаги йириқ жой. **Парғананың чапаныда жырмач бомайды** – Фарғона чопонларида жирмач бўлмайди.

КІЙІТ – кийит. Тўйда бериладиган сарпо. **Іўәріп кзгәннәргәйәм кийит кийдирді** – Эргашиб келганларга ҳам сарпо кийдирди.

ПӨПӘК – пўпак. Попук. **Жэләктің пөпәгі чырайлы экән** – Ёпинчиқнинг попуги чиройли экан.

ТАМАҚЧА – томоқчо. Кўп қаторли, хилма-хил рангли, томоққа тақиладиган мунчоқ. **Ғазмойын қызларға тамақча жарашады** – Ғоз бўйинли қизларга томоқча ярашади.

ТУМАҚ – тумоқ. Бошни бўйин билан биргаликда ёпиб турадиган эркаклар бош кийими. Кўпроқ тулки терисидан қилинади.

Барчин:

Ўлан айткан, Ёдгоржон, кимга ўхшайди, ёр-ёр,
Бобосининг олдиға борар бўлур, ёр-ёр,
Бобосига қинғирлик қилар бўлур, ёр-ёр,
Тумоғини бошидан олар бўлур, ёр-ёр.

«Қултой»:

Ғарибликда хаста кўнглим бузиб турман, ёр-ёр,
Кўздан ёшим мўнчоқ-мўнчоқ тизиб турман, ёр-ёр,
Тумоғингни ол дема, Барчин келин, ёр-ёр,
Тонг отқанча ўлан айтиб қизиб турман, ёр-ёр.

(«Алпомиш»дан).

ТУМАТАЙ – тумотой. Аёллар қаттиқ совуқда киядиган бош кийими. **Қатыныңдың туматайыны кийиб апсамма?** – Хотинингнинг туматайини кийиб олибсанми?

ТҮЛКІТУМАҚ – тулkitумоқ. Тулки терисидан тикилган бош кийим, тумоқ. **Бәйбәкбай түлкітумақ тіктіріпті** – Бойбекбой тулkitумоқ тиктирибди.

ЧАБУВ – чобув. 1. Чопиқ. 2. Кўйлакнинг икки ёнидан жирмачга ўхшатиб кўйиладиган йиртиқ бурчак. **Ҳазирги кўйлаклардiң чабуви жоқ** – Ҳозирги кўйлакларнинг ёнида йиртиғи йўқ.

ЧЭКПАН – чекпан. Кўй жунидан майин қилиб босилган эркаклар уст кийими. Пишиқ бўлгани учун ёмғир ўтмайди. Чакмон. **Чэгірэйгэн көзіңіз, чэкпэндi кiмгэ тiкдiңiз?** (Кўшиқдан).

ЧӨЧБӨВ – чачбов. Ипақдан қилиниб, қиз ва келинлар сочига тақиладиган безак, улама сочга ўхшаб кетади. **Чөчбөвi арқасыны толдырып турыпты** – Сочбоғи орқасини тўлдириб турибди.

ӘДІП – адип. Кўрпа, кўрпача, чопоннинг атрофи айлантриб тикиладиган мағиз. **Көрпөчөгө қара ләстән әдiп қылдым** – Кўрпачага қора лосдан адип қилдим.

ӨҢҢІР – ўнггир. Олди очиқ уст кийимларнинг этак қисми, унгур, бар. **Өңңiрi сүдрәлiп жүрiбiдi** – Этаги судралиб юрган эди.

ЭЛИБОЙ АТАМАЛАРИ

Ҳар қандай халқнинг турмуш тарзи, тирикчилик ўтказиш йўсини, аввало, унинг тилида намоён бўлади. Зоминликлар минглаб йиллардан буён жонлиқлар билан шуғулланиб, бу ишни санъат даражасига кўтаришган. Шунинг учун уларнинг тилида жониворларнинг тури, жинси, мучалари, уларни боқиш, сақлаш, кўпайтириш, сўйиш, туғдириш, ҳайдаш, чақириш, алқаш, сўкиш ва бошқа ҳолатларга боғлиқ кўплаб сўз ва атамалар юзага келган. Бу сўзларнинг каттагина қисми адабий тилимизда ишлатилмайди. Чунки бир замонлар адабий тил шева сўзларидан жиддий «ҳимоя этилар» эди. Шунинг учун баъзан ёзувда, ҳатто оғзаки нутқда ҳам биргина сўз билан бериш мумкин бўлган маънони бутун бошли гап ёхуд бир неча сўздан иборат бирикма орқали ифодалаш ҳоллари кўп учрайди. Шунда ҳам бу ифода унчалар аниқ бўлмайди.

Мисол учун, ҳозирги ўзбек адабий тилида «от» сўзи шу туркумга кирадиган жонлиқларнинг умумлаштирувчи номини ифодалайди. Ҳолбуки, бу мантиққа тамомила зид, тилимизнинг тарихида худди барча бошқа туркий тиллардаги каби миниладиган тўрт оёқли ўтхўр жонлиқ **йилқи** номи билан умумлаштирилган. **От** дейилганда, уч ёшдан ошиб, кучга тўлган эркак йилқи тушуниланган. Шу маънода, қимизни отнинг сутидан тайёрланадиган ичимлик дейиш кулгили ва аянчлидир.

Шунингдек, «қўй» ёки «эчки» сўзларида ҳам умумлаштириш, ҳам хусусийлаштириш маънолари борлиги адабий тилда деярли ҳисобга олинмайди. Зомин тумани қишлоқларидаги аҳолининг каттасидан кичигигача мазкур атамалар замиридаги маъноларни ўта нозик фарқлайдилар. Гап шундаки, бошқа деярли барча туркий тилларда жонлиқларга хос жуда кўп сўзлар худди зоминликлар ишлатгани каби қўлланади.

Зоминликлар тўқсон икки бовли ўзбекнинг бошқа кўп элатлари каби қадимдан чорвачилик билан шуғулланишган ва уни ҳозирда ҳам давом қилдирмоқдалар. Яхши чорвачи бир қарашдаёқ молнинг зотини, сифат-хусусиятини билганидек, жонлиқнинг жинси, ранги, ёши, белгисини алоҳида сўзлар билан атайдилар ҳам. Зоминликлар тилида чорвачиликка боғлиқ турли мақолу иборалар ҳам шакллانган. Жумладан, улар орасида **«Эгінчилик бір жылда, малчылық қырк жылда»** ибораси кўп қўлланади.

Ушбу мақолда гарчи деҳқончилик осон касб бўлмаса-да, унинг

натижаси бир йилда кўриниши, чорвачиликни ўнглаш учун эса жуда узоқ вақт талаб қилиниши образли ифодаланган. Негаки тирик жоннинг ташвиши кўп. Жонлиқ ўз оти билан тирик жон. Бинобарин, чорвани эплаш, уни мўлжаллаган даражага етказиш учун одам узоқ вақт давомида чидам билан меҳнат қилиши лозим.

Зоминликларнинг «**Эгінчі қышта тынады, элібай өлгөндө**» мақоли ҳам чорвачиликнинг нақадар машаққатли касблигини таъкидлашга хизмат қилади. Кишилар орасида: «**Жэйішігө чыдасаң той қы, өлішігө чыдасаң қой қы**» деган нақл ҳам кенг тарқалган. Чиндан ҳам, элни чақириб тўй қилган одам неча йиллар давомида йиққан неъматларининг ейилиб кетишига чидаши керак бўлганидек, қўй қилган элибой ҳам қўйларнинг ўлиб кетиши мумкинлигига чидамоғи лозим бўлади. Негаки қўй жонивор жонлиқлар орасида тарқаладиган турли касалликларга нисбатан чидамсизроқ бўлади.

Адабий тилимизда арабча «хайвон» шаклида қўлланиладиган атама зоминликлар орасида бугунги кунда ҳам **жонлық** тарзида соф ўзбекча йўсинда ишлатилади. Минтақада яшайдиган кишилар тилида жонлиқларнинг деярли ҳар бир тури ва ҳолатини акс эттирадиган сўзу атамалар мавжуд. Элибойлар тилини билмаган одам шу биргина сўз ёки атама орқали ифодалаш мумкин бўлган мазмунни бериш учун баъзан бутун бошли бир бет изоҳ ёзиши лозим бўлади. Шунда ҳам ифода унчалик аниқ бўлмайди. Шунинг учун ўзбек адабий тили бундай сўз ва атамаларга, зоминликлар айтмоқчи, астойдил олармон бўлиши ҳаётий заруратдир.

Шунинг учун ҳам зомин минтақасида яшовчилар нутқида кенг қўлланиладиган чорвага доир сўз ва атамалардан айрим намуналар келтириб, изоҳлаш мақсадга мувофиқ кўрилди.

АҒАТ – оғот. Оқ рангли от. **Пашшалардың қатыны ағат міңңән** – Подшоларнинг хотини оқ от минишган.

АЗУВ – озув. Жонлиқ тишининг ёриб чиқиши. **Ат азув жарса, кўчкө толады** – Тиш ёргач, от кучга тўлади.

АЙЫЛ – ойил. Эгар ёки тўқимни маҳкамлаш учун ишлатиладиган мослама. Жундан энли қилиб эшак ёки отнинг қорнига етадиган узунлиқда тўқилиб, ҳар икки учига тўқа ўрнатилади. Тўқанинг биттасига ишланган тери – кўн (чарм)дан узун тасма боғланган бўлади. Ана шу тасма эгар ёки тўқим устидан ўтказилган айилнинг икки учини уловнинг қорни орқали бир-бирига бирлаштиради. Айил тез бўшаб кетмаслиги учун тасма бир тўқадан иккинчисига беш-олти

марта ўтказилиб тортиб қўйилади. «Алпомиш» достонида бу ҳолат шундай ифода этилган:

*Гана-гана бандаларинг жайилди,
Худо қилган ишга банда қойилди.
Ой Қалдирғоч тортди отнинг белидан
Сирти ипак, ичи майин айилди.*

АЙҒЫР – ойғир. Куйга келган бияларни қочириш учун махсус танланган от. У йилқи уюрига етакчилик қилади, қўриқлайди, бошқа айғирларни яқинлаштирмайди. Айғир сўзининг тарихий илдизи жуда қадимга бориб тақалади. У қадимги туркий тилда «**адғыр**» шаклида қўлланган¹, эски туркий тил даврига келиб, «д» товуши «з»га айланган², эски ўзбек тили даврида «з» ундоши «й» товушига эврилиб, «**айғыр**» атамаси юзага келган. **Заттар айғырым бар** – Зотдор айғирим бор.

АҚЛАВ – оқлов. Уйдаги жонлиқлар терисига илк ишлов бериш кечими. Терини косибчиликда фойдаланса бўладиган ҳолатга келтириш. **Тэрінің ақлавы хәлі кэмәгән** – Терининг ишлови яхши бўлмаган.

АҚТА – оқто. Ахта, бичилган эркак от. **Ақтаны арабаға қош** – Ахтани аравага қўш.

АРЛАН – орлон. Арлон, эркак ит. **Қойдың алдыда арлан бар** – Қўйларнинг олдида арлон бор.

АТ – от. Уч ёшдан ошган эркак йилқи. «Ат» атамаси қадимги туркий ёдномаларда ҳам қўлланилган, ҳозирги туркий тилларнинг деярли барчасига ҳам етиб келган. Бу сўз мўғул тилида ҳам турли вариантларда ишлатилади.³ Туркий тиллар ҳақидаги илмий адабиётларда «от» сўзининг этимологияси ҳақида турлича талқинлар бор.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида йилқининг барча тури **от** деб юритилгани ҳолда, Зомин туманидаги аҳоли нутқида бу сўзда умумий эмас, балки хусусий маъно кучлилиги билиниб туради. Шунинг учун ўлкада мучал адабий тилдагидек «от йили» тарзида эмас, балки тил

¹ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.14.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк. – Тошкент, 1963. ТI. – Б.121.

³ Базарова Д., Шарипова Х. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. – Ташкент. Фан, 1971. – С.10.

тарихида бўлгани каби «**жылқы жылы**» шаклида қўлланади. **Ат – жігіттің салувы** – От – йигитнинг омади.

АШЛАВ – ошлов. Жонлиқ терисига ишлов бериш жараёни. Тери хомлигида айрон сурилиб, 10 – 15 кун сақланади. Натижада у жуда юмшаб ийланадиган ҳолатга келади. Ошлови келтирилган теридан сифатли кўн ва қимматбаҳо мўйна олинади. **Энәм тэріні жақшы ашларійді** – Энам терини яхши ошлар эди.

БАВУРҚУРТ – бовурқурт. Жонлиқларнинг жигарига тушадиган қурт. **Зэктә жүргән малда бавурқурт болады** – Заҳда юрган молда бовурқурт бўлади.

БАЙТАЛ – бойтол. Байтал, туғмаган урғочи йилқи. **Байталы былыттай боп сэмірді** – Байтали булутдай бўлиб семирди.

БАШ-БАШ – бош-бош. Қорамолни қайтаришда қўлланиладиган сўз. **Қарамалды «баш-баш»ламасаң, қайтмайды** – Қорамолни «бош-бош»ламасаң, қайтмайди.

БАШЛЫҚ – бошлиқ. Уйдаги жонлиқларни бошқаришни осонлаштириш учун ишлатиладиган мослама, нўхта.

БӘЛЛИ-БӘЛЛИ – балли-балли. Итларни эркалатиб, хотиржам қилиш учун ишлатиладиган қўшоқ сўз. **Сырланға «бәллі-бәллі»дәбідім, іннәмәді** – Сиртлонгга «балли-балли» дегандим, индамади.

БОЗ – бўз. Ранги оқ билан кўкнинг орасида бўлган йилқи. **«Жоғарыға қарасам, сағанақ тола көч кэләр, Ортасыға қарасам, боз бійә миңңән қыз кэләр»** (Қўшиқдан).

БОРЧАЛАШ – бўрчолош. Уйдаги жонлиқларнинг туғишдан олдин безовталаниб, одамлар кўзига кўринмасликка уриниши ҳолати. **Сійірі борчалап қапты, тувадыйав** – Сигири безовталаниб қолибди, туғса керак.

БУВДАЙБАЛЫҚ – бувдойболиқ. Тоғ сувида учрайдиган балиқ тури. **Бувдайбалықтыңам кәттәләрі бар экән** – Бувдойбалиқнинг ҳам катталари бор экан.

БУЗАВ – бузов. Олти ойликкача бўлган қорамол номи. **Бузавды сувардыңма?** – Бузоқни суғордингми?

БУҚА – буқо. Буқа, икки ёшдан ошган, бичилмаган эркак қорамол. **Экітә буқа бәйләпті** – Иккита буқани боқиш учун бойлабди.

БУҚАТӘЛӘП – буқаталап. Куйга келган урғочи қорамол ҳолати. **Сары сійірі буқатәләп бопты-ғу** – Сарик сигири буқаталаб бўпти-ку.

БУРУЛ – бурул. Олачипор бўйинли йилқи. **Көпкәридә бурулдың алдыға түшәтурған ат бомады** – Кўпкарида бурулнинг олдиға тушадиган от бўлмади.

БУРУНДУҚ – бурундуқ. Туя ва буқаларни етаклаш ва бошқаришни осонлаштириш мақсадида уларнинг бурнидан ўтказиладиган чўп ёки темир мослама. **Буқасы бурундуқта босайам, ҳаммани сўрип кетти** – Буқаси бурундуқта бўлса ҳам, ҳаммани суриб кетди.

БЭЗЭҢНЭШ – безангнаш. От ёки эшакнинг одамни миндиргиси келмай безовталаниб ўйноқлаши. **Саман бэзэңнәп хэч кимдi жақыныға жолатмады** – Саман безовталаниб, ўйноқлаб ҳеч кимни яқинига йўлатмади.

БЭЛЭҢҢИ – беланги. Ёмон қилиқли от ёки эшак. **Бэргән атың бэләңғи экән, мәнi жығытты** – Берган отинг ёмон қилиқли экан, мени йиқитди.

БЭХ-БЭХ – беҳ-беҳ. Эшакларни чақирғиш учун ишлатиладиган тақлидий сўз. **Хәңғиңи «бэх-бэх»ләп чақырдым** – Ҳангини «беҳ-беҳ»лаб чақирдим.

БЙӨ – бия. Туққан йилқи. **Ат бйөдән, алп энөдән** (Мақол).

БИРАЗУВ – бирозув. Бир марта тиш ёрган ёки олти яшар от. **Аған атың бір азув жарыпты** – Олган отинг бир марта тиш ёрган экан.

ГИДІК – гидик. Итнинг олти ойликкача бўлган боласи. **Гидігің мынча чырайлы?** – Кучукчанг бунча чиройлик?

ГИТ-ГИТ – гит-гит. Гидикни чақирғишда ишлатиладиган ундов сўз.

ГӨБДІК – гүбдик. 1. Гүбдик, онасиз ўсган ўзи кичик, қорни катта кўзи. **Кэгәннәргә гөбдік сойды** – Келганларга онасиз ўсган кўзини сўйди. 2. Рахит касаллигининг ўзбекча номи. **Улы гөбдікмә дйөмән?** – Ўғли рахитми дейман?

ГӨБӘЛӘК – гүбалак. 1. Капалак. **Қыр тола гөбәләк экән** – Қир тўла капалак экан. 2. Сўна. **Гөбәләк атты қоймайды** – Сона отни тинчитмайди.

ГӨБӘЛӘКЛӘШ – гүбалаклаш. Сўна чаққан жонлиқларнинг безовталик ҳолати. **Қойлар гөбәләкләп, от жәмәдi** – Қўйлар безовталаниб ўт емади.

ДӨНӘЖІН – дўнажин. Тўрт ёшли байталнинг номи. **Айөмбуви дөнәжіндi ййөрләдi** – Ойимбуви дўнажинни эгарлади.

ДӨНӘН – дўнан. 1. Тўрт ёшли отнинг оти. **Дөнән көпкәрінің алды болды** – Тўрт яшар от (дўнан) кўпкарининг олди бўлди. 2. Эркак исми.

ЖАВЫР – жовир. 1. Яғир, от ёки эшак елкасидаги яра. 2. Ҳаддан ташқари кирлик ифодаси. **Кййімінің жавыры чығып кәтіптi** – Кийимининг яғири чиқиб кетибди.

ЖАҒАЛ – жоғол. Танаси бошқа рангда, оғзининг атрофи оқчил рангда бўлган ушоқмол (қўй ёки эчки). *Жағал қой эгиз тувды* – Жағал қўй эгиз туғди.

ЖАДАНА – жадана. Жадана, жуда ориқ жонлиқ эти. *Эчкинің эті жадана экән* – Эчкининг эти жуда ориқ экан.

ЖАДЫРАШ – жодирош. Жонлиқларнинг яйраш ҳолати. *Көкләм кәп қойлар жадырап қалды* – Кўклам келиб қўйлар яйрашиб қолди.

ЖАЙДАҚ – жойдоқ. Яйдоқ, от ёки эшакнинг тўқим-эгарсиз ҳолати. *Ҳзәңисіз мінгәнчә жайдақ мінгәнің жақшы, Жаман қатын ағанча бойдақ жүргәні жақшы* (Мақол).

ЖАЛДАР – жолдор. 1. Ёлдор, ёли қалин йилқи. *Басымдың ғунаны жалдар экән* – Босимнинг ғунони ёли қалин экан. 2. Ёли ўсиқ қашқир. *Бузавды жалдар бөрі тартқанакән* – Бузоқни ёлдор бўри тортган экан. 3. Попукли катта рўмол. *Айлардың жалдары жарашыпты* – Ойларнинг попукли катта (ёлдор) рўмоли ярашибди.

ЖАЛҚЫ – жолқи. Ёлқи, эгиз эмас, ёлғиз туғилган жонлиқ. *Эчкимізәм жалқы тувды* – Эчкимиз ҳам жолқи (ёлғиз) туғди.

ЖАМАННАШ – жомоннош. Ёмонлаш, жонлиқларнинг тентак бўлиш ҳолати. *Жорабайдың аты жаманнап қапты* – Жўрабойнинг оти тентак бўлиб қопти.

ЖАМЫРАШ – жомирош. Қўзи, улоқ ва бузоқларнинг соғиш пайтигача оналарини эмиб қўйиши ҳолати. *Қозылар жамырап қойыпты* – Қўзилар оналарини эмиб қўйибди.

ЖАРҒАҚ – жорғоқ. 1. Қотиб қолган тери, ярғоқ. *Жаман қатын тәріні жарғақ, эрді қалтаңбаш қылады* (Мақол). 2. Эчки терисидан тикилган тўрва, ярғоқ. *Чопан жарғағыны бәрді* – Чўпон тўрвасини берди.

ЖОРҒА – жўрғо. Йўрға, бир текисда, майин ва тез юрадиган йилқининг оти. *Қызды жорғаға міндірді* – Қизни йўрғага миндирди.

ЖОРТАҚЫ – жўртоқи. Йўртоқи, қўпол ва нотекис юрадиган йилқининг аталиши. *Мінгән атым жортақы экән таза чәрчәтти* – Минган отим йўртоқи экан, тоза чарчатди.

ЖУМУР – жумур. 1. Жумур, саримой сақлаш учун эчки қорнидан қилинган тўрва. *Жазда жійгән сарымайым экі жумур бопты* – Ёзда йиққан саримойим икки тўрва бўпти. 2. Одам қорни. *Бәргән жәмішің жумурымға жуқ бомады* – Берган емагинг қорнимга юқ бўлмади. 3. Эчки терисидан қилинган бош кийими. *Қайқубат жумурыны чәчты* – Қайқубод эчки телпагини ечди.

ЖУМЫЙЫШ – жумийиш. 1. Отнинг қулоғини чимириб сергаклан-

ган ҳолати. **Жыйран бір жумыйып, бөрігә тәшләнді** – Жийрон бир чимирилиб бўрига ташланди. 2. Одамнинг сезилар-сезилмас жилмайиши. **Энәсінің гәбіні эшітіп, жумыйып қойды** – Энасининг гапини эшитиб жилмайиб қўйди.

ЖУТАҒЫШ – жутоғиш. Ютоқиш, қаттиқ очқаш ёки чанқаш ҳолати. **Эккүннән бәрі жәмәксіз жүріп, таза жутағыпты** – Икки кундан бери емаксиз юриб, роса ютоқибди.

ЖӘӘЛДІРІК – жаалдирик. Белга эгар ботмаслиги учун чирги устидан ташланадиган от абзали.

*Усталар ишлатар пўлат қирғини,
Шул замонда солди отнинг устига
Зарлигу зарбобдан бўлган чиргини.
Чиргининг устидан қўйди белликни,
Боз устидан солди жаҳалдирикни.*

(«Алпомиш»дан).

ЖӘККӘМЫҚ – жаккамик. 1. Яккамах, от боғлашга мўлжаллаб қоқилган йўғон ёғоч қозиқ. **Атыңды жәккәмыққа бәйлә** – Отингни яккамахга бойла. 2. Гапида турадиган, ўзгаларни ортидан эргаштира оладиган одам. **Көбәй жәккәмық адамәкән** – Кўбай гапида турадиган, бошқаларга гапи ўтадиган одам экан.

ЖӘҢҢӘРІ – жанггари. Жангари, уришқоқ от. **Көгәт жәңңәрі, ұйүргә бзгәнәні қоймайды** – Кўк айғир жангари, уюрга бегонани қўймайди.

ЖЫЙРАН – жийрон. Қизил сарғиш рангдаги йилқининг аталиши.

*Бойчибор борди аңғишлаб,
Боз устига улоқ ташлаб.
Ҳаққа етиб айтган доди,
Ултонтознинг жийрон оти.*

(«Алпомиш»дан).

ЖЫЛАВ – жилов. Юганнинг бошлиқдан юқори қисми. Эгарда ўтириб отни бошқариш мумкин бўладиган узунликда тоза теридан тайёрланади. Сувлуқнинг икки четига бириктирилади. **Қоражон отнинг жиловини тортди...** («Алпомиш»дан).

ЖЫЛҚЫ – жылқи. Йилқи, йилқисимонлар оиласига кирувчи, улов сифатида минаядиган, хўжалик ишларида фойдаланила-

диган, спорт ўйинларида қатнаштириладиган тоқ туёқли, ўтхўр жонлиқларнинг умумлаштирувчи номи. «Жылқы» атамаси жуда узоқ ва мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган. Чунончи, у қадимги туркий тил даврида кўпроқ «мол», «қорамол» тушунчаларини англатган. Масалан, Энасой тошбитикларида: *«Йылқы сансыз эрими»*, – деб ёзилган.¹

XIII – XIV асрларга доир ёзма ёдгорликлардан эса бу сўз худди ҳозирги маънода қўлланган.² Манбаларга таянилса, «жылқы» ясама сўз, унинг ўзаги отнинг бир турини англатувчи «эл» сўзи бўлиб³, кейинчалик у фонетик ўзгаришларга учраб «жэл»га, ундан «жыл»га айланган⁴, нарса оти ясовчи «-қы» қўшимчаси ёрдамида сўзнинг ҳозирги шакли пайдо бўлган деган қарашлар бор. Бу қараш бир қадар мантиққа тўғри келгани учун ҳам унга қўшилиш керакка ўхшайди. *Тавда жылқысыз тірлік қып бомайды* – Тоғда йилқисиз тирикчилик қилиб бўлмайди.

ЖЫР – жир. 1. Жонлиқнинг қуйруғидан бошқа ердаги мойи. *Энгәргә аралап қўйларға жыр пітіпті* – Ангарга оралаб, қўйларга жир битибди. 2. Бойиш. *Өскәнгә жыр пітібіді, той қылды* – Ўскан бойиганди, тўй қилди.

ЖҮГӘН – жуган. Юган, отнинг бошига оғзи аралаш солиниб, бошқаришни енгиллаштирадиган ускуна. *«Абзалланган отни кўриб қувонди, От бошига солди тилла жуганди»* (Қўшиқдан).

ЖҮЙРҰК – жуйрук. Югурик, яъни тез чопадиган от. *Жүздән жүйрұк, миңнән тулпар* (Мақол).

ЗЫҒЫРЫҚ – зиғирик. Қўйлар қуйруғини ичдан тутиб турувчи ўзак. *Қуйруқтың кәттәлігі зығырығыға жараша болады* – Қуйруқнинг катталиги зиғиригига яраша бўлади.

КӘЛКӘВ – калкав. Шохсиз сигир. *Кәлкәв сийір сәрсұт болады* – Калкав сигир серсут бўлади.

КӘЛТӘТАЙ – калтатой. Бир ёшдан уч ёшгача бўлган йилқи номи. *Тойчыбайдың кәлтәтайі жәтіліп қапты* – Тўйчибойнинг калтатойи етилиб қопти.

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. –М.-Л., 1952. – С.84.

² Ат-тухфатуз закияту фил-луғатит туркия. – Тошкент: Фан, – Б.203.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. Т.I. – Б.83.

⁴ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С.254.

КҰЗӘМӘ – кузама. Олти ойлиқдан бир ёшгача бўлган йилқи боласи. *Кұзәмә боғаннан бәрі энәсіні эмдірмәй қойдым* – Кузама бўлгандан бери энәсини эмдирмай қўйдим.

КҰЗӘШ – кузаш. 1. Қулун ва тойлар ёлини кўкламда калтароқ қилиб қирқиб қўйиш ҳолати. *Тайыңдың жалыны кұзәб ал* – Тойингнинг ёлини кузәб ол. 2. Соқолни қисқартириб тартибга солиш. *Өктәм сақалыны кұзәп, чырайлы жігіт боп қапты* – Ўктам соқолини кузәб чиройли йигит бўлиб қолибди.

КҰЛҰК-КҰЛҰК – кулук-кулук. Жунни олинаётганда типирчилаган қўй ёки эчкини тинчитиш учун айтиладиган жуфт сўз. *Жүнді аппоғанча нәчі мәртә «күлүк-күлүк» дәді* – Жунни олиб бўлгунча неча марта «кулук-кулук» деди.

КҰЛҰКЛӘШ – кулуклаш. Жонлиқлар жунини олиш ёки сўйиш пайтида оёғини маташтириб боғлаш ҳолати. *Алдын қўйды күлүклә, кәйін сойасан* – Олдин қўйни кулукла, кейин сўясан.

КҰРӘҢ – куранг. Оч қўнғир тусли йилқи белгиси. *Жылдамнықта кұрәңдің алдыға тўшіп бомайды* – Илдамликда курангнинг олдиға тушиб бўлмайди.

КҰЧҰК – кучук. Олти ойлиқдан бир ёшгача бўлган ит боласи. *Төркөз хәлі күчүк* – Тўрткўз ҳали кучук.

КҰЧҰКЛӘШ – кучуклаш. 1. Итларнинг туғиш мавсуми. *Іўтләрдің күчүкләш вақты кәпты* – Итларнинг болалайдиган вақти келибди. 2. Кетма-кет туғаверадиган аёлларга нисбатан ишлатиладиган қочирим. *Қырмыз тағын күчүкләпты* – Қирмиз тагин туғибди.

КӨГӘН – кўган. Соғишга қулай бўлиши учун икки жонлиқ бўйнидан бир-бирига бўғилиб қолмайдиган қилиб маташтириб боғланадиган ип мослама. Бунда узун арқон тортилиб икки учи икки қозиққа боғланади, қўй-эчкиларни шу арқон бўйлаб боғлаш учун унинг ҳар икки-уч қаричига 40 – 45 сантиметрли ингичка арқон боғлаб қўйилади. Шу тариқа бир кўган тизимига 20 – 30 ушоқмол боғланиши мумкин. *Өскәнбайдың қатыны әкі көгән эчкі савады* – Ўсканбойнинг хотини икки коган эчки соғади.

КӨГӘННӘШ – Кўганнаш. Ушоқмолни кўган мосламасига маташтириб боғлаш усули. *Қошпай эчкіләрді тез көгәннәді* – Қўшбой эчкиларни тез кўганлади.

КӨЗӘМӘЛЛӘШ – кўзамаллаш. Ўтлаётган молларга узоқроқдан кўз ташлаб туриш ҳолати. *Сән барып кәләғай, қўйыңа мән көзәмәлләп тураман* – Сен бориб қелақол, қўйларингга мен кўз ташлаб тураман.

КӨКСАВ – кўксов. Жонлиқлардаги ўпка касали, сил. *Қой қарда жатып қаса, көксав болады* – Қўй қорда ётиб қолса, кўксов бўлади.

КӨРТҲҲҲН – кўртуйун. Боғлаш усулларини билмагани учун ипни таваккалига ечилмайдиган қилиб боғлаб қўйиш ҳолати. *Жіпті көртұйұн қып бәйләгенің жаман-да!* – Ипни ечилмайдиган қилиб боғлаганинг ёмон-да!

КӨТӘРӘМ – кўтарам. Беланги. Касаллик ёки очлик сабабли жонлиқларнинг ўрнидан туролмай қолиши. *Жақшы қарамағаныңнан соң малың көтәрәм болат-та!* – Яхши қарамаганингдан кейин молинг кўтарам бўлади-да!

МАЙА – моя. Урғочи туя. *Біттәйәм майасы жоғәкән* – Битта ҳам мояси йўқ экан.

МАРАЛ – морол. Буғу тури. *Бәшарчада марал бар* – Бешарчада морол бор.

МАЧЧА – моччо. Мочча, урғочи эшак. *Жораның маччасы тувымнан қалды* – Жўранинг моччаси туғишдан қолди.

МҲҲҲЗ – мугуз. Мугуз, жонлиқлар шохи. *Ала ҳөккіздің мұғұзі узун.*

НАВПАС – новпос. Новвос, икки ёшдан ошган эркак қорамол. *Навпастың алдыға баллар бармасын* – Новвоснинг олдиға болалар бормасин.

ПУЧҚАҚ – пучқоқ. 1. Жуни кам тери. *Тәрічигә пучқақтыям бәргін* – Теричига пучқақ (жуни кам, сифатсиз)ни ҳам бергин. 2. Енгил касалланиш. *Тумав-пучқақтан нарымысан, ышқып?* – Тумов-пучқоқдан нарироқмисан, ишқилиб?

ПУШТАН – пуштон. От айилининг устидан қаттиқ тортиладиган мослама.

Ой Қалдирғоч тортди отнинг белидан,

Сирти ипак, ичи майин айилди.

«Чу!», – десанг, ўзади осмонда қуштан,

Ҳеч камлик бўлмаса йўрға юришдан.

«Бисмилло», – деб тортди отнинг белидан

Ўн саккиз қуббали чағатой пуштан.

(«Алпомиш»дан).

ПӘНЖІ – панжи. Беш яшар қўй. *Пәнжінің эті кучлі болады* – Панжининг эти кучли бўлади.

ПІЧМӘ – пичма. Бичилган жонлиқ. *Пічмә қойдың эті жәңіл болады* – Бичилган қўйнинг эті енгил бўлади.

САВДЫ – совди. Боласи ўлган бўлса-да, соғдираверадиган сугир. *Батырдың савдысы көп сұт бэрәді* – Ботирнинг совдиси күп сүт беради.

САВЛЫҚ – совлиқ. Уч ёшдан ошган туққан қўй. *Төбәл савлық жылда эгиз қозы бэрәді* – Тўбал совлиқ йилда эгиз қўзи беради.

САВЫН – совин. Соғин сугир. *Савыны бомаса, балларға қыйын экән* – Соғин сугир бўлмаса, болаларға қийин экан.

САРАТ – сорот. Сарик от, саман от. Зоминнинг Бешкуби қишлоғида ўн йиллар мобайнида музофотда доврўғ таратган улоқчи бедов от бўлган. Сарик рангли отнинг машхурлиги шунчалик эдики, бирор мураккаб ишни қойиллатиб бажарган одам Зоминда ана шу отга ўхшатишган. Натижада халқ орасида «Бешкубининг соратидай» деган ибора пайдо бўлган ва уддабуронликни билдирган.

СОҒЫМ – сўғим. 1. Сўқим, сўйиш учун боқилган қорамол. *Ҳч жәшәр буқаны соғымға бәйләді* – Уч яшар буқани сўқимға бойлади. 2. Қорнидан бошқа ғами йўқ одам сифати. *Қочқарбайам таза соғым боған-да* – Қўчқорбой ҳам тоза сўқим бўлган-да.

СУВЛЫҚ – сувлиқ. Темирдан қилиниб, отни бошқаришни енгиллатиш учун унинг оғзига солинадиган буюм. *Ат башыға іш тушшә, сувлық мынан сув ічәр, Эр башыға іш тушшә, этік мінән сув кәчәр* (Мақол).

СУВУТЫШ – сувутиш. 1. Совутиш, күпкарига боғланган отни тоблаш жараёни. *Ат чаваман дэгән адам оны жақшы сувутышы кэрәк* – От чоптираман деган одам уни яхши совутиши керак. 2. Темирни тоблаш. *Тәмірдійәм сувутмасаң, қатты бомайды* – Темирни ҳам совутмасанг, қаттиқ бўлмайди.

СУРУВ – сурув. Қўй тўдаси. *Жанғақлыда бір сурув қой бар* – Ёнғоқлида бир сурув қўй бор.

СӘРКӘ – сарка. Серка, бир ёшдан ошган, бичилган така. *Қойды сәркә башлайды, ойынды эркә* (Мақол).

СЫҢАР – сингор. Эгиз жонлиқнинг бири, шериги. *Бу қозы сыңар боғаныға өсмәсәк бопты* – Бу қўзи сингар (эгизнинг шериги) бўлгани учун ўсмайроқ қолган экан.

ТАЙ – той. 1. Бир ёшгача бўлган йилқи боласининг умумий номи. *Бу тай салымға тўшкән* – Бу той солимға тушган. 2. Боғлам, ўрам. *Бір тай мата апты* – Бир той мата олибди. 3. «Сирпан» маъносидаги буйруқ феъли. *Мызды қырда тай* – Музга қирда той.

ТАЙҚАР – тойқор. Тойхар, эшакнинг олти ойлик ҳолати номи. *Тайқарың қарувлы-ғу?! – Тойхаринг бақувват-ку?!*

ТАНА – тоно. Тана, олти ойдан икки ёшгача бўлган қорамол. *Таналардың эркәгі буқа, ырғачысы қачар болайын дэп қапты-ғу* – Таналарнинг эркаги буқа, урғочиси қочар бўлай деб қолибди-ку.

ТАНА-ТОРПЫ – тоно-тўрпи. Бир-бир ярим яшар қорамол. *Шунча тана-торпыға жәміш жийдi* – Шунча тана-тўрпига емиш йиғди.

ТАРПЫ – торпи. Бўри еган жонлиқнинг қолдиғи, улғу. *Атының тарпысыны тавды* – Отининг торписи (бўри еганидан қолган)ини топди.

ТОДА – тўда. 1. Тўда, тўп, гуруҳ. *Қулбай бір тода қой ҳәйдәп кәпти* – Қулбой бир тўда қўй ҳайдаб келибди. 2. Кўпқари маҳали ердаги улоқни олиш учун отларнинг йиғилиб қолиш ҳолати ифодаси. *Тодаға тўшип қабыдым, айағым эзилипти* – Отлар ўртасига тушиб қолгандим, оёғим эзилибди.

ТОҚАЛ – тўқол. 1. Шохсиз эчки. *Тоқал эчки сәрсүт болады* – Тоқол эчки серсут бўлади. 2. Хотин устига олинган хотин. *Тойға тоқалымынан кәпти* – Тўйга тўқоли билан келибди. 3. Шўх қизалоқларга қаратилган енгил койиш. *Мынча быжырладың, тоқал!* – Бунча бижирладинг, тўқол!

ТОРЫ – тўри. Тўриқ, ранги қора билан қизилга бирдай ўхшаб кетадиган йилқи. *Торы ат бәридән озды* – Тўриқ от баридан ўзди.

ТОСЫШ – тўсиш. 1. Улоқ пайтида чарчаган отга дам бериш. *Жыйранды бір тосыбыдым, йана мәррәгә тәштәдi* – Жийронни бир тўсган эдим (дам бергандим), яна маррага ташлади. 2. Молни қайтариш. *Алдыны тосса, мал отлайбәрәдi* – Олдини қайтарсанг, мол ўтлайверади. 3. Болани ёзилтириш. *Баланы вақтыда тоссаң, сийп қоймайды* – Болани вақтида тўссанг, сийиб қўймайди.

ТУВБІЙӘ – тувбия. Бўғоз, лекин ҳали туғмаган бия номи. *Салымға біттә тувбійәйм қойды* – Солимга битта тувбия ҳам қўйилди.

ТУВЧА – тувча. Бир ёшга етмаган, туғмаган, болалаши керак бўлган урғочи эчки. *Тувча таза сәміріпти* – Тувча жуда семирибди.

ТУЛУП – тулуп. 1. Боласи ўлган сигирни ийдириш учун бузоқнинг терисига сомон тиқиб тайёрланган буюм. *Қашқа сийр тулупты көрмәсә, савдырмайды* – Қашқа сигир тулупни кўрмаса, соғдирмайди. 2. Теридан қилинган идиш, мешнинг бир тури. *Тулупдағы айраннан бәрди* – Тулупдаги айрондан берди. 3. Ўта се-

миз одам. **Нарбай тулуп боп кәтіпті** – Норбой тулупдай бўлиб семириб кетибди.

ТУСАҚ – тусоқ. Тусоқ, икки яшар қўй. **Қой тусақ боғаннан кәйін өзіні түзәйді** – Қўй икки ёшга киргандан кейин ўзини тузатади.

ТУШАВ – тушов. Узоққа кетиб қолмаслиги учун от-эшакнинг олдинги оёқларини бир-бирига боғлаб қўйишда ишлатиладиган мослама. Бир қулочча келадиган арқондан қилинади. Махсус тайёрлаб сотиладиган тушовлар ҳам бор. **Улавыдан тушавы қыммат** (Мақол).

ТУШАВЛАШ – тушовлош. От-эшакнинг олдинги оёқларини юришни қийинлаштирадиган қилиб қўйиш жараёни. **Атыңды тушавлап қойсаң, кәтмәйді** – Отингни тушовлаб қўйсанг, кетмайди.

ТЭЗӘК – тезак. Тўғри келган жойда ётган қорамол гўнги. **Балалығымызда даладан қуру тәзәк тәріп кәләрідік** – Болалигимизда даладан қуруқ тезак териб келардик.

ТЭЗӘКЛӘШ – тезаклаш. Жонлиқнинг гўнг чиқариш жараёни.

ТӘРІ – тери. 1. Одам ва жонлиқлар танасининг сиртқи қопламаси. **Бір тәрінің ічідә қой нәчі сәміріп, нәчі азады** (Мақол). 2. Бетәсир одам сифати. **Артықпай тәрі-гү, уған гәб өтмәйді** – Ортиқбой тери-ку, унга гап ўтмайди.

ТӘРІЛӘШ – терилаш. Сўйилган жонлиқнинг терисини ажратиш.

ТӘРЛІК – терлик. Эгар ботиб кетмаслиги учун чиргининг тагидан солинадиган, от-эшакнинг баданига тегиб турадиган жиҳоз.

Оша элга ошган тортар хўрликни,
Бек Алпомиш қилар бугун эрликни.
«Бисмилло», – деб солди отнинг белига
Кимхоби майиндан бўлган терликни.

(«Алпомиш»дан).

ТӘКӘ – така. Бир ёшдан ошган эркак эчки. **Тәкәсі чылый сәмізәкән** – Такаси ўта семиз экан.

ТӘППӘК – таппак. Гўнгдан махсус тайёрланадиган ёқилғи, таппи. **Быр қышлық тәппәк қыпты** – Бир қишга етадиган таппи қилибди.

ТІРІЖҰН – тирижун. Тирикжун, ёзда қирқилган жун. **Басманы тіріжұннән қығын** – Босмани тирикжундан қилгин.

ТЫСЫРАЙЫШ – тисиройиш. Тирсиллаш, кўпчиш. Сутга тўлиш натижасида сигир елинининг тирсиллаб, эмчаклари тик ҳолатга келиши ифодаси. **Жантутта өт көп-тә сійірдің жәліні тысырай-**

ЫП КЭТИПТИ – Жонтутда ўт кўп-да сигирнинг елини тирсиллаб кетибди.

ТҲҲЭТАВУҚ – туятовуқ. Курка. **Ораздың тўйөтавуғы көп** – Ўрознинг куркалари кўп.

ТҲЛ – тул. 1. Туғмайдиган, қисир бия. **Тул бийәни эки жыл бақдым** – Қисир бияни икки йил боқдим. 2. Эр ёки хотини ўлган киши. **Айқызам тул қалды** – Ойқиз ҳам тул қолди.

ТҲФЭЙ-ТҲФЭЙ – Қўйларни чақиринишда ишлатиладиган ундов сўз. **Тағай: «Тўфэй-тўфэй!»** – **дэбиди, қойлар жўғўрип кэлди** – Тоғай: «Тўфэй-тўфэй!» – деганди, қўйлар югуриб келишди.

ТӨБЭЛ – тўбал. Танаси қандай рангда бўлишидан қатъи назар, бошининг усти оқ ушоқ моллар аталиши. **Бўғўн төбэл қойың жоқма?** – Бугун тўбал қўйнинг йўқми?

ТӨЛ – тўл. Қўйларнинг қўзилаш жараёни. **Төл тўшкәндә чопандың ишә көбәйәди** – тўл тушганда чўпоннинг иши кўпаяди.

ТӨЛ ТҲШШ – тўл тушиш. Қўзилаш жараёнининг бошланиши.

УЛАҚ – улоқ. 1. Улоқ, олти ойгача бўлган эчки боласи. **Улақлары бирәм чырайлы** – Улоқлари бирам чиройли. 2. Кўпқари. **Бэшкубидә бўғўнәм улақ болады** – Бешкубида бугун ҳам улоқ бўлади.

ЧАВДЫРЫШ – човдириш. 1. Айғирни бияга қўйиш жараёни. **Жылқы әнәсигә чавмайды** – Йилқи ўз онасига чопмайди (у билан қовушмайди). 2. Югуртириш, елдириш, чоптириш. **Қам атты чавдырма** – Совутилмаган хом отни чоптирма.

ЧАНДЫР – чондир. Чандир, қийин ейиладиган эт. **Чандыр-чандыр дэғәниңиз, Шылқа-шылқа майәкән** (Қўшиқдан).

ЧАРЫ – чори. Тўрт яшар қўй. **Баққан қочқары чары экән** – Боққан қўчқори чори экан.

ЧОБЫР – чўбир. Қирчанғи, кўримсиз ишчи от. **Отбашыға чобыр жақшы** – Рўзғорға чўбир яхши.

ЧОММА ТЭШТЭШ – чўммо ташташ. Кўкка тўйган қўйларнинг қумалоқ эмас, бузоқники шаклида гўнг ташлаши ифодаси. **Сабысланда от жақшылығыдан қойлар чомма тэштәп қапты** – Сабислонда ўт яхшилигидан қўйлар чўммо ташлаб қолибди.

ЧОММАҚ – чўммоқ. Думсиз жонлиқ. **Чоммақ эшшәгидән тўшкәнийәм жоқ** – Чўммоқ эшагидан тушганиям йўқ.

ЧУВ – чув. Чув, эш, йўлдош. **Сийир өзінәң чувыны жәп қоймасын** – Сигир ўз чувини еб қўймасын.

ЧӨВКӘР – чавкар. 1. Баданида тарам-тарам холлари, юлдузчалари бор тарғил от. **Салым бўғўнәм чөвкәрдикә болды** – Солим бу-

гун ҳам чавкар отники бўлди. 2. Сарғиш, сепкилдор одам. **Кўйэвің чэвкэр-гү?** – Куёвинг чавкар-ку?

ЧӘ-ЧӘ – ча-ча. Эчкиларни ҳайдаш ва қайтариш учун ишлатиладиган ундов сўз. **Қаршыгул эчкині: «Чә-чә!»** – **дәп хәйдәдә** – Қаршигул эчкини: «Ча-ча!» – деб ҳайдади.

ЧИБӘР – чибар. Асл кўкиш бўлиб, устига шунга ўхшаш рангли холлар, йўллар тушган от сифати. Вақт ўтиши билан бу ранглар қуюқлашиб, тарлон очса, йилқи янада чиройли бўлиб кетади. Бу тусдаги йилқилар кучли, чопқир ва тулпорликка мойил бўлади. Алпомишнинг Бойчибори, Гўрўғлининг Ғиркўки шундай отлардандир.

Ултонтознинг жийрон оти,
Улоқни олиб жўнаб берди.
Қултой фақир бошин бурди,
Бойчиборга қамчи урди.

(«Алпомиш»дан).

ЧИБІЧ – чибич. Олти ойликдан бир ёшгача бўлган эчки. **Чібічтің тувғаны гөр болармыды?** – Чибичнинг туққани нима бўларди?

ЧІГІ-ЧІГІ – чиги-чиги. Эчкиларни чақириш учун ишлатиладиган ундов. **Қызларгүл: «Чігі-чігі!»** – **дәб улақты чақырды** – Қизларгүл: «Чиги-чиги!» – деб, улоқни чақирди.

ЧІДІРЛӘШ – чидирлаш. Жойида турмайдиган от ёки эшакнинг олдинги оёқларини тушовлаб, орқанги бир оёғини узунчоқ ип билан тушовга қўшиб боғлаб қўйиш ҳолати. **Чідәрләмәсә, аты кәтіп қалады** – Уч оёғини боғламаса (чидарламаса), оти кетиб қолади.

ЧЫМЧЫМА – чимчимо. 1. Майсанинг кўкламда жонлиқ оғзига илинадиган ҳолатга кела бошлаши. **Отлар чымчыма бопқапты, энді мал ач қамайды** – Ўтлар оғизга илинадиган бўлиб қолибди, энди мол оч қолмайди. 2. «Чимчилама» маъносидаги буйруқ феъли. **Саған нима қылдым, мәні чымчыма?!** – Сенга нима қилдим, мени чимчилама?! 3. Кинояли, ўйиб оладиган гап. **Қочқарбай, чымчыма гәбіңдә қой** – Қўчқорбой, пичинг гапингни қўй.

ЧҲ – чу! Кўликни ҳайдашда қўлланадиган ундов сўз. **Жылқыға: «Чү!»** – **дәсәң болды, жүрәбәрәдә** – Йилқиға: «Чу!» – десанг бўлди, юраверади.

ЧӨГӘ-ЧӨГӘ – чўга-чўга. Бузоқларни чақиришда ишлатиладиган ундов сўз. **Бызавларға: «Чөгә-чөгә!»** – **дйбәрп чәрчәдә** – Бузоқларга: «Чўга-чўга!» – дейвериб чарчади.

ШАПАҚ – шопоқ. Манглай қисми оппоқ йилқи. *Шапақ ат кўнгә қараб журәлмәйді* – Шапоқ от кунга қараб юролмайди.

ШЫРБАЛЫҚ – ширболиқ. Ширмонбалиқ, балиқ тури. *Шырбалықты тазалаш қыйын болады* – Ширмонбалиқни тозалаш қийин бўлади.

ЭТ – эт. Форсча «гўшт» сўзининг ўзбекчаси. *Эт эткә, шорпа бәткә* (Мақол).

ЭШКӘННӘШ – эшканнаш. Қашиниш. *Сарытөбәл таза эшкән-нәб жатыр қотырма дйүмән?* – Сариктўбал тоза қашиниб ётибди, қўтирми дейман?

ҚАЗЫҚБАВ – қозикбов. Йирик жонлиқларни қозикқа боғлашнинг осон усули. *Сйүрді қазықбав қып бәйләсәң, чәчилмәйді* – Сигирни қозикбов қилиб боғласанг, ечилиб кетмайди.

ҚАНАЗАТ – қонозот. Уйда туғилиб улғайган жонлиқ. *Қаназат сйүрдә сүті жақшы* – Хоназот сигирда сути яхши.

ҚАНЧЫҚ – қончиқ. 1. Қанжиқ, урғочи ит. *Йүті қанчық босайам сақ экән* – Ити қанжиқ бўлса ҳам, зийрак экан. 2. Бузуқ аёлларга қарата ишлатиладиган сўкиш.

ҚАРАКӘШ – қоракаш. Ҳар нарса олдида ўз-ўзидан тўхтайверадиған от ёки эшак. *Жйүран ат қаракәш бопқапты-ғу* – Жийрон от қоракаш бўлиб қопти-ку.

ҚАРАҚАШҚА – қороқошқо. Танаси қоп-қора, манглайида оқи бор от. *Басымәкә қарақашқаны миніп кәпти* – Босим ака қарақашқа отини миниб келибди.

ҚАРАМАЛ – қоромол. Шохлилар оиласига мансуб қўшоқ туёқли, кавш қайтарувчи, ўтхўр жонлиқларнинг умумлаштирувчи номи. Қорамоллар ёши, жинси ва бошқа хусусиятларига кўра **бузоқ, тана, ғунажин, буқа, сигир, хўкиз** каби гуруҳларга бўлинади. Қорамолларнинг эркаги урғочисидан йирикроқ бўлади. Янги туғилган урғочи бузоқнинг оғирлиги 18–45 килограмм бўлиши мумкин. Эркак бузоқ ундан 2–3 килограмм ортиқроқ. Урғочи қорамол 25–30 йил, эркак қорамол 15–20 йил яшайди. «Қорамол» сўзи ўрнига матбуотда «йирик шохли қорамол» бирикмасининг ишлатилиши миллий тилга беписандлик ва мантиқдан хабарсизлик белгисидир. Ўзбек халқи минглаб йиллардан буён бу тушунчани биргина «қорамол» сўзи билан ифодалаб келган. Ҳатто баъзан элибой ўзбек уни «қора» шаклида ҳам қўллайди. Масалан, «**Қалындың үстігә әкі қой, бір қара бәрді**», – дейилади. Шуни таъкидлаш лозимки, «қорамол» қўшма сўзи таркибидаги «қора» сўзи бу ўринда рангни билдирмай-

ди. Зеро, оқ, қизил, кўк, сариқ рангдаги қорамоллар борлиги маълум. **«Қора»** шу ўриндаги функциясига кўра, «йирик», «улкан» маъноларини билдириб, бу атамада кўзда тутилган жонлиқлар қўй-эчки каби ушоқ (майда) моллардан катта эканини англатади. Қўй-эчкининг **«ушоқмол»** (майдамол) деб аталиши ҳам бежиз эмас.

ҚАРАТӨБЭЛ – қоратўбал. Танаси қора рангли, бошининг тепаси оппоқ жонлиқ. **Қаратөбэл бұғұнгі көпкәрінің алды болды** – Бугунги кўпкарининг олди қоратўбал от бўлди.

ҚАРЛЫҒЫШ – қорлиғиш. 1. Янги туғилган жонлиқларнинг жағлари бир-бирига ёпишиб, онасини эмолмай қолиши ҳолати. **Қозысы сувуқтан қарлығып, энәсіні эммәпти** – Қўзиси совуқдан қорлиғиб, энасини эмолмабди. 2. Ўлжасига ташланган бўри жағларининг очилмай қолиши ҳолати. **Бөрінің авзы қарлығып қапты** – Бўрининг оғзи қорлиғиб қолибди. 3. Ўта қуруқ емак еган одамнинг оғзидагини ютолмай қолиш ҳолати. **Тоқтабай талқанды көб жәп қарлығып қапты** – Тўхтабой талқонни кўп еганидан қорлиғиб ютолмай қолибди.

ҚАРМАНЫШ – қормониш. Титкилаш, изланиш. **Күздә мал әнгәрдә қарманыбам тойады** – Кузда мол ангарда титкиланиб ҳам тўяди.

ҚАРЫШ – қориш. 1. Жонлиқларда учрайдиган касаллик. **Эшшәгі қарыш экән** – Эшаги ётоқчиладиган касал экан. 2. Одамнинг бош бармоғи билан жимжилоғи орасига тенг ўлчов бирлиги.

ҚАТАЛАҚ – қотолоқ. Кўклам охирида қорамолнинг безовта бўлиб, жойида туролмай қолиш ҳолати, бўкалаш. **Қаталақ башланса, падачыларға қыйын болады** – Қаталоқ бошланса, подачиларга қийин бўлади.

ҚАЧАР – қочор. Икки яшар урғочи қорамол. **Өнәрдің қачарлары таза жылтырап кәтіпті** – Ўнарнинг қочарлари тоза йилтираб семирибди.

ҚАЧҚЫ – қочқи. Кўпкарида эгасига улоқ теккач бошқа отларга етказмай кетишга интиладиган от тавсифи. **Қарақашқа чәккі қачқы бопты** – Қорақашқа жуда қочиб қутуладиган от бўпти.

ҚАЧЫШ – қочиш. 1. Узоқлашиш, қутулиб кетишга уриниш. **Адамнан бийтіп қачатурған эчкіні көрмәгәммән** – Одамдан бундай қочадиган эчкини кўрмаганман. 2. Жонлиқнинг бўғоз бўлиш ҳолати. **Қойлар көбінчә күздә қачады** – Қўйлар кўпинча кузда бўғоз бўлади.

ҚАШҚА – қошқо. 1. Манглайи оқ жонлиқ сифати. **Қашқа сийір жоқма?** – Қашқа сигир йўқми? 2. Икки томони тепалик, ўртаси чуқур

ёки текислик бўлган жой номи. **Ҳўимиздiң алдыдағы қашқаны сағынаман** – Уйимизнинг алдидаги ўртаси текис тепаликни соғинаман. 3. Одам юзидаги жароҳат. **Нарбайдың қашқа бомаған кўни жоқ** – Норбойнинг қашқа бўлмаган (жароҳатланмаган) куни йўқ.

ҚАШҚАТАЙАҚ – қошқотоёқ. Калтакланаверган одам ёки жонлиқнинг таёқдан қайтмай қолиши. **Ала эчкиң қашқатайақ, сыра қайтмайды** – Ола эчкинг қашқатаёқ, сира қайтмайди.

ҚОЗЫ – қўзи. 1. Қўйнинг боласи. **Төбәл совлық эгиз қозы тувды** – Тўбал совлиқ эгиз қўзи туғди. 2. Эркак исми. **Бәрәкә тавсын Қозы, қымаған іші жоқ** – Барака топсин Қўзи, қилмаган иши йўқ.

ҚОЗЫЛАШ – қўзилош. 1. Совлиқларнинг туғиш жараёни номи. **Ҳўдәгi савлықларам қозылады** – Уйдаги совлиқлар ҳам қўзилашди. 2. Аёллар бўшанишининг кўчма ифодаси. **Қызыйам, кәлiнiйәм қозылапты** – Қизи ҳам, келини ҳам қўзилабди (туғишибди).

ҚОСҚЫ – қўсқи. Қилиқлари ёқимсиз йилқи. **Торы таза қосқыма дiймән-дә?** – Тўриқ тоза қосқими дейман-да?

ҚОТАН – қўтон. 1. Қўйлар қамаладиган жой. **Қойларыңды қотаңға қама** – Қўйларингни қўтонга қама. 2. Бир қўтонга сиғиши мумкин бўлган қўйлар жами, отар. **Бiр қотан қойды чолықсыз эпләп жүрiптi** – Бир қўтон қўйни чўлиқсиз эплаб юрибди.

ҚОТЫР – қўтир. Одам ва жонлиқларда учрайдиган қичима касаллиги. **Эчкисi қотыр боғамма, дувалға сўйкәңңәни-сўйкәңңән** – Эчкиси қўтир бўлганми, деворга суйкангани-суйканган.

ҚОШ – қўш. 1. Иккита маъносидаги сўз. **Қорққанға қош көринәр** (Мақол). 2. От, ҳўкиз ёки эшак билан ер ҳайдашда ишлатиладиган ускуналар йиғмасининг номи. **Улақчы атты қошқа қоштыңма?** – Улоқчи отни қўшга қўшдингми? 3. Буйруқ феъли. **Малыңды падаға қош** – Молингни подага қўш. 4. Яйловда чўпонлар қўнадиган манзил. **Бәйбәкбайдың қошы Жантутта** – Бойбекбой қўнадиган манзил (қўш) Жонтут қишлоғида. 5. Қўйни қайтариш учун ишлатиладиган ундов сўз. **Қой чопандың қандайчақалығыны «қош» дәгәнидән биләдi** – Қўй чўпоннинг қанақалигини «қўш» деганидан билади.

ҚОШАҚЛАШ – қўшоқлош. Қўй-эчкини иккитадан қилиб боғлаш. **Сататурған қойларды қошақладым** – Сотиладиган қўйларни қўшоқладим.

ҚОҢЫР – қўнғир. Танасининг ранги таги қизилга, усти қорага мойил бўлган жонлиқ. **Қоңыр бiйәнің сүтi майлы** – Қонғир биянинг сути мойли.

ҚУЙРУҚ – қуйруқ. 1. Қуйруқ, дум. *Аттың қуйруғыдан тартып тоқтатты* – Отнинг думидан тортиб тўхтатди. 2. Қўйларнинг жир тўпланадиган жойи. *Қара қочқардың қуйруғы жэргэ тийэді* – Қора қўчқорнинг қуйруғи ерга тегади. 3. Парранда думи. *Қырғавул қызылэкән, Қуйруғы узунэкән* (Эртақдан). 4. Бирор нарсанинг охири, чеккаси. *Бувдайпайасының учы-қуйруғы жоқ* – Буғдойпоясининг бош-кети йўқ.

ҚУЙУШҚАН – қуюшқон. От ёхуд эшак қуйруғи тагидан ўтказилиб эгар ёки тўқимнинг олдинга кетиб қолмаслигига хизмат қиладиган мослама. *Абзалининг бари ола қайишдан, Сағрисига ташлаб карки қуюшқон* («Алпомиш»дан).

ҚУЛУН – қулун. Йилқининг туғилгандан то биринчи жунини ташлаганча бўлган даврдаги аталиши.

Аҳмоқ, қалмоқ, энди қимиз бўлама,
Қалмоқ, эшит энди сўйлаган тилни,
Эгам осон қилғай бунда мушкулни,
Билсанг, отам қўйиворган қулунни.

(«Алпомиш»дан).

ҚУЛУННАШ – қулуннош. 1. Биянинг туғиши. *Көк бийэ қулуннады, энди қымыз қыламыз* – Кўк бия қулунлади, энди қимиз қиламиз. 2. Аёлнинг ўғил туғиши. *Кэліні қулуннапты, көрішкэ кэтті* – Келини ўғил туғибди, кўришга кетди.

ҚУМАЛАҚ – қумолоқ. Қўй-эчки ва туя гўнги. *Адашқан қойларды қумалағыға қарап барып тавыпты* – Адашган қўйларни қумалоғига қараб бориб топибди.

ҚУМБАЛЫҚ – қумболиқ. Тоғ сувларида бўладиган балиқ тури. *Өріклісайда қумбалық таза көп* – Ўриклисойда қумбалик тоза кўп.

ҚУРЭЙТ-ҚУРЭЙТ – қурайт-қурайт. Отларни чақириш учун ишлатиладиган қўшоқ ундов сўз. *«Қурайт» деган Барчинойнинг товущи Бойчиборнинг қулоғига етади* («Алпомиш»дан).

ҚУРЭЙ-ҚУРЭЙ – қурей-қурей. Қўйларни чақириш учун ишлатиладиган тақлидий сўз. *Жэм жэбжүргэндэ «қурэй-қурэй» дэсэм чавып кэлді* – Ем еб юрганда «қурей-қурей» десам югуриб келди.

ҚЭЛЭЗЛІК – қалазлик. Кўкламда молларнинг ўз вақтида кўк ўт ейиши. *Қэлэзліктән қаған мал оңмайды* – Ўз вақтида кўкка оғзи тегмаган мол ўнгламайди.

ҚІСРӘК – қисрак. Ҳали қочмаган урғочи йилқи. **Ақ байталың хәліям қісрәкмә?** – Оқбайталинг ҳалиям қисракми (қочмаганми)?

ҚЫЙ – қий. Қўй ва эчки ахлати, ушоқмол қумолоғи. **Қой көрмәсәгәм, қый көргәмміз.**

ҚЫЛАВ – қилов. 1. Моллар тилининг увулиб қолиши касаллиги. **Жавында қаған қарамал қылав болады** – Ёмғирда қолган қорамол қилов бўлади. 2. Чархланган пичоқ, ўроқ ва кетмондаги майда темир кукунлари. **Пычағымдың қылавы тұшмәді** – Пичоғимнинг қилови тушмади.

ҚЫРҚЛЫҚ – қирқлиқ. Ушоқ жонлиқлар жунини қирқадиган қайчи, ҳозир электр қирқлиқлар ҳам бор. **Қырқлық өткір боса, іш тәз пітәді** – Қирқлиқ ўткир бўлса, иш тез битади.

ҚЫРҚЫМ – қирқим. Қўй-эчкилар жунини қирқиш кечими. **Күн ысып кәссә қырқым башланады** – Кун исиб кетса, қирқим бошланади.

ҚЫРЧАНҒЫ – қирчанғи. 1. Зоти паст ва қаровсиз от. **Ат деп қырчанғыны мініп кәпти** – От деб қирчанғини миниб кепти. 2. Ишәқмас, баҳоначи одам сифати. **Тоқтабай әзәлі қырчанғыйыды** – Тохтабой азали ишәқмас эди.

ҒУЛЫЙЫШ – От ёки эшакнинг қулоқларини чимириб тез юриш ҳолати. **Көпірдің үстідә жорға ғулуйып қалді** – Кўприкнинг устида йўрға қулоғини чимириб, тез юриб кетди.

ҒУНАЖЫН – ғуножин. 1. Икки яшар урғочи қорамол. **Мынавы ғунажын өзләріңдікімә?** – Манави ғунажин ўзларингникими? 2. Енгилтак аёл. **Ғунажын көзіні сұзмәсә, буқа жібіні үзмәйді** (Мақол).

ҒУНАН – ғунон. Иккидан уч ёшгача бўлган йилқи номи. **Сәмән ғунан көк бийәнің баласы** – Саман ғунон кўк биянинг боласи.

ХӘҢҢИ – хангги. Икки ёшдан ошган эркак эшак. **Хәңңи жаш баланы қыйнап қойады** – Ёш болани ханги қийнаб кўяди.

ХӨК – хўк. 1. Қўшдаги хўкизга шудгорнинг охирига етганда қайтишни эслатиб қилинадиган ундов. **Жанывар алаҳөккізгә: «Хөк!»** – **дәсәң, қайтады** – Жонивор олаҳўкизга: «Хўк!»- десанг, қайтади. 2. Туяни чўкишга ундовчи сўз. **Қаранарға: «Хөк!»** – **дәбиді, чөгәғайды** – Қоранорға: «Хўк!» – деганди, чўка қолди.

ХӨККИЗ – хўккиз. 1. Хўкиз, икки ёшдан ошган бичилган қорамол. **Хөккіз жуваш болады, балларам қарайбәрәді** – Хўкиз ювош бўлади, болалар ҳам қарайверади. 2. Гавдали бефаросат одам сифати. **Тажібай хөккіз-дә өзіям** – Тожибой хўкиз-да ўзиям.

ХӨШ-ХӨШ – хўш-хўш. Сигирларни чақириш учун ишлатиладиган ундов. *Айсулув: «Хөш-хөш!» – дэп сійірләрді чақырды* – Ойсулув: «Хўш-хўш!» – деб сигирларни чақирди.

ИШШӘК – ишшак. Икки яшар қўй. *Ишшәк сойдың – пішәк сойдың* (Мақол).

ЫЙЫҚ – ийиқ. 1. Жонлиқларнинг елкаси. *Іўәр аттың ыйығыны жара қыб жәріпті* – Эгар отнинг ийиғини яра қилиб юборибди. 2. Одамнинг икки кураги ўртаси. *Қолым жәтмәй ыйығымға* (Қўшиқдан).

ҲҲҲ – уюр. Орасида битта айғири бор, табиий қочиришга қулай 20 – 30 йилқидан иборат тўда. Уюр қочириш мавсуми олдидан ташкил этилиб, яйловда айғир етакчилигида бошқа уюрлардан алоҳида боқилади. «ҲҲҲ» атамаси тарихан «өг+ҳр» қисмларидан ташкил топган¹, «қайтар», «ўраб ол» маъноларидаги «өгҳр» сўзидан келиб чиққан. Кейинчалик товуш ўзгаришларига учраб ҳозирги шаклини олган. *«Йилқибон молларини: «Бир уюр фалон тўқайда юрибди, икки уюр фалон тўқайда юрибди», – дер эди»* («Алпомиш»дан).

ҲРП – урп. 1. Сигир елинидаги охирги сут. *Сійірдің ұрпі бузавға қалды* – Сигирнинг урпи бузоғига қолди. 2. Урф, удум. *Эл ұрпыні қымасаң, бомайды* – Элнинг урфини қилмасанг, бўлмайди.

ӨМЫЛДЫРЫҚ – ўмилдирик. Эгарнинг орқага кетиб қолишига йўл қўймаслик учун отнинг ўмровидан ўтказилиб эгарга маҳкамланадиган от абзали. *Отлантирмоқ бўлди шундайин бекни, Гарданига ташлаб ўмилдириқни* («Алпомиш»дан).

ӨЛІЖҰН – ўлижун. Қўй-эчкининг эрта кўкламда қирқилган жуни, сифатсиз бўлганидан шундай номланади. *Шонча өліжұнді қайтаман?* – Шунча ўлик (сифатсиз) жунни нима қиламан?

ӨЛІМСӘ – ўлимса. 1. Касаллангани учун сўйилган жонлиқнинг сифатсиз эти. *Мынча қып-қызыл, өлімсәмә діймән?* – Мунча қипқизил, ўлимсами дейман? 2. Гап таъсир қилмайдиган одам сифати. *Анқабай таза өлімсә-дә* – Анқабой жуда ўлимса-да.

ӨНГӘРІШ – ўнгариш. Бирор нарса ёки жонлиқни от устидаги чавандоз олдиға кўндаланг қўйиш. *Урыны атыға өнгәріб апты* – Ўғрини отига ўнгариб (кўндаланг қилиб) олибди.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. Т.I. – Б.287; Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952. – С.82; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – С.620.

ӨР – ўр. 1. Қир, тепалик. *Ўйи өрдә экән* – Уйи ўр (тепалик)да экан. 2. Ўжар. *Көбәй таза өр адам-да!* – Кўбай жуда ўжар одам-да!

ӨРИШ – ўриш. 1. Жонлиқларнинг ўтлаш, ёйилиш жараёни. *Қойдың қырға өріші жақшы* – Қўйнинг қирға ўриши (ёйилиб ўтлаб юриши) яхши. 2. Қозиққа тортилган ўрмак ипи, арқовнинг тескари-си. *Өрмәгидиң өріші жақшы бопты* – Ўрмагингнинг ўриши яхши бўпти. 3. Эркак исми. *Өрішбай тойға бардыма?* – Ўришбой тўйга бордими?

ӨРЛӘШ – ўрлаш. 1. Тепага қараб юриш. *Бөрі тавға қараб өрләді* – Бўри тоққа қараб ўрлади. 2. Ёйилиш. *Малларың өрләп кәтті* – Молларинг тепаликка қараб ёйилиб кетди.

ЭКИНЧИЛИККА ДОИР СЎЗЛАР

Зоминликлар жуда қадим замонлардан буён азалий ота касблари бўлмиш чорвачилиқдан ташқари экинчилик билан ҳам шуғулланишади. Табиийки, ерни, уруғни тайёрлаш, экиш, парваришлаш, ўриш-янчиш, йиғиштириб олиш жуда мураккаб жараён. Минтақада ана шу жараён ва унинг ҳар бир босқичига дахлдор сўз ва атамалар, қўйма иборалар мавжуддир. Бунинг устига, кўпчилик зоминликлар бепоён адирлар, осмонўпар тоғларда ўсувчи жуда кўп ёввойи ўсимлик ва ўт-ўланларни яхши билишади, улардан ҳар хил туркона дорилар тайёрлай олишади. Натижада, минтақада ўсимликлар билан боғлиқ атамалар доираси ҳам анчагина кенг. Бу атамаларни ўқувчиларнинг ўрганиши эса нафақат миллий қадриятлар, балки ўсимликшунослик ва кимё фанларига оид миллий атамалар тизимини шакллантириш борасида ҳам жуда фойдали бўлади. Шуларни ҳисобга олиб Зоминда кенг тарқалган ўсимчиликка доир атамалардан айрим намуналар берилмоқда.

АВДАРЫШ – авдариш. Хирмондаги буғдой, арпани қуритиш ва тўла янчиш учун ағдариш ҳолати. Одатда, дон от, хўкиз билан янчилганда хирмон бир, баъзан икки марта шоха билан ағдарилади.

АДЫРАСМАН – одиросмон. Адрасмон, исирик. Зомин тумани адирларида ўсадиган доривор ёввойи ўсимлик. Ёз фаслида юмалоқ-юмалоқ шаклда донлайди, дони шамоллаш, ич оғриқ, сассиқкекирдак касалликларига фойдали. Дони билан пояси тумовга дори. Кўзиккан молга, хусусан, отга тутатилса, тез тузалади. **Мыйманқанаға адырасман тұтәт** – Меҳмонхонага исирик тутат.

АЙАҚ – оёқ. 1. Киши вужудининг номи. 2. Идиш. **Бір аяқ сув бәрдім** – Бир идиш сув бердим.

АЛАКӘССӘК – олокассак. Чала суғориш натижасида баъзи жойларига сув тегмаган ер ҳолати. **Суварған жәрің алакәссәк бопты** – Суғорган еринг олакесак бўлибди.

АЛАҢҚЫ – олангқи. Экилган экиннинг ола, яъни ҳар-ҳар жойда чиқиш ҳолати. **Қырдағи бувдай алаңқы бопқапты** – Қирдаги буғдой чала чиқибди.

АНДЫЗ – андиз. Зомин ва Бахмал тоғларида ўсадиган доривор ўсимлик. Томири отнинг бузуғини чиқариш учун туйилиб, аралаштириб берилади. Шунга ишора сифатида зоминликлар орасида «**Анддызлы жәрдә ат өлмәс, эрбәәли жәрдә эр өлмәс**» – «Андизли ерда от ўлмас, эрбаҳоли ерда эр ўлмас», деган мақол ҳам кўп ишлатилади.

АТҚУЛАҚ – отқулоқ. Улкан япроқли ўсимлик бўлиб, отнинг қулоғига нисбат бериб аталган.

АҚБАШ – оқбош. 1. Аксарият чўлда, қисман адирда ҳам ўсувчи ёввойи ўсимлик. *Быйыл ақбаш жақшы пітіпти* – Бу йил оқбош яхши битибди. 2. Боши оқ мол, тўбал.

АҚҚУРАЙ – оққурай. Юмалоқ япроқли, якка-якка ўсувчи, бўйи бир-бир ярим метрлар келувчи ёввойи ўсимлик. Зомин адирларида кўп ўсади. Ўтин ва емиш учун йиғилади. *Аққурай быйыл Сағанақсайда жақшы бопты* – Оққувай бу йил Сағаноқсойда яхши битибди.

БАВЛЫҚ – бовлиқ. Ўрилган ғалла ёки пичанни боғлаш учун қайишқоқ ўсимликдан тайёрланган мослама. *Аққурайдан жақшы бавлық эшиләди* – Оққувайдан яхши бовлиқ эшилади.

БОЗБАШ – бўзбош. Тоғ ўсимлиги. *Тавтэрәктә бозбаш көбәкән* – Тоғтеракда бўзбош кўп экан.

БУВДАЙЫҚ – бувдойиқ. Буғдойиқ – шакли буғдойга ўхшаган ёввойи ўсимлик. Зомин тоғ ёнбағирлари ва адирларида, аксарият шимолга қараган баландроқ, шамол яхши тегадиган жойларида ўсади. *Жоллысайдың бувдайақларыны мынавы орып аған* – Йўллысойнинг буғдойиқларини манави ўриб олган.

БІРАЙАҚ – бироёқ. Хирмондаги бир мартада янчиладиган доннинг аталиши. *Бувдайды бірайақ қыламыз, зығыр экі аяқ чығар* – Буғдойни бир янчишда тугатамиз, зиғир икки бор янчилар.

БҰР – бур. 1. Қуритилган беданинг япроқ ва гули. *Бәдә қуерап, бүрі төгіліп қапты* – Беда қуриб, бури тўкилибди. 2. Иффат, номус, уят (бедадаги бурга ишора бўлса керак. Зеро, бур беданинг асл қимматини англатади). *Қыз баланың бүрі төгілгәні – өлгәні* – Қиз боланинг ҳаёси кетгани – ўлгани.

ГУЛҚАЙРЫ – гулқойри. Зомин адирларида битадиган гули кўп, тик ўсадиган ёввойи ўсимлик. *Гулқайрының гули көп, Мэның айнамдың улы көп* (Қўшиқдан).

ГӘВРӘН – гавран. Қўшчининг ҳўкизга етадиган узунликдаги махсус таёғи.

ГҰРБӘ – гурба. Қовун тури, бўрикалла ҳам дейилади. *Атам гұрбә эгіпти* – Отам бўрикалла қовун экибди.

ДАЛАЧӘЙ – долочай. Шифобахш ўсимлик. *Далачәй шамаллашты алады* – Далачой шамоллашни олади.

ДУВАНАТЭЛПӘК – дуванотелпак. Заҳарли замбуруғ тури. *Дуванатэлпәкті жәп бомәйды* – Девонателпакни еб бўлмайди.

ДӘРТКЭСӘР – дарткесар. Адирларда ғуж бўлиб ўсадиган бўйи

25–40 сантиметрли ёввойи ўсимлик. Хирмон атрофларини тозалашда зоминлик деҳқонлар ундан тайёрланган супургилардан фойдаланишади. Чунки у чидамли, титилиб кетмайди, япроғи қуриб қолмайди. **Жылавдардан дәрткэсәр әпкэлдім** – Жиловдордан дардкесар олиб келдим.

ДЭС|ДЭСҒАЛБЫР – дас/дасғолбир. Дастғалвир. Ғалла тозалашда ишлатиладиган, кўзлари одатдаги ғалвирникидан кичикроқ махсус асбоб.

ДЭСТӘ – боғ, уюм, ўрам. *Он дэстә жантақ чавыпты* – Ўн даста янтоқ чопибди.

ЖАЛАЗА – жолозо. Жуда енгил ва тез ёниб битадиган ўтин. Номи «ёлқини оз» маъносини англатиб, ёниш ҳолатини акс эттиради. **Жалазаның чоғы болама?** – Енгил ўтиннинг чўғи бўладими?

ЖАПРАҚ – жопроқ. 1. Япроқ. Зомин ҳудудида чорбоғ атрофларида битадиган катта-катта япроқли, ерга ёпишиб ўсадиган ёввойи ўсимлик. 2. Форсча «барг» сўзининг ўзбекчаси.

ЖУПАРЧӘЙ – жупорчай. Зомин адирларида ўсадиган сариқ гулли, бўйи 30–40 сантиметрлардаги ўсимлик. Ундан чой ўрнида ҳам фойдаланилади. Номи ҳам «жупар» – «ифор»дан олинган. **Бэшкүбінің адырыда жупәрчәй көб өсәді** – Бешкубининг адирида жупарчай кўп ўсади.

ЖӘККӘМАЧ – жаккамоч. 1. Бир қулоқли кичик омоч. **Жәккәмачқа эшшәк қўшшайам болады** – Якка омочга эшак қўшса ҳам бўлади. 2. Ўз гапини маъқуллайверадиған ўжар одам. **Ақназар жәккәмач адамәкән** – Оқназар ўжар одам экан.

КӘБӘДӘ – кабада. Беда ва сомон қирқиб тайёрланган аралашма хашак.

КӘВІЛ – кавил. Ерга ёпишиб ўсадиган қизил мевали, тиканакли доривор ўсимлик.

КӘВРӘК – каврак. Доривор ўсимлик.

КӘВСӘР – кавсар. 1. Тоғ ўсимлиги, хосиятли ҳисобланиб, улоқчи отларнинг нўхтасига тақиб қўйилади. 2. Асов отларни бошқаришни осонлаштирадиган мослама.

КӘДІ – 1. Кичик ошқовоқ. 2. Қимиз ва айрон қуйиладиган идиш. **Қымызкәдіні асмаса, бомайды** – Қимиз қуйиладиган қовоқни осмаса, бўлмайди.

КӘКІРӘ – какира. Аччиқ таъмли, заҳарли ўсимлик.

КӘЛТӘПАҚАЛ – калтапоқол. Янчилаётган ғалла поясининг сомон бўлмасдан олдинги ҳолати. **Жәнчиләжатқан бувдай кәлтәпақал**

БОП ҚАПТЫ, энди авдарсағам болады – Янчилаётган буғдой калтапахол бўлиб қолипди, энди ағдарсак ҳам бўлади.

КЭРРЭК – каррак. Оқ сақич олинадиган хушбўй ўсимлик.

КЭРЧ – карч. Сўйилган қовун-тарвуз бўлаги, карж. **Қовунды кэрч қылды**. Қовунни карч қилди.

КЭСМЭЛТЭК – касмалтак. Адирларда ўсадиган хашакбоп ўсимлик.

КЭШИК – кашик. Эшакда сомон ташишга мўлжалланган бешик-симон мослама. **Бэшкүбиде кәшікті бір адам қылады** – Бешкубида кашикни бир одам қилади.

КҲЙГОТ – кийигўт. Тоғ ва адирларда ўсадиган доривор ўсимлик. **Кийигот қан басымды жақшы қылады** – Кийик ўти қон босимини тузатади.

КҲЛЭЛЭ – кулала. Қуруқ ўтин ёки хашакни эшакка ортиш усули. **Күлалә қып артылса, ҳам көп кәтәді, ҳам жүк авмайды** – Кулала усулида ортилса, ҳам кўп кетади, ҳам юк оғмайди.

КҲРМЭК – курмак. 1. Ёввойи ўсимлик тури, курмак. **Күрмәк шалыға оқшайды** – Курмак шолига ўхшайди. 2. Арқонни ечилмайдиган қилиб боғлаш усули. **Күрмәк қып бәйләсәң, сийір чәчилип кәтмәйді** – Курмак қилиб боғласанг, сигир ечилиб кетмайди.

КӨГЭЛ – кўгал. 1. Кўкат, майса. 2. Хўл мева.

КӨГЭЛЛЭШ – кўгаллаш. 1. Пишиқчиликда хўл мева ва полиз экинларига тўйиш. **Баллар көгәлләсін дәп, қавын әпкәлдім** – Болалар кўгалласин деб қовун олиб келдим. 2. Қиши билан қуруқ хашак еган жонлиқларнинг кўк майса билан озикланиши. **Атты бір көгәлләтәйін дәп турыппан** – Отни кўк майсага бир тўйдирайин деб турибман.

КӨК – кўк. 1. Ўт, майса. 2. Ранг. 3. Азадор кийими. **Атасы қайтыш қығанға көк кийдi** – Отаси вафот этганига кўк кийди.

ЛӘБЛӘМӘ – лавлаги.

ЛӘГЭЛӘКБАШ – лагалакбош. Лайлакбош, ёввойи ўсимлик.

МАНДЫ – монди. Пайкалнинг икки боши ёки ораларида ҳайдалмай қолган қийтиқ ер. **Адырды манды қалдырмай хәйдәттә!** – Адирни чала қолдирмай ҳайдатгин-да!

МАШАҚ – мошоқ. Ўрим пайти ерга тўкилган ғалла бошоқлари.

МАШАҚ ҚЫЛЫШ – бошоқ териш.

МӘВРЭК – маврак. Ўсимлик тури. **Өріклісайда мәврәк таза көбәкән** – Ўриклисойда маврак тоза кўп экан.

МӘЙИН ШІБІРТКІ – майин супурги. 1. Зомин адирларида ўсадиган, ғоят чиройли гуллайдиган юмшоқ ўсимлик. *Ғөңтөккәндә быйыл мәйин шибірткі бір пітіпті* – Гўнгтўккәндә майин супурги бу йил жуда яхши битибди. 2. Ўз манфаати йўлида ҳамма билан келишиб кетаверадиган киши. *Өсәрқул таза мәйин шибірткі-дә* – Ўсарқул роса майин супурги-да.

МИҢБАШ – мингбош. Адирларда ўсадиган бош томони тўп-тўп бўладиган, сербутоқ ўсимлик.

МИҢДУВАНА – мингдувоно. Мингдевона. Заҳарли ўсимлик.

МҰРҰК – мурук. 1. Буришган, нуқсонли. *Балларыға мұрұк қавунам аппармайды* – Болаларига буришган қовунни ҳам олиб бормайди. 2. Кичик танали, кўримсиз одам. *Өзі мұрұккәнә боп гәбінің кәттәлігіні қара* – Ўзи кўримсизгина бўлса ҳам, гапининг катталигини қара.

НӘЗІКҚҰЙРУҚ – назикқуйруқ. Нозикқуйруқ. Адирда ўсадиган ўсимлик. *Жантутта нәзікқуйруқ көп* – Жонтутта нозикқуйруқ кўп.

ОРАҚ – 1. Дехқончилик қуроли. *Бувдайды орақда ордық* – Бұғдойни ўроқда ўрдик. 2. Ўрим пайти. *Бувдайға орақ тушты* – Бұғдой ўрими бошланди.

ОРТАСЫНЫ АЧЫШ – ўртасини очиш. Одатда, ғалла янчиш хирмоннинг четидан бошланади ва хўпга қўшилган хўкиз ёки от ҳам кўпроқ хирмоннинг четидан юради. Янчиш жараёни яримларига етганда хирмоннинг ўрта қисми очилиб, ўша жойдаги янчилмаган ғалланинг хўп оёғи остига ташланиши. *Ортасы ачылса, қырмандың жәңілләгәні* – Хирмоннинг ўртаси очилса, ишнинг енгиллашгани.

ОРЫБ АЛДЫМ – УРИБ АЛДЫМ – Ўриб олдим – уриб олдим. Пишган ғаллани вақтида ўриб-йиғиб олишнинг зарурлиги ҳақидаги нақл. *Орыбалдым – урибалдым дәп бәкәргә айтмайды* – Ўриб олдим – уриб олдим деб бекорга айтмайди.

ОТАМАЧ – ўтомоч. Трактор.

ПАЙҚАН – пайхон. 1. Ғалла янчиш тугаб, хирмон совурилгач, эзилмай қолган бошоқларни қайта янчиш. *Қаған бувдайдыйам пайқан қылдық* – Қолган бұғдойни ҳам пайхон қилдик. 2. Пайхон этиш, топташ. *Қавунды пайқан қып кәтіпті* – Қовунни пайхон қилиб кетибди.

ПӘСІРӘ – пасира. Посира, ортиқча томорқа. Томорқадан ташқари, далага экилган экин. *Бәшкүбидәгі адырға жылын пәсірә эгіләді* – Бешкубидаги адирга ҳар йили посира экилади.

ПЭЧЭК – пачак. 1. Печак ўт. Бу ўт асосан сувли, нам, тоза ердаги экинлар орасида бўлиб, жонлиқ яхши кўради. 2. Қадоқ, қути, ўрам. **Бир пэчэк қуручэй алды** – Бир ўрам қуруқ чой олди.

САБАН – 1. Ғалла сомони. **Арпа сабан қатты болады** – Арпа сомон қаттиқ бўлади. 2. Кўпқари марраси. Марра тайин қилинган жойга сомон сепилади. **Көбэй бэш мәртә сабанға тәштәді** – Кўпай маррага беш марта ташлади.

САРҒАЛТАҚ – сорғолтоқ. Сарғалдоқ. Қизғалдоқнинг бир тури, гули сариқ ёввойи ўсимлик. **Сарғалтақ адырда жақшы болады** – Сарғалтоғ адирда яхши ўсади.

САРЫБАШ – сорибош. Сариқбош. Якка пояли, думалоқ шаклда сариқ гуллайдиган тоғ ўсимлиги.

СӘБИЗ – сабзи.

СИЙРҚУЙРУҚ – сийирқуйруқ. Адирларда ўсадиган узун бўйли ёввойи ўсимлик.

СҒЛИ – сули. Дони арпадан узун ва ингичка бўлган ғалла тури. Отларнинг сеvimли еми. **Ҳәзир сғли таза кәмәйип кәтiптi** – Ҳозир сули жуда камайиб кетибди.

СӨК – сўк. 1. Қовурилган, келида туйилиб, қовуғи арчилган тарик дони. Сўқдан енгил ва хушбўй таом тайёрланган. **Урганың – унашы, Сөккәнің сөғашы** – Урганинг ун оши, сўкканинг сўк оши (Мақол). 2. Буйруқ майлидаги феъл. **Қана улым, чэчәңдi бир сөк** – Қани, ўғлим, янгангни битта сўк.

ТАБА – тобо. Ҳайдаладиган ер бўлаклари.

ТАВПЫАЗ – товпиёз. Зомин тоғларида ўсадиган шифобахш ёввойи пиёз, анзур.

ТАЛ – тол. 1. Оғоч тури. **Таллыда тал қалын** – Толлида тол қалин. 2. Нақ, айни. **Тал тўштә жолга чықты** – Нақ тушда йўлга чиқди.

ТАП – топ. 1. Ер бўлаклари. **Ҳәр күні бэш тап жәр ҳәйдәйдi** – Ҳар куни беш бўлак ер ҳайдайди. 2. Ернинг тобга келиши, тупроқнинг экишга тайёр бўлиши. **Жәр тапқа кэмәсә, эгiппомайды** – Ер тобига келмаса, экиб бўлмайди. 3. Соғлиқ. **Табы жоқ адамға ҳәштиңә жақмайды** – Соғлиғи йўқ одамга ҳеч нарсa ёқмайди.

ТАРЫ – тори. Тарик. **Тары ҳәзир кәм эгiләдi** – Ҳозир тарик кам экилади.

ТОПАН – тўпон. Тўпон. Зиғирнинг сомони.

ТУЙӘСИНГІР – туясингир. Тоғда ўсадиган шифобахш ўт.

ТӘКӘЛАВЛАВ – такаловлов. 1. Япроқлари эчки соқолига ўхшаган ўсимлик. Тоғларда ўсади. Одам истеъмол қилади. 2. Такаларни уруштиришда, уларни бир-бирига тезлаш учун қўлланадиган ундов сўз.

ТӘКӘСАҚАЛ – такасоқол. Япроқлари така соқолига ўхшаган ўсимлик. Ейилади.

ТҲҲҲҲҲҲҲҲҲ – туяқорин. Адир ва текисликларда ўсадиган, қоринга ўхшайдиган, енгил ўсимлик. *Сәлгәнә шамал боса, тўйәқарынды асманда көрәсән* – Озгина шамол бўлса, туяқоринни осмонда кўрасан.

ТҲҲҲҲҲҲҲҲҲ – туятобон. Туятовон. Адирларда ўсадиган хуштаъм редискасмон ёввойи ўсимлик. *Ғузғунжарда тўйәтабан жақшы бопты* – Қузғунжарда туятовон яхши ўсибди.

ТҲҲҲҲҲ – туйнак. Майда сапча қовун. *Қавуннарының бәрі тўйнәк боп қапты* – Ҳамма қовунлари сапчалаб қолибди.

УВАЛ – увол. Тирнама, ғалла янчадиган жонлиқларга тиркаладиган учи тишли мослама. *Қырман жақшы жәнчилсін дәп буруннары увал қошылған* – Олдинлари хирмон яхши янчилсин деб тирнама қўшилган.

ЧАНҒАЛАҚ – чонғолоқ. Ғўзапўчоқ.

ЧОҒҲҲҲ – чўғийна. Адирда ўсадиган тиконли ўсимлик. *Бувдайдың ісігә чоғийнә пітіпті* – Буғдойнинг ичида чўқийна кўкарибди.

ЧӘКӘМІК – чакамик. 1. Синдириш қийин, ёпишқоқ майда тикан. *Быйыл далада чәкәмік көп* – Бу йил далада чакамик кўп. 2. Тутганини қўймайдиган, қайишқоқ одам сифати. *Атасыйам шондай чәкәмігүйді* – Отаси ҳам тутганини қўймайдиган қайишқоқ эди.

ЧӘҲҲҲ – чангал. 1. Ёввойи жийда. *Ағарда чәңңәл көп* – Оқарда ёввойи жийда кўп. 2. Қўлдаги беш бармоқнинг ёйилган ҳолати. *Әкі чәңңәл жанғақ бердім* – Икки чангал ёнғоқ бердим.

ЧӘЧІРӘТҚЫ – чачиротқи. Офтоб урган одам чўмилтирилса, кун тафтини олувчи доривор ўсимлик. *Чәчірәтқы мынан көп чомылтырыпты* – Сачратқи билан кўп чўмилтирибди.

ЧҲҲҲҲҲ – чиясабоқ. Доривор тоғ бутаси. *Сабысланда чийәсабақ таза бопты* – Савислонда чиясабоқ роса битибди.

ЧІРІЧ – чирич. Адирларда ўсадиган доривор ўсимлик. *Чіріч қошып бәрәк қыпты* – Чирич қўшиб чучвара тайёрлабди.

ЧҲКІРІ – чукири. Равоч. Тоғда ўсадиган япроқсимон доривор ўсимлик. *Забында чүкірі пітмәйді* – Зоминда равоч битмайди.

ЧЫМАЛАЙ – чималай. Адирларда ўсадиган доривор ўсимлик. *Чым-чым, чималай, Мэнің атым Қуралай...* (Қўшиқдан)

ЧЫМЧЫМА – чимчима. 1. Жонлиқ оғзига салгина илинадиган ҳолатдаги янги майса. *Ушақмал чымчымаға жэтсә, өлмәйді* – Ушоқмолларнинг оғзи майсага тегса, очдан ўлмайди. 2. «Чимчилама» мазмундаги буйруқ феъли.

ЧӨКІРТӘК – чўкиртақ. Ўрилган экин ёки қирқилган бутанинг ер устидаги қолдиғи. «*Чўкирким сенинг йўлингда тебранмиш оёғимға, Чекиб ул куй ғарқидин сурма тортормен қароғимға*» (Навоий).

ЭГІНЧІ – эгинчи. 1. Экин экадиган одам, деҳқон. *Мэнің атамам эгінчі* – Менинг отам ҳам экинчи. 2. Ўзини ўтлоқ қолиб, экинга урадиган жонлиқлар сифати. *Кәлкәв сийірің таза эгінчі экән* – Калкав сигиринг тоза экинчи экан.

ЭГІНЧІЛІК – экинчилик, деҳқончилик. *Элибай найманнарам әжәптәвүр эгінчілік қыб жатыр* – Элибой найманлар ҳам тузуккина экинчилик қилишяпти.

ЭРБӘӘ – эрбаа. Зомин тоғ ва адирларида эрта кўкламда униб чиқадиган гули кўм-кўк ва юмалоқ, бўйи 20–30 сантиметрлар атрофидаги доривор ёввойи ўсимлик. Шунинг учун ҳам бу ҳудудда «*Эрбәәли жәрдә эр өлмәс*» – «Эрбаҳоли ерда эр ўлмас» деган нақл шаклланган.

ҚАВДАН – қавдон. Қовжираган ўт. *Қавдан жәгән атыңды, Бәйчібәрләргә мәңзәдәм...* («Алпомиш»дан)

ҚАЛАҚ – қолоқ. 1. Буғдой ёки арпа кўмиладиган ўра четига тахланадиган зиғир похол. *Қалақ қалын қойылса, дән чірімәйді* – Қолоқ қалин қўйилса, ғалла чиримайди. 2. Бурун ичида қотиб қолган чиқит. *Мурнының қалағыны тазаласын* – Манқасини тозаласин.

ҚАМ – қом. 1. Емақ, мева ёки полиз экинларининг пишмаган ҳолати, хом. 2. Хўпдан сўнг ҳам янчилмай бутун қолган ғалла бошоғи. *Бір авдарғаннан кэйінәм қамы чығабэрәді* – Бир ағдаргандан кейин ҳам янчилмаган донлар чиқаверади.

ҚАМЫНЫ ЧЫҒАРЫШ – қомини чиғориш. Янчилмаётган бошоқларни от ёки хўкиз оёғи тагига ташлаб туриш.

ҚАРАҚАНТ – қороқонт. Шифобахш тоғ ўсимлиги. *Сабысланда қарақант бір бопты* – Сависланда қорақанд жуда яхши ўсибди.

ҚАРАЛЫ – қороли. Олхўри. *Атажандың таза қаралысы жақшы бопты* – Отажоннинг қоралиси жуда яхши бўлибди.

ҚАС – қос. Хас, хашак. *Қастың қалыныға Сағанақсайда адам*

жүрәлмәйді – Сағаноксойда хашакнинг қалинлигидан одам юролмайд.

ҚОЙАНТОБЫҚ – қўентўбиқ. Тоғда ўсадиган ўт.

ҚОЙТІКӘН – қўйतिकон. Қўйларнинг жунига ёпишиб жониворларни қисиб ташлайдиган тикон.

ҚОНАҚ – қўноқ. 1. Қирқ кунда пишадиган тарикдан майдароқ донли ўсимлик. **Қымматчылық жыллары қонақтанам нан қығаммыз** – Қимматчилик йиллари қўноқдан ҳам нон қилганмиз. 2. Форсча «меҳмон» сўзининг асл ўзбекчаси. **Бүгүн қонақ боп кәтәсиз** – Бугун меҳмон бўлиб кетасиз.

ҚОП – қўп. 1. Ғалла янчиш жараёни. 2. Донни янчиш учун қўшилган улов.

ҚОР – қўр. 1. Хирмондаги ғалланинг янчилган қисми. **Атыңды азғана қорға қоймасаң, ішкә жарамайды** – Отингни қўрга бир оз қўйиб олмасанг, ишга ярамайди. 2. Бойлик. **Олардың алдыңқы қоры жоқ** – Уларнинг олдинги бойлиги йўқ.

ҚОҢҒЫРБАШ – қўнғирбош. Қир-адирларда кўплаб ўсадиган кўринишидан буғдойиққа ўхшаш ўсимлик. **Ачкәрчilik жыллары адамнар қоңғырбаштыям қувырып жәгән** – Одамлар очарчилик йиллари қўнғирбошни ҳам қовуриб ейишган.

ҚУШАЙАҚ – қушоёқ. Япроғи ингичка, хуштаъм ўсимлик. Номи кўринишига қараб қўйилган. **Ғәнтәккәндә қушайақ бир бопты** – Гўнгтўкканда қушоёқ жуда яхши битибди.

ҚЫЗЫЛ – қизил. Хирмонга уйиб қўйилган тайёр дон. **Қызылыңа қыр толсын-ә, Сабаныңа сай толсын-ә...** (Қўшиқдан)

ҚЫЙТЫҚ – қийтиқ. 1. Ер майдоннинг бурчаги. **Қыйтық жәргә эгін әкті** – Қийтиқ ерга экин әкди. 2. Қийқим, калта-култа мато қолдиқлари. **Қыйтықлардан қурақ қылдым** – Қийқимлардан қуроқ қилдим.

ҚЫМЫЗЛЫҚ – қимизлик. Зирк тайёрланадиган тоғ оғочи. **Энәм Жаңақлыдан қымызлық әпкәп зирк қыларды** – Энам Ёнғоқлидан қимизлик олиб келиб зирк қиларди.

ҚЫНАЛАШ – қиналаш. Ёмғир кўп ёққанидан буғдой ва арпанинг пастки буталари ва поя пастидаги япроқларнинг сарғайиш касаллиги. **Көкләмдә жавын көп боғаныға, бувдайлар қыналап кәтті** – Кўкламда ёмғир кўп бўлганидан буғдойларнинг пастки қисми сарғайиб кетди.

ҚЫРМАН – қирмон. 1. Дон янчиладиган жой номи – хирмон. 2. Янчиш учун мўлжалланган ғалла.

ҚЫРМАНЖӘЙ – қирмонжай. Ғалла янчишга мўлжаллаб махсус тайёрланган жой, хирмон ва унинг ён-атрофи. *Қырманжәйгә шамал тиймәсә, қыйын болады* – Хирмонжойга шамол тегмаса, қийин бўлади.

ҒАРҒАЙАҚ – ғорғоёқ. Пояси якка ва ингичка, бўйи бир-бир ярим метрлар келадиган учи юмалоқ бўлиб гуллаб, кейин тиконга айланиб қоладиган ёввойи ўсимлик. Унинг кўриниши қарғанинг оёғини эслатади. Номланиши ҳам шунга ишора. Зомин адирларида ўсади.

ҒОДЫРА – ғўдира. Ғалланинг ниҳоятда сийрак, ҳар-ҳар жойдан чиқиш ҳолати. *Бувдайы жақшы эмәс, ғодыра боп қапты* – Бувдойи яхши эмас, сийрак бўлиб қолган.

ҒӘЗӘНӘК – ғазанак. Пишмай қолган хамак қовун-тарвуз.

ҲАҚҚУЛЛА – ҳаққулла. Хирмондан садақа тарзда бериладиган ғалла.

ӘБИРІК – абирик. Тоғ ва адирлардаги тоза ерларда битадиган ёввойи ўсимлик. Териға ранг бериш учун қайнатиб бўёқ сифатида фойдаланилади. Зомин тумани адирларида ўсади. *Жоллысайда быйыл әбірік жақшы бопты, орып кәлдік* – Йўлли сойда бу йил абрик яхши битибди, ўриб келдик.

ӘШКӘДІ – ашкади. 1. Ошқовоқ. *Әшкәді сарыкәсәлгә давайәкән* – Ошқовоқ сариқ касалга даво экан. 2. Сап-сариқ, юмалоқ одам. *Оралды көрдім, қутты-мутты әшкәдінің өзи* – Ўролни кўрдим, худди ошқовоқнинг ўзи.

ӘҢҢӘР – ангар. 1. Экин экилмаган ер. *Қойларды әңңәрдә бағыпты* – Қўйларни ангарда боқибди. 2. Пайкал. *Әңңәрдә ҳәли тарбыз көп* – Пайкалда ҳали тарвуз кўп.

ЙІТСІЙГӘК – ийтсийгак. Тоғ ёнбағирларида тўп-тўп бўлиб ўсадиган доривор ўсимлик. Кўклик ҳолатини жуда узоқ сақлай олади. *Завташтың йітсійгәгі тірәліп қапты* – Зовтошнинг итсийгаги жуда қалин бўлибди.

ІРӘҢ – иранг. Кўкламнинг охирига етмасдан сарғаядиган кўк майса. *Быйылам ірәң тәз сарғайып қапты* – Бу йил ҳам иранг тез сарғайиб қолибди.

ЫРҒАЙ – ирғой. Қаттиқ тоғ дарахти. Чўпонтаёқ шундан қилинади. *Сабысланда ырғай өсәді* – Совисланда ирғай ўсади.

ЫСМАЛАҚ – исмалоқ. Тоғ қоқиси. Адир ва текисликларда ўсадиган доривор ўсимлик.

ЫСЫРЫҚ – исирик.

ҲҲҲҲ – уюриш. Уюриш, янчилган дон ёки чорли (хас-хашакли) ғаллани ғалвирдан ўтказиш жараёни.

ҲҲТМӘК – уютмак. Қоқи гули тўзғоғи. *Қақынның ҲҲТМӘГІНІ тәрди* – Қоқининг тўзғоғини терди.

ҲҲШ – уюш. Янчилик бўлган хирмонни совуриш учун бир жойга тўплаш.

ӨСМӘСӘК – ўсмасак. Ўсмай қолган ўсимлик, жонлик, одам сифати.

ЎЙИН ЎЙЛАТАДИ

Ҳаёт мураккаб, унинг қувончу ташвишлари ёнма-ён юради. Инсон ўзининг болалик ва ёшлик даврларида турмуш ташвишларига тамомила фарқ бўлиб кетмагани учун ҳам кўпинча қувончли дамларга ошно бўлади. Чунки ташвишлар кўпроқ катталар зиммасида. Бунинг устига, ёшлик умидбахш романтик кайфият бирла ҳамоҳанг бўлганлиги боис қувонч келтирувчи ўйинлар ҳам ёшларга ярашади. Барча жойлардагидек, Зомин ёшлари ҳам турли-туман ўйинларга ўч. Зоминлик болалар ва ёшлар ҳам умумўзбек болалар ҳамда ёшларининг ўйинларини ўйнашади. Айни вақтда зоминликларнинг ўзига хос жуғрофий шароити, яшаш тарзи болалар ўйинларида ҳам бир қатор ўзгачаликларни келтириб чиқарган.

Зоминда кенг тарқалган, деярли барча қизлар севиб ўйнайдиган ўйинлардан бири «**МӘК-МӘК**» қай даражададир мактаб билан алоқадор бўлиб, ерга кириш – ошхонадан ташқари «ўн катак»дан иборат шакл чизилади. Ўйиннинг оти «мактаб» сўзининг биринчи бўғинидан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин. Ўйин тартибига кўра, япалоқ тошни оёқ учи билан тепиб, чизиқни босмасдан барча каттаклардан бир оёқда ўн марта айлантриб чиқиш лозим. Ҳар бир айланиб чиққанда иккинчи оёқ ерга қўйилиб дам олинади. Ҳар бир айланиш бир синфни битирган ҳисобланади ва тош шунга мос «синфхона»га ташланиб, ўйин давом эттирилади. Бу ўйин бевосита жисмоний тарбия билан алоқадор бўлиб, ўқувчиларда аниқлик, чидамлилиқ, сабот сингари сифатларни шакллантиришга хизмат қилади.

«**ЧІЧӘМӘК**» деб аталувчи тош ўйини ҳам қизларга тегишли, ўйин учун бешта юмалоқ майда тош танлаб олинади. Тошлар навбати билан кафт ва унинг орқасида чаққонлик билан ўйналади. Ўйин давомида тошларни ўйнатиш билан биргаликда ердан бир тош олинганда «**бірән- бірән**», икки тош олинганда «**экән-экән**», уч тош олинганда «**үчән-үчән**», тўрт тош олинганда «**төртән-төртән**», беш тош илиб олинганда «**бэшән-бэшән**» сўзлари ҳам айтиб турилади. Бу ўйинда чаққонлик жуда зарур бўлиб, ўйинчи ердан олган тошларини бир сафар олақонида (кафтида), бошқа сафар олақон сиртида тутиб тура олиши керак. Ердан олиб ўйналадиган тошлар миқдори айтилаётган сонлар миқдorigа мос равишда ўзгариб боради ва барча тошларни қўлига олиб, олақони ортига ўтказиб ҳам сочиб юбормаган ўйинчи ютган ҳисобланади.

«**ХУВУ-ХУВУ**» ўйинида қизларнинг оналаридан ўзлаштирган эзгу маънавий-рўзгорий хусусиятлари намоён. Маълумки, Зомин аёллари ўзига жуда ҳам яқин бўлмаган жинсдошининг отини атамай, уни ҳурматлаб «**хуву**» деб чорлайди. «**Хуву**» оиланинг ўз аъзоси ёки жуда ҳам жоначир яқини эмас, бинобарин, унга рўзгорнинг муаммолари билдирилмаслиги, унда ушбу ўтбоши ҳаёти тўғрисида жуда тўқис экан деган тасаввур туғдирилиши керак. Қизлар оналаридаги элибой маданиятининг мана шу жиҳатларини ўз ўйинларига кўчирганлар. Ўйин мобайнида ўзларини меҳмон кутиб олиш, унинг иззатини қилиш каби келажақдаги юмушларга тайёрлаб боришади.

Бу ўйинда қизлар ўзларича «мустақил» уй қуриб, бир-бирининг уйига «меҳмон» бўладилар. Улар «меҳмондорчилик»ни меъёрига етказишлари керак. Қизларнинг «уй»ларида одатдаги рўзгордагидек, уй жиҳозлари, идиш-товоқлар, безаклар бўлади. «Меҳмон» ва «мезбон» ўртасидаги суҳбатлар, уларнинг муносабатларидаги одобу тавозе киши эътиборини тортгулик. «Меҳмон» кўпинча катта аёллардек, «мезбон»никига «**эшігіні шыпырышқа**», «**қуллыққа**», «**қулчылыққа**», «**башыны мезбандың этәгігә салышқа**» келади. «Мезбон» ҳам «**тамыр бомақчы**», «**қарындаш бомақчы**» бўлиб келган «меҳмон»га «**қыздың атасы мынан**», «**жақыннармынан**» маслаҳатлашиши кераклигини айтиб, «**экі-ұч куннән кэйін қәбәр аңызлар**» каби умидлантирувчи жавоблар айтади.

Совчиликсиз одатдаги «меҳмондорчилик»да эса баъзан «мезбон» ўз «уйи»нинг «**жійіштірілмәгенідән**», «**жійіштірілмәгән, қоқыған ұйгә мыйман келіші**»дан «уял»ган бўлиб, «**хәр куні ўйді жійіп кәтәтурған қызлардың бүгүн шашып ішкә эртә кәткәні**»ни айтиб узр сўраган бўлади. Ўз навбатида, «меҳмон» ҳам «мезбон»ни «ноқулай» ҳолатдан чиқариш учун ўзларининг уйлари ҳам шундайлиги ҳақидаги кишини тинчлантирувчи гапларни айтади. Бу «суҳбатлар» табиийки, баъзан бошқачароқ тарзда ҳам кечади. Суҳбатнинг қандай, нима ҳақида ва қай тарзда бориши «меҳмон» билан «мезбон»нинг савиясига боғлиқ. Аммо ҳар қандай ҳолатда бу «суҳбат»лар катталар суҳбатининг нусхасидир. Шунингдек, қизлар ўртасида ўйналадиган «келин-келин», «кувырчақ» ва бошқа шунга ўхшаш ўйинларнинг барчасига ҳам ёқимли сўзлар ҳамроҳлик қиладики, баъзан беихтиёр уларнинг ўйин эканлиги ҳам унутилади.

Ўғил болаларнинг ўйини қизлар ўйинидан вақт жиҳатидан ҳам, характериға кўра ҳам кескин фарқ қилади. Зоминлик қизлар фақат кундузлари ўйнайдилар. Чунки ўрнатилган минтақавий тартиб-инти-

зом ва берилган тарбияга кўра, қизларнинг бемаҳал кўчага чиқиши маъқул ҳисобланмайди. Ўғил болалар эса шароитга қараб баъзи ўйинларни кундузи, айримларини кечаси ўйнайдилар. Ўйин турлари йилнинг фаслига қараб фарқланганидек, куну туннинг ҳам маълум бир пайтида ўйналган. Ҳатто тундаги ўйинларнинг айримлари фақат ойдинда, баъзилари фақат қоронғида кечган.

Чунончи, «**ЧІЛЛІК**» ўйини ё тушгача, ё кўпроқ пешиндан кейин салқин пайтларда, асосан кузда ва кўкламда ўйналган. Бунда ўйинчининг ўнг қўлидаги таёқ (**чїлліксап**) бир-бир ярим метр узунликда бўлиб, чап қўл билан унга ташлаб бериладигани (**чїллік**) 15–20 см ҳажмда бўлган. Чилликни қайтарувчининг қўлида ҳам узун таёқ бўлади. Ютқазган томон маълум масофадан нафасини узмай «**зувыллаб**» ёки «**ҳаззувлап**» келиши зарур. Агар зувулловчининг нафаси етмай «зувиллаш»ни узиб қўйса, «ҳаззувлатыш» яна такрорланади. Яъни яна шунча масофани нафасини бўлмайд зувиллаб босиши керак бўлади. Кўринадик, «чиллик» мерганлик, чаққонлик, чопқирлик каби сифатларни шакллантиришга хизмат қилган. Табиийки, ўйин мундарижаси унинг вақтини ҳам белгилайди. Афсуски, кейинги пайтларда бу ўйин йўқолиб бормоқда. Ўз навбатида, унга тегишли сўз ва атамалар ҳам истеъмолдан чиқиб кетмоқда.

«**АШЫҚ**» бир неча хил тартибда ўйналган. Бир тури «**сэпэй**» ўйини бўлиб, сепай учун катта ошиқ танланади. Баъзан ошиқнинг ичи ўйилиб қўрғошин қуйилади. Салмоқли сепай билан узоққа тикилган ошиқларни уриш лозимлиги ўйин қатнашчиларида мерганлик ва аниқ ҳамда кучли зарб беришга интилишни кучайтирган.

«**ШАПЫРЫБ ОЙНАШ**» ўйинида эса қатнашувчиларнинг ҳаммаси биттадан ошиқ қўшиб, ошиқлар ўртага «**іііріп**» ташланади. Ҳар бир ўйинчи ўз ошиғини танийди. «**іііріл**»ган ошиқлар албатта олчи, товқа, чикка, пукка каби тўрт универсал ҳолатдан бирига тушади. **Алчы** ошиқнинг камроқ турадиган, яримойсимон томони тепага қараган ҳолати бўлиб, ютуқни англатади. **Тэвкэ** – олчининг терс ҳолати, олчидан кейинги даражани англатади. **Чіккэ** ошиқнинг ўйиқ томони тепага қараб тушган ҳолати бўлиб, ютқизиқни билдиради. **Пүккэ** – чикканинг тескараси, аросат ҳолатни англатади. Жуда камдан-кам ҳолларда ошиқ боши билан тик туради ва бу **онқа** дейилади. «**Шапырыб ойнаш**» ўйинида «**алчы**» турган ошиқ «**тэвкэ**» ва «**чіккэ**» турган ошиқларни, «**тэвкэ**» турган ошиқ «**пүккэ**» турган ошиқларни ютган ҳисобланади. Халқ тилида ошиқ билан боғлиқ турли мақол ва қуйма иборалар шаклланган: «**Оның іші хэмшэ алчы**», «**Сэнікі**

ҳәмшә алчы болабэрәмә?», «Андақул алчыйам турабэрәді, тәвкәйәм турабэрәді» (қиёфаси бўлмаган кимсанинг аниқ бадий тавсифи), *«Гә пүккә, гә чіккә болабэрді»* (тутуриқсиз кимсанинг тасвири). Ёки қуйидаги тўртлик замиридаги элибойлар фалсафасига эътибор қилайлик:

*Ашығ ойнаған азар,
Тоб ойнаған тозар.
Ҳәммәдәнәм қой бағип
Көтән жәгән озар.*

«ЖӘШІММӘЧӘК» ўйини баъзан **«жәшіммә түпәләк»** деб ҳам аталади. Ўйин аксари кечқурун, аҳён-аҳёнда кечга яқин ўйналади. Бу болаларни сезгирлик, топқирлик, тезкорликка ўргатувчи ўйин саналади.

«АҚ ТЭРӘКМӘ, КӨК ТЭРӘК?» деб аталувчи ўйин Зомин томонларда асосан кечаси ўйналади. «Ақ тэрәкмә көк тэрәк, біздән сізгә кім кэрәк?» сўроғи билан бошланувчи ўйинда қарши томон «Сіздән бізгә паланча кэрәк» тарзидаги жавоб беради ва ўйин шу тарздаги «айтишув» билан давом эттирилади. Ўйин болалардан ҳам сўзга чечан, ҳам чаққон, ҳам бақувват бўлишни талаб қилади.

«АҚ СҲҲҲ» ўйинининг асосий ашёси сифатида, қўлга кирмаслиги ва бирор жойни тирнаб шикаст етказмаслиги учун, қўйнинг бақайи ёки сийроғи танланади. Туннинг ниҳоятда ойдин бўлиши кераклиги ўйиннинг иккинчи талабидир. «Ақ сҳҳҳ» ўйини йигитларда чаққонлик, тезкорлик, серфикрлик сифатларини шакллантиради. Бундаги айтишувлар жозибали сўз ўйинларига асосланади.

«ҚУЛАҚ СОЗДЫ» ёки **«ҚУЛАҚ СОЗМА»** ўйинлари кундуз ҳам, тунда ҳам ўйналаверади. Бу ўйинга ошиқ ҳам, кичикроқ суяк ҳам, танга ҳам асос бўлиши мумкин. «Қулақ созма»да енгувчига сийлиқ (ютуқ) берилади. Гарчи болалар латтага тугилган нарсани талашсаларда, аслида, соврин учун пул ёки тансиқроқ бошқа нарса тикилади. Мазкур ўйин ҳам қатнашчиларда топқирлик, чаққонлик, кучлилик, қурашчанлик, чидам каби сифатларни шакллантиришга йўналтирилган.

Зомин қизларигагина хос бўлган, бошқа жойларда учрамайдиган **«ТАҒАРАМ, ТАҒАРАМ ТАЗЫ»** деб аталувчи ўйинда қизлар иккита-иккита бўлиб, бир-бирининг қўлларини таранг тортишиб ҳам жисмоний машқ бажаришади, ҳам ажойиб сўз санъаткорлигини намоиш этишади:

Тағарам, тағарам тазы,
Бізләр кімдің қызы?
Бізләр байдың қызы.
Аппаққана чэчәміз:
«Қуйрық жіймән», – дийді,
Атасақал атамыз:
«Аппэрәмән!» – дийді.
Қуйрық жэмәй ташты жэ,
Даладағы машты жэ.

Қалқа-қалқа біләзік,
Он қолымда он жүзүк.
Он жүзүкті уттырдым,
Бавақанға туттырдым.
Бавақандың нэсі бар?
Учар-учар қушы бар.
Учып кэтті ҳаваға,
Тұшіп кэтті дайраға.
Дайра сувы қурысын,
Балықлары чірісін.

Кәттә-кәттә балықлар
Бала басып жатыр.
Кіччі-кіччі балықлар
Кіндік кәсіб жатыр.
Ортасыда бір кәмпір:
«Өләмән», – дәп жатыр.
Чәкәсидә қырқ жігіт
«Көмәмән», – дәп жатыр.

Қўшиқ матни айтилгани сари давра олган икки қизнинг айланиши тезлашиб боради ва сўнгиди қизлар қўлларини қўйиб юборишади.

Зомин томонларда ёшларнинг қўл бармоқлари билан алоқадор ўйинлар ҳам борки, бу ўйинлар кишини ўзига мафтун этади. Эътиборлиси шундаки, зоминликлар адабий тилдагидан фарқли равишда қўлдаги бармоқларнинг ҳар бирини алоҳида номлайдилар. Баъзан бармоқлар турли қишлоқларда турлича номланадики, бу ҳолат Зомин қишлоқ шеваларининг бойлигидан далолат беради. Адабий тилда бармоқларнинг барчаси ҳам номланавермаган. Шунинг

учун адабий тил бойликлари билангина иш кўрувчи киши бармоқлар номини билмаслиги мумкин. Бу ҳол адабий тилнинг шевалардан озикланиб туриши ҳаётий зарурат эканини кўрсатади. Зоминлик болалар энди тили чиқа бошлаган пайтда қўлларидаги бармоқларнинг номларини ўзлаштириш орқали дунёни таний бошлайдилар:

Башмартақ – башбармақ,
Сукқол – балалы бўйрәк.
Ортанқол – ортан тэрәк,
Аты жоқ – чўлдўр чумәк,
Чынақай – кічкәнә бөбәк.

Башмартақ,
Қарамалдақ,
Ортан тэрәк,
Ҳәжімірәк,
Кічкәнә бөбәк.

Бу шеър айтилиши баробарида қўлнинг ёзиқ панжалари биринкетин юмилиб боради ва муштга айлантиради.

Баш бармақ,
Бадам бармақ,
Орта зійрәк,
Ҳәжи мійрәк,
Көршәпәләк.

Башмартақ: «Жўріңнәр»,
Сукқол: «Қайақа?»
Орта қол: «Урлықа»,
Чўлдўр чумәк: «Урса қайтамыз?»
Кічкінә бөбәк: «Урып қачамыз».

Башмалтақ айтарымыш: «Базар бараман».
Қарамалдақ айтады: «Біргә бараман».
Орта тэрәк айтады: «Тамды тәшәмән».
Чўлдўр чумәк айтарымыш: «Қудадан қорқмайсамма?»
Кічкәнә бөбәк айтарымыш: «Аламанда қачаман!»

Бармоқларга алоқадар бўлган айтимлар ўйин иштирокчилари ва уларнинг вазифаларини белгилашда ҳам қўлланилади. Чунончи, қуйидаги айтим бирор ўйинда қатнашаётганлардан қайсилари яшириниши, қайсилари топиши кераклигини адолатли йўсинда аниқлашда ишлатилади:

Бирән – бірән,
Экән – экән,
Учән – учән,
Төртән- төртән,
Бэшән – бэшән,
Алтан-алтан,
Авур балтан.
Қырқыравуқ
Қырман тавуқ,
Оғатай, боғатай,
Қанның қызы – Қаратай.
Пылдыр пыс,
Көтиң қыс,
Сэн тур, сэн чиқ.

Бармоқлар билан алоқадор ўйинлар ҳамиша «башмалтақ»дан бошланиб, тартиб билан давом этади ва охирида «чынақай» билан тугайди. Бу ҳолат тасодиф эмас, унда ўзига хос мантиқ бор. Аввало, бошмалдоқ панжалар «бошлиғи», «оқсоқоли». Барча «иш»ни шунинг учун у бошлайди. Иккинчидан, ўйиннинг бундай бошланиши ўнг бошланиш саналган. Бу ҳолат даврлар оша одатга айланиб кетганки, Зомин қишлоқларидаги кексалар айрим нарса ёки ҳодисани санамоқчи бўлса, беихтиёр равишда бошмалдоқдан бошлайдилар. Борди-ю азалий қадриятлардан йироқ киши бармоқларини букиб санай бошласа, у санокни, албатта, энг кичик бармоқ – «чинақай»дан бошлайди. Чунки бундай қилиш бирмунча қулайроқ. Бироқ бу ҳолат зоминликларга хос кўп асрлик ички интизомнинг бузилишидан дарақдирки, ундан сақланган маъқул.

Барча тур ўйинлар болаларда тезкорлик, топқирлик, чаққонлик, фикрчанлик, соғломлик хислатларини тарбиялашга хизмат қилади. Энг муҳими, ўйинлар болаларни ўйлашга, мустақил қарор қабул қилишга, ечим топишга ўргатади. Шуниси билан болалар ўйини тарбия воситасидир.

ОЛҚИШ ЎЗДИРАР¹

Туркий халқларнинг ҳаммаси учун қаноат ва чидам хос. Ўзбек турклари эса қардош халқлар орасида ҳам ўзининг сабр-қаноатлилиги билан алоҳида ажралиб туради ва бу хусусият унга собирлик сифатини бахш этади. Тақдирнинг чексиз қудратига ишонч, ҳар қандай шароитда ҳам қисматга шак келтирмаслик, инсон имкониятларининг ғоят чекланганига имон ўзбекларнинг юксак маънавий сифатларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бизнинг халқимизда ҳар бир хатти-ҳаракат, ҳар бир катта-кичик тадбир Аллоҳга илтижо қилишдан, ундан мадад сўрашдан бошланади.

Ўзбек халқи оғзаки ижодида энг кўп тарқалган, энг кўп яратилган, энг кўп қўлланиладиган ва энг кўп вариантларга эга бўлган поэтик тур олқишлардир. Қизиғи шундаки, миллий фольклоримизнинг кенг тарқалган тури бўлишига қарамай, олқишлар нисбатан кам ўрганилган. Негаки, олқиш бевосита Аллоҳга дахлдор, инсоннинг диний қарашлари яққол намоён бўладиган ижод тури эканлиги учун ҳам илм мафкура етовида бўлган даврларда у миллий фольклоршуносликда кенг ва пухта ўрганилмаган. Хукмрон мафкуравий қарашлар адабиётшуносликни ҳам тўлиқ қамраб олгани сабабли халқнинг динга мойил эканлигини кўрсатувчи, одамнинг Яратганга сиғинишини, унга муножотини акс эттирувчи оғзаки ижод намуналарини тадқиқ қилиш мушкул эди.

Айтиш керакки, динсизлик, эътиқодсизлик мажбурий эътиқод даражасига чиққан ўша замонларда ҳам халқнинг олқишлардай қадимий ва бой меросини ўрганиш, муайян тартибга солишдан чўчимаган тадқиқотчилар оз бўлсада бор эди. Фольклоршунос олим, профессор Баҳодир Саримсоқов ана шундай тадқиқотчилардан эди ва ёлғиз шу олимнинг кучи билан ўзбек олқишлари муайян илмий таснифга эга бўлиб турибди. Олқишлар Б.Саримсоқов тадқиқотида умумназарий йўналишда ўрганилган, унинг тарихий илдизлари ва тараққиёт омиллари давр нуқтаи назаридан изоҳлаб берилган.

Профессор Б.Саримсоқовнинг олқишлар борасидаги назарий қарашларига таянган ҳолда муайян бир ҳудудда яшовчи, турмуш тарзи, руҳиятини шакллантирган омиллари яқин ижтимоий-этник

¹ Ушбу мақолани тайёрлашда тадқиқотчи Орзубой Йўлчараев материалларидан фойдаланилган.

бирликда олқишларнинг қандай хусусиятларга эга бўлишини текшириш мақсадга мувофиқдир.

Зомин тумани аҳолиси фольклоршунослик илмида олқиш деб аталувчи ижод турини «олқов», «патаа», «овмин», «дуо» сингари атамалар билан юритади. Инсонга тетиклик, бардамлик, омад, хушбахтлик тилаш, энг муҳими, ана шу эзгу тилакларнинг амалга оширилишини Яратгандан сўраш олқишларнинг етакчи белгиси экани билан фольклор асарлари орасида алоҳида ўрин тутаяди. Ана шу етакчи белги олқиш атамасининг этимологик асосларини очишга имкон беради.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да олқишга шундай изоҳ берилади: «1. Яхшилик тилаб айтилган, айтиладиган сўзлар, мақтов, дуо. 2. Мамнунлик, таҳсин билдирувчи қарсақлар».¹ Кўринадик, луғатда олқишга халқ оғзаки ижодининг алоҳида тури сифатида қаралмайди ва бу жиҳатдан изоҳлаб ҳам берилмайди. Ҳолбуки, олқишлар халқимизнинг ғоят узоқ тарихига қадар тақалиб боровчи қадимий қадриятлардан эканлигидан ташқари, халқ оғзаки ижодининг алоҳида тармоғи сифатида ҳам тафаккур илғайдиган замонлардан бери мавжуд.

Олқишни халқ оғзаки ижодининг бошқа турларидан фарқлайдиган жиҳат шундаки, у фақат бирор-бир маросимга боғланиб қолмаган. Олқиш исломни қабул қилган ҳар бир туркка умрбод йўлдош бўлиб, ҳаётининг барча босқичида ишлатилади. Айниқса, ўзбеклар бу жиҳатдан ўзига хос табиатга эга бўлиб, ҳаётларининг бирор-бир соҳаси йўқки, унда олқиш иштирок этмаган бўлсин.

Аслида, олқиш дунёдаги деярли барча халқларда, жумладан, ўзининг даҳрийлиги билан ажралиб турадиган элатларда ҳам мавжуд. Лекин оламдаги кўпгина халқлар олқишни асосан муайян бир маросим таркибида ишлатсалар, туркий халқлар, жумладан, ўзбекларда олқишлар мустақил фольклор тармоғи сифатида мавжуддир. Бунинг устига, кўпдан-кўп маросимлар айнан олқиш олиш истаги ва дуога умид қилиш натижасида пайдо бўлганки, бу ҳол ўзбек халқ оғзаки ижодида олқишлар тутган баланд ўриндан далолат беради.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 120.

Айрим фольклоршунослар олқишлар қадимги одамлар ҳаётидаги муайян маросимлардан қолган унсурлардан шаклланган деган қарашни илгари суришади. Бизнинг назаримизда, олқишлар алоҳида ҳаётӣ зарурат туфайли пайдо бўлган мустақил турдир. Маросимларга эса олқиш бутун оламини яратган ва уни бошқариб турган қудрат соҳибига ўтиниш шакли тарзида эҳтиёж юзасидан жалб этилган.

Олқишлар ишлатиш ўрни, частотаси, ҳажми, йўналганлиги, композицион қурилиши сингари хусусиятларига кўра бир-биридан жиддий фарқ қилади. Олқишнинг айрим турлари кундалик турмушда ҳар куни, ҳатто бир кунда бир неча марта ишлатилса, баъзилари инсон ҳаётининг муайян босқичларида, махсус ҳолатларда, тегишли маросимлардагина қўлланади. Кундалик турмушда ишлатиладиган олқишлар балоғат ёшидаги ҳар қандай киши томонидан ижро этилаверса, маросим олқишлари кўпинча махсус ижрочилар ёки ёши, ақли ҳамда тутган мавқеи жиҳатидан маънавий ваколатга эга бўлган кишилар томонидан ижро қилинади. Мана шу ҳолатлар олқишларнинг мавзу жиҳатидан хилма-хиллигига, ҳажм жиҳатидан катта-кичиклигига, бадий жиҳатдан пухта ёхуд ночорлигига сабаб бўлади. Юқорида айтилган хусусиятларига, айниқса, ишлатилиш ўрнига кўра олқишлар икки катта турга бўлинади:

1. Маросимлар таркибидаги олқишлар.
2. Кундалик маиший олқишлар.

Маросимлар таркибидаги олқишлар ўзлари иштирок этаётган маросимларнинг таркибий қисми, табиий унсуридир. Тўй ва азалар таркибидаги турли маросимларнинг бирортаси ҳам олқишсиз ўтмайди ва ҳар бир маросим ўзигагина хос махсус олқишни тақозо этади. Халқимизнинг ўзига хос урфу одатлари ўзларига мос олқишларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Афсуски, олқишларга худосизлик назари билан ҳам менсимай, ҳам ҳадиксираб қараш натижасида жуда кўплаб маросим олқишлари тикланмайдиган бўлиб, изсиз йўқолиб кетди.

Маросим олқишлари индивидуал ижро этилмайди. Даврадагилардан ёши улуғроқ киши олқиш айтади, қолганлар унга «**ОВМИН**» дея қўшилишади. Бир киши ижросида кўпчиликнинг масъулияти ётгани учун ҳам маросим олқишлари поэтик ва маъно жиҳатидан ғоят гўзал кўриниш олади. Маросим олқишларининг ўзига хос жиҳати шундаки, улар махсус вазият тақозоси билан яратилгани учун ҳам муайян йўналганлик касб этади, ижодий муносабатни тақозо қилади,

олқишнинг эмоционал таъсирини ошириш мақсадида маълум даражада образлилик бўлишини талаб этади. Натижада халқ яратган олқишларда унинг табиати, руҳияти, салоҳияти, феъли ва ижодкорлик қобилияти ёрқин акс этади. Маросим олқишлари кундалик маиший олқишларга қараганда кўпроқ бадиий бўёққа эгаллиги ва эстетик жиҳатдан катта аҳамият касб этишининг сабаби ҳам шунда.

Зомин туманида яшовчи кишилар ҳам ҳамма ўзбек турклари сингари тўйларни турли-туман, керакли-нокерак тўй олди, тўй вақти ва тўй орти маросимлари тизимида ўтказишади. Табиийки, ҳар бир маросим ўз табиатига мос олқишларни талаб этади ва халқ даҳоси томонидан ҳар бир маросимга энг мувофиқ келадиган олқиш яратилади.

Туман ҳудудида қадим замонлардан бери яшаб келаётган аҳоли азал-азалдан чорвачилик билан шуғулланади ва элибойнинг турмуш тарзи ярим кўчманчи сифатида ҳаёт кечиришни тақозо қилган. Муқим турар жойнинг бўлмаслиги мактаб, мадраса сингари маърифий муассасаларнинг кенг тармоқ олишига йўл қўймайди. Бинобарин, Зоминда саводли кишилар ўтроқ ҳаёт кечирадиган минтақалардагига қараганда бирмунча камроқ бўлиши табиийдир. Лекин халқнинг ижодий даҳоси оғзаки тарзда намоён бўлади ва ижтимоий хотирадан ўрин олади. Маросим олқишларининг жуда кўпчилиги ана шундай истеъдодли кишилар томонидан яратилган ва йиллар давомида сайқалланиб, айтилаётган давр хусусиятларини акс эттирадиган тарзда ўзгаришларга юз тутган ҳолда бизгача етиб келган. Бу олқишларнинг аксарияти нафақат тарбиявий, балки эстетик аҳамиятга ҳам эгадир.

Зоминликлар «**нан сундирув**», «**пәтәә той**», «**авыз майлар**», «**көрпә қабув**», «**көрпә пічәр**» «**тон пічәр**», «**чәчәлә**» сингари тўй олди маросимларига ҳанузгача амал қилишади ва аҳоли орасида ҳар бир кичик маросимнинг ўзига яраша айтими — олқиши бор. Тўй олқишларининг бадиий таъсир даражаси уларнинг қайси жинс вакиллари томонидан айтилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Юқорида айтилган маросимларнинг айримлари эркаклар томонидан айтиладиган олқишлар билан зийнатланса, баъзиларида фақат аёлларнинг ўзи олқиш айтишади.

Эркаклар томонидан айтиладиган олқишлар аксарият ҳолларда насрий йўлда яратилиб, эстетик қиммати ҳам у қадар юқори бўлмайди. Аёллар эса олқишга кўпроқ бадиий ҳодиса тарзида ёндашадилар ва улар томонидан яратилган, айтилган олқишларнинг бадиий таъсир кучи юқорироқ бўлиши кузатилади. Зоминда қудачилик ишлари, совчилик

юмушлари билан асосан эркаклар шуғулланишади. Бинобарин, бирор қизнинг тақдирини бирор йигитнинг ҳаётига боғлаганда ўтказиладиган «нон синдирув» маросимида ҳам олқиш эркак киши томонидан айтилади. «Нон синдирув»да олқишни куёв томондан борган совчи айтади. Шу боисдан ҳам қуда-андачиликда кимнинг совчи қилиб жўнатилиши катта ўрин тутати. Қизнинг ота-онаси фарзандларини беришга рози бўлгач, куёв томондан тайёрлаб борилган патир синдирилади ва шу аснода совчи тахминан: **«Овмин, жашлардинг бир-бирига отолгоннори чин бўсин, улор монгнойли, иззатли, ҳурматли, ўрозли бўлсин. Парзантларинг бизга қиз, боломиз силарга ул бўсин, боришли-келишли бўлойиқ. Эки жаш қўша қарип, бололи-чоқоли бўп, ўзларидан кўбайип журсин. Ниятимизди қудойим даргайида қобул қиғон бўсин, овмин, Оллов акбар!»,** – дея олқиш айтади. Эркаклар томонидан айтилган олқишларда мантиқий изчиллик, жиддийлик сингари хислатлар устуворлик қилади.

Айни вақтда, «кўрпа қобув», «кўрпа чачала», «тўн пичар» сингари тўй олди маросимлари борки, улар бошдан-оёқ аёллар томонидан ўтказилади ва бу маросимларнинг табиий бир узви бўлган олқишлар ҳам аёллар томонидан ижро этилади. Хусусан, бўлажак келиннинг кўрпалари қавилаётганда куёв томондан ширинликлар ва турли пишириклар жўнатилади. Янги тикилган кўрпа устидан куёв жўнатган ширинликлар сочилади ва ҳозир бўлганлар яхши ният билан меваларни териб олишади. «Кўрпа чачала» деб аталувчи маросим ниҳоясида кўрпа ҳашарида қатнашган кайвонилардан бири олқиш айтади:

*Товлординг қори эрисин,
Экави қўшо қарисин.
Чигити маржон мўйнида,
Суйганганаси қўйнида.
Ули ўйинчоқли бўсин,
Қизи қувурчоқли бўсин.
Бозори Жизоқ бўсин,
Ўмрлари узоқ бўсин.
Жоққони орчо бўсин,
Кийгани порчо бўсин.
Тўйтўбада тўйи бўсин,
Қумурсқодой қўйи бўсин.
Ўпирғони мой бўсин,
Қойторғони чай бўсин.*

Кўрпалар тўзиб кетсин,
Ҳаммадан ўзиб кетсин.
Жегани нобот бўсин,
Ўрозғори обот бўсин.
Ичгани қотиқ бўсин,
Мартабаси ортиқ бўсин.
Эшигининг олдидан ориғ ўтсин,
Қўжа Қидир бовом дориб ўтсин.
Борғон жайинга тош бўғин,
Ўз уйинга бош бўғин.
Илоя, қўшқонингминон қўшо қари,
Овмин, Оллов акбар!

Кўринадики, аёллар томонидан айтилган олқишларда бадиий унсурлар етакчилик қилади. Аввало, олқиш назмий шаклда айтилади. Бунинг устига, олқишда айтувчининг тасаввурига кўра тўқис ва фаровон турмуш тушунчасига нима кирса, ўша нарсалар таъсирли бадиий йўсинда санаб ўтилади. Дуогўй «олқовчи» вазиятдан келиб чиқиб олқишга мутойиба руҳини ҳам сингдиришга уринади. Мазкур айтимнинг қанчалик қадимий экани мисралар бошида келадиган такрорий сўзлардан ва туркий шеърларга хос сатрларнинг бош сўзлари қофияланиши ҳолларининг мавжудлигидан кўриниб турибди.

Олқиш айтувчининг сўзамоллиги ва топқирлигига боғлиқ равишда давом этавериш хусусиятига эга бўлганлиги учун ҳам унинг ҳажмини қатъий белгилаб бўлмайди. Шунингдек, олқишларнинг шаклини ҳам олдиндан тайин этиш қийин. Ҳар ҳолда, хурсандчилик кўнгилга сиғадиган, ижод қилишга имкон бериладиган тўй маросимларида, шунга ўхшаш бошқа хил қувончли тадбирларда шеърий шаклдаги олқишлар айтилади. Шеърий олқишлар асосан аёллар томонидан ижро этилади. Эркаклар томонидан айтиладиган олқишлар кўпинча мухтасарлиги билан ҳам ажралиб туради. Аёллар олқишлари ҳажм жиҳатидан бирмунча кенгроқ бўлади. Негаки, азалдан гўзаллик ташнаси бўлган оналаримиз олқишлар замиридаги ният ва илтижодан ҳам кўра улардаги сўзлар замзамасига, туйғулар жилвасига, тилакларнинг ранг-баранглигига кўпроқ эътибор беришган. Эркаклар эса бу масалада ҳам соф амалиётчилар сифатида иш кўришган ва айрим ижодкор шахсларни ҳисобга олмаганда, улар олқишларга мутлақо бадиий ҳодиса деб қарамаганлар.

Синчиклаб кузатилса, олқишларда халқнинг турмуш тарзи, ҳаёт

ҳақидаги тушунчалари, оламни образли идрок этиш салоҳияти акс этади. Зоминда яшаган аجدодларимиз чорвачилик билан шуғулланиб келганликлари учун ҳам уларнинг олқишларида чорвадор ҳаётига доир деталларнинг кўпроқ акс этганини кўриш мумкин. Халқ поэтик унсурларни ўзи яшаган муҳитдан топа билади ва оддий кўз билан кўриш мумкин бўлмаган гўзалликни жўнгина ҳаётининг предметлардан кашф эта олади. **«Тўй-тўбада, тўйи бўсин, Қумурсқодой қўйи бўсин. Ичкани қотиқ бўсин, Мартабаси ортиқ бўсин»** сингари мисралар олқиш айтувчининг ҳамда алқанаётган кишиларнинг турмуш тарзига оид деталларга бойлиги билан характерланади. Олқишчининг айтганлари – оддий ният эмас, балки поэтик тилак. Шу боисдан у образли тафаккур йўлини тутган. Яратилган, фойдаланилган образлар эса эшитувчилар учун ҳам ғоятда яқин ва табиий. **«...Бозори Жизоқ бўсин»** сатри зоминликларнинг макон жиҳатдан ҳам ўзига хос ўринда жойлашганини кўрсатувчи бадиий далил бўлса, **«Борғон жайинга тош бўғин, Ўз уйинга бош бўғин»** тилаклари Зомин тоғларида ўсган кишиларнинг истиоравий фикрлашларидан далолатдир. Тоғлик кишилар учун тоғ тошлари сингари абадий ва ўзгармас муқим нарса йўқ. Шунинг учун тоғлик олқишчининг узатиладиган қизга нисбатан **«борган жайинга тош бўлиб тушгин»** тилагини билдириши ҳам доноликдан, ҳам ижодкорликдан нишондир.

Кузатишлар шундан далолат берадики, асосий ҳаёт тарзи, тирикчилик манбаи бир-бирига яқин элатларнинг дунёни образли идрок қилишларида ҳам фавқулодда яқинлик, ўхшашлик мавжуд бўлар экан. Бу ҳолни қардош қозоқ халқининг найман уруғи олқишлари билан Зоминда яшовчи ўзбек найманлари олқишларидаги яқинликда ҳам кузатгандик. Узоқ Сурхон воҳасида ҳаёт кечирувчи, ўзига хос, жанговор элат бўлмиш лақайларнинг тўй маросимларида айтган олқишларнинг Зомин тумани қишлоқларидаги тўйларда айтиладиган аёллар олқишларига айнан ўхшашлиги, айниқса, бизни ҳайратга солди. Лақайларнинг олқишлари ва бу олқишлар ижро этилаётган жараёнда амалга оширилаётган тадбирларнинг тасвири билан танишиш мобайнида биз халқнинг ҳаёт тарзидаги ўхшашлик унинг санъатидаги ўхшашликка олиб келишига имон келтирдик.¹

¹ Назаров Н. Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. –Т.: Tamaddun, 2010.

Эътиборингизни ёзувчи Эшмуҳаммад Донохоновнинг «Қуюн» қиссасида лақайларнинг тўй олқиши ижроси тасвирига қаратамиз: «Йигитлар ҳовлидан чиқишиб, ҳеч қанча ўтмай куёвни ўраб кириб келишди. Аёллар куёв йигитга бола тутиб, ойна кўрсатишди ва атрофидан чироқ айлантиришга тушишди. Куёвнинг ёнидагилар эса аёлларга кумуш, баъзида тилла тангалар улашиб туришди. Кейинига қўл ушлатарга ўтишди, яъни удумга кўра йигит билан келинчакнинг қўлларини бир-бирига тегиштиришди. Бу ишларнинг барчаси ўринлатилгандан кейин аёллардан бири қўшиқ бошлаб юборди:

Эшик олди маждум тол,
Маждум толга таъзим сол.
Мен патаа айтайин,
Куёв бегим, қулоқ сол.
Уй ортида тоботош,
Тобатошнинг суви бўш.
Куёв бекти сўрасанг,
Ўрта бўйли қалам қош.
Хулкарминан Торози
От чоптирим ороси.
Куёв бегим тўнлари
Турли жибак чирози.
Чимилдиғи чимкашта,
Огон ёри ўн бешта.
Келажагини сўрасанг,
Вой дунёда пейишта¹.
Атта бўсин, патта бўсин,
Зуволоси катта бўсин.
Дағдағаси элда бўсин,
Салтанати бекта бўсин.
Жети қатар нари бўсин,
Бўқча тўлған зари бўсин.
Зулпи гажак ёри бўсин,
Қозони тўла гўжа бўсин,
Тўғараги чўжа бўсин.
Ўчоғи тўла кул бўсин,

¹ Пейишта – биҳишда.

Уйи тўла ул бўсин.
Ули бўса, мўлла бўсин,
Домиллодой сўзи бўсин.
Париштадай жузи бўсин,
Қизи бўса, буви бўсин.
Ханақада жайи бўсин,
Қўш чайнакта чайи бўсин.
Овзи тўла кулки бўсин,
Қобирғони қарта жесин,
Ўмиртқани ўрта жесин.
Жаққани орчо бўсин,
Тоққони тумор бўсин.
Жегани қотиқ бўсин,
Давлати ортиқ бўсин.
Жегани жузум бўсин,
Ўмири узун бўсин.
Ҳавлига ғўло қоқтирсин,
Ғўлоғи бедави байласин.
Узоқо сапар қиғанда
Калла тўлғоп ўйнасин.
Оти бўсин кўк жўрғо,
Урип сосин тонг жўлғо.
Отти минсин жол ташлап,
Соврисиги кўл ташлап.
Жегани туйир бўсин,
Мингани уйир бўсин.
Одир туби қос бўсин,
Кийган тўни лас бўсин,
Минган оти мос бўсин.
Човуп оғон бедави
Тоқимидо ҳорисин.
Суйип оғон суйдиги
Қучоғида қарисин.
Оқ газадан куёв чиқти
От ўйнотип, овузлигин чайнатип.
Бекалари ўтирар
Қўй бошини қайнатип.
Қоро жундинг қуйқаси,
Билагида чуйқаси.

*«Ана, куёв келди!» – деп,
Жугириб чиқсин бекаси¹».*

Қиссадан олинган парчадаги олқишлар образлар силсиласи тартиби, оҳангдорлиги, тасвир кўлами жиҳатидан Зомин тумани қишлоқларида бугунга қадар ҳам қўлланиб келаётган олқишларга жуда ўхшаш. Лекин шуни таъкидлаш керакки, олқиш қанчалар санъаткорона яратилган, бадиий бўёқдор, оҳангдор бўлишига қарамай, унинг асосий жанр хусусияти алқанаётганларга Аллоҳдан мадад сўраш бўлгани учун ҳам ҳеч қачон қуйланмайди, балки айтилади. Қисса муаллифи шу ҳолатни назардан қочирган кўринади.

Зомин қишлоқларида ўтадиган келин тўйларида айтиладиган олқишлар бадиий бўёқдорлиги, тасвир қамровининг кенглиги, чорвадорлар ҳаёт тарзини ифодалай олиши билан лақайлар тўйида ижро этилган фотиҳага жуда ҳам ўхшаб кетади. Бу ҳол туркий халқлар фольклоридаги олқишларнинг аксарияти умумий илдизга эга бўлиши мумкин ва бу умумий илдизни минтақавий олқишларни ўрганиш жараёнида аниқлаш ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак, деган фикрга олиб келади. Қуйида Зомин туманидаги Бешкуби қишлоғидаги тўйда айтилган олқишни келтирамиз:

*Ўргамчакдинг чотири,
Оқ бувдойдинг патири,
Бир-эки овиз ойтойин,
Қоро кўзлар қотири².
Эшиг олди маждум тол,
Маждум толго қўлинг сол.
Мен патаа берайин,
Катта-киччи, қулоқ сол.
Атта бўсин, патта бўсин,
Зуволоси катта бўсин.
Ҳайдагани қўй бўсин,
Ўпирғони мой бўсин.
Жейишлари тут бўсин,
Шопирғони сут бўсин.*

¹ Ўзбегим (коллектив тўплам). – Т., 1992. –Б. 47–48.

² Қотири – хотирига, ҳурматига.

Пирбардор бўсин,
 Қизматкор бўсин.
 Босган изи гул бўсин,
 Ули-қизи мўл бўсин.
 Авлиялар ёр бўсин,
 Пирлар мададкар бўсин.
 Бой давлатини берсин,
 Қидир баракасини берсин.
 Қиғонноринг тўй бўсин,
 Сўйғонноринг қўй бўсин.
 Эшик овзидон ориғ ўтсин,
 Қўжаи Қидир дориб ўтсин.
 Ўчоғи тўла кул бўсин,
 Уйи тўла ул бўсин.
 Уйида ўчоқ ўйдирсин,
 Тўбал қўйди сўйдирсин.
 Тўпписи гулли бўсин,
 Кистаси пулли бўсин.
 Жоққони орчо бўсин,
 Кийгани порчо бўсин.
 Торбиздой тоноб отсин,
 Қовиндай жумолоб жотсин.
 Туйнукдайн туби бўсин,
 Олпомишдай ули бўсин,
 Қорожондой дўси бўсин.
 Монғнойи ойғо боққон бўсин,
 Қойното, қайиннага жоққон бўсин.

Мазкур олқишдаги образлар тизими, бадий бўёқлар, келин-куёвга тиланаётган эзгуликларни ифода этувчи ҳолатлар тасвири лақайлар олқишидаги тасвирларга жуда ўхшаб кетади. Бу ҳол кишида мазкур олқишларнинг ижодкори, аслида, бир киши бўлмаганмикин, вақт ўтиши, масофалар узоқлиги туфайли ижрочилар табиатидаги ўзига хосликлар ва олқиш айтилаётган жойдаги кишиларнинг талаблари ҳисобга олинган ҳолда кейинчалик айрим ўзгаришлар юз бермадимикин деган фикрни пайдо қилади. Бир-биридан минглаб чақирим узоқда яшовчи икки элат олқишларидаги бу қадар ўхшашлик халқимизнинг бадий хотираси ниҳоятда мустаҳкам эканлигидан далолат бериши билан ҳам аҳамиятлидир.

Бешкуби қишлоғидан ёзиб олинган олқишга эътибор берилса, бир образли ифоданинг икки карра қайтарилмаганини, бир бор қўлланилган тавсиф яна қайта ишлатилмаганини кўриш мумкин. Бу ҳол халқнинг яратувчилик салоҳияти нақадар юксаклигидан дарак беради. Келтирилган олқишда фақат «қўй», «ул» ва «Қўжаи Қидир» образларигина икки мартадан ишлатилгани зоминликлар ҳаётида муҳим ўрин тутган нарсалар нима эканини аён билдиради. Зоминликлар олқишида лақайлар фотиҳасида бўлмаган «тўбал (қашқа) қўй» образи Бешкубида яшовчилар учун қашқа қўйнинг бошқа қўйларга қараганда қадрлироқ эканини кўрсатса, «тўпписи гулли, кистаси пулли бўсин» ифодаси олқиш бирмунча кейинроқ, Жиззах, Ўратепа шаҳарлари аҳолиси таъсирида зоминликлар ҳаётига гулли дўппилар кириб келган, қоғоз пул ишлатила бошлаган даврда пайдо бўлганини билдиради. «Торбиздой тоноб отингнор, Қовиндой жумолоб жотингнор» ифодалари кўчманчи тахлит ҳаёт кечирувчи тоғлик элибойларнинг турмушига деҳқончилик ҳам кириб келганлигини кўрсатувчи бадий далилдир.

Келин-куёвга Алпомишдай ўғил, ўғилга Қоражондай дўст тилаш учун ҳам олқишловчининг бадий билимдонлиги жуда юксак бўлиши керак. Олқиш айтувчининг «Монгнойи ойға боққон бўсин» тарзидаги нияти «пешонаси ёруғ, йўли ойдин бўлсин» тилагининг Дашти Қипчоқ элатлари бадий тафаккурига мос тарзидаги ифодасидирки, бу ҳол олқишнинг бадий аҳамиятини янада оширади.

Олқиш айтувчи қанчалар сўзамол, оқил, чечан ва обрўли бўлмасин, у ҳеч қачон билдираётган тилакларига бадий ижод дея қарамаган. Олқишларнинг бу қадар гўзал эстетик либосга бурканганининг сабаби ҳам ижодкор самимиятидан, тилакларнинг астойдиллигидандир. Олқиш айтувчи билдираётган тилаклар ўзи ўз ҳолича ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигини жуда яхши билади, шу сабабли Яратганнинг даргоҳида ниятлар қабул бўлиши учун азизлар руҳини кўмакка чақиради. Аждодларимиз юракдан чиққан самимий ниятларгина Тангри ҳузурида ижобат бўлишини билганлар ва кўпроқ оналаримиз, момоларимиз ўз тилаklarини назмга тизиб, юракнинг тубидан чиқариб ижро этганлар ва шу йўл билан Яратгандан келин-куёвга марҳамат нури ёғдиришини сўраганлар.

Зомин туманида яшовчи аҳоли кўпчиликдан дуо олиш учунгина келин тўйларида «патаа тўй»ни ўтказадилар. Фотиҳа тўйи қизга нон ушатиладиган кейин, маълум муддат ўтгач, тўй вақти белгилангандан сўнг куёвникдан келтирилган жонлиқ (қўй) ва бошқа тўй анжом-

ларидан фойдаланган ҳолда бўлажак келинникида ўтказилади. Бу маросимдан кузатиладиган ягона мақсад қиз улғайган жойдаги кишилардан дуо олмоқдир. Шу боис мазкур маросим «патаа (фотиҳа) тўй» деб номланади. Таъкидлаш жоизки, патаа тўйда олқишчи аёлларнинг ижодкорлигига деярли имкон берилмайди. Чунки ёшларга орқаваротдан тиланадиган фотиҳа қиз яшайдиган қишлоқнинг энг обрўли кекса эркак кишиси томонидан берилади. Ундан олдин қишлоқ муллasi Қуръони Каримнинг айрим сураларини ўқийди ва ўтказилган маросим Аллоҳ йўлига бағишланганини айтгач, жамики мўмин-мусулмонлар қаторида қиз чиқарадиган хонадоннинг яқин марҳумлари руҳига Яратгандан марҳамат сўрайди ва бўлажак келин-куёвларга эзгуликлар ёр этилишини ўтинади. Шундан кейин оқсоқол томонидан берилган «патаа» ижодий-бадий унсурлардан деярли холи бўлиб, маросим иштирокчиларининг деярли ҳаммаси томонидан айтиладиган «овмин, Оллов акбар» нидоси билан якунланади.

Юқорида «патаа тўй»ларидаги олқишларда бадий унсурлар деярли учрамайди, чунки олқиш эркак киши томонидан мутлақо жиддий вазиятда ижро этилади, «патаа тўй»ида кўнгилочар тадбирлар йўқлиги боис олқишга ижодий тус бериш эҳтиёжи туғилмайди дейилган бўлса ҳам, патаа тўйидаги «олқов»лар бадий бўёқлардан мутлақо холи эмас. Оқсоқол издиҳом ўртасида туриб баланд овозда шундай «патаа» беради: **«Овмин денгнар, Бўронбой чўпондинг қизи (қизнинг исми айтилмайди) борғон жайида боқли бўсин, ойдой тоқли бўсин, ўзларидан кўбайип, убурли-чубурли бўсин. Ҳайдагани қўй бўсин, чайнагани мой бўсин. Бой бўп, бадавлат бўсин. Қўшқониминон қўшо қарисин. Тўй устига тўйлар бўсин, тўйдон бошлори чиқмасин. Овмин, Оллов акбар!»** Ўзи яшаётган оламга бадий назар билан қарашга ўрганган, қонида қадим аجدодларига хос ижодкорлик хусусиятлари мавж уриб турган тоғ кишиси ғоят расмий тадбирда ҳам савқи табиий куч билан олқишга бадий ранг беришга эришади.

Зомин олқишлари, хоҳ назмда, хоҳ насрда ифода этилсин, албатта, муайян вазнга, ўлчовга, оҳанг изчиллигига эга. Наср йўлидаги олқиш ҳам, аслида, насрий шеър ёки қофияли проза (сажъ)га хос хусусиятларга эга бўлади. Бу хусусиятлар баъзи олқишларда кучлироқ, баъзиларида эса кучсизроқ бўлиши мумкин, аммо деярли ҳар қандай олқишда шеърий унсурлар иштирок этади ва бу ҳол олқишларнинг оддий тилақдан фарқини таъминлашдан ташқари,

олқовларнинг осонроқ эслаб қолинишига ҳам имкон яратади. Эшитувчининг диққатини жалб этиш ва уни билдирилаётган тилакларга мойил қилишда ҳам шеърӣ оҳангдорликнинг ўрни беқиёсдир.

Зомин ҳудудида яшовчи кишилар ҳар бир конкрет ҳаётӣ ҳодисага тааллуқли ўзига хос олқишлар тўқишган. Бу ерда никоҳга бораётган йигитларга ўзгача, қизларга бошқача олқиш айтилади. Келинни олиб келиш учун отланган куёв ва унинг жўраларига билдирилган тилак ота маконидан учирма қилинаётган қиз ва унинг дугоналарига билдирилган олқишдан фарқ қилади. Куёвнинг отаси томонидан айтилган олқишда хотиржамлик, қониқиш, ўғил ўстириб, уни уйлантирмоқчи бўлиб, элга қўшилганидан шукроналик туйғулари сезилиб турса, келиннинг отаси берган «патаа»да шукроналик билан бирга, бағридан юлиниб чиқиб кетаётган фарзанд тақдиридан хавотир, айнаи вақтда, Яратгандан қизини бахтли қилиш ўтинчи сингари аралаш ҳолатлар акс этади.

Бевосита тўй маросимининг ўзида ва ундан сўнг ижро этиладиган олқишлар ҳам мавжуд бўлиб, улар тўй олди маросимларидаги олқишларга анча ўхшаб кетади. Аммо яқиндагина унаштирилган, бир-бирига аташтирилган ёшлар эндиликда эру хотинга айланишгани учун ҳам тўй ва унинг ортидан келадиган маросимлардаги олқишларда ёшларга фарзанд тилаш, болаларининг оқил бўлишини сўраш сингари мотивлар етакчилик қилади. Келинни узатиб келган аёллар тўйни ўтказишиб, зарур урф-одатларнинг ҳаммасини бажаришиб, қайтиш олдидан келин-куёвга олқиш айтишади. Зоминнинг Оғор қишлоғидаги тўй сўнгида ёзиб олинган олқиш қуйидаги кўринишга эга:

*Досторқонда седана,
Териб жесин бўдана.
Шу уй ўзи гулқоно,
Кунда бўсин тўйқоно.
Овмин, овмин, ошинго,
Барака берсин бошинго.
Жеганинг мой бўсин,
Қиғонинг тўй бўсин.
Ичканинг қотик бўсин,
Насибанг ортик бўсин.
Торбиздай тоноб отингнор,
Қовиндай жумолоб жотингнор.*

Ўчоқ тўла кул бўсин,
 Тўгараги ул бўсин.
 Бети ойдой гул берсин.
 Чўлбири узун ул берсин.
 Жегани жузум бўсин,
 Ўмрлари узун бўсин.
 Жоққони иликтир бўсин,
 Уллори дириктир бўсин.
 Жегани майиз бўсин,
 Куявимиз райис бўсин.

Экавингдиям Қудойимдинг ўзи панойиго оғони чин бўсин, қўшо қарип, ўниб-ўсиб журингнар. Овмин, Оллов акбар!»

Олқишнинг матнидан кўринадики, қудағайларда аввалги хавотир, ҳадик йўқ. Тўй кўнгилдагидай ўтиб, қизнинг тузук хонадонга тушганидан хоотири жам бўлган қудағайлар ўз олқишларида бир оз «чегарадан чиқишга», ўзга маконда мунғайиб қолаётган келинчакка далда беришга, шу билан биргаликда қиз томондагиларнинг ўктамлигини қудаларга билдириб қўйишга ҳаракат қилганлари учун ҳам ҳазил унсурлари бирмунча кенг ўрин олган олқиш айтишган. Келинга янги ватанида ризқ-насиба, тўкис рўзғор, энг муҳими, ўчоқ атрофини (тўгарагини) тўлдириб юрадиган «бети ойдай гуллар», «чўлбири узун уллар» сўралиши, Худодан куёвга омад, уйига барокат тиланиши жуда гўзал бадий-мантикий йўсинда амалга оширилганки, бу тингловчида жуда ёқимли ва майин таассурот қолдиради.

Эндигина оила қурган ёшларнинг кўнглига юқоридаги олқишлар ёруғ бир хотиржамлик олиб кириши аниқ. Олқишдаги «Жоққони иликтир бўсин, Уллори дириктир бўсин. Жегани майиз бўсин, Куявимиз райис бўсин» сингари мисралар нисбатан янгироқ бўлиб, қадимда яратилган бадий матнга ўзгарган ҳаёт тақозоси билан киритилган қўшимчадир. Ният билдирувчи момолар янги оилада ўз атрофларидаги энг обрўли, кўпчилик ҳисоблашадиган кишилардай фарзандлар туғилишини чиройли бир поэтик йўсинда ифода эта олишган. Айни вақтда, мустақил ҳаётга эндигина қадам қўяётган куёвга яқингача Зомин қишлоқлари учун энг баланд мартаба ҳисобланмиш раислик амалини тилашмоқдаки, бу ҳол олқишларнинг жозиба кучини янада оширади.

Ўзбек тўйларининг тури кўп. Бешик тўйи, суннат тўйи, ҳовли тўйи, ҳарбийга кузатиш ва кутиб олиш тўйлари, машина тўйлари ва ҳоказо.

Қизиғи шундаки, юқоридаги тўйларнинг жуда кўпчилиги кейинчалик пайдо бўлган ёки ўзга халқлардан гоҳ шаклини ўзгартирган ҳолда, гоҳ мазмунини янгиллаган ҳолда қабул қилинган. Лекин ўзбекларнинг барча маросимларига хос хусусият шундаки, бу ҳол айниқса, Зомин тумани ҳудудидаги қишлоқларга кўпроқ тегишли, ҳар қандай маросимга муайян қишлоқда яшайдиган балоғат ёшидаги деярли ҳамма одам айтилади. Дастурхон нотўқис, неъматлар озроқ бўлиши мумкин, лекин тўйга ёхуд бошқа маросимга айтилган одамлар кам бўлиши мумкин эмас.

Зомин қишлоқларида ҳозиргача ҳам бирор маросимга одамларни танлаб айтиш уят ҳисобланади. Ҳар бир маросим ўзига хос олқиш билан бошланиб, шундай якунланади. Бу хил маросимларда аёл ва эркеклар алоҳида кутиб олиниб, алоҳида кузатилгани учун олқишлар ҳам эркеклар, ҳам аёллар томонидан айтилади ва аёнки ҳар икки томон олқишида ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Кейин юзага келган маросимларнинг олқишлари орасида бадийи кашфиёт даражасига кўтарилган, эмоционал таъсир кучи юқорилари йўқ даражада. Кейинги пайтларда тоғ қишлоқларида ҳам амалиётчилик кучайгани, бадийи оғзаки ижодга эътибор сусайгани, ёппасига савод чиққани натижасида бадийи топилма даражасидаги олқишларни хотирада қолдиришга уриниш камайиши бадийи кашфиёт даражасидаги, ҳиссиётга йўғрилган, бандасининг Яратганга чин муножотини англатувчи олқишлар ниҳоятда кам яратилишига олиб келмоқда.

Зомин қишлоқларида ҳаёт кечирувчи кишилар суннат тўйларида айтиладиган олқишларга ҳам анча жиддий қараб келишгани сабабли айни пайтда бадийи-эстетик қимматга эга бир қанча олқиш матнлари етиб келган. Зомин томонларда суннат тўйлари ҳам ўзига хос маросимлар, ўзгача тадбирлар, ўғил тўйига етказгани учун тўй эгасининг Яратганга шукронасини ифодаловчи удумлар жўрлигида ўтказилади. Табиийки, ҳар бир маросим, тадбир ва одат ўзига хос олқишни тақозо қилади. Зоминликлар орасидаги хилма-хил маросимлар шодликни ифодалаш учун эмас, балки ўша маросимларга йиғилганларнинг дуосини олиш учун ўтказилаётганга ўхшаб кетади. Зоминликларда «Жетининг бири — Қидир» деган ибора бор. Мазкур эътиқодга кўра чорланган етти кишининг камида биттаси Хизр назар қилган киши бўлади. Бинобарин, кўпчиликнинг дуосини олиш кишига фақат фойда келтиради. Шунинг учун ҳам бу хил маъракаларда олқишларни ўрнига қўйиб, қоидасини келтириб айтишга катта эътибор қаратилади.

Суннат тўйларидаги маросимлар таркибида ижро қилинадиган олқишлар келин тўйларидаги «патаа»ларга шаклан жуда ўхшаб кетади. Фақат ўғил тўйларигагина хос бўлган айрим маросимлар муносабати билан айтиладиган олқишларда вазият тақозосига кўра айрим ўзига хосликлар учраб туради. Чунончи, зоминликларнинг ўғил тўйлари кўпинча кураш ва кўпқари ҳамда қулоқ чўзма сингари томошаларни ўз ичига олади.

Агар тўйда кураш ўтказилса, вақтида кураш тушиб юрган, ҳалоллиги, холислиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайдиган баковул кураш бошланиши олдидан тўй эгасининг ҳиммати учун Оллоҳдан унга «дени совлиқ, воқти қушлик» тилайди, тўй болага «узoқ ўмир, балант мартаба, Олпомиштинг кучи, Гўрулининг арияти»ни сўрайди, сўнгра курашмоқ учун майдонталаб бўлиб келганларга қарата: **«Мойдон талаб бўп, арият талаб бўп кеган жигитлар, хололлик жўлдошингиз бўсин! Жетмиш эки томирида полвондинг қони оғиб жотқон озомотлор, жигит пири қўлласин! Жугуриб журганда жўлларинг бўсин, Қормоғонда қўйнилоринг тўлсин! Ҳазрат Али ёр бўсин! Пирлар мададкор бўсин! Шу Жўлчибойдинг ули Ўткирбойдинг тўйида жийилганнарди бир қувонтирингнор. Жоротқондинг ўзи понойида соқлосин!»** — дея олқиш айтиб, юзига фотиҳа тортади.

Ушбу олқиш фақат яхши тилақдангина иборат бўлиб қолмай, ҳам курашга талабгор бўлиб келган полвонларнинг юрагига ўт ташлаб, уларнинг ҳисларини қитиқлаб, жанговар ҳолатга келтириш вазифасини, ҳам уларнинг эзгу ахлоқий ўлчовларга амал қилиши сўралиб тарбиявий функцияни бажаради. Эшитувчиларнинг ақлигагина эмас, уларнинг туйғуларига ҳам таъсир этадиган амал бадий ижоднинг ўзгинасидир.

Суннат тўйларида улоқ берилганда, кўпқари бошланишидан олдин, асосий марра бошида баковул барча чавандозлар ҳузурига чиқиб олқиш айтади. Мазкур олқиш курашчиларга айтиладиган олқишларга ўхшаб кетса-да, унда улоқнинг ўзига хослиги ҳисобга олинади: **«Овмин, онгнор, олдирмонгнор. Жузларинг жориқ бўсин. Орвоқлор ёр, пирлар мададкар бўсин. Қидир бовом жигитларингнор тутқон бўсин. Жоротқондинг ўзи ўз понойида соқлосин. Ҳололлик жўлдошларинг бўсин. Овмин, Оллов акбар!»**

Суннат тўйининг асосий қаҳрамони ёш бола, эндиgina «қўли ҳалолланиши» лозим ўғлон бўлгани учун, унинг ёши ё уч, ё беш ёки

еттида эканидан келиб чиқиб, зоминликлар тўйболанинг кўнглини очадиган болаларбоп тадбирлар ўйлаб топишган. Шу тадбирлардан бири «қулоқ сўзмо» (қулоқ чўзма)дир. «Қулоқ сўзмо»нинг қондасига кўра, бир мучал – ўн икки ёшгача бўлган болалар тўйбоши тайинланган баковул рўмолчага тугиб улоқтириб юборган пулни болалар орасидан ёриб чиқиб маррага етказиши керак. Маррага етказиб келган бола ҳам пулга эга бўлади, ҳам тенг-тўшлари ва юртдошлари олдида энг чайир, илдам бола деган фахрий номга эришади.

«Қулоқ сўзмо»да қатнашишни истаган болалар тўпланишгач, баковул уларнинг мусобақаларига кушойиш тилаб олқиш айтади ва дуо сўнгида қуйидаги ҳазиломуз мисраларни келтиради: **«Оёқлоринг жилдом бўсин, Бошлоринг тоштон бўсин, Қулоғи маккам жигитлар, Бир-биравидан ошқон бўсин. Тўйболомиз — Ўтқирбой силарга жоношқон бўсин. Энди, жигитлар, қулоқсўзмомизди бошлоймиз. Мурун қоносо, жилош — жўқ, Қулоқ жиртилсо, жилош — жўқ. Биласилар, ўйиндо жилоғон болонинг отоси кал бўлади. Овмин, авматларингди берсин, Оллов акбар!»**

Соврин унчалик катта бўлмаса ҳам, «қулоқ сўзмо» қатнашчилари астойдил курашадилар. Ўнлаб болалар пул тугилган рўмолчани ушлаган боланинг қулоғига ёпишади ва токи совринни қўйиб юбормагунча қулоқларини чўзғилайверишади. Чидамли, илдам ва чайир болаларгагина совринни олиш насиб этади. Олқишда болалар ўйинининг ана шу жиҳатига эътибор қаратилади ва таъсирли сўзлар ёрдамида болаларга ўйин талабларига чидаш кераклиги таъкидланади. Мазкур йўналишдаги бир неча хил олқиш ёзиб олинган бўлса-да, улар орасида эстетик қиммати юқорилари, бадий ижод намунаси сифатида киши диққатини тортадигани кўп учрамади. Бу ҳолга, эҳтимол, ушбу олқишларнинг яратувчилари ҳам, ижрочилари ҳам эркаклар бўлгани сабабдир. Аёллар оғзаки ижод намуналари бадий баркамоллиги, лирик туйғуларга бойлиги, ифодаларининг ўзига хос нафислиги билан ажралиб туради. Муаллифлари анонимлигига қарамай, бу хил ижод намуналарининг қатор белгилари улар қайси жинс намояндаси томонидан яратилганини билдириб туради.

Тўйга дахлдор олқишларнинг эстетик жиҳатдан юксаклигига сабаб шундаки, тўй маросимларида олқиш айтаётган кишининг фикрлари ҳам, туйғулари ҳам ҳеч ким томонидан чекланмайди. Бу ҳол маросим иштирокчиларининг, айниқса, аytувчининг кайфиятини кўтариб, туйғуларини жўш урдиради. Шу тарзда табиий равишда ижодий ҳолат юзага келади.

Яна бир характерли жиҳат шундаки, олқишлар, айниқса, тўй маросимлари таркибидаги олқишлар, кўпинча, ўзига хос анъанавий бошланмага ва тугалланмага эга. Тугалланма барча мавзудаги, барча йўналишдаги, барча тур олқишлар учун деярли бир хил, олқиш айтувчининг олам Яратувчиси ва тақдир эгаси бўлмиш энг қудратли Зотга илтижосидан ва «Аллоҳ буюқдир» деган маънони ташувчи «Аллоҳ акбар» калимасининг зоминча талаффуз талабларига мослаштирилган шакли: «Оллов акбар» сўзларидан иборат. Шаҳарларда, ислом илми бирмунча кенгроқ ёйилган жойларда «омин» калимаси олқишнинг сўнгида айтилади ва ундан кейин фақат «Аллоҳ акбар» калимасигина келади, холос.

Мазкур арабий калималарнинг маъноси зоминликларга ҳамиша ҳам маълум бўлмаганидандир, эҳтимол, «омин»нинг «овмин» кўриниши олқиш бошида «овмин денгнар», «қоно, овмин денгнар, жамаат» сингари хитоб қўшилган ҳолда ҳам келаверади. Биз ёзиб олган олқишларда тўй маросимлари таркибидаги олқишлар бир неча йўналишдаги анъанавий бошланмага эгалиги кўринади. Улардан энг кўп тарқалганлари ва катта ҳудудда қўлланадиганлари:

*Ўргамчакдинг чотири,
Оқ бувдойдинг патири,
Бир-эки овиз ойтойин,
Қора кўзлар қатири.
Эшик олди маждум тол,
Маждум толғо қўлинг сол.
Мен патаа берайин,
Катта-киччи, қулоқ сол.*

Оғор, Лайлак уя, Қаропчи, Култепа сингари бир қатор қишлоқлардаги тўй маросимлари таркибидаги олқишларда эса қуйидаги бошланмалар кенгроқ тарқалган:

*Досторқондо седана,
Териб жесин бўдана.
Шу уй ўзи гулқоно,
Ҳамша бўсин тўйқоно.*

Бешик тўйларидаги олқишлар деярли ҳамма вақт «**Бешик бови берк бўсин**» жумласи билан бошланадики, бу ҳол Зомин ҳудудидаги

тўй олқишлари қачонлардир алоҳида бир ритуалнинг айрилмас узви бўлганини, эҳтимол, ўша вақтларда олқишлар таркибида қандайдир ҳаракатлар тизими ҳам бўлиши мумкинлигини киши ёдига солади.

Ҳаёт фақат тўйлардан, хурсандчиликлардангина иборат эмас. Шу сабабдан ҳамма жойда бўлгани сингари Зоминда ҳам аза, мотам маросимлари тизими шаклланган, бинобарин, ўша маросимларда ижро этиладиган олқишлар ҳам яратилган. Бошданоқ шуни таъкидлаш жоизки, аза маросимлари таркибидаги олқишлар турли минтақаларда ўзига хослиги билан ажралиб турмайди. Негаки одамларнинг ҳар бири ёки ҳар жойдаги кишилар ўзларигагина хос қувонишади, хурсандчилик қилишади. Лекин хафачилик, қайғу ҳамма жойда деярли бир хил кўринишда бўлади. Шу маънода қайғунинг, азанинг минтақаси йўқ дейиш мумкин.

Маълумки, хилма-хиллик, ўзига хослик тирикка ярашади. Ўликнинг эса борадиган жойи бир, бинобарин, бир хил бўлган ҳолат ҳақида деярли бир хил олқиш айтилиши табиий ҳолдир. Бу ҳол аждодларимизнинг ғоят нозиктаъб, инсоний муносабатларда энг майда ҳолатларни ҳам ҳисобга олабиладиган кишилар эканини кўрсатувчи далиллардандир. Шунга қарамай, азага дахлдор маросимларда айтиладиган олқишларда бадийлик унсурлари мутлақо йўқ дейиш ҳақиқатга хилоф бўлади. Азадан кейинги маросимларда, айниқса, бадийлик белгилари кўпроқ бўлган олқишлар ижро қилинади.

Бевосита мотам жараёнида асосан Қуръон сураларини ўқиш муҳим ҳисобланади ва суралардан сўнг марҳумнинг охирати обод, жойи жаннатдан бўлиши тиланади. Азалар ўтгач «эшиттирув», «қудойи», «жети», «қирқ», «жил» сингари азага дахлдор маросимлар борки, вақт ўтиши билан дард эскириб борганидан бўлса керак, олқишларда бадийлик унсурлари бўй кўрсата бошлайди. Зоминнинг айрим қишлоқларидаги маъракаларда муайян бадий қимматга эга олқишларга дуч келдик. Мана шулардан бири: *«Ўқиган Қурқонимиз («Қуръон» сурасининг дейилмоқчи)динг савобини ўтган барча азиз-авлияларга, жумла мўминнорго, шу уйдагилардан дуо мудғар бўғон марҳумнарга, шу уйдинг эгаси Жўробойдинг отасининг орвоғиго, був Патма, був Завраларга, имом Ҳасан, имом Ҳусан ҳазратларга, саксан саккиз минг соқоболорго, тўқсон тўққиз минг париштаю борлиқ пайғамбарларга боғишлодиқ. Жер жузида журган кўрар кўзларга, пирлар, муршидларга боғишлодиқ. Жер эгалари, сув эгаларига боғишлодиқ. Қиғон гуналаримизди Қудойимдинг*

ўзи кечирсин. Тилимиздан тойсоқ, биздан осийлик ўтса, тўбо қилдиқ. Қудойим дувомизди даргайига қобил қисин. Овмин, Оллов акбар!»

Келтирилган олқишда саҳобалар, фаришталар сониди сакталиқ борлиги аён. Бунинг сабаби айтимчининг етарлича диний маълумотга эга эмаслигида. Лекин мотам олқишида «сув эгалари», «жер эгалари» сингари образларнинг нима сабабдан пайдо бўлганини олқишчиларнинг ўзлари ҳам тушунтириб бериша олмаганидек, мутахассисларга ҳам буни изоҳлаш жуда мушкул. Эҳтимол, мазкур образлар олқишнинг бошқа қисмларига қараганда қадимийроқ бўлиб, исломдан аввалги эътиқодларга бориб тақалар. Буни, айниқса, Боймоқли қишлоғидаги маъракадан ёзиб олинган қуйидаги мотам олқиши тасдиқ этиши мумкин. Қуръон суралари ўқилиб, ҳар доим айтиладиган тилаклар билдирилгач тубандаги матн келтирилади: **«Момо Хово, Одам Ото, Занги бово, Бувпатмалар, Завра момолар, Эр Қурбонбой дувоно боволаримиз эсга оғонди эсиргасин, жотқо оғонди жорлоқосин. Қили-қиштимиз, жети пуштимиздинг тинчлиғини, совлиғини берсин. Ҳар бандаи мўминдинг берганини даргайида қобил қисин. Овмин, Оллов акбар!»**

Мазкур олқишнинг анчагина бадий баркамоллиги кўриниб турибди. Унда эстетик қимматга эга бир қатор таъбирлар, образли ифодалар мавжуд. Энг характерлиси, Эр Қурбонбой дувоно бовога тегишли ифодадир. Қадимги тарихий манбалар орқали етиб келган туркий асотирлардан бирининг қаҳрамони Ҳубби образидир. Хоразм томонларда Ҳубби, Фарғона водийси ва Оҳангарон воҳасида Эрхубби тарзида аталадиган мазкур афсонавий қаҳрамон сув билан таъминловчи, айнаи вақтда, одамларни сув балосидан асровчи маъбуд ҳисобланган. Ривоятларга кўра, Эрхубби бир қўли билан дарёдан балиқ тутиб, иккинчи қўли билан қуёшга тоблаб пишириб ер экан. Бизнинг назаримизда, «Эр Қурбонбой дувоно бово» образи айнан шу Эрхуббининг қипчоқ талаффузига мослаштириб, бузиб айтилган кўринишидир. Мазкур олқиш матнида исломдан минглаб йиллар олдинги эътиқодларнинг изи сақланиб қолган. Бундан сал олдин келтирилган мотам олқишидаги «жер эгалари, сув эгалари» сингари бирикмалар ҳам айнаи шу хил тушунчалар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Олқишлар матнига синчиклаб назар ташлаган киши қадимги маданий марказлардан бирмунча йироқда жойлашган, бунинг устига,

аҳолисининг асосий қисми чорвачилик билан машғул бўлган Зомин қишлоқларида яшовчи кишилар орасида ҳам тасаввуф таълимоти маълум даражада ёйилганидан далолат берувчи изларни топиши мумкин. Чунончи, зоминликлар маросим таркибидаги олқишларда ҳам, кундалик маиший олқишларда ҳам айрим азизларнинг номларини бирма-бир санаб, «пирлар мадаткар бўсин» жумласини қўшиб, боз устига «муршидлар қўлласин» иборасини ҳам ишлатиб келишадди.

Ислонда ягона Аллоҳдан ўзга ҳеч кимдан мадад тиланмайди. Ундан ўзга ҳеч кимга сиғинилмайди. Кимнидир ўзига пир деб белгилаш, ўзини мурид, кимнидир қандайдир фазилатлари учун муршид сифатида қабул қилиш фақат тасаввуфга хос ҳодиса ва у ўз вақтида расмий ислоний аҳкомлар томонидан шариатга хилоф деб қаралган. Шунга қарамай, Зоминда тасаввуф таълимотидан хабардор бўлишган, кимлардир унга амал ҳам қилишган. Амал қилингангина эмас, бу таълимот таъсири оддий халқ орасида ҳам кенг ёйилган. Олқишлардаги айрим атама ва образлар бизнинг шундай хулосага келишимизга туртки бўлди.

Маросим олқишлари орасида меҳнатга бағишланганлари ҳам бор. Чунончи, далага қўш чиқариш, қўйларнинг жунини қирқиш, ғаллага ўроқ солиш, уни янчиш сингари меҳнат жараёнлари қадимда махсус кичик маросимлар билан бошланган. Афсуски, эндиликда юқоридаги каби меҳнат маросимларининг ўзлари унутилиб кетганидай, улар билан боғлиқ олқишлар ҳам тўлиқ сақланиб қолмаган. Ҳозир Йилбоши байрамларида далага рамзий қўш чиқарилади ва энг эътиборли оқсоқол мўл ҳосил сўраб олқиш айтади. Аммо мазкур ҳолатда айтилган олқишлар ҳам кўпинча рамзий мазмунда бўлиб, ўзига хослиги, бадий топилмалари билан ажралиб турмайди.

Маросимлар таркибидаги олқишлар тўғрисида юқорида билдирилган мулоҳаза ва кузатишлардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. Маросим олқишлари, умуман, олқишлар сингари жуда қадимийдир. Эҳтимол, одамият билан бирга яралгандир. Чунки қадим аجدодларимиз учун ҳам фақат тирикчилик ташвишлари билан яшаш ва турмушга дахлдор тушунчалар ҳақидагина фикр юриштиш оғирлик қилган, малол келган. Шу боис ота-боболаримизда оламни ҳам, одамни ҳам яратган зотдан мадад кутиш, у билан тиллашиш, муножот қилиш эҳтиёжи туғилган. Маросим олқишлари ана шу эҳтиёжнинг маҳсулидир.

2. Маросим олқишлари турли қадимий ва нисбатан янги маросимлар таркибида келишига қарамай, ҳеч қачон Яратганга сиғинишдай асл моҳиятини йўқотмаган. Олқишлар маросимнинг шунчаки бир одатий такрорланувчи ритуал қисми бўлмай, балки етакчи, мафкураравий, эътиқодий унсури бўлганлар.

3. Маросим олқишлари шунчаки бадиий ижод намуналари эмас, балки жамоа муножотидир. Олқишлар дунёни яратган ва уни бошқариб турган Олий қудрат эгасига жамоа бўлиб мурожаат қилишнинг, бандаларига марҳамат қилишни, мушкулотларини бартараф этишни кўпчилик бўлиб ўтиниб сўрашнинг лингвистик-эстетик ифодаси сифатида халқ хотирасида яшаб келмоқда. Аждодларимиз маросим иштирокчилари томонидан кўпчилик бўлиб Яратганга мурожаат қилинса, тезроқ ижобат бўлишини билганлар. Шу сабаб аслида якка одамнинг якка Аллоҳга дил рози тарзида пайдо бўлган олқишлар маросимлар таркибига кўчган. Ислом дини аҳкомларида мачитга чиқиб, жамоа бўлиб ўқилган намознинг савоби кўпроқ эканлиги бежиз таъкидланмайди. Коллектив муножотнинг алоҳида руҳоний имкониятлари борлиги қадим боболаримизга яхши маълум бўлган.

4. Маросим олқишларининг кундалик маиший олқишларга нисбатан бадиий баркамоллиги маросим айтимларининг табиатидан келиб чиқади. Чунки маросим номидан ҳам кўриниб турганидек, ҳар доим ҳам бўлавермайди ва унга одамлар алоҳида ҳозирлик кўришади. Маросимларда айтиладиган олқишлардан кўпроқ самара кутилади, бинобарин, бу олқишларнинг гўзал тарзда, тингловчини ром қиладиган шаклда айтилишига эътибор берилади. Маросим олқишлари орасида энг баркамол, бадиий жиҳатдан энг умрбоқийларигина замонлар оша яшаб қолган.

5. Маросим олқишларида барқарорлик кучли. Текширилган маросим олқишлари шундан далолат берадики, замонлар айланаверади, мафкуралар ўзгараверади, ҳатто диний эътиқодлар ҳам алмашинади, лекин маросим олқишлари таркибидаги энг қадимий моҳият ва образлар сақланиб қолаверади.

Кундалик олқишлар олқовларнинг энг кўп қўлланиладиган туридир. Зомин тумани ҳудудида ҳаёт кечирувчи аҳоли ҳам барча ўзбеклар сингари тирикчиликнинг деярли барча ҳолатларида Тангридан мадад сўраб ёки унга шукроналар билдириб, олқиш айтади. Фикримизча, кундалик олқишларни фақат ижро ўрнига қарабгина таснифлаш мумкин. Негаки, ўзбекларнинг ҳаётида қанча қирра бўлса,

олқишларнинг ҳам ўшанча кўринишлари, мавзу йўналишлари борки, бошқача йўсинда таснифлашнинг имкони йўқ. Кундалик олқишлар таснифида профессор Баҳодир Саримсоқов йўлидан фойдаланиб, уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Учрашув олқишлари.
2. Дастурхон олқишлари.
3. Бошқа турмуш ҳодисаларига доир олқишлар.

Кундалик олқишларга хос энг асосий хусусият шундаки, улар махсус тайёргарлик ва махсус ижрочиларсиз ҳар қандай ёшдаги одам томонидан айтилаверади. Кундалик олқишлар махсус одамлар томонидан яратилмагани учун ҳам бадиий жиҳатдан у қадар баркамол бўлмайди ва ҳиссиётга таъсир қилиш даражаси ҳам баланд эмас. Бу хил айтимлар кўпинча наср шаклида яратилади ва ижро қилинади. Кундалик олқишларнинг ижроси жараёнида ташкилийлик бўлмаганлиги боис унинг ҳажми, қурилиши, шаклий кўриниши ҳар доим турлича бўлади. Кундалик олқиш оила ичида айтиладиган бўлса, оила бошлиғи томонидан, агар у иштирок этмаса, ёши каттароқ эркак киши томонидан ижро этилади. Олқиш айтиш кўлидан келадиган эркак киши бўлмаган тақдирдагина аёллар томонидан олқиш айтилади. Зоминликлар орасида: «Жетмиш жашар қотиннон жети жашар ул бола улук», — деган ақида мавжуд ва кўпгина қишлоқларда ҳанузгача мазкур ақидага амал қилинади.

Эътибор қилинса, зоминликлар орасида олқиш айтишнинг ўзига хос маданияти, тартиби, этикети шаклланишига гувоҳ бўламиз. Зомин қишлоқларидаги одатларга кўра, уйга меҳмон келганда дастлабки олқишни мезбон айтади.

Меҳмон жўнаши олдидан айтиладиган олқиш эса меҳмонники. Кенг тарқалмаган мазкур қоида замирида анча жиддий мазмун бор. Негаки, уйга келган одам ҳақида Яратганга мурожаат қилиш мезбоннинг иши, меҳмон эса келган уйдаги оилавий иқлим, одамгарчилик, меҳмондўстлик қоидаларига риоя этилиш даражасига қараб кетиш олдидан тилак билдиради. Мазкур ҳолат биргина зоминликларга хос бўлмаса керак.

Кўпчилик ўзбеклар орасида Ҳазрати Али номи билан боғлиқ бир ибратли ривоят нақл қилинади. Ҳазрати Алининг халифалиги замонида у кишининг қаламравидаги шаҳарларнинг бирида қўли очиқлиги ва меҳмонсуярлиги билан ном қозонган бадавлат киши яшаркан. Унинг хонадонидан меҳмон аримас, келган одамнинг бой-камбағаллиги, таниш-нотанишлигига қарамай, унинг шах-

сан ўзи сийлар экан. Лекин меҳмонни кетаётганида дўппослатиб жўнатаркан. Унинг бу қилиғи меҳмондорчилик вақтидаги самимийлигига, очиқюзлилигига, меҳрибончилигига ҳеч мос келмас экан.

Бадавлат кишининг ғалати одати ҳақидаги хабар Ҳазрати Алига ҳам етиб боради ва кунларнинг бирида сирли одатнинг тагига етмоқ мақсадида ташқи кўринишини ўзгартириб унинг уйига келади. Номаълум меҳмонни бойнинг ўзи кутиб олади. Уйга киргач, ёши улуғроқ бўлгани учун, бунинг устига, уй эгаси бўлгани сабаб ўзи дуо ўқиб Аллоҳга шукрона айтади. Яхши меҳмондорчилик ниҳоясига яқинлашганда, уй эгаси қанчалик қистамасин, меҳмон ётиб қолишни истамайди ва туриш олдида хонадонга яхши тилаклар билдириб олқиш айтади.

Мезбон Ҳазрати Алини кузатиб, дарвозасидан чиқариб ортига бурилганда ҳукмдор ундан: «Сен менинг кимлигимни билганинг учун калтаклатмадингми ёхуд доимий одатингни бузишга бошқа сабаб борми?» — деб сўрайди. Шунда мезбон: «Сенинг кимлигингни ҳозир ҳам билганим йўқ, лекин яхши одам эканлигинг кўриниб турибди. Сен туриш олдидан менга ва хонадонимга Яратгандан яхшиликлар тиладинг, шукронаи неъмат қилиб олқиш айтдинг. Сендан бошқалар эса меҳмондорчилик тугагач, Сизнинг ёшингиз улуғ, дуони ҳам сиз қилинг, деб Аллоҳдан менинг хонадонимга яхшиликлар сўрашни истамасдилар», — дейди. Хонадон соҳибининг жавобидан мамнун бўлган ҳукмдор уни катта эҳсонлар билан тақдирлайди ва ҳақиқа яна дуолар қилади. Умуман, меҳмоннинг жўнаш олдидан олқиш айтишида кучли мантиқ борлиги сезилиб турибди. Лекин кўпчилик жойларда, айниқса, Оврупо одатлари кенгроқ ёйилган маконларда бу талаб унутилган бўлса-да, Зомин қишлоқларида ҳалигача унга риоя этишади.

Тоғ қишлоқларидаги олқишга алоқадор яна бир одат эътиборга молик. Бир қишлоқнинг оқсоқоли иккинчи бир қишлоқдаги маъракага бориб қолгудек бўлса, мабодо шу қишлоқнинг оқсоқоли даврада бўлса, олқиш айтиши ноўрин ҳисобланади. Маърака боши ёки сўнгида олқиш учун сўз берилганида меҳмон бўлиб келган оқсоқол қанчалик эътиборли бўлмасин, уй эгаларига қанчалик яқин бўлмасин, шу қишлоқ оқсоқолидан ўтиб олқишга қўл очмайди. Бу ҳолат ҳам азал-азалдан зоминликлар олқишга жиддий қараб келганидан, унинг замирида оддий тилақдан ўзга маънолар ҳам кўрганларидан далолатдир.

Учрашув олқишлари. Бу тур олқишлар кенг тарқалган кунда-

лик айтимлардир. Чунки ўзбекнинг эшиги ҳамиша очиқ. Қишлоқ жойларида-ку, инчунин. Икки ёки ундан ортиқ одам қаерда, қандай ҳолатда ўзаро йўлиқиб қолишидан қатъи назар, кимдир бир киши олқиш айтади.

Юқорида келтирилган ривоятдан маълум бўлдики, учрашув пайтидаги дастлабки дуони мезбон ёхуд мезбонликка кўпроқ мос келиши мумкин бўлган киши айтса, хайрлашув олдидаги олқишни каттадир-кичикдир, меҳмон ёхуд меҳмонлик ҳуқуқи кўпроқ бўлган одам айтиши жоиз. Зомин томонлардаги учрашув олқишларида Қуръон сураларидан мутлақо келтирилмайди. Бу хил олқишларнинг бадий бунёдкорлиги ҳам, жилваси ҳам, тингловчилар туйғусига таъсир даражаси ҳам у қадар юқори бўлмайди.

Учрашув олқишлари амалий характери ва қисқалиги билан ажралиб туради. **«Дени совлиқ, тумон бойлиқ, воқти қушлиқ, қатиржамник берсин. Овмин, Оллов акбар!»** тарзидаги матн зоминлик аёллар, эркаклар, қарилар ва ёшлар энг кўп қўллайдиган олқишлардан ҳисобланади. Албатта, мана шу қисқа жумлалар замирида айтимчининг улкан ниятлари жо бўлган, лекин уларда маросим олқишларидаги сингари бўёқдорлик, эмоционаллик сезилмайди. Учрашув олқишлари матни баъзан икки жумладан иборат насрий нутқдан ташкил топиши ҳам мумкин. Салгина олдин келтирилган учрашув олқишида оз бўлсада, қофияли наср унсурлари бор. Унда олқишга поэтик тус беришга интилиш сезилади, тилакни имкон қадар шоирона билдиришга уринилади. Лекин «Овмин, қодом жетти, бала жетмасин» ёки «Биз келдик, бала келмасин» шаклидаги ўта лаконик олқишларда насрий унсурлар, оддий нутққа хос белгилар устуворлик қилади. Аввал айтилганидек, ҳар қандай олқиш ё бошида, ё охирида келадиган «Овмин, Оллов акбар!» хитоби билан биргаликда бўлади. Аммо лаконик олқишларда баъзан ё «овмин», ёхуд «Оллов акбар» сўзларининг, баъзан эса ҳар уч сўзнинг ҳам тушириб қолдирилишини кузатиш мумкин. Бунга, эҳтимол, айтимчиларнинг «овмин, Оллов акбар» сўзлари ташийдиган маъноларни билмаслиги ёхуд кейинги даврларда кучайган даҳрийлик тарбияси таъсирида ўша сўзлар англатадиган мазмунга беписандлик сабаб бўлгандир.

Учрашув олқишлари деярли ҳамиша уй эгасининг «Қўш кепсиз!», қўноқнинг «Қўшбоқчиликка келайик» шаклидаги тилаклари билан эш бўлиб келади. Бу сўзлар кутиб олувчининг очиқюзлилигидан далолат берса, меҳмоннинг меҳмондорчилик этикетидан хабардорлигини билдирган.

Дастурхон олқишлари. «Учрашув олқишлари» бўлимида икки ёки ундан ортиқ одамнинг учрашуви ва хайрлашуви жараёнида айтиладиган олқишлар устида тўхталинди ва уларга хос хусусиятлар тўғрисида фикр билдирилди. Маълумки, учрашув саломлашиш, олқишлар айтиш ва хайрлашишдангина иборат бўлмайди. Айниқса, ўзбеклар, бунинг устига қишлоқда яшайдиган ўзбеклар учрашувдан кейин деярли ҳамиша дастурхон ёзадилар. Шунингдек, эрталабдан кечга қадар йиғилмайдиган ўзбек дастурхони атрофида меҳмонлардан ташқари оила аъзолари ҳам ўтиришади ва таомилга кўра, таомдан олдин ҳам, ундан кейин ҳам дастурхонга олқишлар айтилади. Дастурхон олқишлари учрашув олқишларига қараганда шаклан хилма-хил, мазмунан теран ва бадиият жиҳатидан юксакроқдир. Агар учрашув олқишлари жанр жиҳатидан деярли ҳамиша насрга мансуб, ошиб борганда қофияли прозага тааллуқли бўлса, дастурхон олқишлари орасида шеърий йўл билан битилганлари ҳам, қофияли проза жанрига мансублари ҳам учрайди. Дастурхон олқишларининг хилма-хиллиги сабабларидан бири, эҳтимол, барча ўзбекларнинг, айниқса, Зомин қишлоқларида яшайдиган ўзбекларнинг дастурхон билан астойдил шуғулланганларида, умрларининг кўп қисмини унинг атрофида ўтказганларидадир.

Дастурхон олқишлари, агар оила даврасида айтилса, оила бошлиғи томонидан ижро қилинади: **«Боқ қоросин, Қидир дорисин. Кетмас давлат, кенг пэлл, Воқти қўшлиқ, дени совлиқ, қатиржамник берсин. Овмин, Оллов акбар».** Дастурхон атрофида ўтирганлар ёшроқ кишилардан иборат бўлса, олқиш табиатида бир оз ўзгариш рўй беради: **«Кенг пэлл, кетмас давлат, воқти қўшлиқ, дени совлиқ берсин. Жигит ўлмайик, бала кўрмайик. Кўзимизди ном қимасин, элдинг қоторидон кам қимосин. Тинчлиқ, омонниқ бўсин. Овмин, Оллов акбар!»** Олқишдаги: **«Жигит ўлмайик, бала кўрмайик. Кўзимизди ном қимасин, элдинг қоторидон кам қимосин. Тинчлиқ, омонниқ бўсин»** жумлалари ташийдиган мазмуннинг ёшлар ҳаёти учун қанчалик аҳамиятлилигини тасаввур қилиш мумкин. Зомин қишлоқларидаги дастурхон олқишлари учрашув олқишларига қараганда ҳажман катталиги, жанр жиҳатидан хилма-хиллиги, бадий жозибадорлигидан ташқари, муайян йўналганлик хусусиятига ҳам эгадир.

Дастурхон атрофидаги одамлар орасида кексароқ киши ҳам бор бўлса, айтиладиган олқиш ўзгачароқ кўриниш касб этиб: **«Ош берганга бош берсин, эки эллув жаш берсин»,** — тарзида ифодалани-

ши мумкин. Бу тилак аввалги олқишлардаги анъанавий айтимлардан сўнг келтирилади. Мазкур тилак Аллоҳ берган ризқ учун шукроналикдан ташқари, меҳмон томонидан мезбоннинг эътиборига миннатдорчиликнинг бадий ифодаси ҳамдир. Олқишда фавқуллодда гўзал бадий топилма ишлатилган: «Эки эллув жаш берсин». Айтимчи уй эгасига юз ёш сўраётгани тушунарли, лекин ифоданинг ғоят эмоционал ва бетакрорлиги олқишнинг таъсир даражасини ошириб юборади. Мазкур олқишнинг Аллоҳ даргоҳида қандай қабул қилиниши қоронғи-ю, лекин эшитувчиларга, айниқса, мезбонга ёқимли бўлиши аниқ.

«Ош берганга бош берсин» ифодаси ҳам тутилмагани билан ажралиб туради. «Ош берганга» дейилганда ким назарда тутилаётгани маълум, лекин «бош берсин» иборасини турлича талқин қилиш мумкин. «Бош берсин» дегани ақлли бўлсин деганими, болаларинг кўп бўлсин деганими ёки жонлиқларинг кўпайсин деганими — мезбоннинг эҳтиёжига мувофиқ тарзда талқин этилаверади. Юқоридаги олқишнинг «Овмини сойин ош берсин, эки эллув жаш берсин» варианты ҳам мавжуддир. Айтимчининг топқирлиги, хотираси, бадихагўйлигига қараб, олқишлар матнида муайян ўзгаришлар юз бериши табиийдир.

Зомин қишлоқларидаги одамлар бирон бир янгилик емак, масалан, эндигина пишган қовунни ейишса, дастурхон атрофидаги ёши каттароқ эркак киши: **«Жоротқонғо шукур, қовун пишиғиғойом жеттик. Омонниқ-сомонниқ, ҳич кўрмайик жомонниқ. Йоноғи жиллорғо қовун пишиғиғо тўр кўз тугал эсон-омон жетиб журайик. Овмин, Оллов акбар!»**, — дея дуо айтади. Неъматга шукрона билдиришнинг ғоят ўзига хос бу шаклининг юзага келишига жиддий ҳаётий сабаблар бўлган.

Чорвачилик билан шуғулланиб юрган одамлар учун турли мева-ларнинг навбати билан пишиб етилиши бир замонларда мўъжиза бўлиб кўринган. Ўша мўъжизага етиб келгани учун Аллоҳга ҳамду санолар ёғдирилиб, янаги йилнинг шундай кунларигача ҳаммани «тўрт кўз тугал» етказиш илтижо қилинган. Олқишдаги «омонниқ-сомонниқ» иборасининг биринчи қисми омон ҳолда шу кунга етиб келинганидан хурсандлик ифодаси бўлса, иккинчи қисми поэтик талаб — қофия ҳамда иборанинг ифода кучини ошириш учун келтирилган. Бу хилдаги олқишлар ҳар қандай ҳўл мева ёки полиз маҳсулоти биринчи бор ейилаётганда айтилади. Эътибор бериш керакки, бу хил олқишлар фақат ўз ерларимизда ўсадиган ўсимликларга нисбатан ишлатилади.

Зомин қишлоқларидаги аҳоли орасида дастурхон олқишларининг ғоят кутилмаган кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, кўпчилик бўлиб қовун ейилди дейлик. Қовун сотиб олинган ёхуд дастурхон атрофида ўтирганлардан бири томонидан етиштирилган бўлиши мумкин. Қовунхўрликдан сўнг ўтирганлардан бири: **«Жеганга жети раҳмат, экканга эки раҳмат. Жеган қовинимиздинг совобини дийқондинг қили-қиштиғо боғишлодиқ»**, — дея олқиш айтади. Юзаки қараганда, мазкур дуода мантиқсизлик мавжуддай: не боисдан еганга кўпроқ, экканга камроқ раҳмат айтилмоқда? Унутмаслик керакки, кўпинча халқнинг нотўғридай туюладиган тафаккури тўғри ҳукм чиқаради. Қовунни экишдан мақсад ейиш ёки егизиш эди. Ўтирганлар қовун эккан деҳқоннинг мақсадини амалга оширишди. Қовунни экиб, етиштириб, егизишдан мақсад савоб олиш эди. Ўтирганлар ейишдики, деҳқонга савоби тегадиган бўлди. Хўш, ким кўпроқ раҳматга лойиқ иш қилди? Зоминликлар мазкур олқишни яратишда мана шундай кўп босқичли мураккаб мантиқ талабидан келиб чиққан кўринишади.

Зомин қишлоқларидаги дастурхон олқишларини кузатиш шуни кўрсатмоқдаки, айрим ҳолларда олқишлар соф амалий кўриниш касб этиб, умумлаштириш хусусиятидан, бадий сифатларидан маҳрум бўлиб қолмоқда. Оғор қишлоғидаги кўпчилик эркаклар нонушта дастурхонидан туриш олдида: **«Эртамартанги чай, кўнгил бўсин жай. Ҳамша қурсончилик бўсин»**, — тарзида тилак билдиришади. Кўринадики, бу олқишда Яратганга мурожаат, унинг марҳаматига кўз тикиш минимал даражага келтирилган. Бундай ҳолатни тушлик дастурхонига қилинган фотиҳада ҳам кўриш мумкин: **«Тушлик — воқти қушлиқ. Овмин, Оллов акбар!»** Шаклан янада ихчамлашган олқишда тилак тамомила йўқ. Мавжуд ҳолат поэтиклашганроқ тарзда қайд этилди ва шакли бузилган уч арабча калима келтирилди, вассалом!

Кечки таомдан сўнгги дастурхон олқишида амалиётчилик белгилари камроқ кўринади. Кундузги тирикчилик ташвишларидан бир зум тин олган, эртанги кун ҳақида ўйлаш имконига эга бўлган, кундузгига қараганда хотиржамроқ ўтиришга эришган тоғлик энди фақат тирикчилик, жисмоний-моддий нарсалар ҳақида эмас, маълум даражада руҳий-маънавий эҳтиёжлар ҳақида ҳам ўй суради. Эҳтимол, уни бундай ўй суришга бутун оламини қоплаб келаётган қоронғиликнинг тушуниксиз қудрати ундагандир. Шу тариқа зоминлик кечлик овқатдан сўнг ҳамиша кундузгидан узунроқ олқиш айтади: **«Боқ қоросин, Қидир дорисин. Кенг пэл берсин, кетмас давлат берсин.**

Ошқо, бошқо барака берсин. Кўпка берсин, кўптинг қатариди ойномнорғо берсин. Қили-қиштимиз, жети пуштимизди кам қимосин. Овмин, Оллов акбар!»

Мазкур олқишда аввалги олқиш матнларида учрамаган «Ошқо, бошқо барака берсин. Кўпка берсин, кўптинг қатариди ойномнорғо берсин. Қили-қиштимиз, жети пуштимизди кам қимосин» жумлалари бор. Аслини олганда, кечки дастурхон йиғиштирилиши олдидан айтилган олқишнинг ўзига хослиги ва жозибаси ҳам келтирилган жумлаларга жо бўлган. Ўтбошига ризқ-рўз, осойишталик, ҳамжиҳатлик тилаш «ошқо, бошқо барака» сўзлари орқали ҳам ихчам, ҳам жозибали тарзда ифодаланмоқда. Кейинги жумла олқовчининг бағри кенглигидан, одамийлигидан далолат берувчи тилакларни ифодалайди. Олқиш айтаётган киши Аллоҳдан ўзига ёки фарзандларигамас, айнан «кўпка» — кўпчиликка, халққа барокат беришни тиламоқда, токи унинг «ойно»лари ҳам кўпнинг бири сифатида ана шу барокатдан баҳраманд бўлсин. Эзгуликни ўзгага тилаш, ўзгаларнинг хушвақтлигида ўзининг саодатини кўриш учун қанчалар қарамли юрак, бу қувончни ифодалаш учун нечоғлиқ чечан тил лозим бўлар экан?!

Олқишдаги тилаклар орасида «ойномнорғо» сўзи борки, бу сўз адабий тилда қўлланмаслиги билан киши эътиборини тортади. «Ойно» қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчилар орасида бир вақтлар ғоят кенг тарқалган, эндиликда ишлатилиш доираси анчагина тарайиб қолган сўздир. «Ойно» ташқи кўриниши, талаффуз этилиши жиҳатидан адабий тилимиздаги «ойна»га жуда ўхшаб кетса-да, аслида, «айланайин» сўзининг шевадаги варианты — «ойнолойин»нинг ўзак қисмидан ясалган эркалатиш маъносидаги сўз. Қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчилар орасида катталарнинг кичикларни суйиш ва эркалатиш мақсадида «ойно» сўзини ишлатиши кўп учрайдиган ҳол. Бу шева вакиллари учун «ойно» сўзи ғоят серқирра ва турли хил маъно нозикликлари ташиши мумкин. Баъзан сингиллар акаларни, келинлар қайниларини ҳам «ойно» деб суйиши, ҳатто фақат шу ном билан чақириши ҳам учраб турадиган ҳол.

Юқорида келтирилган олқиш матнидаги «ойно» сўзи эса мутлақо бошқа маъно ташийдиган. Биз мисол тариқасида келтирган дастурхон олқишида «ойно» сўзи «орқатоғ, ортимда қоладиганим, суянадиганим, эркатоим, яъни болаларим» маъноларида келган. «Ойно» сўзининг шундай маънода келганини аниқлаш, мазкур айтим ижрочиси кекса киши, янаям тўғрироғи, аёл киши бўлса керак деган

фикрга олиб келади. Негаки, фақат кекса кишиларгина ўз фарзандларига таянч деб қарайдилар. Ўзларида тоғнинг қудрати мавжуд бўлганлиги учун ҳам ёшлар суянч тоғларга ҳали эҳтиёж сезишмайди. Олқишда гап фарзандлар тўғрисида бораётгани матннинг умумий мазмунидан сезилиб турибди.

«Ойно» шажаранинг номусини ҳимоя қиладиган, шаънини кўтарадиган йигитга ёки ўғлонга бериладиган ном, унвон дейиш ҳам мумкин. Ҳар бир оиланинг барча аъзолари умид билан кўз тикадиган бир ўғлони бўлади. «Ойно» ҳар қандай йигитмас, худди ана шундай ўғлоннинг унвони дейиш мумкин. Қизларни «ойно» дейишмаган. Чунки, одатга кўра, қиз бола орқатоғ бўла олмайди, оила номусини ҳимоя қилиш қудратига эга эмас деб қаралади. Ҳар бир опа, сингил, она ака-укалари, ўғиллари орасидан «ойно»ликка ярайдиган йигит чиқишини орзиқиб кутган. Ҳар бир туғилган ўғилни умид билан «ойно» деб атаган. Ўғлон улғайгач умидни оқламаса, «ойно» унвони ўз-ўзидан тушиб қолаверган. Мисол сифатида келтирилган олқишдаги «ойномнорғо» калимаси ўғилларидан кўнгли тўқ онанинг шукронаси ифодаси ва уларга янада катта эзгуликлар тилашининг моддийлашган манзараси эди.

Кечки таомдан кейин айтиладиган дастурхон олқишлари орасида соф шеърий шаклда яралганлари ҳам учраб туради. «Досторқондо седана...» тарзида анъанавий бошланадиган шеърий олқиш кечки таомдан сўнг «Туяси бўтали бўсин, Боласи жўтали бўсин. Жегани жузум бўсин, Чўлбири узун бўсин» мисралари билан бойитилади. Боласининг уддабурон ва ҳар жиҳатдан бекаму кўст бўлишини тилаш озгина ҳазиломуз йўсинда амалга оширилса-да, олқишнинг умумий руҳида хонадонга эзгулик ўтиниш етакчилик қиладди.

Дастурхон олқишлари ҳақида гапириларкан, бир кўнгилсиз ҳолатга тўхталиш лозим деб ўйлаймиз. Мамлакатимизнинг жуда кўп жойларида бўлгани каби Зомин тумани қишлоқларида ҳам нафақат ёшлар, балки ўрта ёшли кишилар орасида ҳам на тилда ва на дилда ҳеч қандай ният қилинмаган ҳолда қўлларни юзга суриб қўйиш ёки ошиб борса, «тинчлик бўлсин», «тўйларга етказсин» тарзидагина ният билдириш билан кифояланиш одати кенг тарқалаётгани кузатилмоқда. Ҳеч қандай дастурхон ёзилмаган шаҳар ошхоналари ёки йўл-йўлакай овқатланиладиган емакхоналарда ҳам бирор оғиз тилак айтмай туриб юзни қўллар билан сийпаб қўйиб бамайлахотир кетаверадиғанлар кўпаймоқда. Албатта, олқиш айтиш жуда қадимий тарихга эга. Олқиш айтиб, юзга фотиҳа

тортиш ислом дини кириб келгач жорий бўлгани аён. Қўлни юзга суриш олқишнинг атрибути – ташқи белгисидир. Олқишнинг асл моҳияти ният, тилак билдириш эканини етарлича англамаган кишилар унинг моҳияти қолиб, сиртқи белгисини ўзлаштириб олишган. Ундай кишилар қўл билан юзни сийпаб қўйиш орқали қандайдир мажбуриятни бажаргандай бўлишади. Ҳолбуки, олқиш мўмин учун мажбуриятмас, балки заруратдир. Аллоҳнинг биру борлигини тан олган, тақдиримиз эгаси Ўзи эканини билган ҳар бир киши Яратганга ўтиниш, ундан имдод сўраши ишини юриштирадиган калит эканидан келиб чиқиб иш тутиши мақсадга мувофиқ бўлади. Шунинг учун ҳам инсон ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракати замиридаги маънога эътибор бериши керак. Исломда ният амалдан олдин келади ва устувор мақомга эга. Шу боис олқишга ҳам шунчаки бир удум тарзида қараб бўлмайди.

Турмуш ҳодисаларига доир олқишлар. Учрашув ва дастурхон олқишлари кундалик олқишлар орасида энг кўп тарқалганлари, яратувчилари ҳам, ижрочилари ҳам сон-саноксиз бўлганларидир. Лекин зоминликлар турмушида кундалик олқишларнинг бошқа турлари ҳам ўзига яраша ўринга эгаллигини инкор этиб бўлмайди. Бу хилдаги кундалик олқишларни умумлашган ҳолда «Турмуш ҳодисаларига доир олқишлар» тарзида гуруҳлаштириш мумкин.

Таъкидланганидек, ўзбекнинг ҳаётида ҳамма ишларни яхши ният тилаб ва илоҳий мадад сўраб бошлаш анъанага айланган. Шу боисдан сафарга отланганда, ҳарбийга жўнатилганда, ундан қайтиб келган йигитни кутиб олишда, иморат қуришда, бошқа бирор жиддийроқ юмушга тутинишдан олдин, қабристон ёнидан ўтиб кетилаётганда ва бошқа ҳолатларда ҳам олқиш айтилиши жоиз.

Зоминликларнинг сафар олқишлари диққатга сазовордир. Қадимда ҳам, ҳозир ҳам инсон турли сабабларга кўра йўл юришга мажбур. Ҳамма замонларда ҳам сафар маълум қийинчиликлар ва хавфу хатарлар билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам аجدодларимиз сафарга чиқадиган одамларни ҳамиша эзгу тилаклар билан кузатишган. Оиладан кимдир йўлга чиқадиган куни зоминлик одамнинг уйида ножоиз сўз айтилмаслиги, ҳеч ким қарғамаслиги, бировнинг дили озор чекмаслиги керак. Анча замонлар олдин амал қилина бошланган мазкур тамойил ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Ниҳоят, ҳал қилувчи дам яқинлашиб, йўл юрувчининг жўнаш фурсати келгач, йиғилганлар орасида йўлга чиққан кишига энг яқин обрўли ва оқил одам олқиш айтади. Одатда, эр-

каклар айтадиган олқишлар насрий кўринишга эга бўлган. Сафар олқишларини баъзан эркак кишилар ҳам шеърий йўсинда ижро этишади:

*Жўллоғондо жўлини берсин,
Қўллоғондо қўлини берсин.
Орвоқлор ёр бўсин,
Қидир жиловдор бўсин.
Жигит пири қўлласин,
Жоқшилиқо жўлласин.
Жоқшилорғо жоноштирсин,
Жомоннордон одоштирсин.
Қудойим жўлингди берсин,
Сопоринг беқатар бўсин.
Оғин-у, олдирмоғин,
Қудое, жўлидон тойдирмоғин.
Ой борип, омон кегин,
Жоротқондинг ўзи понойидо осросин,
Овмин, Оллов акбар!*

Маснавий йўлида яратилган мазкур олқишнинг вазнида маълум камчиликлар бор бўлса-да, таъсирчанлиги, йўл босадиган одамга далда бериши, Аллоҳдан омад сўралишидаги ҳиссийлик борасида унга шак келтириб бўлмайди. Олқишдаги «Қўжойи Қидир», «жигит пири», «Қудой» калималари олқишчи иш кўрган образлар тизимининг қамровини кўрсатувчи, айнаи вақтда, айтимнинг таъсир даражасини оширувчи, сайёҳга ишонч бахш этувчи омиллардир.

Сафарга бу тарзда кузатишнинг излари юксак бадий қимматга эга фольклор намуналари билан танишиш жараёнида ҳам кўзга ташланади. Машҳур «Алпомиш» достонидаги Алпомишни қалмоқ элига жўнатиш олдидан Қалдирғочойимнинг акасига айтган тилак-лари юқорида келтирилган сафар олқишига жуда ўхшаб кетади:

*Қайга борсанг, Шоҳимардон ёр бўлсин,
Ўнакимом, чилтон мададкор бўлсин,
Душманларинг кўрса, сени зор бўлсин,
Соғ бориб, саломат келгин, бек оға.
...Эл кўчириб, Олатовдан оширдим,*

*Улуғланиб, остонага бош урдим,
Боргин, эмикдошим, Ҳаққа топширдим.¹*

Қалдирғочойим ижросидаги олқишда ҳам Алпомишга мадад чилтон, ўн икки имом, Шоҳимардон сингари илоҳий кучлардан сўралади. Шунингдек, сайёҳнинг тақдири Ҳаққа топшириладики, зоминликлардан ёзиб олинган олқовда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин. «Алпомиш» достонида олқишнинг Қалдирғочойим тилидан айтилаётгани муносабати билан Зомин туманидаги қишлоқлар аҳолиси орасидаги қизиқ бир одатга диққат қаратиш фойдадан холи эмас.

Аввал айтилганидек, сафарга жўнатишдан бошқа ҳолатларда эркак одам бор жойда аёлдан олқиш олиш, унинг дуосини эшитиш шарт эмас деб ҳисобланади. Лекин сафарга жўнатиш жараёнида йўлчиға фотиҳа айтишда аёлларга маълум имтиёзлар берилади. Агар йўл юрадиган кишининг кекса энаси ёхуд унга жуда ҳам боғланиб қолган бошқа яқин аёли бўлса, ундан «патаа» олиш шарт ҳисобланилади. Ҳатто эркак кишилар бўлишига қарамай, аёлларнинг олқиш айтиши айб саналмайди. Бу ҳол йўл юрувчи фарзанд, оға, ини, ёр учун энг қадрли, энг меҳрибон кимсанинг дил сўзларини, юраги қаъридан чиққан тилаklarини сафар олдидан айтишга имкон бериш учун ҳам, Тангрининг ҳузурида чин ният қабул бўлади деган эътиқоднинг ҳукмронлиги туфайли ҳам мавжуд бўлса керак.

Сафар олқишларида «ой борип, омон ке» тилаги деярли ҳамиша учрайди. Зомин тумани қишлоқлари аҳолиси тушунчасида ой алоҳида эҳтиромга сазовор. Шу боис одамларга хос энг маъқул сифатларни ойга менгзашади. «Кун дегандай кўзи бор, ой дегандай жузи бор» — бу қизларнинг гўзаллигига берилган юксак баҳо! Ёқимли, келишган кишиларга нисбатан ҳам «Ойдой жигит бўпти», «Ули ойдойғоно экан», «Ойдой қиз ўстирипти» сингари сифатлар ишлатилади. Кўринадики, ой – инсонга нисбатан бериладиган ижобий сифатларнинг чўққиси.

Сафарга кетаётган кишига «ой борип...» тилагининг билдирилиши сабаби, бизнингча, ойнинг тунни ёрита олиш хусусиятига бориб боғланса керак. Сафарга чиққан одам кундузи ҳам, кечаси ҳам йўл босади. Тунги қоронғи йўл хатарли бўлиши мумкин. Шу сабаб олқишчи ойнинг ҳамроҳлигида ёритилган ойдин йўлни сафарга чиққан одамга

¹ Алпомиш. -Т.: Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 76-77-бетлар.

тилайди. Ёруғлик — хотиржамлик, осойишталик бўлгани учун ҳам «ой бори» дея илтижо қилади. Шунингдек, ой ўн беш кун кўринмай кетиб, маълум вақт ўтгач, қайтадан чиқиши ҳам дийдорнинг нақдлигидан далолат сифатида қаралади. Зоминда «Жўлинг ойдин, монғнойинг очиқ бўсин» шаклидаги олқиш варианты ҳам бор. Бу ҳудуд аҳлида ойга эътиқод анчагина юқори. Янги ойнинг ўроғи энсизгина бўлиб кўриниши билан ҳар бир зоминлик осмонга қараб: **«Жонғо ойлорғо, жонғо жиллорғо эсан-омон, ўйноп-кулип, тўр кўз тугал жетиб журайик. Овмин, Оллов акбар!»** — тарзида олқиш айтишида ҳам ана шу эътиқод излари кўзга ташланади.

Сафар олқишларининг йўловчига муродига етишлик, омадёрлик тиланадиган шеърӣ шакли Зомин қишлоқларидаги аҳоли орасида анча кенг тарқалган. Бу хил олқишлар ҳам Қўжаи Қидир, жигит пири, пирлар каби бир қатор анъанавий образлар билан зийнатланган бўлади. Лекин бу хил олқовлар баъзан айтимчининг тилалари бир оз жўнлашиб, амалий тус олгандай, руҳий қирралари ўтмаслашгандай таассурот қолдиради. Унда ўринсиз такрорлар, мўлжалга тегмайдиган ифодалар ҳам учрайди:

*...Журганда жўлинг бўсин,
Қормоғондо қўйнинг тўлсин.
Омон жўлини берсин,
Кўзларинг нурли бўсин.
Сопорлоринг беқатар бўп,
Эсон-омон қойтқин.
Кулип кеттинг, кулип кегин,
Муротинго жетип кегин.
Жўлинг ойдин бўсин,
Жоқшилиқминон кўришайик.*

Инсон ҳаёти қанчалик серқирра бўлса, Зомин тумани қишлоқларида истиқомат қилувчи кишилар яратган ва айни замонда ҳам истифода қилинаётган олқишларнинг йўналишлари ҳам ўшанчалик хилма-хил. Юқорида бир қадар оригиналроқ бўлиб туюлган, бадиий қимматга эга, эмоционал таъсир қуввати бирмунча юқори олқовларгина таҳлилга тортилди.

Маросимлар таркибидаги ҳамда кундалик олқишлар ҳақида билдирилган фикрлар, келтирилган матнларнинг эстетик ва лингвистик таҳлиллари асосида қуйидаги тўхтамларга келиш мумкин:

1. Олқиш азалдан инсоннинг жисмоний ёки моддий зарурияти сабабли эмас, балки руҳий эҳтиёжлари туфайли пайдо бўлган. Қадим боболар ёлғиз ҳолда, ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз Яратувчи билан розлашишга енгиб бўлмас эҳтиёж сезганлар. Бу фақат оғирни енгил қилиш ёки мушкулни осон этиш учунгина эмас, балки ҳаётнинг маъносини билмоқчи, умрнинг қийматини аниқламоқчи, инсоннинг ўрнини тайин этмоқчи бўлган банданинг Аллоҳ билан сирлашишга уриниши ҳам эди.

2. Олқишлар жуда қадимийдир. Уларнинг умри инсониятнинг умри билан тенг бўлса, ажабмас. Чунки сўзлашиш ва фикрлай олишдан ташқари, руҳий қувватга эгалик одамлик белгиларидан ҳисобланади. Руҳ ҳамиша вужуддан ташқарида бўлишга, жисмониятдан юсакроққа туришга интилади. Қадим боболаримиз руҳидаги юсакликка интилиш туйғуси уларни Аллоҳ сари йўллаган, унинг марҳаматидан умидвор бўлиш лозим эканини кўрсатган.

3. Олқишлардаги бадиий унсурларнинг ғоят қадимийлиги уларнинг азалдан бадиий ифодага эгалигини билдиради. Чунончи, шеърӣ олқишлар мисралари бошидаги сўзларнинг қофияланиши, туркона поэтик такрор, назм талабига кўра сўзларни ўзгартириш сингари ҳодисалар мавжудлиги олқишлар бадиийлиги айтимчилар учун муҳим бўлганлигини кўрсатади.

4. Олқишларда ислом динидан ўзга эътиқодларнинг изи борлиги бу хил айтимларнинг қадимийлигини кўрсатишдан ташқари, одамзод ҳамиша ҳам энг Олий қудратга, бутун олами яратиб ва бошқариб турган тартиб, мунтазамлик Эгасига ишонганини, демак, олқишларнинг доим ҳам илоҳий йўналишдаги ижод тури бўлганини исботлайди.

5. Зомин олқишларининг қипчоқ лаҳжаси хусусиятларига тўлиқ риоя қилинган ҳолда яратилгани ва ижро этилиши уларнинг умумтурк илдизига эга эканини инкор этмайди. Ҳар бир туркий халқ олқишларни ўз шароитига мослаштириб унинг умрини узайтиради.

6. Зомин қишлоқларидаги олқишлар қанчалик қадимий, нечоғлиқ анъанавий ва консерватив кўринишга эга бўлмасин, замон таъсиридан тамомила четда қолмади. У даврнинг белгиларини ташийдиган ислохотларни бошидан кечирди ва шу сабаб ҳам бизгача етиб келди.

7. Зомин қишлоқлари олқишларида минтақавий белгилар мавжуд. Гарчи умумўзбек олқишларнинг умумий илдизи мавжуд эса-да, минтақавий шароит, ундаги элатларнинг турмуш тарзи, олқовларнинг

образлар тизимига, бадиий бўёқдорлигига, тилига, ҳажмига жиддий таъсир ўтказади. Шунинг учун ҳам Зомин ҳудудидаги олқишлар ўзга минтақада яшовчи аҳоли олқишларидан сезиларли фарқ қилади.

8. Олқишлар маълум маънода амалий йўналишга эга. Уларда, умуман, эзгулик тилаш эмас, балки муайян вазиятга мос келадиган яхшиликлар сўраш асосий мақсаддир. Олқишларнинг универсаллиги ва вазиятни ҳисобга ола билиш хусусияти уларнинг умрзоқлигини таъминлайдиган омилдир.

ҚАРҒИШ ТЎЗДИРАР¹

Инсон ва жамият муносабатида ҳамиша икки ҳолатдан бири устувор бўлиши мумкин: агар жамият учун инсоннинг ўзимас, унинг меҳнати муҳим бўлса, жамиятда меҳнатни ташкил этиш, ишлаб чиқаришни бошқариш сингари муаммолар умумдават миқёсида ҳал қилина бошланса, инсон камолотига, унинг маънавий дунёсини шакллантиришга эътибор сусаяди, одамга фақат ишлаб чиқарувчи куч тарзидагина ёндашиш етакчилик қилади. Агар меҳнатга доир муаммоларни ҳал этиш ишлаб чиқарувчиларнинг ўзига қўйиб берилса, давлатнинг одамлар билан шуғулланиш имкони ортади, шахсни шакллантиришга эътибор кучаяди, маънавий қадриятлар салмоғи ошади. Бинобарин, жамиятнинг тезроқ тараққий этишига моддий-маънавий асос яратилади. Зеро, ҳар қандай жамиятнинг равнақи даражаси аъзоларининг маънавий олами бойлигига бевосита боғлиқ.

Маънавияти бой, комил аъзолари кўп бўлган мамлакат тараққиётнинг йўлига тушмаслиги мумкин эмас. Шу боисдан ҳам кейинги вақтларда юртимизда маънавиятни шакллантириш, ахлоқий қадриятларни эъзозлаш, инсоний фазилатларни қарор топтирувчи тадбирларни амалга оширишга эътибор кучайиб бораётир.

Маънавий қадриятларга эътибор, табиий равишда, маънавий меросни пухтароқ ўрганишни тақозо қилади. Негаки авлодларнинг бугунги маънавияти аجدодларнинг эзгу маънавий илдизларига туташган тақдирдагина барқарор тус олади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда халқ оғзаки поэтик ижодига эътибор кучайгани табиий ҳолдир. Маънавий қадриятларига қайта баҳо бера бошлаган миллатнинг аجدодлар қадриятига алоҳида эътибор билан қараши, уларни пухтароқ ўрганишга ҳаракат қилиши табиийдир. Фольклор асарлари халқнинг ички дунёси ҳақида энг чуқур ва тўғри маълумот берадиган ишончли манбадир.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ижтимоий-эстетик йўналишда маълум даражада ўрганилган бўлса-да, педагогик-эстетик йўналишда тадқиқ этишга ҳозирга қадар етарлича эътибор қаратилмаётир. Маълумки, туркий оламда сўз қудратига ҳамиша юксак баҳо берилган. Бу ҳол, айрим олимлар томонидан таъкидланганидек, халқимизнинг содда-

¹ Ушбу мақолани тайёрлашда тадқиқотчи Жалолбек Йўлдошбеков материалларидан фойдаланилди.

лигию тасаввурларининг жўнлигиданмас, балки дунё мавжудотлари орасида фақат инсонгагина насиб этган нутқ бағрига яширинган илоқий қудратни чуқур туйганлиқдан эди.

Боболар сўзга жуда эҳтиром билан жиддий муносабатда бўлганлар. «Ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир» нақлининг пайдо бўлиши ҳам ана шу эҳтиром ифодасидир. Оламда, аввало, сўз бўлгани, дунёни яратиш ҳақида Аллоҳнинг «Ярал!» – дея берган амри сўз шаклида ифодалангани, ҳар қандай амалнинг, ҳаракатнинг асосида сўз туриши қадим аждодларда ҳақли равишда сўзга ҳурмат-эҳтиром ва унга эҳтиёткорлик билан ёндашиш туйғуларини шакллантирган. Маънавияти покиза, комил инсонларнинг дил сўзлари Яратганнинг даргоҳида ижобат бўлишини ҳам бобою момолар яхши билишган.

Туркий халқлар ҳамма замонларда сўзга илоқий ҳодиса сифатида ёндашганлар. Сўз кетидан амал келишини, сўз ҳодисани чорлашини яхши билганлар. Шу боис, инсонга зарари тегиши мумкин бўлган нарсаларнинг номлари айтилмаган. Илдизидан узилмаган ўзбек бугунгача ҳам хаста бўлиб қолса, «касалман» демайди. Бу сўз чиндан ҳам жиддий хасталикни бошлаб келишига ишонади. Бундай кишилар ўз хасталикларини «мазам йўқ», «мазам қочди», «тобим қочди», «тобим келишмай турибди» сингари иборалар билан ифодалашади.

Кенг тарқалиши мумкин бўлган юқумли касалликларнинг номлари ҳам айтилмаган: қизамиқ – «қизил кўйлак», чечак – «гул» тарзида ифодаланган. Шунингдек, илон, бўри, айиқ, чаён сингари одамга зарари тегадиган, чорва билан шуғулланиб юрувчи боболаримизга кўпроқ йўлиқиши мумкин бўлган ҳайвонлар номи ҳам зоминликлар орасида рамзий ифодалар билан «қамчи», «жондор», «полвон» тарзида аталган. «Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади» мақоли бугунги кўчма маъносига асл маъноси орқали етиб келган. Яъни бўрининг номини тилга олиш унинг келиб қолишига сабаб бўлишидан хавотирланилган. Бу ҳолни узоқ чўл ва тоғ қишлоқларида яшовчи кишилар руҳиятида ҳанузгача кузатиш мумкин.

Шунинг учун ҳам ўзбек сафарда ёхуд ҳаётга хавф туғдирувчи масъулиятли юмуш билан юрган киши ҳақида ҳеч қачон ёмон тахмин билдирмайди. Ҳатто ёмон тушлар ҳам фақат яхшиликка йўйилади. Аммо тирикчилик машаққатлари, одамларнинг тарбияланганлик даражалари шундайки, сўзнинг эзгу бўлиши кераклиги борасидаги тўхтамлар қон-қонига сингиб кетган бизнинг халқимиз вакилла-

ри ҳам унда-бунда ёмон ва жуда ёмон сўзларни қўллашга мажбур бўлишади. Бундай сўзлар қарғиш ва сўкишлардир. Қанчалик ёқимсиз бўлишига қарамай, қарғиш ва сўкиш сўзлари ҳам ўзимизникидир. Уларда турли кайфияту ҳолатдаги одамларнинг қарашлари, тилагу истаклари акс этган. Шу сабабли зоминликлар қарғишни қай тарзда истифода этади ва уларнинг айнан шу хилда ишлатилиши сабаблари нимадалигига тўхталиш маъқул кўринди.

Айтиш керакки, қарғишлар фольклоршунослиқда маълум даражада ўрганилган. Таниқли адабиётшунос проф. Б.Саримсоқов олқиш ва қарғиш жанрларининг генезиси ва генеологияси масаласини атрофлича текширган. Турк адабиётшуноси Шукру Элчин «Дуа-беддуа» асарида қарғишнинг тур сифатларини синчковлик билан ўрганиб, уларга хос хусусиятларни эътиборли фольклор ва илмий манбаларга таянган ҳолда ишонарли кўрсатиб берган. Айниқса, олимнинг: *«Беддуа дуанин акси ве зидди ўлан лаънат, инкисар, бела ве гезап ифаде эдан менфи сўзлэрдир... бу тебири ен ески Турк қайнақлариндан 19-унжу асра қадарки асерларимизин ве сўзлуклеримиз чўқ ёйғин «қарғиш» ве «иленч» келимелерий-ле қаршиламишлардир.*

Қарғиш инсаннин кендисине, аилесине, жемийетине ве дин гиби муессеселерине зарари дукунажак шахислара, душунже ве фикрлере қарши давранишларинин шиддетли бир тепкисидир. Ҳайатта аделитсизлиге ўграмиш, куфрани неметле қаршиламиш инсанин вижданина ўянан исян ве ҳиддети су-стурма чарелерини арамаси ғаёт табиийдир. Иште бедуалар, бу руҳ ҳалини яшаян инсанин ен буюк кудрат ўлан Тенгрини кўлутуғун жазелендирмесини истемеси йўлундаки дилеклеринден дўғон сўзлу геленек меҳсуллардир»,¹ – деган фикрлари диққатга сазовордир.

Турк олими қарғишнинг генетик асосини жуда тўғри белгилай олган. Чиндан-да, халқ оғзаки ижодининг мазкур тури инсоннинг Тангрига нидоси тарзида пайдо бўлган. Қарғишлар ўзида топа олмаган қудратни мутлақ Рухдан, чексиз имкониятлар соҳиби бўлмиш Яратгандан сўрашга туғилган зарурат оқибатида дунёга келган. Одам ўзи қилмоқчи бўлган амалларнинг бажарилмай қолишидан хавфсираган дамларда мўлжалларининг юзага чиқишини Аллоҳдан

¹ Turk dunyasi el kitabi. 3-jilt. Edebiyat. Ankara. 1992. 369-s.

сўрашга эҳтиёж сезиши табиийдир. Шу маънода олқиш инсон имкониятлари чекланганию орзуларининг чексизлиги мевасидир. Қарғиш эса қаҳҳорлик Тангрининг сифати эканини тан олган, кимдандир, қайсидир даражада ё моддий, ё ҳуқуқий, ёки маънавий жабр кўрган инсоннинг унга ёмонлик қилган кимсаларни жазолаш истагида қилган илтижоси тарзида пайдо бўлган.

Фольклор асарларининг бошқа жанрларидан фарқли ўлароқ, бу жанр ижрочи инсоннинг бевосита Тангрига ноласини ифода этади ва ҳамиша Аллоҳ кўзда тутилади. Ҳатто, қарғиш матнида Аллоҳ бевосита тилга олинмаган бўлса ҳам ундан келиб чиқадиган мантиқий маъно Тангри кўзда тутилаётганини билдириб туради.

Қарғишлар истеъдодли кишилар томонидан эмас, балки муайян миллатнинг деярли барча вакиллари томонидан яратилиб, ижро қилинаверади. Фольклорнинг бирор жанри қарғишлар каби оммавий бўла олмайди. Чунки бошқа жанрдаги фольклор асарлари деярли ҳамиша истеъдодли кишилар томонидан яратилади, сайқал топади ва кўпинча қобилияти бор кишилар тарафидан ижро қилинади. Бундай кишиларнинг жамиятда озчиликни ташкил этиши ўз-ўзидан маълум. Қарғишлар эса, аччиқланган ҳамда жабр кўрган ҳар қандай киши томонидан ўша пайтнинг ўзида яратилади ва барча аламзадалар томонидан бадиҳа йўсинида ижро қилинади. Қарғишлар наср ва назм шаклида яратилиб, ҳар бири ўзига хос поэтик хусусиятларга эгадир.

Зомин тумани қишлоқларида кўпроқ қўлланиладиган қарғишларни тўплашда Яхшигул момо, Мамарасул бобо, Ултув момо, Ҳанифа момо, Турсуной момо, Қизларгул момо, Суйма момо, Кўлибой бобо, Кўбай бобо, Холмон бобо сингари зоминлик мўътабар қарияларнинг хизматлари катта бўлди. Эшитилиши ёқимсиз бўлса-да, халқнинг маънавий бойлиги бўлмиш қарғишларни тўплашга ҳисса қўшган барча кишиларни Аллоҳ ёрлақасин.

Ўзбек халқи гўзал кўнгил, нозиктаъб, тоғдек сабр ва улкан андиша эгасидир. Туркий халқлар, аслида, бировга қўл билан бўлсин, тил билан бўлсин, беҳуда озор беришни истамайди. Ҳаётнинг зиддиятчилиги, одамларнинг комилликдан йироқлиги, гўзаллик билан хунукликнинг, маърифат билан жаҳолатнинг, яхшилик билан ёмонликнинг, буюклик билан пасткашликнинг кўпинча ёнма-ён келиши, баъзан хунуклик, қабоҳат, ёмонлик, пасткашликнинг эзгулигу юксаклик устидан ғолиб чиқиши ноҳақлик қаршисида чорасиз қолган инсон юрагида исён пайдо қилади. Адолатсизликка

бас келолмаган, унга яраша амаллар қилишдан ожиз бўлган жабрдийда ёхуд ўзини ноҳақ жазоланган деб ҳисобловчи одам ўзидан кучли бўлган айбдорнинг жазоланишини тилайди.

Шафқатсиз кучга қарши қўядиган зўри бўлмаган одам зўравонни жазолашни ҳамма замонлар ва барча маконлардаги ягона қудратли зот бўлмиш Тангридан сўрайди. Жабрловчини Яратган ҳукмига ҳавола қилади. Чунки бутун оламини яратиб, уни илоҳий бир мунтазамлик ва ички тартиб билан бошқариб турган Куч адолатсизликка нисбатан бепарво бўлиши, ёмонларни жазосиз қолдириши мумкин эмас. Боболаримиз ноҳақ кимсаларнинг инсониятдан юқори қудрат томонидан албатта жазога дучор қилинишини яхши билганлар. Шунинг учун ҳам ёмонлик олдида чорасиз қолган руҳий изтироблар ифодаси қарғишни юзага келтирган. Қарғишлар мазлум қалб нидолари ва ёвуз кучларнинг жазоланишига бўлган улкан умид меваларидир.

Бизнинг назаримизда, қарғишларнинг илдизи тарих қадар қадимийдир. Чунки кибри учун лаънатланган ва Одам Ато билан Момо Ҳавонинг жаннатдан қувилишига сабабчи бўлган Иблис одамларни нотўғри йўлларга бошқармоқ ҳамда улар ўртасига нифоқ солмоқни ўзига мақсад қилиб олган эди. Қобил Иблис васвасасига учиб иниси Ҳобилни ўлдирганда отаси Одам алайҳиссаломнинг уни лаънатлагани ривоят қилинади, бизнингча, инсоният тарихидаги биринчи қарғиш, худдики биринчи шеър каби ана шунда туғилган. Шундан бери Одам болалари ўз назарларида ноҳақ иш содир бўлди деб ҳисоблаганларида айбдорга Яратгандан жазо сўрашни одат қилганлар. Йиллар давомида қарғишлар ҳам сайқал топиб борди, ифода кучи ортди, таъсир даражаси кучайди, анъаналар шаклланди. Чунки одамзоднинг ҳаёти ҳам борган сари олқишдан кўра қарғишга муносиб моҳият касб этиб бормоқда эди.

Башариятнинг тўнғич вакилларида бўлмиш туркий халқлар ҳам тафаккур илғамас замонлардан буён қарғишлар яратиб, уларни қўллаб келадилар. Негаки туркийларнинг тарихи қарғаса қарғагудек адолатсизликларга тўлалиги билан ажралиб туради. Дунё цивилизациясининг оталаридан бўлган бу халқ «ёввойи» аталди, бир қатор қадимий ёзувларнинг ихтирочиси бўлмиш миллат «ўз маданиятига эга бўлмаган этнос» дейилди. Яратганнинг марҳамати туфайли жаннатмакон ўлкаларга жойлашган элатлар таланди, ўз юртларига келгинди бўлиб, ватанда ватансиз яшаш фожиасини бошидан кечир-

ди. Туркийлар учун шону шавкатли бўлган замонларда ҳам ёмонлик ва хиёнат бутунлай барҳам топмаган эди. Зеро, бутун жамият баркамол шахслардан таркиб топмас экан, қабоҳатнинг тамомила йўқолиши мумкин эмас. Бинобарин, қарғишларнинг туғилишига сабаблар бўлаверади.

Инсониятнинг ўзи қадар кўҳна ижод тури бўлмиш қарғишлар яқингача ҳам алоҳида бадиий ҳодиса сифатида тан олинмай, ўрганилмай келинди. Туркиялик фольклортанувчи Шукру Элчиннинг ёзишича, «беддуа» ёки қарғишлар эстетик ҳодиса сифатида XIX асрдан эътиборан ўрганила бошланди. Совет деб аталмиш империя таркибидаги туркий халқларнинг қарғишлари эса XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлабгина тадқиқ этила бошланди. Негаки қарғишлар ҳам худди олқишлар сингари одамнинг Аллоҳга мурожаати, одамзоднинг ўз иложсизлигини тан олиб Яратгандан чора тилаши ифодаси эдики, «ҳар қандай қўрғонни забт этишга қодир», «тангриларнинг қуйруғига пақир боғлайдиган» моддиюнчиларнинг Аллоҳни ўзидан қудратли деб тан олиши, ундан мадад кутиши ақлга сиғмасди. Шу туфайли олқишлар ҳам, қарғишлар ҳам узоқ вақт давомида эътибор берилмай, назарга олинмай келинди.

Қарғишларни адабий жанр сифатида илмга олиб кирган тадқиқотчилар ҳам қарғишларнинг пайдо бўлиши ибтидоий одамлар тасаввурининг жўнлиги-ю, коммунизмда қарғишларга ижтимоий асос бўлмаслигини «қистириб» кетишга шошилардилар. Шундай шароитда ўзбек қарғишларининг илмий таснифини берган, унга хос белгиларни тадқиқ этган, уларнинг умумтуркий илдизга эгалигини қайд этган олим проф. Баҳодир Саримсоқов бўлди.

Фольклор асарларига фақат ижтимоий табақалар ўртасидаги синфий қарама-қаршиликларни ифодалаш маҳсули деб қараш талаб этилаётган бир шароитда Б.Саримсоқов қарғишларга, биринчи навбатда, бадиий-эстетик ҳодиса тарзида ёндашди. Уларнинг образлар тизими ва поэтик ўзига хослиги нималардан иборатлигига бир қадар эътибор қаратди. Қарғишларга ёндашиш ва уларни таснифлашда ҳам олим бадиий-эстетик асосларга таяниб иш кўрди. Унга қадар ўзбек фольклори ҳақидаги тадқиқотларда қарғишларга оғзаки ижод намунаси сифатида ёндашиш мутлақо учрамайди. Ҳатто шўро даврида ҳамда мустақиллик йилларида чоп этилган ҳар икки «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам «қарғиш» атамасига умуман изоҳ берилмай, «**қарғамоқ**» феълининг маъносини изоҳлаш билан чекла-

нилган¹. Ачинарлиси шундаки, изоҳли луғатда «қарғамоқ», «сўкмоқ», «ҳақоратламоқ» сўзлари деярли бир хил изоҳланиб, улар ўртасидаги жиддий маъно фарқларига эътибор қилинмаган.

Қарғишларга илмий изоҳ беришда проф. Б.Саримсоқов белгиланган тамойилларга таяниш маъқул кўринади. Шунда зоминликлар турмуш тарзи, маънавий-ахлоқий қадриятлар тизими туфайли уларнинг қарғишларида намоён бўлган ўзига хослик сабабларини асосли йўсинда кўрсатиш имкони яратилади.

Бу борадаги қарашлар қарғиш сўзининг келиб чиқиши ва англатган маъносини изоҳлашга доир кузатишлар баёнидан бошланса, мақсадга мувофиқ бўлади. Негаки атама вазифасида келган сўзнинг қаърига яширинган мазмун унинг туб моҳиятини аниқ ифода этажаги билан характерланади.

Маълум бўладики, «**қарғиш**» атамаси Туркистон халқларининг деярли барчасида енгил фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда, деярли бир хил қўлланади. Туркия турклари эса уни «беддуа – ёмон дуо» тарзида номлашади. Фольклоршуносликда қарғиш атамаси тупроқ, ер маъносидан ташқари, «ёмон» маъносини ҳам берадиган «**қир**» феълига қўшимчалар қўшиш орқали ясалган деган қараш бор. Дарҳақиқат, озар тилида «қир» сўзи ҳанузга қадар «ёмон», «мунофиқ» каби маъноларни англатади. Лекин «Девону луғотит турк»да «қир» сўзининг бундай маънолари борлиги айтилмайди. Айтилган вақтда, «Девон»нинг бир неча жойида «**қирғамоқ**» сўзи «**қарғамоқ**» феълининг шаклдоши сифатида келиши кўрсатилган.

Маҳмуд Кошғарий «қирғамоқ»ни «сўкиш» атамасининг муқобили тарзида қўллашга мойил: «...*Туркий тилда Худо қарғишидан фарқлайдиларда, одамлар ўзаро бир-бирлари билан сўкишишлари учун бу сўз (қирғамоқ – муаллифлар)ни қўллайдилар. Бирини қарғамоқ, иккинчисини қирғамоқ шаклида қўллайдилар*».²

«**Қарғиш**» атамасига асос бўлган сўз қадимда «қўл» маъносини англатган «**қар**» ўзаги бўлиши ҳам мумкин. «Қар»нинг эски туркий тилда «қўл» маъносида келиши, шу ўзакка «-и» ясовчиси қўшилиши билан ҳам одам қўлининг тирсақдан бармоқларгача бўлган қисмини

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: «Рус тили», 1981. – Б.558; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. – Тошкент. «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2008. – 255.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3- том. – Т.: 1963. 305- бет.

англатувчи мучасининг оти «қари» дейилиши, бармоқдан тирсак-кача бўлган масофага тенг узунликни билдирадиган ўлчов бирлиги ҳам «қари» аталиши, «қари» негизига «-ш» ясовчи кўшимчасини кўшиш натижасида бошбармоқ билан жимжилоқ оралиғидаги масофага тенг узунлик ўлчови номи бўлмиш «қариш» ҳосил қилиниши кўпчилик тилшуносларга аён.

«Қарғиш» атамасининг ўзаги «қар» дейилишига катта ҳаётий асос шундаки, зоминлик аёллар ўртасида ўта жиддий, кечириб бўлмайдиган ёмонлик қилган кишини қиблага қараб, ярим мушт қилинган қўлларини ерга қарсиллатиб уриб, тупроққа белаб қарғаш ҳолати бугунги кунда ҳам учрайди. Бундай вақтда қарғаш жараёни қанча давом этса, қўл ҳам ўшанча вақт мобайнида қарсиллатиб ерга урилиб, тупроққа белаб турилади. Бундай қарғиш энг даҳшатли ва беомон ҳисобланади. Шундан бўлса керак, зоминликларда қўл панжаларини қарсиллатиш катта айб саналади. Кўринадики, қипчоқлар қадимдан қўлни «қар» деб атаганлар. Ҳозиргача қипчоқ шеваларидаги элатларнинг мақолу нақлларида «қармов», «қармаш» каби сўзларнинг борлиги ҳам фикр тўғрилигига ўзига хос далолатдир.

«Қарғиш» истилоҳининг келиб чиқишига доир бу сўзнинг ўзаги эски туркий тилдаги «кир»дан келиб чиққан бўлиши мумкин деган иккинчи бир қараш ҳам бор. «Кир» сўзи «ер», «тупроқ» маъноларини билдиради. Зомин қишлоқларида яшайдиган кишилар бугунга қадар ҳам: «*Кийимим ифлос бўлди*», – дейишмайди, «*Устим кир бўлди*», – дейди. Қарғишнинг замирида қарғалувчини ерга киргизиб, йўқ қилиб юбориш нияти бўлгани учун ҳам атама ўз асосини «кир» сўзидан олган бўлиши мумкин деб тахмин қилса бўлади. Айтилганидек, астойдил жабр кўрилганида қўллар ерга урилиб, тупроққа беланиб: «Жэр жутсын», «Жэргәнэ жутсын, ылайым», – тарзида қарғаладики, бу ҳол ушбу фикрда ҳам асос бўлиши мумкинлигига бир далилдир.

Нима бўлганда ҳам, қарғишлар қарғалаётган кишига Яратган томонидан ёмонлик етказилишини тилаш ифодасидир. Кўпчилик фольклоршунослар нафақат қарғишлар, балки олқишлар ҳам айтувчининг ҳукми ифодаси деб қарашга мойилдирлар. Аслида эса қарғишлар айнан ҳукм чиқариш имкони йўқлигидан, иложсизликдан юзага келади. Негаки қарғовчи: «Шундай бўлади», – деб ҳукм чиқармайди, тилаганидай бўлдиришни Тангридан сўрайди, холос. Қадим боболар нафақат ўзга, балки ўз тақдири юзасидан ҳам ҳукм чиқариш бандаларига ҳеч қачон насиб этмайдиган юмушлиги-

ни яхши билганлар. Ҳатто қарғишларнинг бошқа бир кўриниши – сўкишларда ҳам ҳукм чиқаришмас, балки тилак, «**қанийди шундай бўлса**» қабилидаги истак етакчилик қилади.

Айни вақтда, ҳақоратда ҳукм чиқариш ҳолати устуворлик қилади. Унда кимдандир кўрилган ёмонлик худога солинмайди, ҳақоратловчи томонидан озор берувчи кимса устидан маънавий ҳукм чиқариб қўя қолинади. Сўкишда бундай хусусият йўқ. Моҳиятан сўкиш амалга ошмаган, амалга ошиши ҳам қийин бўлган андишасиз тилак, ҳақорат эса муайян кишининг хатти-ҳаракатлари юзасидангина эмас, балки бутун шахсияти устидан чиқарилган ўзига хос ҳукмдир. Ҳақоратловчи «ифлос», «ҳароми», «итдан тарқаган», «безбет», «юзсиз» сингари ҳақоратлар билан ҳақоратланаётган кимса устидан ўзининг қатъий ҳукмини чиқаради. Кўринадики, ҳақорат қарғишдан ҳам, сўкишдан ҳам жиддий фарқланади.

Шаклан яланғоч, беҳаё бўлганлиги сабабли ҳам киши қулоғига жуда хунук эшитилса-да, аслида, сўкиш замирида ҳукм эмас, истак, қандайдир бир ёмонлик қилиш хоҳиши ётади. Шу маънода, сўкишлардаги эмоционал экспрессия ҳақоратлардаги ҳиссийликка нисбатан бир оз кучсизроқ ҳам дейиш мумкин.

Қарғишларни таснифлашда уларнинг луғавий таркиби, тилак кучи, мақсади, туйғуларнинг ифодаланиш даражаси ҳамда қарғишлар таркибида иштирок этадиган сўзларнинг семантикасига эътибор бериш керак бўлади. Бизнингча, қарғишларни шу жиҳатларига кўра, даставвал, икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Оддий қарғишлар.
2. Вульгар қарғишлар.

Фольклоршунослик илмида **қарғишлар** деб аталадиган оғзаки ижод турини **оддий қарғишлар**, қарғишларга алоқасиз деб ҳисобланадиган **сўкишларни** эса **вульгар қарғишлар** тарзида атаб, ҳар икки турни битта қарғишлар истилоҳи билан умумлаштириш мақсадга мувофиқ. Шундай қилинганда, ўзида қарғишларга хос деярли барча хусусиятларни ташийдиган вульгар қарғишлар, яъни сўкишлар ҳам бир даражада тадқиқ этилади ва унинг ўзига хос жиҳатлари очилади. Ушбу тил қомусида атамалардан фойдаланишни енгиллатиш мақсадида оддий қарғишларни **қарғишлар**, вульгар қарғишларни эса **сўкишлар** тарзида қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Қарғишларни тасниф этишда қарғовчининг қайси жинсга мансуб эканлиги жуда муҳим ўрин тутди. Негаки қарғаётган кишининг жинси қарғишнинг йўналиши, поэтикаси, грамматик қурилиши ва се-

мантикасидаги ўзига хосликни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам қарғишлар ижрочининг жинсига қараб:

1. Аёл қарғишлари.

2. Эркак қарғишлари

тарзида тасниф этилса, ҳақиқий ҳолат тўлиқ акс этган бўлади. Жуда қадим замонлардан буён аёлларнинг амалий имкониятлари эрка- кларникига қараганда маълум даражада чекланган. Улар ҳам жис- ман, ҳам руҳан, ҳам тутган ижтимоий мавқеи жиҳатидан эркакларга нисбатан ожиз бўлишган. Маълумки, қарғишлар – ожиз қалб нидо- лари. Бинобарин, ҳаётда аёллар эркакларга нисбатан қарғишларни кўпроқ ишлатганлар, кўпроқ яратганлар.

Эркаклар ўз норозиликларни бошқа воситалар орқали ифода- лашга, ғазабларини босишнинг ўзга йўлларини танлашга имкон топа билганлар, шу боис қарғишларни ижод қилиш ҳамда тасарруф этиш- да аёлларчалик фаоллик кўрсатишга муҳтож бўлмаганлар. Одатда, эркак киши мутлақо иложсиз ҳолга тушганда, норозилигини ифо- далашнинг ўзга имкониятларидан тамомила маҳрум бўлгандагина қарғишдан фойдаланади. Шунинг учун ҳам эркак кишининг қарғиши астойдил юракдан чиқади ва қарғалган кимсага ёмон таъсир қилади деган тушунча зоминликлар орасига кенг ёйилган. Зоминликлар орасида аёлларнинг қирғишларига бирмунча эътиборсизлик би- лан қараш ёйилган. Шу ҳолат сабабли бўлса керак зоминликларда: **«Эркәктің қарғиши – оқ, айалдың қарғышы – жоқ», «Атаның қарғышы – оқ, энәнің қарғышы – поқ»** шаклидаги мақоллар юзага келган. Қишлоқ аёллари шу боис фарзандларининг гуноҳларини, айб- ларини отасидан бекитишга уринишади. Бунинг иложи бўлмаганда эса имкон қадар уларнинг қилмишини юмшатиб кўрсатишга интили- шади. Негаки улар оталарнинг болаларидан қаттиқ норози бўлиб, беихтиёр ёмон қарғаб қўйишларидан қўрқишади.

Аждодларимиз ўз ғазабларини ифодалашнинг шу қадар сеҳрли усулларини кашф этишганки, қарғовчининг кимлигини билмай туриб, қарғиш матни орқали унинг шахси, жинси, ёши ва ҳатто ижтимоий мавқеини аниқласа бўлади. Зомин аҳолиси ўз қарғишларини шун- дай композицион қурилиш ва ифода тарзи билан таъминлашади- ки, қарғишларнинг ким томонидан кимга йўналтирилгани ҳеч қандай изоҳсиз аниқ билиниб туради. Айти шу хусусият қарғишлар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос тури эканини таъминлайди. **«Сақалың гөрдә чірісін», «Қолың арқаңа жэтмәй өл», «Қырчыныңда қыйылғыр»** қарғишлари фақат эркакларга қарата ишлатилгани-

дек, «**Эрсәңнәмәй, мойның үзілсін**», «**Тоқал эчкігә оқшамай өл**», «**Сүйрәңнәмәй өл**» қарғишлари аёллардан бошқаларга нисбатан қўлланмайди. Айни вақтда, қарғишлар матни замирига қарғалувчининг ёши ҳам жо қилинган бўлади. Қарғиш матнига эътибор қилинса, қарғалаётган шахснинг қандай ёшдаги киши эканлигини деярли ҳамиша бехато билиб олиш мумкин бўлади.

Зоминликларнинг қарғишларини йўналтириладиган объектига кўра уч турга бўлиш мумкин:

1. Одамларга қаратилган қарғишлар.
2. Ҳайвонларга қаратилган қарғишлар.
3. Табиат ҳодисаларига қаратилган қарғишлар.

Оддий қарғишлар ҳам, вульгар қарғишлар ҳам кўпинча одамларга бағишланган бўлади ва бу хилдаги айтимлар яратилишига одамлар маънавиятидаги турли иллатлар сабаб бўлади. Дарҳақиқат, оламдаги энг мумтоз ва етук мавжудот бўлмиш инсоннинг камчиликлари ва иллатлари ҳам бошқа яратиларникига қараганда бир неча баробар кўп ҳамда зарарлидир. Шу сабабдан ҳам қарғишларнинг асосий қисми одамларга йўналтирилади ва яратган Аллоҳдан қабих ишлар қилган кишиларга нисбатан жазо тиланади.

Одам яратилганидан бери ҳайвонлар қуршовида яшаб келмоқда. Бинобарин, хоҳ уй ҳайвонлари, хоҳ ёввойи ҳайвонлар, инсон ҳаётига ўзи билиб-билмай, истаб-истамай таъсир кўрсатади. Аёнки, бу таъсир ҳамиша ҳам ёқимли, одамга фойдали бўлавермайди. Шу сабабли ҳам одамлар орасида ҳайвонларга йўналтирилган қарғишларнинг бутун бир туркуми пайдо бўлган. Бу қарғишлар лексик таркиби, семантикаси, поэтик қурилиши жиҳатидан одамларга қаратилган қарғишлардан анчагина фарқ қилади ва ҳайвонларга нисбатан қўлланиладиган махсус кўринишларга эга бўлади.

«**Жаманнағыр**» – ёмонлағур, яъни «**тентак бўлиб**», сўйилгур мазмунидаги мазкур қарғиш йирик ҳайвонларга нисбатан қўлланилади. Ота-бобоси бир умр чорвачилик билан шуғулланиб келган зоминликлар эгасининг айтганига кирмай, уни қийнаган қорамол ёки йилқига нисбатан мана шу қарғишни кўп қўллайдилар. «**Ҳарам қатқыр**», «**Эгәңә оқшамай, өлгір**» қарғишлари одамнинг жаҳлига қаттиқ теккан бировнинг бадхулқ молига нисбатан ишлатилади.

«**Қарыш бомай өл**», «**Қассапқа жолыққыр**», «**Қаталақ тийіб өл**» сингари қарғишлар турли вазиятларда зоминлик чорвадорни ранжитган уй ҳайвонларига қаратилган айтимлардир. Шунингдек,

элибой бўлгани ва тоғда яшагани учун ҳам йиртқич ҳайвонлар билан ҳам доимий муносабатда бўлишга мажбур этилган зоминликлар кўтонни оралаган бўри, молу жонга зарар етказган айиқ, товук каттақларини «текширишдан ўтказган» тулки ва бошқа йиртқичларга яраша қарғишлар яратганлар ва уларда одамларга зарар келтирган ҳайвонларга Яратгандан жазо тиланган.

Одамзод ҳамиша табиат кўйида яшайди. Инсониятнинг бутун фаолияти табиатнинг бирор кўринишидаги ҳолати билан муносабатда бўлишдан иборатдир. Тилсиз, ақлсиз, ҳиссиз, лекин ғоят қудратли ва сирли табиат ҳар доим ҳам инсоннинг кўнгилдагини амалга оширишга имкон беравермаган. Табиатнинг бирор кўнгилсиз «қилиғи»дан зада бўлган киши унга табиатдан ҳам қудратлироқ бўлган кучдан жазо тилаган. Ана шу тилак табиат ҳодисаларига қаратилган қарғишлар тарзида пайдо бўлган. **«Уртің тэшілгір шамал», «Қансырамай өлгір дайра», «Тоймағыр жэр», «Көтің тэшілгір асман»** сингари қарғишларда одамларга безовталиқ келтирган табиат ҳодисалари жазоланиши сўралмоқда. Айтганча, сўнгги қарғиш таркибидаги **«көт»** сўзи зоминликлар нутқида «таг», «ост», «орқа» маъноларини англатади ва бугун ҳам айнан шу маъноларда фаол ишлатилади: **«Талдың көтідө отырыбыдым», «Қаптың көті тэшік»** ва Ҳоказо.

Одамларга қаратилган қарғишларни унда иштирок этган образларнинг манбаига кўра турларга ажратиш мумкин. Чунки қарғишларнинг таъсир даражаси, анъанавийлиги, бадий хусусиятлари уларда қандай тимсоллар ишлатилганига бевосита боғлиқ.

Қарғишларда қўлланилган тимсоллар муайян элатларнинг турмуш тарзи, фикрлаш даражаси, бадий диди сингари жиҳатларни тўлиқ кўрсатувчи далиллардир. Шу жиҳатдан қарғишларни куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мифологик тимсоллар иштирок этган қарғишлар.
2. Табиатга доир тимсоллар қатнашган қарғишлар.
3. Жонсиз предмет тимсоллари мавжуд қарғишлар.
4. Инсон тимсоли бор бўлган қарғишлар.

Фольклоршуносларнинг фикрига қараганда, мифологик тимсоллар иштирок этадиган қарғишлар анча чуқур илдизларга эга. Негаки қадимги одамлар ҳам дунёда қандайдир қудратли кучлар борлигини сезганлар. Одамга нисбатан беқиёс катта имкониятларга эга бўлган ғайриоддий кучларни қадим аجدодлар дев, жин, ажина, бало, арвоҳ, пари, алвасти ва Ҳоказолар тарзида тасаввур қилганлар. Бо-

болар ва момолар қарғишларни яратишда ғайритабиий кучларни акс эттирувчи тимсоллардан фаол фойдаланганлар. Бунда баъзан қарғовчи қарғалувчига мифологик тимсоллардан ёмонлик келишини тиласа, баъзи ҳолларда қарғалувчининг қиёфаси, табиати ва қилиқларини ана шу тимсоллардаги ёқимсиз жиҳатларга ўхшатган ҳолда Аллоҳдан жазо сўрайди.

Зомин қишлоқларида яшовчи аҳоли тилидаги қарғишларда кўпроқ албасты, бөлә, қара, әжинә, арвақ тимсоллари учрайди. Бу тимсоллар орасида «**албасты**»га бевосита қарғалувчига ёмонлик қилиш юкланмайди, ундан қарғалувчини жазолаш сўралмайди, балки қарғалаётган кишининг афт-ангори, туриш-турмуши унга ўхшатилиб, янада юксак қудрат эгасидан ана шу албастыга ўхшаган ёмон одамнинг жазоланиши ўтинилади: «**Албастыға оқшамай өлағай**». Бу ўринда қарғалаётган кишига ёмонлик алвастидан сўралмайди, балки қарғалувчининг алвастига ўхшаши унинг жазоланишига яна бир асос бўладиган далил сифатида қаралиб, ҳам қилган гуноҳи учун, ҳам алвастига ўхшагани учун унга ёмонлик тиланмоқда.

Гарчи ҳозирги илмий манбалар ва адабий тилда алвасти ҳамда ажина атамалари бир хил маънони англатувчи сўзлар тарзида қўлланилса ҳам Зомин тумани ҳудудидаги қишлоқларнинг аҳолиси бу атамалар тамомила бошқа-бошқа маъноларни билдиради деб ҳисоблашади. Улар «Жін урғыр», «Әжинәгә жолыққыр», «Бөләгә жолыққыр» шаклида қарғанганлари ҳолда, ҳеч қачон «Албастыға жолыққыр» ёки «Албасты урғыр», — демайдилар. Бу боболаримизнинг сўзга муносабатлари жиддийлиги, лингвистик сезгилари ўткирлиги, тилга доир хотираларининг кучлилигини кўрсатувчи далилдир.

Зомин қишлоқлари аҳолиси «Бөләгә жолыққыр», «Бөләгә учрағыр» шаклидаги қарғишларни кўп ишлатишади. Улар орқали қилиғи ёқимсиз ёки ҳаракатлари қарғовчига зарар келтирган кишининг одамга фақат ёмонликлар етказувчи даҳшатли ва чексиз қудратга эга бўлган бало отлиқ мифологик мавжудотга йўлиқиши тиланади. Эътибор қилинг, қарғиш қаратилган кимсага балонинг қандай ёмонлик қилиши мумкинлиги айтилмайди, тилакнинг ўзида ёмонликнинг, жазонинг шакли акс этмайди. Зеро, зоминликлар тасаввурида балога йўлиқишнинг ўзи ҳар қандай ёмонликдан ёмонроқ, шунинг ўзи жазонинг ўрнига ўтаверади.

Руҳ тушунчаси минглаб йиллар давомида инсониятни ўйлантириб, ўзининг ғоят сержилва, мураккаблиги билан барча замонларнинг фикр

соҳибларини безовта қилиб келаётгани маълум. Ноаниқлик ҳамиша одамни ўзига жалб қилади. Шу сабабли бўлса керак, руҳ тушунчаси олқишларда ҳам, қарғишларда ҳам етарлича кўп ишлатиладиган атамалардан ҳисобланади. Зомин қишлоқлари аҳолиси эзгуликлар қилиши мумкин бўлган руҳлар мавжуд бўлгани сингари, ёмонликлар келтирувчи руҳлар ҳам борлигини билишган ва яхши ишлар қилган кишиларга эзгу руҳларнинг ёр бўлишини тилаб алқаганларидай, ёмон қилиқли кимсаларга ёвуз руҳларга йўлиқиш тиланган. **«Арвағ урғыр»** қарғиши ўз хатти-ҳаракати ёки сўзи билан марҳумнинг шаънига теккан кишига нисбатан ишлатилади. Бу қарғиш зоминликлар орасида жуда оғир қарғишлардан бири ҳисобланади ва жуда кам ишлатилади. Шуниси характерлики, **«арвағ урғыр»** қарғиши, асосан, эркаклар томонидан қўлланилади. Аждодлар руҳига ҳурмат билан ёндашиш қон-қонига сингиб кетган зоминликлар марҳумларнинг шаънини тирикларникидан ортиқроқ эҳтиром қилиш одатларини ҳануз сақлаб келмоқдалар.

Мифологик тимсоллар иштирок этган қарғишлар орасида **«қара басқыр»** қарғиши бирмунча характерлидир. Ўзбекистоннинг қатор минтақаларида дев тимсоли билан боғлиқ қарғишлар анча фаол ишлатилади. Қизиқки, Зомин тумани қишлоқларида «дев» тимсоли қатнашган қарғишлар мутлақо ишлатилмайди. Бизнингча, зоминликлар нутқида кўп учрайдиган **«қара»** сўзи **«дев»** маъносини ҳам ифодалашга хизмат қилади. Негаки минтақада «қара» сўзининг катта, йирик, тўнғич сингари маънолари бугунги кунгача ҳам бирламчи маъно сифатида сақланиб қолган.

Зоминликлар қўй, эчкиларни «ушоқмол» деганлари ҳолда, сигиру буқаларни «қорамол» деб аташади. Қизларга қалин белгиланганда ҳам: «Қызымызга шунча пул-у, бір қара бэрәсән», — дейилади ва ҳамма «қара» сўзи тагида қорамол — буқа ёхуд ғунажин турганини англайди. Зомин ҳудудидаги энг катта тепалик **Қаратөбә** деб аталади. Бургутни ҳам кўпинча **«қарақуш»** дейишади. Ўғилнинг каттаси ёхуд гавдалироқ туғилганига **Қарабай, Қарабатыр, Қарабэк** деб от қўйилади.

Мифологик тасаввурларга кўра, дев боши булутларга етадиган даражада баҳайбат, шакли ҳар дамда ўзгариши мумкин бўлган, тез ҳаракатлана оладиган қудратли маҳлуқ. Дев бепарво, ғафлатда қолган кишиларни қўлга туширади ва уларни жазолайди. У — қудратли қора кучнинг, яхши-ёмонни фарқламайдиган маънавияти кўр ижрочининг тимсоли. Шу боисдан мифологик қаҳрамоннинг ҳам

жисмоний, ҳам маънавий хусусиятларини қисқа сўз билан ифода этиш салоҳиятини эгаллаган Зомин чорвадорлари қадим замонлардан бери девни «қара» сўзи билан ифодалаб келишади.

Айтилганидек, боболар ёмон нарсаларнинг асл номларини айтишдан сақланганлар. Улар ёмон нарсанинг номини тилга олиш – уни чақириш деб тушунганлар. Эҳтимол, айтиш шу сабабдан ҳам девни «қара» сўзи билан атаганлар. «Қара басқыр» қарғиши уйқусираб юрадиган, ишни пала-партиш, чалакам-чатти бажарадиган кишиларга нисбатан қаратилади. Қизиғи шундаки, мазкур қарғишда ҳам қарғалувчи қандай жазога гирифтор этилиши айтилмайди. Негаки қора қудратнинг ифодаси бўлмиш «қара» – девга йўлиқишнинг ўзи ҳеч бир жазодан кам эмас деб ҳисобланади.

Табиатга доир тимсоллар қатнашган қарғишлар ҳам Зомин ҳудуди аҳолиси нутқида у қадар кенг тарқалмаган. Ҳамиша табиат қўйнида яшаган, бутун умри давомида ундан айри тушмаган зоминликлар ўз вақтида қарғишлар таркибига табиатга доир тимсолларни жуда кўп киритган бўлишлари керак. Лекин вақтнинг ўтиши билан бу хил қарғишлар унутила борган, чунки кейинги юз йилликда тоғу чўлларда кўчманчи бўлиб, қўю мол боқиб умр ўтказган аждодларимизнинг турмуш тарзида туб ўзгаришлар бўлиб берган. Ўтроқлашиш, шаҳарлар ҳаётига яқинлашиш, урбанизация уларнинг ҳаётни эмоционал-эстетик идрок этишларида ҳам муайян эврилишлар бўлишига олиб келган. Натижада оталар учун тушунарли ва одатий бўлган табиат тимсоллари болаларга у қадар тушунарли бўлмай қолган. Шу тариқа табиат тимсолларига асосланган айрим қарғишлар бора-бора истеъмолдан чиққан. Барибир, Зомин тумани қишлоқлари аҳолиси луғат захирасида табиатга доир тимсоллар иштирокида яратилган бир қатор қарғишлар бугунги кунда ҳам қўлланилаётир. Шуниси характерлики, зоминликлар нутқида ҳайвонот оламига ҳамда ўсимлик дунёсига тааллуқли тимсоллар иштирокидаги қарғишлар анча фаол учрайди. Мана шу ҳолатдан келиб чиқиб табиатга доир тимсоллар иштирок этган қарғишларни икки шартли гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ўсимлик тимсоллари қатнашган қарғишлар.
2. Ҳайвонот тимсоллари қатнашган қарғишлар.

Ўсимлик тимсоллари иштирокидаги қарғишларда Зомин қишлоқлари аҳолиси ҳар бир ўсимликнинг хусусиятларини қанчалик яхши билиши, уларга баъзан сирли, илоҳий хусусиятлар юклай олиши, ўсимликларнинг ўзига хосликларидан бадий ифодани кучай-

тириш ва ниятни таъсирчан тарзда етказиш мақсадида фойдалана олиш қобилияти ёрқин намоён бўлади.

Профессор Б.Саримсоқов «Олқишлар ва қарғишлар» тадқиқотида «**Көзиңә гүл түшкүр**» қарғишини атрофлича талқин қилиб, тарихий илдизларини ишонарли кўрсатиб берган. Зомин қишлоқларида айнан шу шаклда ифодаланган қарғиш мутлақо учрамайди. Бу ҳол ҳудудда туркий тилнинг тозаллиги сақланганини кўрсатувчи далилдир. Негаки «гүл» эмас, «чэчэк» туркий сўздир. Зоминликлар ҳанузгача мазкур қарғишнинг асл ҳолатини сақлаб қолишган. Шу маънода «гүл» «чэчэк»ка эмас, аксинча, «чэчэк» «гүл»га айланганини таъкидлаш ўринли бўлади. Қарғиш таркибидаги «түшсін» сўзи ўрнига зоминликлар «чықсын» тилагини ишлатишлари ҳам тоғликларнинг сўзни чуқур ҳис қилишларидан далолат берувчи аломатдир. Аввало, ёмон қилиқли киши кўзига қилмишлари учун Аллоҳдан жазо сўралиб, унинг энг нозик мучасига ичдан азоб бериш тиланади. Қарғалувчи ўзининг ичидан «чиққан» дард билан қийналса, азоби даҳшатлироқ бўлади. «Тушмоқ» ташқаридан, кутилмаганда юборилган жазодай қабул этилиши ва қабиҳ қилмишли кимсанинг ёмонлигига берилган жазомас, балки унинг эҳтиётсизлиги оқибати тарзида тушунилиши мумкин. Қарғалувчининг қилган айбига монанд равишда «чечак» тимсолининг «**Қолыңа чэчэк чыққыр**», «**Тіліңә чэчэк чықсын**» тарзидаги кўринишлари ҳам анча фаол қўлланилади.

Зоминликлар орасида жиддий гуноҳ қилган ёшларга нисбатан қўлланиладиган «**көгәрмәгір**» қарғиши таъсири кучли ва оғир айтимлардан ҳисобланади. Маълумки, кўкариш — ўсимликларга хос хусусият. Олам ҳодисаларига поэтик назар билан қарашга одатланган аждодларимиз одамнинг ўз-ўзидан кўпайиб, фарзандли бўлиб, униб-ўсишини ҳам кўпинча ўсимликларга хос сифат билан ифодалаганлар. Чунки кўклик — ҳаёт белгиси. Фарзанд кўриш, бола-чақа орттириш инсон тирикчилигининг моддий ифодаси.

Фарзанд кўрадиган ёшдаги одам бировнинг дилини қаттиқ ранжитадиган гуноҳ иш содир этса, ёши каттароқ киши томонидан «көгәрмәгір» дея қарғалади. Ташқаридан қараганда ғоят беозор ва бир оғиз сўздан иборат мазкур қарғиш қарғалувчининг дунёдан бефарзанд ўтишини, оламда кўкариб мева қолдиришдек бахтдан бе-насиб қолишини, ёлғизлик азобига гирифтор бўлишини қарғовчининг Тангридан тилашидирки, зоминликлар ҳақли равишда бу айтимдан жуда чўчишади.

Ўсимликларга хос сифатларнинг инсоний белгилар тарзида

талқин этилиши ва қарғалаётган шахснинг ўсимликларга хос ана шундай ажойиб белгилардан маҳрум этилиши тилаб айтиладиган қарғишларнинг яна бир хил кўриниши **«Уруғи қурысын»**дир. Мазкур қарғишнинг **«Уруғи от тўшшн»** сингари янада оғирроқ кўриниши ҳам мавжуд. Бу қарғишларда қарғалувчининг дунёдан шунчаки изсиз, яъни бефарзанд ўтиб кетишимас, балки кўрган болаларидан ажралиши Аллоҳдан сўралади. Фарзандга меҳрибон, болажон ўзбек учун оламдан бефарзанд ўтиш ёки улардан ажралишдай азоб йўқлиги аждодларимиз томонидан яхши ўрганилган ва қилмиши кишиларга, зарарли бўлган кимсаларга ана шу жазо сўралган.

Зоминликлар ўзлари яшайдиган минтақалардаги турли ўсимликларга оид хусусиятларни яхши ўрганишган ва қарғишларида ана шу хусусиятлардан нобоп одамларга жазо сўрашда жуда ўринли фойдаланишган. Чунончи, зоминликлар орасида **«Жинжак боғир, ылайым»** қарғиши кўп ишлатилади. Жинжак — тоғда ўсадиган қайишқоқ бута. Қаттиқлигидан новдалари буралиб, айрим жойлари ҳалқага айланиб ўсишга мажбур бўлади. Ўсимликнинг қаттиқлик сифатига ҳавас қилган тоғликлар уни хосиятли санашиб, пичоқ қинларига тақиб юришади ва бундай одамга инсу жинс йўламайди деб ҳисоблашади. Айни вақтда, бута тимсолининг ўзи салбий маъно ташишга, яъни жиззаки, атрофидагиларни қон қилиб юборадиган кишиларнинг сифатларини ифодалашга хизмат қилади. Шу боис инжиқ, дилозор кимсаларга ярамас феълнинг боис жинжак бутасидай қийналиб кет маъносида **«Жинжак боғир»** қарғиши ишлатилади.

Зоминлик чорвадорлар орасида **«От тўшкән путадай боп қал»** қарғиши ҳам қўлланади. Ўт тушган бута – бор жозибасидан ажралган, кўкаришдан маҳрум бўлган ўсимлик. Зомин туманининг Оғор қишлоғида **«Қувуздай қарышып өл»** қарғиши ишлатилганига гувоҳ бўлдик. Қувуз — тариқнинг қипиғи бўлиб, очлик ғолиб бўлганда, одамлар шу қипиқни нон қилиб ейишган ва ичлари қотиб қийналишган. Тариқ қипиғига хос хусусиятдан ёмон кимсага жазо тилашда фойдаланилган. Зомин минтақасидагилар тариқнинг, айниқса, ундан чиққан кепакнинг сеҳрли хусусиятга эга эмаслигини яхши билишган. Қарғалувчини қувузнинг сеҳри билан эмас, балки ундаги ярамас хусусият – қоришқоқлик билан жазолашни қудратли Олий кучдан сўрашган.

Объектга ҳажвий муносабат Зомин минтақасида қўлланиладиган қарғишларда бот-бот учраб туради. Безанишни, ўзига ортиқча

оро беришни хуш кўрадиган қизларга нисбатан ишлатиладиган **«Тамашакәдідәй бомай өләғай», «Пәчәктәй жылмыраймай қал»** сингари айтимларда ҳам қарғиш объектидаги иллатли жиҳатга ҳажвий муносабат ва мазкур ҳолатга яраша жазо тиланмоқда. Рўзғорда ишлатилмайдиган, бир замонлар Зоминда уйларни безашда фойдаланилган сап-сарик рангли жажжигина кади бу ерларда «тамашәкәдi» деб аталади ва ўзига зеб беришдан ўзга фойдалироқ ишга ярамайдиган қиз ҳам ўша кадига ўхшатилиб, қилиғига яраша жазо сўралади. «Пәчәк» эса шакли ҳандалакка ўхшаб кетадиган, беқасам чопонли, аммо ейишга яроқсиз, уйга осиб қўйишгина мумкин бўлган ёввойи ўсимлик меваси.

Рўзғорнинг адоқсиз юмушлари билан бир умр банд бўлиб юрадиган аёллар ўзлари кунда учратадиган нарсалар орасидан ёмон одамлар табиатига ўхшаб кетадиган кўплаб ўсимликларни ҳам топишади ва сўзлашув тилларида бу топилдиқлардан ғоят моҳирона фойдаланишади. Чунончи, Зомин аёллари орасида **«Жалазадай лавылламай өл!»** ёки **«Жантақ отындай халапламай қал!»** сингари қарғишлар анчагина кенг ёйилган. Бу қарғишлар аҳолининг турмуш тарзини жуда аниқ акс эттирувчи хусусиятга эгалиги ва аёлларимизнинг хусусий ҳолатлардан умумлаштирувчи эстетик хулосалар чиқара олиш салоҳиятини кўрсатиши жиҳатидан диққатга сазовордир. Жалаза – аслида ўтинликка мўлжалланмаган, тез ва енгил ёнадиган қуруқ ўсимликларнинг умумлаштирувчи номи. У бирпасда лов этиб ёнади-кетади-ю, аммо на чўғ, на иссиқ беради. Янтоқдан чорвага емиш тайёрланади, лекин иложсиз қолганда ўтин ўрнида ҳам ишлатса бўлади. Зомин аёллари янтоқ ўтинининг бесамарлигини яхши билишади ва аччиғи бурнининг учида турадиган, тезоб, ҳовлиқма кишиларга нисбатан юқорида келтирилган қарғишларни ишлатишади. Мисол учун келтирилган қарғишлар тезоб одамларнинг сифатимас, балки улар кимгадир ёмонлик келтирганларида айтиладиган тилаклардир. Мазкур айтимлар матни қарғалувчига ёмонлик тилаш билан бир қаторда қарғалаётган шахснинг табиати ҳақида ҳам муайян тасаввур уйғотишга хизмат қилади.

Зомин ҳудудидаги аҳоли қадим замонларда ҳам сўзлашиш одобида, уни қўллаш маданиятига катта эътибор берган. Шу боисдан ҳам зоминликларда ўйламасдан гапирадиган кишилар ҳамиша танқид тиғига дучор, кулгига нишон бўлишган. Тоғлиқларда гапни «ёғлаб» гапиришга, ташқи мулозаматга эътибор бирмунча суст бўлса-да, ўринли гапиришга ниҳоятда диққат қилинади. Баъзан но-

жоиз гапирадиган кишиларга нисбатан *«Ләпәсің көнәріқанаға ур-сын»* қарғиши ишлатиладики, мазкур айтим узоқ боболарнинг сўзлаш одоби нақадар юксак эканлигини ёрқин кўрсатади.

Зоминликлар наздида ҳар қандай ёмон сўз, ёмон тилак қачондир бирор ёмонлик келтирмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам бу минтақада сўзга жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлинади. Бўлар-бўлмас хунук тахминлар, совуқ мулоҳазалар айтилавермайди. Номаълум ҳолатларда ҳам фақат яхши тахминлар айтилиши шарт деб ҳисобланилади. Зоминликлар ҳар қандай тушни фақат яхшиликка йўйиш шарт деб билишади. Кўрилган тушмас, унинг таъбири муҳимроқ ҳисобланади. Яхши таъбир яхшилик келтиргани сингари, тушни ёмонликка йўйиш фалокат келтириши тайин деб қаралади. Ривоят қилишларича, бир ҳомиладор аёл кўрқинчли туш кўради. Тушида унга икки кўк бўри ёпишади. Қўшни қишлоқда машҳур таъбирчи борлигини билган аёл кўнгли нотинчланиб, тушини йўйдириш учун йўриқчиникига боради. Йўриқчи қаергадир кетгани сабаб аёл кўрган тушини унинг хотинига айтади. Туш таъбирлаш сирларидан яхши хабардор бўлмаган хотин бефаросатлик билан уни яқинда икки бўри еяжagini башорат қилади. Ваҳимага тушган ҳомиладор аёл тезда уйига қайтади. Йўриқчи уйига келгач, кимлар йўқлаб келганини сўрайди. Хотини бир ҳомиладор аёл тушини йўйдириш учун келганини ва ўзи тушни қандай таъбирлаганини айтади. Буни эшитган эри ғазабланиб: «Аҳмоқ, у аёл яқинда икки ўғил кўриши керак экан! Сен нодон эса унга фалокат чақирибсан», — дея тезда қайта отланиб ҳомиладор аёлни излаб кетади. Аёлнинг қишлоғига яқинлашган жойда икки бўри ҳомиладор аёлнинг танасини ғажиб ётганининг устидан чиқади. Ғажилган гавда олдида икки ўғил бола чақалоқ ўлиб ётишган экан. Мазкур фожиали ҳикоя зоминликлар орасида жуда кенг ёйилган ва яхши тилакнинг кишилар ҳаётида қанчалар муҳимлигини эслатиб туради.

Зомин тумани аҳолиси орасида кенг ёйилган қарғишлардан бири *«Ізіңді ажырық жавсын»*дир. Бу қарғиш ажриқ ўсимлигига хос белгиларга таянилган ҳолда яратилгандир. Ҳаётда ҳар бир одам бирор из қолдириш учун яшайди. Бу из биров учун эккан экини бўлса, бошқа бир киши учун ёзган китоби, учинчи биров учун эса қурган иморати. Лекин дунёга келган ҳар бир эркагу аёл қолдиришни орзу қиладиган асосий из — бу солиҳ фарзандлар кўришдир. *«Ізіңді ажырық жавсын»* қарғиши одамнинг ана шу энг юксак орзусига сўз билан урилган зарбадир. Жуда беор ва чидамли ўсимлик бўлган ажриқ одам оёғи

етмайдиган жойларда барқ уриб ўсади. Ҳаммамиз ҳар куни кўриб юрадиган оддий ўсимлик воситасида қарғалаётган кишига нисбатан изидан ажриқлар чиқишини, орқасида фарзандлар қолмаслигини, ишларини давом эттирувчилар бўлмаслигини, шу тариқа унинг бу дунёдан изсиз йўқолиб кетишини тилашдай даҳшатли қарғиш сиртдан беозор, аслида, жуда таъсирли қилиб ифодаланган.

Табиатга доир тимсоллар қатнашган қарғишларнинг иккинчи бир катта гуруҳи ҳайвонот тимсоллари иштирок этган қарғишлардир. Бу тур қарғишларда ҳар хил ёмонликлар қилган инсонларга тиланадиган жазолар турли ҳайвон тимсолларига таянилган ҳолда сўралади. Бунда ҳайвонларнинг табиати, қилиқлари, инсон зотига муносабати сингари бир қатор жиҳатлар ҳисобга олинади. Ёқимсиз қилиқли кишининг қилмишига энг мос келадиган ҳайвонга хос хусусият қарғишга кўчирилиб, баъзан қарғалувчи бирор жонлиққа ўхшатилса, баъзан кучлироқ ва йиртқичроқ жониворга рўпара келиши тиланадиги, бу қилинган гуноҳнинг даражасига боғлиқдир.

Одамлар ҳамиша жонлиқлар билан ёнма-ён ҳаёт кечиришган ва ҳайвонлар уларнинг нафақат турмуш тарзи, балки тафаккур йўсинларида ҳам муайян излар қолдирган. Қуръони Каримнинг «Аъроф» сурасида шундай оятлар мавжуд: **«Уларнинг диллари бор-у англай олмайдилар, кўзлари бор-у кўра олмайдилар, қулоқлари бор-у эшита олмайдилар. Улар чорвалар кабидирлар, йўқ, улар (беақл, бефаҳмликда) чорвалардан ҳам баттардирлар. Ана ўшалар ғафлатда қолган кимсалардир»**.¹ Шу хилдаги ғафлатда қолган ва ғафлати билан гуноҳга ботган кимсаларни ҳайвонларга менгзаб қарғаш ёхуд йиртқич ҳайвонларга йўлиқиб жазо олишларини сўраш зоминлик аҳоли орасида жуда қадим замонлардан бери мавжудлиги олдинроқ айтилганди. Қарғишларда номи энг кўп такрорланадиган жонлиқлар ит, бўри, қарға, қузғун, эчки кабилардир.

Қарғишларда тимсоли учрайдиган ҳайвонларни азали чорвадор бўлган аҳоли жуда яхши билгани, уларнинг яшаш тарзи, одатлари, кўринишлари билан яқиндан танишлиги учун ҳам ҳайвонлар тимсолларига фавқулодда хусусият, илоҳий қудрат юкламайдилар, бу қарғишлардаги ифодалар ҳам кутилмаган, ғайриоддий эмас. Чунки тимсолидан фойдаланилган ҳайвонга имкони даражасидаги вазифа-

¹ Қуръони Карим. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б111.

гина юкланилади. Бу қарғишларда ҳар қандай тилак кўчим, истиора воситасида ифодаланади. Ният тўғридан-тўғри баён қилинмайди, балки у муайян ҳолатнинг натижаси, оқибати тарзида юзага келиши кўзда тутилади.

«**Көзінді ғарға чоқысын**» қарғишида қарғалувчига тўғридан-тўғри ўлим тиланаётгани йўқ. Қарғаётган кишининг хаёлот олами жуда бепоён. У қарғиш матнида яланғоч тарзда ифодаланмаган мақсаднинг бирмунча беозордай кўринган сўзлар замирига пухта яширилганини яхши билади. Кўз – одам учун энг азиз муча. Киши тирик экан, беихтиёр тарзда кўзини ҳимоя қилади. Демак, кўзини қарға чўқиши мумкин бўлган одамнинг вужудини жон тарк этган бўлади. Айтимчи ўзининг кучли ғазабини жуда истиоравий йўл билан таъсирли ифодалай билган. Мазкур қарғишда фақат айбдор одамнинг иллоти лаънатланиб қолмай, қарғага хос хусусият ҳам ғоят аниқ кўрсатилган. Маълумки, одамлар яшайдиган маконга келишга тортинмайдиган қушлар орасида фақат қарға ўлимтик ейди. Бинобарин, қарғиш таваккалига айтиб юборилган ғазабли гаплармас, балки дунёдаги хунукликни кўчим воситасида ифодалаш натижаси тарзида пайдо бўлган ва мана шундай эстетик таъсир кучига эга бўлгани сабабли ҳам узоқ яшай олади.

Зомин қишлоқларида «**Этіңді ійтқуш ғажысын**», «**Ійтқушға жолығып өл**» сингари қарғишлар ҳам, аслида, қарғалувчига ўлим тилашнинг ўзгинаси. Чорвадорлар орасида жонлиқларга зарар келтириши мумкин бўлган йиртқичларнинг отини атамаслик ода-ти борлиги ҳақида юқорида айтилганди. Жумладан, бўри ҳам ана шундай ҳайвонлар сирасига киради. Шунинг учун ҳам зоминликлар уни жондор, ийтқуш номлари билан аташади. Кўринадики, «Этіңді ійтқуш ғажысын» қарғиши билан қарғалаётган кишига ўлим тиланаётир. Ўлим бўлганда ҳам шунчаки ўлим эмас, балки хорлик билан, йиртқичга ем бўлиб ўлиш тиланмоқда, аммо матнга юзаки қараганда даҳшатли тилак қарғишда манаман деб кўзга ташланиб турмайди. «Ійтқушқа жолыққыр» қарғишининг мазмуни ҳам биринчи қарғишга жуда ўхшаб кетади, лекин бунда асл ният янада усталик билан пардалаб матн замирига сингдирилади.

Мазкур қарғишларнинг «**Қашқырға жэм боғыр**» сингари яланғоч шакли ҳам бор. Оқиқ айтиш керакки, ҳайвонот тимсоллари иштирок этган айтимларда мақсад қанчалик пардали бўлиб, ният бадиий либосга ўраб берилса, унинг таъсир даражаси шунчалик юқори бўлади.

Ҳайвонот тимсоллари қатнашган қарғишларнинг доимий «қаҳрамонлари»дан яна бири итдир. Аждодлари минглаб йиллар давомида чорвачилик билан шуғулланган, ҳамиша инсоннинг энг содиқ дўсти бўлмиш ит билан муайян муносабатда бўлган зоминликлар қарғишларида бу жониворларнинг ўзлари жуда яхши биладиган хусусиятларидан усталик билан фойдаланган ҳолда бадиий эффект яратганлар.

Эчкиларнинг қилиқлари чорвадорларга кўпинча ортиқча ташвиш келтиргани учун ҳам эчкига боғлиқ ижод намуналарида бу жониворлар салбий сифатларда талқин этилади. Хусусан, қарғишларнинг энг фаол тимсолларидан бири ҳам эчкилардир. Айниқса, аёллар эчкиларнинг ёқимсиз жиҳатларидан жуда усталик билан фойдаланган ҳолда нишонга беҳато тегадиган қарғишлар яратиш бобида маҳорат кўрсатганлар. *«Кэл эчкигә оқшап чоччаңнамай өлағай», «Кэл эчкигә оқшап ўркәбэрмәй қурып кэт», «Чібіч эчкідәй сәкәңнәмәй өл», «Ҳә, тоқал эчкигә оқшамай турқың қурсын»* каби айтимлар эчки тимсоли иштирок этган қарғишлардан айрим намуналаргинадир.

Эчкиларнинг серҳаракатлиги, чопағонлиги, баднафслиги, қувлиги, қайтмаслиги сингари сифатлар мазкур айтимларда қарғалувчининг иллатлари тарзида талқин қилиниб, шунга яраша жазога учраш тиланади. Қарғишларда зоминликларнинг эчкиларга хос хусусиятларни яхши билиши ва уларни ёшлари, жинси, зоти, ранги, гавда тузилиши жиҳатидан бир-биридан фарқлаши ёрқин акс этади. Қиз болалар «тоқал», «чібіч», «кәл эчки» сингари сифатлашлар билан «сийлансалар», ўғил болаларга нисбатан *«Сассық тәкәгә оқшамай турқың қурсын», «Тәкә боғиң кэмәй өлағай», «Ҳә, тәкәлавлав бомай қурып кэт»* каби қарғишлар ишлатилади.

Йигитнинг қаноти, рўзғорнинг ободчилиги ҳисобланувчи от тимсолларидан ҳам баъзан қарғишларда фойдаланилган. Чунки барча жонзотлар сингари отлар орасида ҳам салбий сифатлилари учраб туради. Элибой ўзбекларда отлар туғилганидан бошлаб қанча яшаса, босиб ўтган умр йўлларининг ҳамма босқичларига махсус ном қўйилган. Шунингдек, отларнинг сифатларига, зотларига кўра фарқланиши ҳам тилда акс этади. Ялқов, ётоғон, баднафс, шум отлар зомин қарғишларида фойдаланилган тимсолларнинг прототипларидир. *«Ҳә, қысрәкә оқшап жылмыраймай өл», «Чобыр аттай жатақ бомай қурып кэт», «Сарайақ аттай сүрүнәбэрмәй өл»* ва Ҳоказо.

Ушбу қарғишларда отларга тегишли салбий сифатлар ғоят синчковлик билан акс этгани сингари, қарғиш йўналтирилган шахсларнинг иллатлари ҳам тўғридан-тўғри айтилмасдан, аниқ ифодаланади. Зоминликлар шевасида қисрэк – қочмаган байтал. У айғирларнинг диққатини тортиш учун кутилмаган ҳунарлар кўрсатиши мумкин. Шу боис зоминликлар орасида **«Қизмынан ойнашма, қисрэкминән чавышма»** деган мақол кенг ёйилган. Бўй етган қиз билан чуқур муносабатларга киришиш кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин бўлганидай, қисрак билан чопишиш ҳам қандай натижаланишини олдиндан айтиш қийин. Чунки қисрак баъзан фавқулодда ғайрат кўрсатиб ҳаммадан ўзиб кетиши ҳам, кутилмаганда айғирни кўриб қолиб, унга муқом қилиши ҳам мумкин.

«Эсиргэгәнді білмәгән эшшәктәй бомай қал», «Пийтләргә жәм боғыр», «Мәгәжіңңә оқшап чоччаңнамай өл» сингари қарғишларда қарғалувчининг ёмон қилиқлари бефаросат эшак, жирканч бит, қилиғи совуқ урғочи тўнғиз сингари ҳайвонлардаги ярамас сифатларга менгзалган ҳолда жазо тиланаётир. Юқоридаги жониворларнинг хусусиятлари қарғалаётганларга ҳам бирдай маълум бўлганлиги сабабли гуноҳининг нимадан иборат эканлиги матннинг маъно нозикликларидан англашилиб тураверади. Бу тур қарғишлар орасида **«Гөріңдә тоңңыз қопқыр»** айтими алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, барча турк элатларида дунёдан ўтиб кетганларга тил теккизиш гуноҳ ҳисобланади. Мусулмончилик қоидалари ҳам шуни талаб қилади. Аммо баъзан қарғишга дучор қилинаётган кишининг гуноҳи шу қадар катта, иллатлари шунчалар ярамас бўладики, қарғовчи уни ўлиmidан кейин ҳам кечирмоқчи эмас. Азал-азалдан ҳалол билан ҳаромни фарқлаб ўрганган ўзбеклар фақат ифлосликларни титкилаб кун кечирувчи тўнғизни пастлик тимсоли деб билганлар. Юқоридаги қарғишда қарғалаётган шахс охиратда ҳам балчиқларни титкилаб юрадиган тўнғиздай хор бўлиши тиланмоқда. Айни қарғишда боболаримизнинг дунёқарашига боғлиқ бошқа бир жиҳат ҳам намоён бўлганга ўхшайди. Маълумки, очундаги халқларнинг бир қисми жонзотлар руҳи вафотидан кейин бошқа нарса қиёфасида қайта зухур бўлади деган қараш бор. Ушбу қарғиш дастлаб қўлланган замонларда қарғалаётган кишининг иккинчи ҳаётида тўнғиз қиёфасида тирилиши тиланган бўлиши ҳам мумкин.

Айтимларда паррандалар тимсоли ҳайвонот дунёсининг ўзга вакилларига қараганда камроқ учраса-да, қарға ҳақида бундай деб

бўлмайди. Зомин ҳудудида яшовчи аҳоли сўзларнинг маъноларигагина эмас, уларнинг эшитилиши, оҳанги, фонетик жиҳатларига ҳам жиддий эътибор берадилар. Шунинг учун бўлса керак ёқимсиз овозли қушларни ёмонлик чақирувчи деб ҳисоблашади. Ҳозиргача ҳам қарға, ҳакка сингари қушларнинг бирор уйга қараб сайраши ўша уйга фалокат чақириш деб қаралади ва бундай қушни йўқ қилишга, жуда бўлмаса, учириб юборишга интилишади. Бундай тасаввурларнинг шаклланишига юқоридаги паррандаларнинг овозларидан ташқари, кўринишларининг тароватсизлиги, айниқса, гўнг титкилаш, ўлакка чўқиш сингари қилиқлари ҳам сабаб бўлган. Ҳар ҳолда, зоминликлар орасида қарға ва ҳакка тимсоллари қатнашган бир қанча қарғишлар бугунги кунда ҳам анча фаол қўлланилади.

«**Ўйиңә әләккә қонсын**» қарғишида қарғалувчининг оиласига бахтсизлик тилаш истиоравий йўл билан ифодаланган. Қарғишга лойиқ ёмон хатти-ҳаракатга йўл қўйган кимсанинг уйига бахтсизлик тимсоли бўлган «әләккә» — ола ҳакка ёки ҳакка қўниши тиланмоқда. Айтимчи мақсадини чиройли кўчим билан ифодалаган. Мазкур қарғишнинг «**Ылайә, ўйиң байқушқана босын**» шакли ҳам мавжуд бўлиб, бу шаклда ният сирли парда ортига олиниб, безордай туюлувчи тимсол олд планга чиқарилган. Ёмонлик келтирувчи деб қараладиган қушларнинг ёқимсиз сайрашларига қарши зоминликлар орасида махсус қайтаримлар ҳам бор. Қарға, ҳакка ёки бойўғли сайраётганини эшитган зоминликлар: «**Тамағыңа таштығылсын, ылайым**», — дейишади. Бу ният, улар тасаввурича кўнгилсизликларнинг олдини олади, ёқимсиз қушлар чақириши мумкин бўлган бахтсизликларни йўқ қила олади.

Зоминликлар орасида жонсиз предметлар тимсоли қатнашадиган қарғишлар ҳам анчагина салмоққа эга. Ҳар бир киши ўз умри мобайнида сон-саноксиз жонсиз предметлардан фойдаланади. Тимсоллари қарғишларда ишлатиладиган жонсиз нарсаларни айтимларда тутган ўрни, инсон маиший турмушидаги вазифаси, ёйилиш даражаси ҳамда ифодаладиган кўчма маъноларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Табиатдаги жонсиз нарсаларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар.

2. Инсон меҳнати маҳсули бўлмиш жонсиз нарсаларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар.

3. Маиший турмушда қўлланиладиган жонсиз предметларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар.

Қудратли тоғлар, баланд осмон, қутурган сувлар, бағрикенг ер, вазнсиз булут ва бошқа предметлар ҳамда уларнинг мавжудлик шакллари ҳамиша қадим аجدодларимизни ўйлантириб келган. Боболаримиз мазкур нарсалар қарғига яширинган сирни билишга қизиқишган. Бунинг имкони топилмаган ҳолатларда эса уларга сеҳрли хусусиятлар тақашган. Маънодаги ўзгариш салбий муносабатларни ифодалашда ҳам қўлланилган. Шу асосда табиатдаги жонсиз нарсаларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар пайдо бўлган.

Зомин ҳудудидаги қишлоқларда яшовчи аҳоли орасида кўп ишлатиладиган қарғишлардан бири **«Жэр жутқур»**дир. Албатта, қадим аجدодларимиз ҳам ернинг ғоят муқаддас, бағрикенг, сеҳрли хусусиятларга тўла нарса эканлигини билишган. Шунинг учун ҳам ер, тупроқ исломдан олдинги илмларда ҳам оламни ташкил этган унсурлардан бири ва биринчиси ҳисобланган. Ислонда ернинг муқаддаслиги алоҳида таъкидланади ва Аллоҳ яратган нарсалар орасида энг мумтози, энг мукамал ва мукаррами бўлмиш Одам тупроқдан ясалгани, бундай шарафга ер синиқлиги, камтарлиги туфайли ноил бўлгани қайд этилади.

Турк халқлари ўликларни жуда қадим замонлардан буён ерга кўмадилар. Ердан бўлган вужуд яна ерга кўшилади. Ерга кўшилиш, ютилиш ўлим аломати экани ҳаммага маълум. Шу боисдан ҳам ёмонлик қилган кишиларга нисбатан «Жэр жуссын, ылайа» қарғиши ишлатилиши унга ўлим тилашнинг ўзгинасидир. Мазкур қарғиш халқимизнинг ижодий даҳоси қанчалар улкан эканини кўрсатувчи мисолдир. Ердай беозор яратикда киши қалбига даҳшат солиши мумкин бўлган жиҳат борлигини кўрмоқ учун кишида ҳаётий кузатиш, тажрибадан ташқари, ҳаётнинг баланд парвози ҳам бўлиши лозимдир.

Зоминликлар орасида «Жэргэ кіргір», «Жэрдэ жүрмәгір» сингари қарғиш шакллари ҳам борки, улар қарғалаётган кимсага ўлим тилашни бадий либосга янада пухтароқ ўраш намунасидир. «Жэргэ кіріш» ёки «жэрдэ жүрмә»сликни тилаш, сирдан қараганда, «жэр жуссын»га нисбатан мулойимроқдай кўринса-да, аслида, қарғалаётган кишига ўлим тилашдан, унинг танини қабрда кўришни ният қилишдан ўзга нарсамас.

Табиатдаги жонсиз нарсаларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар орасида **«Айбатқандай бопкэтмәй өл», «Күндізгі айдай бомай қурып кэткір»** сингари айтимлар гўзаллик тимсоли ҳисобланадиган ойнинг кишилардаги иллатларни акс эттириши мум-

кин бўлган жиҳатларини аниқлаш ва ифодалай билиш натижалари ўлароқ пайдо бўлган. Ҳеч қандай гап-сўзсиз узоқ вақт номаълум томонларга йўқ бўлиб кетадиган кишиларга татбиқан «айбатқандай» ўхшатиши қўлланилса, меҳмонни кўрса, ранги гезарадиган, одам иси ёқмайдиган кимсаларга нисбатан «кўндізгі айдай» ибораси ишлатилади. Ҳар икки қарғишда ҳам туркий бадиият учун гўзаллик тимсоли бўлган ойга янгича маъно юкланади ва бу эврилиш зўраки, сунъий бўлмай, ойнинг турли вазиятлардаги ҳолатидан табиий равишда келиб чиқади. Мазкур қарғиш туркий халқларнинг табиат ҳодисаларини, ундаги ўзгаришларни қанчалик пухта кузатганидан далолат беради.

Жонсиз нарсаларнинг образлари қатнашадиган қарғишлар орасида «Таш қатқыр», «Кёссёк боғыр» сингари айтимлар инсонликни белгилайдиган омиллар орасида руҳ асосий ўрин тутишини билиш туфайли туғилган. Рухдан, туйғулардан маҳрум одам, гарчи сиртдан инсонга ўхшаса-да, амалда чинакам одамийлик фазилатларидан маҳрум ҳисобланади. Шунинг учун қай жиҳатидир ёқмайдиган, қарғовчига зарарли туюлган кишига руҳиятинг қашшоқлансин, туйғулардан маҳрум бўл, яъни инсоний сифатлардан айрилиб қолган маъносидаги «Таш қатқыр», «Кёссёк боғыр» қарғишлари йўналтирилган. Сиртдан қараганда, жуда жўн шаклий кўринишга эга мазкур айтимлар, аслида, ўта чуқур поэтик маъно ташийдилар. Шунингдек, мазкур айтимлар замирида қарғалувчининг ўликдай совуқ, ҳаракатсиз бўлиб қолишини тилаш ҳам мавжуддир.

Табиатдаги жонсиз нарсаларнинг тимсоллари иштирок этган қарғишлар орасида **«Эртәмәртәңі былыттай қызармай өл»** айтими ҳиссиётлар силсиласининг мураккаблиги, ифоданинг ниҳоятда истиоравийлиги билан ажралиб туради. Қадим боболаримиз ҳамиша табиат қўйнида бўлганлар, ўзларини унга асло қарши қўймаганлар, аксинча, одамзодни ҳам табиатнинг бир бўлаги ҳисоблаганлар. Шу боис табиатдаги кичик ўзгаришларга, нозик ҳолатларга ҳам эътибор берганлар ва уларни ҳисобга олган ҳолда иш юритганлар. Аждодларимиз кун ботиш олдидан қизарган булутни кўриб қувонган бўлсалар, кун чиқиш олдидан қизарган шафақдан безовта бўлганлар. Негаки кун чиқишда қизарган булут бузуқ ҳавони етаклаб келиши мумкинлиги ҳисобга олинган. Зоминликларда **«Кэчқурун былыт қызарса, қатының ул тувғандай, Эртәмәртәңі былыт қызарса, душманың уйіңә кіргәндәй»** мақоли кўп ишлатилади. Эрталабки булут қанчалар алдамчи ва ёқимсиз бўлса, шу булутга менгзалаёт-

ган кимсанинг ҳаракатлари ҳам ўшанчалик ёлғон ва ёмонлик келтирувчидир. Шунинг учун ҳам бундай кишига ўлим тиланади.

Воқеликни тимсоллаштиришдаги тамойилларига кўра, юқорида таҳлил этилган қарғишларга жуда ўхшаб кетадиган яна бир айтим **«Нәмәзгәрдің сайасыдай бомай қурып кәт»** қарғишидир. Мазкур айтим ҳам зоминликларнинг ота-боболари жуда қадим замонлардаёқ оламни бадий идрок этиш борасида камолотга эришган, кузатганларини ниҳоятда аниқ ва реал тимсоллар орқали ифодалаш малакасини ўзлаштирган кишилар бўлганлигини кўрсатади. Маълумки, намозгар — мусулмонларга фарз қилинган беш вақт намознинг учинчиси бўлиб, қуёш ботиши олдидан ўқилади. Кун ўзининг ётар жойига энган вақтда эса табиатдаги ҳар бир нарсанинг сояси фавқулодда узун бўлади. Негаки қуёш ботиш олдидан кўкнинг пастроғидан нур таратади. Найнов, ланж, ишининг тайини йўқ, аммо каттагина жойни банд қилиб ўтирадиган кишиларга қарата йўналтирилган ушбу қарғиш матнида қуёш ва борлиқдаги нарсалар ҳолатидан келиб чиқадиган хусусиятларнинг ёқимсиз одамга хос сифатларга айлантирилганини кўриш мумкин. Мазкур айтим матнида иккинчи бир яширин маъно ҳам мавжуд: ёқимсиз одам ўз ўрни, ўз салмоғи, ўз қадрига эга бўлмаган жонли соя. Намозгарнинг сояси дейилаётганининг боиси эса ўша пайтдаги соя каби бесўнақай. Бештагина сўздан иборат гапга шунча мантиқий, ҳиссий ва бадий маъно юклаш учун қанчалар катта иқтидор талаб этилишини тасаввур қилиш мумкин.

Зомин ҳудудида ҳаёт кечирувчи кишилар луғат фондида инсон меҳнати маҳсули бўлмиш жонсиз нарсаларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар ҳам муайян ўрин тутаяди. Инсон учун ўз қўли билан яратган нарсасидан ҳам қимматлироқ, қадрлироқ буюм бўлмайди. Ҳар бир ўзбек учун бошпана Ватан тимсоли, ватанга эга бўлмоқни ният қилган йигит уй қуришни, бошпана солишни ўйлайди. Бошида бошпанаси бўлмаган йигит чинакам эркак саналмайди. Шунинг учун ҳам кимгадир жиддий зарар етказган, кимнингдир дилини оғритган кишига нисбатан зоминликлар **«ўйиң кўйгир»**, **«ўйиңө от тұшшін»** тарзида ёмонлик тилайдиларки, уйдан айрилиш ёмон қилиқли кимса учун энг оғир жазо ўрнини босади деб ҳисобланади. Мазкур қарғишнинг **«Кәпәң кўйгир»**, **«Кәпәң кўйсін»** сингари кўринишлари ҳам бор. **«Очағың от көрмәсін»**, **«Очағың күл көрмәсін»** қарғишларида ҳам тилак инсон меҳнати маҳсули бўлмиш предмет тимсолидан фойдаланиб ифодаланган.

Маиший турмушда қўлланиладиган жонсиз предметларнинг

тимсоллари мавжуд қарғишлар ҳам Зомин ҳудудидаги қишлоқлар аҳолиси ишлатадиган айтимлар орасида ўзига хос ўрин тутати. Чунки одам ҳамиша турли-туман мақсадлар учун хизмат қиладиган нарсалар билан иш кўради ва ўша нарсаларнинг сифатларини жуда яхши билади. Инсон ўзи яхши биладиган предметларга хос хусусиятларнигина поэтик идрок эта олиши ёки, аксинча, асл моҳияти унга қоронғи бўлган нарсалар ҳам унда бадиий тафаккурга майл пайдо қилиши мумкин. Бу хил қарғишлар қарғовчи ва қарғалувчининг қайси предмет тимсолларидан фойдаланиши ҳамда уларга муносабатларидан келиб чиқиб икки гуруҳга ажратилиши мумкин:

1. Маросимларга боғлиқ предметларнинг тимсоллари иштирок этадиган қарғишлар.

2. Муқаддас ҳисобланадиган нарсаларнинг тимсоллари мавжуд қарғишлар.

Қарғишларни яратишда қандай маросимга дахлдор предметларларга кўпроқ мурожаат қилинади? Ўз-ўзидан равшанки, бундай ҳолларда мотам, аза маросимларида ишлатиладиган нарсаларнинг образи қарғишлар яратиш учун яхшигина асос бўлади. Чунки фақат мотам маросимларида ишлатиладиган нарсалар ўз-ўзидан, ғайриихтиёрий тарзда киши қалбига қўрқув солади, одамда маҳзунлик, умидсизлик туйғуларини уйғотади. Турмушда ҳар замонда, фақат зарур вазиятда қўлланадиган, аммо ҳар қандай киши руҳиятига ёмон таъсир қилиши тайин бўлган мазкур предметлар қарғишларга эмоционал йўналиш беришда, унинг истиоравийлигини кучайтириб, таъсир даражасини оширишда жуда қўл келади.

Зомин қишлоқларининг аҳолиси *«Кўйгәнің жағасыз, жәңсіз босын»* қарғишини ишлатишади. Марҳумни кафанлаш маросими билан боғлиқ мазкур қарғиш тимсолнинг ёрқинлиги, маъносининг оғирлиги ва ифодасининг фавқулоддалиги билан кишини ҳайратга соладиган даражададир. Қарғишда қарғалувчига билдирилаётган ёмон тилак деярли сезилмайди. Ҳозирги одамлар учун ёқасиз ва енгсиз кийим кийиш тушунчаси у қадар ғайритабиий эмас. Лекин боларимиз инсон ҳаётдан кетгач, сўнгги йўлга кузатилаётганда охирги марта кийим кийишини, бу кийимнинг эгаси ўлик бўлганлиги учун ҳам ёқа ва енга эҳтиёж сезмаслигини, мурда кафанликка ўралиб, бир-икки жойидан боғлаб қўйилишини яхши билишган ва унга шоирона ёндашиб, даҳшатли тилакни кўчим билан ифодалаш воситасига айлантирганлар. Мазкур қарғиш қарғалувчига ўлим тилашнинг,

айтиш мумкин бўлса, «гўзал» шаклидирки, бундай ифода кишининг қалбини қўрқувга солади, совуқ таассуротлар уйғотади.

Зоминликларнинг шу хилдаги «чиройли» қарғишларидан бири **«Қара орынға киргир»** айтимидир. Мазкур қарғиш ҳам ташқи беозорлик ниқоби остида қарғалувчига ўлим тилашнинг ёрқин намунасидир. «Қара орын» —гўр, қабр. Қора ўринга кириш, демак қабрдан жой олиш, гўрга кириш. Ёмон ниятни бу хилда маъжозий ифодадай билиш учун халқда қанчалар катта бадий имконият мавжуд бўлиши лозимлиги, мазкур ифода ана шу потенциал имкониятларнинг бир қисмигина эканини тасаввур қилиш мумкин. Маъжозий ифода қиммати кучли бўлган қарғишлардан яна бири **«Жэйбашыда қағыр»**. «Жэйбашы» зоминликлар лексиконида гўристон маъносини ифодалайди. Мазкур қарғишнинг **«Жәсәтің жэйбашыда қасын»** кўриниши ҳам мавжуд бўлиб, унда ният бир оз очиқроқ ифодаланади.

Маросим атрибутикасига таянилган тимсоллар асосида яратилган қарғишлар халқимизнинг ижодий фантазияси чегара билмаслигини, яхши ниятни ифодаловчи айтимларни қай даражада нозиктаъблик билан яратишнинг уддасидан чиқса, ёмон тилакларни билдирувчи айтимларни яратишда ҳам ўшанчалик топқирлик кўрсата олишини исботлайди. **«Көгіңді кійәйін»**, **«Энәң көгіңді кійсін»** айтимлари ҳам бирор кимсага назокат билан ўлим тилашнинг ёрқин мисолидир. Турк учун кўк ранг муқаддас экани кўпчиликка маълум. Жоҳилият замонидаги турклар қудратли худоларини Кўктангри атаганлар, осмон ҳам кўк дейилган, туркларнинг боболари ҳисобланмиш қашқирлар ҳам ривоятларда «кўк бўри» деб аталади. Фаслларнинг энг гўзали ҳам туркийда кўклам дейилиши бежизмас! Хуллас, кўк ранг аждодларимиз учун жуда қадим даврлардан буён муқаддас ҳисобланиб келинади. Энг яқин кишисидан жудо бўлган одам айрилиқни ифодалаш учун кўк либос кийган. Кўк кийим кийиш — азадорлик белгиси. «Көгіңді кійәйін» қарғиши сен ўлгину, мен сенга аза очиб кўк кийим кияйин деган ғоят даҳшатли тилакнинг ифодасидир. «Энәң көгіңді кійсін» қарғиши замиридаги қўрқинчли маъно юқорида айтилганлардан ойдинлашган бўлиши керак.

Маросимларга боғлиқ предметларнинг тимсоллари иштирок қилган қарғишлар орасида **«Жәсәтің тақтада қасын»** айтими ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Исломда ўлик покланиб, ювилиб, кўмилади. Марҳумнинг жасадини ювиш учун махсус тахта устига олинади. «Жәсәтің тақтада қасын» қарғишида зоминлик айтимчилар мазкур маросимга хос хусусиятдан ўз тилакларини ифодалаш учун усталик

билан фойдаланишган. Бу ҳол қарғиш ижрочиларининг юксак даражадаги кузатувчанлик маҳоратидан, ҳар қандай ҳаётий ҳодисадан чуқур хулосалар чиқара билиш санъатидан далолатдир.

Гап бораётган минтақа аҳолиси нутқида **«Жасәтің гөрдә»**, **«Жасәтің курсин»**, **«Жасәтің жувғычқа қасын»** тарзидаги қарғишлар ҳам анча фаол қўлланилади. Шу ўринда қипчоқ шеваларида сўзлашувчилар орасида «жасәт» — жасад сўзи кўп ишлатилишига ва унга юкланган маънога эътибор қаратиш лозим. Ўзбек тилининг ўзга шеваларида жасад сўзи марҳумнинг гавдаси маъносигагина тушунилади. Қипчоқ лаҳжасидаги шеваларнинг вакиллари нутқида эса бу сўз «гавда», «қомат», «сумбат», «башара», «тана» маъноларини ҳам ташийди. Мазкур сўз кейинги маъноларида ҳам жуда кенг қўлланади. Жасад сўзининг мазкур маъноларини билмай туриб, зоминликлар қарғиши замиридаги нозикликларни тўлиқ ҳис қилиш мумкин бўлмайди.

«Гөрмә-гөр жүгіргір», **«Гөріңнән түтін чықсын»**, **«Кәпәнсіз көмілгір»** сингари қарғишлар ҳам, тилакнинг бир қадар очиклигига қарамай, эшитувчидан тасаввурни зўриқтиришни талаб этадиган айтимлардир. Негаки келтирилган қарғишлардаги сўзларнинг бирортасини ҳам тўғридан-тўғри талқин этиш мумкинмас. Сўзларнинг ташқи кўриниши замирида теран ички маънолар яшириниб ётибди. Чунончи, **«Гөрмә-гөр жүгіргір»** қарғишидан икки хил ёмон ниятни англаш мумкин: биринчидан, барча яқинларинг ўлсин, сен ўшалар кўмилган қабрлар аро изиллаб саргардон бўл, иккинчидан, сен ўл, яратган Эгам сени ўлганингдан кейин қийнаб, гўрма-гўр изғишга мажбур этсин, яъни охиратинг ҳам вайрон бўлсин.

«Гөріңнән түтін чықсын» қарғиши замирида эса бу дунёда қилган гуноҳларинг учун у дунёда жазоингни ол, дўзах ўтида куй ва ўшанда ҳосил бўлган тутун гўрингдан чиқиб турсин тарзидаги ғоят мураккаб мантикий-эстетик ассоциацияларга таянган тимсолий қараш ётибди.

«Кәпәнсіз көмілгін» қарғишида инсонни энг сўнгги умид — одамдай ўлиш илинжидан маҳрум этиш ният қилинган айтимдир. Имтиҳон учун берилган ҳаётда ҳар ким, яхшидир, ёмондир, эплаганича яшайди. Лекин ҳамма ҳам ўлим ҳақлигини билади ва ўлими инсонларча бўлишини, ўлиги хор бўлмаслигини орзу қилади.

Кимнингдир қилган ёмонлигига муносиб жавоб бериш имконига эга бўлмаган киши ёмон одамни баъзан **«Тавғаның табутыңа жавылсын»**, **«Өлімлігіңә буйырсын»**, **«Табутыңды көтәрәйін»**

тарзида қарғайди. Бу қарғишлар йўналтирилган одам бировнинг мулкига кўз олайтирган, кимнингдир ҳаққига хиёнат қилган деб ҳисобланган бўлади. Шу боисдан бировнинг ҳисобидан топганларнинг ҳаётлигинда ўзинга насиб этмасин, ўлганингагина ундан фойдалан деган тилак қарғишлар қатига сингдирилган.

Жонсиз предметларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар орасида муқаддас ҳисобланадиган нарсалар образлари мавжуд айтимлар алоҳида ўрин тутати. Чунки бу хил қарғишлар ўзининг асл йўналишидан ташқари, Зомин қишлоқларида истиқомат қилувчи аҳоли учун муқаддас, дахл қилиш гуноҳи азим саналадиган тушунчалар қайсиларлигини билдириши жиҳатидан ҳам характерлидир. Зеро, бу хил қарғишлардаги таянч тимсоллар ҳар бир халқда энг муқаддас, дахлсиз деб қараладиган нарсаларнинг образларидир. Зомин қишлоқларида бу тур айтимларнинг «Нан урғыр», «Нан көр қығыр», «Сўт көр қығыр», «Кітәп урғыр», «Қудай урсын сәні», «Баланың обалы урсын», «Бала көр қысын» сингари шакллари ҳозиргача истифода этилади.

Шуниси характерлики, зоминликлар муқаддас деб ҳисоблайдиган қадриятлар орасида бойлик, олтин, пул сингари тушунчалар деярли йўқ. Бу ҳол чорвадор аждодларимизнинг азал-азалдан нақадар юксак маънавий олам соҳиби эканини кўрсатади. Мазкур қарғишлардан боболаримиз учун маънавий қадриятлар ҳамиша моддий фароғатлардан юқори тургани, аждодларимиз доим ҳам руҳ бандалари бўлишгани англашилади. Туркий халқларнинг боболари маънавий камолотга биринчи даражали эътибор беришгани учун инсониятнинг тафаккур ҳазинасига шу қадар кўп фикрий бойликлар қўша билдилар. Туркийлар ҳеч қачон худосиз бўлишмаган. Шу боис ҳам ягона илоҳ тушунчаси унда исломиятдан олдин ҳам мавжуд эди ва у энг муқаддас тушунча ҳисобланарди.

Аждодлар учун ноннинг қанчалар муқаддас ҳисобланиши тушунарли ва бизда ноннинг ўзигагина эмас, ушоғига ҳам эҳтиром билан муносабатда бўлиш, ерга тушиб кетган нонни аввал пешонага, кўзга суриб, сўнг тегишли жойга қўйиш одати боболаримизнинг кейинги авлодларга қолдирган энг катта маънавий меросларидан биридир. Нон муқаддас бўлганлиги учун ҳам ёмонлиги ҳаддан ошган, туз ҳақини оқламаган кимсага нисбатан «Нан урғыр», «Нан көр қығыр» шаклидаги қарғишлар қўлланилган. Мазкур қарғишларда ножўя ишлар қилган кишиларга бўлган нафрат энг муқаддас нарса — нондан жазо тилашга олиб келади.

«**Сўт көр қығыр**» қарғишида онага нисбатан ҳурматсизлик кўрсатган одамга ёмонлик тиланади. Ҳар қандай муқаддас нарса илоҳга — Аллоҳга яқин ва суйимли бўлгани учун ҳам мукаррамдир, бинобарин, уни хўрлаш Яратганга шак келтириш деб ҳисоблаш азалдан туркий халқларнинг тафаккур тарзлари эди. Шу муқаддаслиги боис бир парча гўштдан росмана одам вужудга келтиришда асосий восита — сўт ҳам ёмонларга жазо чақириши мумкин деган ғоят мантиқли қараш аجدодларимиз тафаккур йўналишининг қонуний маҳсули эди.

Зоминликлар лексиконида фаол ишлатиладиган «**Кимәп урғыр**» қарғиши ҳам халқимиз таянадиган маънавий мезонлар нечоғлиқ пухта эканлигидан далолатдир. Мазкур қарғишда илоҳий китоб — Қуръони Каримнинг қудрати ва муқаддаслиги тўлиқ акс этган. Ёмонликдан қайтмаган кимсага илоҳий китобдан жазо тиланиши аجدодларимизнинг жўнлигини, билимсизлигини эмас, аксинча, маънавиятининг, руҳиятининг етуклигини кўрсатади. Халқимиз томонидан муқаддас саналган нарсалар, ёмонларга жазо бериш қудратига эга деб қараладиган предметлар одамларни қабих йўлдан қайтаришга хизмат қилиши, кишиларнинг қалбига эзгулик уруғини сепиш қобилиятига эга эканлиги билан диққатга молик маънавий қадриятлардир.

Боболаримиз сўзни инсон фаолиятининг маҳсули, унинг тафаккури ҳосиласи, одамларнинг ўзаро алоқа эҳтиёжи йўлидаги уринишлари оқибати деб ҳисоблашмасди, балки унга илоҳий ирода сабаб инган неъмат тарзида муносабатда бўлишарди. Ҳар ҳолда қадим Туронда сўз қадри юксак эди. Сўзчи қадри ҳам сўзга муносабатига, сўзга эғалигига қараб белгиланарди. Зоминликлар қарғишларида аجدодларимизнинг ана шу жўмардлиги ҳам акс этганини кўриш мумкин.

Зоминликлар нутқида ҳозирги кунда ҳам «**Қасам урғыр**», «**Қарғыш урғыр**», «**Қарғыш қабығыр**» сингари айтимлар жуда кўп ишлатилади. Чамаси, бу қарғишлар сўзга муқаддаслик сифати юклангач пайдо бўлган. Қадимги боболаримиз учун сўзга амал қилмаслик, унинг илоҳий қудратини тан олмаслик Тангрига шак келтириш баробаридаги гуноҳлардан эди. Шунинг учун ҳам сўзга нописандлик билан муносабатда бўлган, уни қадрсизлантирган кимсаларнинг жазосиз қолиши мумкин эмаслигини билишарди. Сўз замирида илоҳий қудрат мавжудлигини бугунги илм тан олмоқда. Дуохонларнинг, гипнозчиларнинг, экстрасенсларнинг фаолият-

ти, Қуръони Карим суралари ўқилганда ҳар қандай одам туядиган одатдан ташқари бир ҳолат, ибодат қилаётганда намозхонда пайдо бўладиган ғалати сезимлар сўзлар замирига сеҳрли бир қудрат жо этилганидан далолатдир. Боболаримиз айти шу қудратни кўп асрлар олдин ҳам билишган ва унга эҳтиётлик билан муносабатда бўлишган. Шунинг учун ҳам қасамдан қайтган одамни қасам уришига ишонишган. Қасамхўрнинг қандайдир тарзда жазо олгани ҳам тайин гап! Афсуски, ҳозирда сўз қудратига бўлган эҳтиром ғоят сусайиб кетди. Сўз олдида масъуллик ҳисси йўқолар даражага келди. Ваъда бериб унга вафо қилмаслик оддий нарсага айланди. Шу боис сўз кимни қандай ураётганини кузатиш имконсиз юмушга айланди.

Ҳар ҳолда, қасам уришдан қўрққан боболаримиз бизлардан ақллироқ, маънавияти бизлардан юксакроқ эканлигини тан олиш керак бўлади. Кўринадики, қадим боболаримиз фақат нафратнинг зўридангина қарғишни ўйлаб топмаганлар. Улар чин юракдан чиққан рост сўзнинг ўзига хос қудрати бўлишини билганлар. Шунинг учун ҳам ҳаёти давомида қарғишга муносиб ёмон иш қилган кимсага нисбатан «Қарғиш қабығыр» айтими қўлланади. Қарғишдан чўчимайдиган одам алалоқибат бирор ёмонликка дучор бўлиши ният қилинган мазкур қарғиш тарихан кўп асрлар олдин яратилган бўлиши керак. Айтимнинг таркибидаги «қабығыр» сўзининг маъноси ҳозирда англаш мумкин бўлмаган ҳолга келган. «Девони луғотит турк»да «қобиш» сўзига: «...талон-тарож қилиш» деб изоҳ берилган.¹ Демак, юқоридаги айтимнинг мақсади қарғиш қарғалувчини талон-торож этишини тилашдир. Замондошларимиз англаб-англамай ишлатиб юрган оддийгина бир сўз кишини минг йиллар олдин ўтган аждодлар билан боғлайди, уларнинг маънавияти билан ошно қилади. «Қарғиш урғи» айтими «Қарғиш қабығыр»нинг замонавий варианты бўлиши керак. Чунки давр қарғишнинг барча компонентлари тушунарли бўлишини тақозо этарди ва мазкур вариант ана шу зарурият натижасида пайдо бўлган.

Инсон тимсоли мавжуд қарғишлар ҳам Зомин ҳудудидаги қишлоқлар аҳолиси нутқида жуда фаол ишлатиладиган айтимлардан ҳисобланади. Бу хил қарғишларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Инсон мучаларининг тимсоллари қатнашган қарғишлар.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Т.: «Фан», 1967. 340- бет.

2. Инсонга оид мавҳум тушунчалар образи қатнашган қарғишлар.

Ҳудудда кенг тарқалган айтим тури «Инсон мучаларининг тим-соллари қатнашган қарғишлар» ҳисобланади. Ҳар бир одам комил инсон бўлмоғи, ўзига ажратилган умрни зорикмай ўтказмоғи учун маънавий камолотдан ташқари, жисмоний етуклик ҳам зарур эканлиги қадим аجدодларимизга маълум бўлган. Шунинг учун ҳам халқ назарида комил инсон, аввало, жисмонан бақувват одам ҳисобланган. Кўчманчи боболар даҳоси маҳсули бўлмиш «Алпомиш», «Равшан», «Рустамхон» ва бошқа дostonлар қаҳрамонларига хос сифатлар халқимизнинг ўшандай қарашларини ифодалайди. Туркий халқлар маънавияти гўзал кишиларнинг жисмонан етук бўлишини ҳам орзу қилган, шунга интилган бўлсалар, тубан маънавият эгаларининг, одамларга ёмонлик келтирувчи кимсаларнинг жисмонан заиф, қусурли бўлишини ният қилганлар, Олий қудрат эгасидан салбий хусусиятли кимсани ожиз қилиб қўйишни ўтинганлар.

Маълумки, жуда узоқ замонлардан буён жанговар табиатга эга, юришлар ва жанглари нафас олиш сингари оддий ҳолат деб ҳисоблаган, ҳар бир уруғи жанговор бир ҳарбий тузилма тарзида қаёт кечирган туркий қабилалар учун кишининг жисмида қусур бўлиши катта бахтсизлик эди. Шунинг учун ҳам атрофидагиларга ёмонлик қилган кимсаларга вужудидаги энг зарур мучанинг ишламай қолиши тиланган ва бу қилган ёмонлигига яраша катта жазо ҳисобланган. Қарғиш доим одамлар назарида энг нозик ва инсон учун энг керакли бўлган аъзоларнинг ишламай қолишини тилашга қаратилган.

Қарғишларда энг кўп тилга олинадиган ва талофат кўрилиши сўраладиган мучалар: кўз, бош, қўл, тил ҳисобланади. Биргина кўзга талофат тиланадиган ва ҳозир фаол қўлланиладиган қарғишлар ўндан ошиқ. Бошга зарар етказиш сўраладиган қарғишлардан ҳам тахминан ўшанчаси бугунги зоминликлар нутқида фаол қўлланилади. **«Көзің ойылсын», «Көзіңә турпақ толсын», «Көзіңді әләккә чоққысын», «Көзләрің ачық қасын», «Көзің ачық кәссін»** сингари қарғишларда энг зарур, айтим вақтда, жуда ҳам нозик инсон мучасининг зарарланиши ва эгасининг қусурли кимсага айланиб, қилган ёмонликлари учун шу тариқа жазоланиши тиланади.

Бу қарғишлар орасида **«Көзіңә турпақ толсын», «Көзләрің ачық қасын», «Көзің ачық кәссін», «Көзіңә өргәмчі ін қойсын»** қарғишлари ифоданинг бадийлиги ва кўзланган мақсаднинг даҳшатлилиги, айтим вақтда, оҳангнинг ташқи мулойимлиги билан ажралиб туради. Гарчи кўз тимсолидан фойдаланилган айтимлар-

нинг ҳаммасида ҳам хаёлнинг баланд парвози, нафрат туйғуси сезилиб турса-да, кейинги тўрт қарғиш эшитувчи қалбига титроқ соладиган даражада гўзаллиги билан характерланади. Эътибор берилса, кўз тимсолидан фойдаланилган бошқа қарғишларда тилак кўзнинг ўзига зарар етказишдан ибрат. Уларда ё кўзнинг оқиб тушиши, ёки ўйилиши, ёхуд ҳаққа томонидан чўқиланиши сўралади. Ҳар ҳолда, гап кўзнинг ўзига дахлдор ва кўз эгаси ҳаёт. Биз эътиборингизни қаратмоқчи бўлаётган тўрт қарғишда эса бир қарашда ёмон тилак, жазо кўзга қаратилгандай бўлса-да, аслида, кўз эгасига ўлим тиланади. Ўлим бўлганда ҳам, хор-зорлик, кафансизлик, қабрсизлик эш бўлган ўлим.

«**Көзіңе өргәмчі ін қойсын**» қарғишидаги маъжозий маънонинг бадиий ифодаси ҳам кишини ҳайратга солади, ҳам даҳшатга туширади, ҳам аждоқларимизнинг ижодий даҳосига қойил қолишга мажбур қилади. Қизиқки, халқимиз даҳосининг ана шу меваси машҳур шоир Ғафур Ғуломнинг бир шеърида жуда ўринли қўлланган:

*Муҳаббат сурмасин қўшни қизига
Олиб беролмасдан умрда бир бор,
Юзинг ҳасратида ҳатто кўзига
Ўргимчак ин қўйган йигитлар ҳам бор¹.*

Таниқли шоирнинг «Хотин» шеъридан олинган юқоридаги мисраларда бизни ҳайратлантирган ибора мутлақо ўзга маънода қўлланилган эса-да, халқ даҳосининг қамрови нақадар кенглигини кўрсатадиган далил сифатида аҳамиятлидир.

Зомин қарғишлари орасида бошга қаратилганлари ҳам талайгина. Бу айтимларнинг характерли жиҳати шундаки, улардан «**бош**» атамаси жуда камдан-кам ҳоллардагина бевосита тилга олинади. Одамнинг бошига ўрнашган ўзга мучаларини таъкидлаш орқали бошга талофат етказиш ва ёмон қилиқли кимсага жазо беришни сўраш бу қарғишлардаги асосий мақсад ҳисобланади. «**Тырышың жазылмасын**», «**Пэшанаң ойылғыр**», «**Маңнайың ойылғыр**», «**Маңнайың қарайғыр**», «**Іўәгіңді жэгір**», «**Таңнайыңды жэгір**», «**Бэтің көчкір**», «**Бэтіңнән бызылғыр**», «**Тішің төгілгір**», «**Сақалың гөрдә чірігір**», «**Тілің қырқылғыр**», «**Тіліңді әләккә чоқысын**»,

¹ Ғафур Ғулом. Асарлар. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1972.Т.II. –Б.40.

«Қулағың астыңда қағыр», «Авзыңа таш тығылғыр» каби қарғишларда одам учун энг зарур ва азиз мучалардан бири – бошнинг ўзига ёки унда ўрнашган турли бошқа аъзоларга ёмонлик тиланади. Уларга талофат етказиш орқали қилган ярамасликлари учун бошнинг эгасига жазо сўралади.

Шуниси ҳайратланарлики, мазкур қарғишларнинг биронтасида ҳам ёмон ният очиқ ҳолда изҳор қилинмайди. Чунки халқимиз очиқ айтилган сўзнинг таъсири кучли бўлмаслигини жуда яхши билган, бадий ва таъсирли бўлмаган сўзнинг ижобат қилинишига ҳам ишонмаган. Бунинг устига, қарғишлар деярли ҳамиша куйган қалб, жабрланган руҳият ҳосиласидир. Шунинг учун ҳам айтимлар деярли ҳамиша бадий тимсолларга эш ҳолда, тасвир объектининг энг нозик, энг характерли жиҳатини намоён қилган тарзда яратиб келинган. Ниятнинг пардаланиши, ифодаларнинг нозиклиги, кўчимнинг ўринлилиги жиҳатидан келтирилган қарғишлар орасида, айниқса, «Тырышың жазылмасын», «Маңнайың қарайғыр», «Бәтің көчкір», «Бәтіңнен бызылғыр» сингари айтимлар диққатга молиқдир.

Қачондир нима сабаб биландир боши оғриган одам биладики, оламда бундан ортиқ азоб йўқ. Бош оғриғига йўлиққан киши учун олам қоронғу, пешонасидаги тириш ёзилмайди. Оғриқни пасайтириш, жуда бўлмаса ўзини чалғитишнинг ҳам имкони йўқ. Бу ҳол манглайни тириштириб, унга тушадиган ажинларнинг кўпайишига олиб келади-ю, бош оғриғини камайтирмайди. Қарғишнинг қанчалар пухта ўйлангани ва унинг қаърига кучли жазо бериш тилаги моҳирона сингдирилганига қарангки, тортиладиган азобларнинг биронтаси ҳам тилга олинмаган ҳолда қарғалувчига «Тиришинг жозилмосин» тарзидаги иккитагина сўз билан улкан ва беадоқ бахтсизлик раво кўрилаётир.

Боболарда кичик, қисқа матнга катта мазмун юклай билиш салоҳияти етарлича бўлган. Мазкур қарғишда тортилажак азобнинг ҳамиша ҳам эътибор қилинавермайдиган ташқи ифодаси тиланган, холос, лекин унинг замиридаги маъно қанчалар кутилмаган! «**Маңнайың қарайғыр**» қарғишида гап манглайнинг ўзи ҳақида бораётгандай туюлади. Аслида эса, қарғалувчига бахтсизлики эмас, балки ўлим тиланмоқда. Айтишларича, марҳумнинг манглай териси бошқа жойларидан олдин ўз рангини йўқотиб, қораяр экан.

Жуда беозордай кўринган сўзлар ўзларида шу қадар кучли ҳиссий зарядни, кучланишни таший олишига эришмоқ учун унинг яратувчисига қандай қобилият бўлиши лозимлигини тасаввур

қилиш керак. **«Бэтиң көчкір»**, **«Бэтиңнән бызылғыр»** қарғишлари ҳам инсон вужуди айнишининг юқорида айтилган хусусиятлари аниқ ҳисобга олинишидан келиб чиққан ҳолда яратилган айтимлардир. Бу қарғишларда ҳам қарғалувчига ўлим тилангани мутлақо сезилмайди. Қарғишнинг мазмуни чақилиб, сўзлар замиридаги кўчма маъноларга эътибор қилинганда, олам ҳодисаларини идрок этишнинг туркона йўлига тушилгандагина қисқа бадиий ифода замирида қарғалаётган кимсага тиланаётган жазони англаш мумкин бўлади. Чиндан ҳам, инсон ташқи кўринишига тароват бериб турган бет — юз бузила бошлаши қачон рўй бериши мумкин? Тирик, соғлом одам бетида бузилиш бўлмайди, ахир!

Одам мучаларининг тимсоллари қатнашган қарғишлар орасида жазо қўлга қаратилиши тиланган айтимлар ҳам муайян ўрин тутади. **«Қолың сынғыр»**, **«Қолың көтіңә жэтмәгір»**, **«Қолың бэтиңә жэтмәгір»** сингари қарғишларда инсон учун ғоят зарур аъзо бўлмиш қўлга зарар етиши тиланади ва шу йўл билан ёмонга жазо бериш сўралади. Кейинги икки қарғишда қўл асосий тимсол бўлса-да, қарғалаётган кимсанинг бутун вужудига ёмонлик келиши тиланмоқда. Зеро, қўлнинг бетга ёхуд кетга етмаслиги унинг ишламаслиги, фалажланишидир. Фалажлик инсон вужудининг бузилишига олиб келадики, қарғовчи ҳам айни шу ниятни кўзда тутади. Айтимчи қарғалаётган кимсанинг қўлига қандай фалокат ёғилишини айтмаётир. Унинг учун натижа муҳим: ғанимнинг қўли бетга ёхуд кетга етмай қоладиган даражадаги фалокатга йўлиқса, бас. Булар — ёмон тилакни яхши либосга ўраб етказишнинг мумтоз намуналари.

Зоминликлар орасида **«Жыр пітмәгір»**, **«Өзіңді жәгір»** типидagi қарғишлар ҳам анчагина кенг ёйилган бўлиб, пухта кўчимга асослангани ва чуқур мажозий маъноси билан диққатга молиқдир. Ҳозир «жыр» сўзидаги «ж» товушини портловчи эмас, сирғалувчи қилиб талаффуз этилади-да, мазкур сўз рус тилидан кириб, ўзбекчада ёғ маъносини англатади деб ўйланади. Ҳолбуки, «жыр» сўзининг туркий экани «Девону луғотит турк»да қарийб минг йил олдин битиб қўйилган.¹ Хуллас, туркча жир сўзи зоминликлар нутқий хотирасида асрлар оша сақланиб қолган ва ҳозирги кунгача етиб келган. Бу сўз юқорида келтирилган қарғишга ҳам мантиқий, ҳам бадиий маъно юклашда асосий ўрин тутган. «Жыр пітмәгір» айтимида

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. —Т.: «Фан», 1967. — Б.90.

қарғалаётган кимсага ёмонлик тиланаётгани мутлақо билинмайди. Аммо унинг замирига еганинг юқмасин, ўлма ҳам, ўнгма ҳам мазмунидаги жуда кўнгилсиз тилак сингдирилгандир. Зомин ҳудудидаги қишлоқларда мазкур қарғишни қўллайдиганлар ҳам, эшитадиганлар ҳам бу мазмунни яхши билишади. Натижада қарғишнинг таъсир кучи янада ошади.

«**Өзіңді жәгір**» қарғиши бошқаларга жуда кўп зарари теккан ҳаромхўр кимсага қаратилган айтимлардан ҳисобланади. Дунё молига ҳирс қўйиб, шунча нарсани единг-у тўймадинг, балохўрлигинг билан ўз бошингга етсанг, яъни ўзингни есанггина тўясан мазмунидаги тилак юқоридаги тўпоригина қарғиш қатига сингдирилган. Инсон аъзоларининг тимсоллари қатнашган қарғишларда асосий эътибор инсон маънавиятига, одамнинг ҳаракатларига эзгу ахлоқ мезонлари билан ёндашишга қаратилади. Одамлар орасида инсон бўла билиш — қарғишлар қаратилган одамларга аجدодларимиз қўйган талабларнинг асосийси.

Инсон тимсоли қатнашган қарғишларнинг иккинчи гуруҳи бўлмиш «Инсонга оид мавҳум тушунчалар тимсоли мавжуд қарғишлар» ҳам бадииятининг ўзига хослиги, фойдаланилган тимсолларнинг мураккаблиги, тасаввурларнинг кўпқатлилиги билан характерланади. «**Кўнiң кәлтә боғыр**», «**Қырылғыр**», «**Қамағыр**», «**Нийәтiңә жәтмә**», «**Тынчығыр**», «**Кўн көрмәгiр**», «**Атың өчкiр**», «**Қараң өчкiр**», «**Қарiлiктi көрмәгiр**», «**Бәәжәл кәткiр**», «**Алдыңдан қайтқыр**», «**Көк кiрiп қызыл чыққыр**», «**Сағыр қағыр**», «**Зiндә боғыр**», «**Адра қағыр**», «**Сағана қағыр**» сингари айтимлар ана шу гуруҳга мансуб қарғишлардир. Инсон ҳаётида ҳамиша учраб турадиган, лекин кўз билан кўриб бўлмайдиган тушунчалардан тимсол сифатида фойдаланилган мазкур қарғишларда истиоравийлик кучаяди, образларга юкланган маъжозий маъно ортади, кўрсатмасдан ишора қилиш етакчи мавқе олади. Юқорида саналган қарғишларнинг биронтасида ҳам ният очик баён этилмайди, қарғиш объекти тўғридан-тўғри кўрсатилмайди. Айтим замиридаги тағмаънони англамоқ учун эшитувчидан муайян ҳозирлик талаб этилади.

«**Кўнiң кәлтә боғыр**», «**Кўн көрмәгiр**», «**Атың өчкiр**», «**Қараң өчкiр**», «**Қарiлiктi көрмәгiр**» сингари айтимларда чин тилак сездирилмай, ишорага зўр бериш кузатилади. Аслида, мазкур қарғишларнинг ҳаммасида ҳам қарғалувчига ўлим тиланган. Аммо қарғишларнинг санъат экани ҳам шундаки, ният очик ҳолда билдир-

лаётгани йўқ. Ҳар бир қарғиш алоҳида яратилган образли манзарадир. Мазкур манзарада қарғовчининг туйғулари акс этганидек, унинг фикри ҳам ифодасини топган.

Ушбу тур қарғишларига кирувчи «**Көк кіріп, қызыл чық**» айтими бадииятнинг юксак намунаси экани билан ажралиб туради. «Кўк» ҳаёт рамзи, мўътабар ранг экани ҳақида аввалроқ айтилганди. Қизил эса фольклоршуносликдан маълумки, кўпчилик туркийлар учун хосиятсиз ранг ҳисобланади. «Көк кір»моқ — ҳаёт, ёшлик рамзи. «Қызыл чық»иш — ўлим, қонга ботиш рамзи. Маълум бўладики, қарғовчи қарғалувчига уйингдан соғ чиқиб, қонга ботиб қайт, яъни ҳалок бўл деган ниятни билдирган. Шунчалар қўпол тиллакни бу қадар жозибали ва нафис шаклга солмоқ учун ажодларимиздан қанчалар катта қобилият талаб этилганлигини тасаввур қилиш ҳам мушкул. Мазкур айтимнинг илдизи жуда қадимга бориб тақалади дейишимизга сабаб шуки, «Девону луғотит турк»да айти шунга ўхшаб кетадиган қарғиш мисол сифатида келтирилган. Зоминлик аҳолининг ижтимоий хотираси эса минглаб йиллар олдин яратилган бойликни бугунга қадар сақлаб кела билган. Мазкур айтим шаклнинг бежиримлигидан ташқари, ҳиссиётни кўрсатишга интилмаслиги, хотиржамлиги, осойишта оҳанги билан ҳам диққатга молиқдир. Одатда, қарғишлар эҳтирос туфайли ўзига хос исён, норозилик самараси ўлароқ туғилади. Лекин давр, халқнинг талантли фарзандлари айтимларга шундай сайқал беришганки, уларда зарра қадар ошиқча, эшитувчи тасаввури «қоқиниши» мумкин бўлган жиҳат қолдирилмаган.

Инсонга оид мавҳум тушунчаларнинг тимсоллари қатнашган қарғишлар муносабати билан умуман қарғишлар поэтикасига, улардаги тур хусусиятларидан бирига тўхталиш жоиз деб ҳисоблаймиз. «**Сағыр қағыр**», «**Зіндә боғыр**» сингари қарғишлардан кузатиладиган умумий мазмун қарғиш компонентларининг алоҳида маъноларига тамомила зиддир. Яъни ўзгача маънога эга сўзлар қарғовчининг истаги билан қарғиш матнида ўзига тегишли бўлмаган, ҳатто тескари мазмун билдиради. Чунончи, биринчи қарғиш таркибидаги «сағыр» калимаси арабча бўлиб, «кичик» маъносидаги «сағир» сўзининг шевадаги шакли. Зоминликлар эса «сағыр қағыр» қарғишига отанг ўлиб, етим қолгур мазмунини юклашади ва мана шундай қарғиш йўналтирилиши керак бўлган вазиятларда ишлатишади. Ҳолбуки, аслида сағирлик етимлик эмас. Қипчоқларнинг Зомин тумани ҳудудида яшайдиган қавмлари «сағыр» сўзини етим сўзининг муқобили тар-

зида бемалол қўллашади: «Қалбота өліп, баллары сағыр қалди». Тўғри, сағир калимасининг арабча маъносида ҳам ночорлик, ожизлик экспрессияси бор. Боболаримиз ғайришуурий тарзда сўздаги туйғуни ҳис этишган ва кичик маъносидаги сўзга қўшимча равишда кичик ёшида ота-онасиз қолган етим маъносини юклаганлар.

«Зиндә боғыр» қарғишига ҳам ота-онангдан айрилиб етим қол мазмуни юкланади. Жуда безори, ҳамманинг жонига тегиб, зада қилган болаларга нисбатан айтиладиган мазкур қарғиш компонентлари ҳам алоҳида олинганда, умумий мазмунга зид. Чунончи, форс тилидан олинган «зинда» сўзи тириклик, ҳаёт, яшамоқ маъноларини билдиради. Сиртдан қаралганда, «Зиндә боғыр» қарғишида мантиқ бузилгандай туюлса-да, аслида, мазкур айтим боболаримизнинг сўз қўллаш борасидаги заргарлиги ифодасидир. Негаки қарғиш замирида дилозорлигинг туфайли сенга тарбия беролмаган ота-онангнинг ўлимига сабаб бўлиб, ўзинг тирик қол-да, ҳаётнинг азобларини торт деган оғир мазмун ётибди.

Шунга яқин маъно силжишларини **«Адра қағыр»**, **«Сағана қағыр»** айтимларида ҳам кузатиш мумкин. «Адра», «адрав» зоминликлар луғатида сийрак маъносини англатадиган сўздир. Айтимчи «Адра қағыр» қарғиши зиммасига қарғалаётган кимсанинг яқинларидан ажралиб, ёлғиз қолувини тилаш мазмунини юклайди. «Адра» калимасининг маъносини англамаган одам учун мазкур айтим ҳеч қандай мантиқий ва ҳиссий мазмунга эга бўлмайди. Лекин сўзнинг маъноси ойдинлашгач қарғиш «ярқ» этиб очилиб кетади ва янги экспрессив жиоларга эга бўлади. «Сағана қағыр» қарғишининг биринчи бўлаги араб тилидан кирган бўлиб, мақбара маъносини англатади. Мазкур қарғишда ҳам аввалгисидаги сингари яқинларингдан ажралиб, ўзинг сағанадай сўппайиб қол мазмунидаги тилак ифода этилган. Мазкур қарғишлар замиридаги чин мазмунни англамоқ учун тасавурни зўриқтириш, фикрларни безовта қилиш талаб этиладики, булар чинакам бадий-ижодий маҳсулотни идрок этишга хос белгилардир.

Зомин ҳудудидаги қишлоқлар аҳолисининг турмуш тарзи, уларда қарғишларнинг ишлатилиш даражаси билан астойдил шуғулланган одам қарғишларнинг эркалаш маъносини ифодаладиган ўзига хос шакллари ҳам борлигини кўради. Бундай айтимлар шакл ҳамда компонентларнинг жойлаштирилиши ва оҳанги жиҳатидан қарғишларнинг ўзгинаси бўлса-да, ташийдиган мазмун мутлақо бўлакча. Уларда айтим қаратилган шахсга ёмонлик эмас,

аксинча, эзгуликлар тиланади. Мисол учун, зоминликлар орасида кўп қўлланадиган **«ўйгәнәң кўймәгир», «ўйіңә бувдай толғыр», «Атаңдың жілігігә палав», «Бәләң урсін»** ва ҳ.к. қарғишлар моҳият жиҳатидан олқиш функциясини бажаради.

Сайқалланган, ўз-ўзича эстетик таъсирга эга тайёр шаклдан мутлақо кутилмаган, янги мазмун ифодалаш учун фойдаланиш аж-додларимиз томонидан қилинган бадий кашфиётлардан энг улка-нидир. Шунга ўхшаш ҳолат жаҳон фольклористикаси ва фольклор таъсиридаги ёзма адабиёт тараққиёт қонуниятларининг машҳур тадқиқотчиси, таниқли рус олими М.М.Бахтин томонидан қайд этилган: **«...сўкиш, қарғиш, қасам, ҳақорат сингари ҳодисалар нутқнинг норасмий унсурларидир. Улар нутқий муносабат-ларда мавжуд бўлган қоидаларни атай бузишнинг шакли си-фатида қабул қилиниб келинган ва шундай қабул этилади. Улар муомала борасида қолиплардан, мулозаматдан, назокат-дан, иззат-икром, эъзоз, эҳтиром, итоаткорлик ва б.лардан қасддан юз ўгиришдир»**¹. Дарҳақиқат, қарғишлардаги тескари маъ-нолилик, одатдаги қолипларга бўйсунмаслик унинг яшовчанлигини таъминлаган, таъсирли бўлишига олиб келган омиллардирки, бу ху-сусият фақат туркий халқларгагина хос бўлмай, маънавий асослари бизникидан мутлақо ўзгача заминга таянадиган французларда ҳам, рус ва бошқа Оврупо миллатларида қўлланиладиган қарғишларда ҳам мавжуд.

Қарғишларнинг мўлжалга аниқ тегиши, киши хотирасига маҳкам ўрнашиб қолишига эришиш учун аждодларимиз унинг қисқа, лўнда, аниқ ва ёрқин бўлишига эътибор берганлар. Бадиият талабига кўра, қарғишларда оддий гап тузилишидаги ҳамма компонентлар тўлиқ иштирок этавермаган. Баъзан эга, баъзан кесим, қай бир ўринларда иккинчи даражали бўлақлар тушириб қолдирилган ва мазкур шаклий кўриниш айтимларнинг жозибадорлигини оширишга хизмат қилган. Қарғиш худди фразеологик иборалар сингари тифиз мазмунни ифо-далайдиган ва ўзгартиришларга бўй бермайдиган шакл касб этгани уларнинг асрлар оша ўзгаришсиз сақланиб қолишига олиб келган. Қарғишларда тилакнинг таъсир даражасини ошириш, ҳиссиётни

¹ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва: Художественная литература, 1990. – С.206.

жунбушга келтириш учун баъзи ҳолларда ҳатто икки қарғиш бир айтими таркибига сиғдирилган.

Айтимчи қарғиш қаратилган шахсга ўз муносабатини ифодалаш мақсадида деярли ҳамиша қарғиш бошланишида «ҳе», «э», «хў» модал сўзларидан фойдаланган ва аксарият ҳолларда қарғишнинг охирида, баъзан эса бошида «ылайа», «ылайым», «қудайа», «қудайым», «қудайа, қудавөндө» калималарини келтирган. Бу сўзлар жазони амалга оширадиган қудратни англатишдан ташқари, кучли мантиқий йўналишга эга бўлган қарғишларга ҳиссий ранг беришга хизмат қилган. Айни вақтда, ҳам айтимчи нафратининг ифодаси, ҳам ёмонлик келтиришнинг кафолати вазифасида келган.

Маълумки, Зомин гуруҳ шеваларида сўзлашган аҳоли нутқида унлиларнинг оҳангдошлиги – сингармонизм ҳодисаси тўлиқ сақланиб қолган. Бу ҳолат қарғишлардаги мусиқийлик ва оҳангдорликни таъминлаган, бинобарин, уларнинг таъсирли бўлишига олиб келган.

Ушбу бўлимнинг аввалида қарғишларнинг вульгар қарғишлар ёки соддароқ қилиб айтиладиган бўлса, **сўкишлар** дея номланувчи тури борлиги ҳақида тўхталинганди. Сўкишларни қарғишнинг бир жанри сифатида қарашга аҳд қилинганининг боиси шундаки, моҳият жиҳатидан сўкишлар қарғишлардан жиддий фарқ қилмайди. Халқ ҳаётининг узоқ даври мобайнида сўкиш алоҳида жанр сифатида мавжуд ҳам бўлмаган. Чунки у пайтларда ҳали одамлар сўкишни билишмаган.

Кимлардандир ёмонлик кўрганларида уларга ҳам қаердандир талофат етишини тилаб қарғаган, Яратгандан ёмонларга жазо беришни сўраган бўлишлари мумкин. Аммо қадим боболар жазо бевуручилиқ функциясини ҳеч қачон ўз зиммаларига олишмаган. Чунки маънавияти юксак бўлган боболаримиз бандаси кўрган чора жазо ўрнини босмаслигини, гуноҳкор кимсага ҳақиқий жазо Аллоҳ томонидан берилишини билганлар. Шунинг учун ҳам халқимиз бардош билан «худога солдим» дейишнинг уйдасидан чиққан.

Халқимиз маънавиятида таназзул рўй берган бир даврда унинг турмушига сўкиш кириб келди. Сўкишнинг вульгар қарғиш дея аталлишини «вульгар» сўзи лотинчада пардасиз, андишасиз, қўпол маъноларини англатиши билан изоҳлаш мумкин.¹ Сўкишларда ният ғоят андишасизлик билан билдирилади ва ҳамиша айтимчи — сўкинувчи

¹ Словарь иностранных слов. – Москва: «Русский язык», 1988. – С.106.

жазо берувчилик мартабасини даъво қилади. Сўкишдаги шу хусусиятга таянган ҳолда уларни вульгар қарғишлар деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади деган хулосага келдик.

Маънавияти баркамол юртда қарғишнинг вульгар тури ёхуд сўкиш жанри ё мутлақо бўлмади, ёки жуда ҳам ибтидоий кўринишда бўлади. Муҳаддисларнинг гувоҳлик беришларича, инсониятнинг сарвари, бандалар орасидан Аллоҳга энг яқин киши бўлмиш Расули Акрам ўзлари сўкинмаганлар ва умматларини ҳам сўкинишдан тийилишга ундаганлар. Саҳобалардан Абдуллоҳнинг ривоят қилишича: **«Расулуллоҳ салоллоҳу алайҳи васаллам: «Мусулмон одамнинг сўкмоғи бузуқлик, урушмоғи кофирликдир», — дедилар».**¹

Жаноби пайғамбаримизнинг диллари қаттиқ оғриганда ҳам имкони борица дилозорни хафа қилмасликка уринганлар. Бу ҳол у кишининг юксак маънавият эгаси бўлганларини, инсоний камолотнинг чўққисига чиққанларини билдиради. Ҳолбуки, у киши мушриклар ва мунофиқлардан шу қадар кўп жабр кўрганларки, сўкиш учун сабаб, асос керагидан ортиқча эди. Саҳобалардан Анас ибн Молик ривоят қиладилар: **«Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам бадхулқ ҳам, сўконғич ҳам эрмас эрдилар. Бировга танбеҳ берсалар: «Пешонанг туфроққа теккур!» — дердилар, холос».**² Бағри кенг, ҳалим, мулойим хулқли бўлиш мусулмонларга пайғамбаримиздан мерос суннатдир. Халқимиз маънавиятига ташқаридан дахл қилинмаган, қалблардан Аллоҳни ҳайдаб чиқариш сиёсатга айланмаган, инсон зотининг қадри тупроқ қадар пастлаб кетмаган замонларда жаноби пайғамбарнинг суннатларига амал қилиб келинди. Шунинг учун ҳам зоминлик отахон Кўбай Бойбек ўғлининг эслашича, у кишининг болалик йилларида зоминликлар ҳозиргидай онани «ағдариб» сўкишни билишмаган. Бир-бирлари билан жанжаллашиб қолган болалар учун энг оғир сўкиш **«Кәпә бол», «Сэн тэзәк боп қал», «Сэн қап бол», «Өзің ім боп қал»** шаклида бўлган. Туркий халқларнинг ишончли қомуси бўлмиш «Девони луғотит турк» аса-рида нафақат «сўкиш» атамасининг, балки «сўк» ёки «сўкин» феълларининг йўқлиги ҳам, эҳтимол, туркий ҳаёт тарзининг сўкишдан йироқлиги туфайлидир.

¹ Ал-Бухорий. Ҳадис. – Т.: «Қомуслар Бош таҳририяти», 1992. Т.IV – Б.95.

² Ал-Бухорий. Ҳадис. – Т.: «Қомуслар Бош таҳририяти», 1992. Т.IV – Б. 95.

Мажусият замонидаги турк халқи тарихи ҳам аجدодларимизда сўкиниш бўлмаганлигини, боболаримиз Сўзга, сўз замиридаги Маънога, сўз ортида турган Инсонга эҳтиром билан муносабатда бўлганликларини кўрсатади.

«Сариқ жонивор» номли қадимий хакас достони қаҳрамони Олтин Иргекни рақиби хон Қартига «Итнинг товони» дея ҳақоратлагани учун Қартиганинг умуртқаларини узиб ташлайди.¹ Кекса зоминликларнинг эслашича, сўкишни илк бор шаҳарларда эшитишган. Шаҳарларда ҳам сўкиш нисбатан кейин пайдо бўла бошлаган. Сўкишларнинг характериға доир яна бир қизиқ жиҳат шундаки, бугунги кунда ишлатилишиға табу (тақиқ) қўйилган, тилға олиш уят ва маданиятсизлик белгиси ҳисобланган жинсий аъзоларға ва уларнинг вазифаларига доир калималар қадимда барча сўзлар сингари оддий қабул қилинган. Шунинг учун ҳам сўкинишға восита бўлишмаган. Негаки одамнинг танасидаги ўзға мучалар ифодаланган сўзлар қандай қабул этилса, жинсий мучалар номлари ҳам шундай қабул этилаверган, бинобарин, унга ёмонлик ёхуд ҳақорат маъносини жойлаш мумкинлиги ҳеч кимнинг ўйига келмаган. Фикримизнинг тўғрилигини текшириш учун «Девону луғотит турк»ни енгилгина варақлаб кўриш кифоя қилади.

Қандай бўлса ҳам, қаердан ва қачон бўлса-да, халқимиз турмушиға сўкиш кириб келди ва ҳозирча ўзбекона турмушнинг мустаҳкам узви бўлиб турибди. Хўш, сўкиш атамаси қандай пайдо бўлган ва қандай маъно англатади. Озарбайжонлик асотиршунос олим, профессор Мирали Сеитовнинг талқинича, қадимий аجدодларимиз бўлмиш «сак» қабиласи номи ёй ўқи маъносини ифодаловчи «са» сўзига азалдан кўплик қўшимчаси ҳисобланмиш «-к» қўшилиши билан пайдо бўлган ва «ўқлар» маъносини англатади. Дарҳақиқат, қабила аъзолари кўҳна тарих хотирасидан жанговар табиати билан жой олган. Кўринадики, «сак» атамасининг ит маъносидаги форсий калимаға мутлақо алоқаси йўқ ҳамда соф туркий илдизларға эға. Ёқутлар ўзларини саха деб аташади. Атама номини сўзнинг ўзаги «са» шаклидан келтириб чиқаришади: «са» – ўқ маъносини билдиради. «Сахалин» атамасининг ҳам мазкур ўзакдан келиб чиққани кўриниб турибди.

¹ Сибирские сказания. – Москва: «Современник», 1991. – С.43.

Асотиршуноснинг мазкур талқинига таянган ҳолда сўкиш атасининг келиб чиқиши ҳам ёй ўқини ифодаловчи «са» сўзининг ўзгаришга учраган «сў» кўриниши деб тахмин қилиш мумкин. «Сў» ўзагига «-к» қўшилиши билан «сўк» буйруқ феъли, унга ҳаракат номи ясовчи -иш қўшимчаси тиркалиши билан **сўкиш** сўзи вужудга келган деб ҳисоблаш мумкин. Негаки сўкишдан мақсад рақибни маҳв этиш, уни маънавий ярадор қилиш, кўнглига зарба бериш, бир сўз билан айтганда, дилига ўқ отиш.

Бугун биз учун оддийгина бўлиб кўринган «сўкиш» сўзи, тарихий илдизлар очилганда, бир-биридан йироқда яшайдиган халқлар орасидаги қадимий ришталарни эсга туширадиган омил бўлиб хизмат қилади. Оддий қарғишлардан фарқли ўлароқ, вульгар қарғишлар бир жинсли жанрдир. Агар қарғишларнинг ижрочиси ва яратувчиси ҳар икки жинс вакили бўлса, вульгар қарғишлар ҳақида тўлиқ шундай дейиш мумкин эмас. Негаки ҳозирча барча ўзбек сўкишларнинг ижодкорлари ҳам, ижрочилари ҳам асосан эркаклардир. Шукрона айтиш керакки, ўзбек аёллари орасида сўкишдан фойдаланиш борасида ҳам ўз ҳуқуқларини талаб қилиб чиқаётганлар жуда кам, бу ҳол миллатимиз манавиятининг тез орада соғломлашуви мумкинлигидан белгидир.

Сўкишларда қарғишлардан фарқли ўлароқ, ёмонлик қилган кимса худога солинмайди. Жазоловчи сифатида Олий қудрат соҳибига илтижо қилинмайди. Сўкувчи жазоловчилик мартабасини ўз зиммасига олади. Лекин аёнки, унинг «жазо»си оғзида «амал»га оширилади. Аслида, қарғишдаги сингари рақибга билдириладиган тилак ниҳоятда қўпол ва пардасиз равишда биринчи шахс тилидан баён этилади. Сўкишдаги тилакда қарғишдаги тилакка нисбатан андишасизлик кучли.

Сўкишларни тасниф этиш керак, бунини қилиш мумкин ҳам. Лекин сўкишларни тадқиқ этиш, илгари сурилаётган фикрларни далиллаш учун мисоллар келтириш эҳтиёжи туғиладики, келтириладиган мисолларга на қоғоз чидайди ва на одамнинг юзи. Шу сабабли ҳам вульгар қарғишлар борасида юқорида айтилганлар билан кифояланиб, мулоҳазаларни яқунлаш мувофиқ кўринди.

Бизнингча, зоминликлар томонидан тез-тез ишлатилиб туриладиган қарғишлардан айрим намуналар келтириш ва уларнинг қандай ҳолатларда ишлатилиши хусусида қисқача изоҳ бериш фойдадан холи бўлмайди.

АВЗЫҶА ШАМАЛ – овзингго шомол. Совуқ гап билан бировнинг кўнглини вайрон қилган кишини қарғаш.

БОЙЫҢДЫ ЖЭР ЖӘШІРСІН – бўйингди жер жаширсин. Бўйи узун, аммо бирор ишни кўнгилдагидай қилолмайдиган ландавур кимсаларга қаратилган қарғиш.

БЭТІҢ КӨЧКІР – бетинг кўчқир. Бу қарғиш «бети қаттиқ», ўзидан катталарнинг юзидан оладиган уяти камроқ қиз ва келинларга қарата айтилади.

БЭТІҢНЭН БЫЗЫЛҒЫР – бетингнан бизилғир. Қарғиш уришқоқ аёлларга нисбатан қўлланилади.

БЭЗАТ – безот. Дилозорлиги ота-онасидан ўтган кишиларга қарата айтилади.

ГӘБИҢ БАР БОСЫН – габинг бор бўсин. Қизик, аммо ўринсиз гаплари билан бошқаларни ноқулай ҳолатга солиб қўядиган кишиларга қаратилган енгил қарғиш.

ЖЭРТАРТҚЫР – жертортқир. «Ер ютгур» қарғишининг муқобили. Оғир гуноҳ қилган ёшроқ одамга айтилади.

ЖЭСӘТІҢНЭН ТАВЫЛМА – жасатингнан товилмо. Кўриниши хунук, қилиғи совуқ кимсага йўналтирилган қарғиш.

КҰЧҰК БОҒЫР – кучук бўғир. Аёллар томонидан ширинтой болаларни енгил айби учун эркалаб қарғаш.

КӨЗІҢӘ ШАМАЛ – кўзингга шомол. Эркаклар томонидан ўғил болаларга бериладиган танбеҳ-қарғиш.

УЧАҢНАН УРҒЫР – уччонгнан урғир. Ёлғон гапиришдан тийилмайдиган одамга қаратилган қарғиш.

ЧОЧҚА БОҒЫР – чўчқо бўғир. Аёллар томонидан ўғил болаларга йўналтирилган қарғиш.

ЧОЧҚАҒАНА – Аёллар томонидан шўх ўғил болага қаратилган қарғиш.

ЭМӘЧӘҢ ЭЗІЛІБ ӨЛ – эмачанг эзилиб ўл. Ғараз ниятда бировга яқинлашадиган мунофиқ кишиларга қаратиладиган қарғиш.

ҚУТАЙМАҒЫР – айб қилган ёш йигит-қизларга қаратилиб, «ўнгмагир» маъносини билдирувчи қарғиш.

ӨЛМӘСӘҢ, ӨРӘН ҚОП – гуноҳи олдингиданда кўп бўлган кимсага қаратилган ғазабнок қарғиш.

ӨРӘН ҚОП – ўрон қўп. Сиртдан беозоргина туюлган бу қарғишда «ўл» қарғишидан кўра кучлироқ нафрат акс этади.

ҚАСАМ УРГАН КЎКАРМАС

Уламолар воқеликка тўғри келмайдиган хабарни «ёлғон», разолат манбаси деб ҳисоблаганлар. Ёлғон жамиятни парчалайди, одамларни бузади. Ёлғон гапирувчи киши қалбида фасод тўпланади ва унинг икки дунёси хор бўлади. Шунинг учун ҳам пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом: «Каззоб (ёлғончи) менинг умматимдан эмас», – деган эканлар. **Пайғамбар алайҳиссаломдан сўрадилар: «Мўмин киши қўрқоқ бўлиши мумкинми?» Ул зот: «Ҳа», – дедилар. «Мўмин киши бахил бўлиши мумкинми?» Ул зот: «Ҳа», – дедилар. «Мўмин киши каззоб бўлиши мумкинми?» – деб сўрадилар. Ул зот: «Йўқ!» – дедилар.** Бу ҳадиси шариф қўрқоқлик ва бахилликни маъқуллаш учунмас, балки ёлғончилик ўта ёмон иллат эканини уқтириш учун айтилгандир.

Энг ёмони шундаки, ёлғончилик кишини ўз навбатида қасамга олиб боради. Чунки ёлғончи ўз ўтиригининг чинлигига кишиларни ишонтириш учун қасам ичишга мажбур бўлади. Негаки одамлар бундай кимсанинг гапига ишонмай қўйишади. Кўринадики, ёлғон билан қасамнинг ораси жуда яқин, бир қадамгина. Шу сабабли зоминликларда **«Эккі өтірік – бір қасам»** деган гап юради. Қасам ичувчиларга бу ерларда «қасамхўр», «қасам ургур» дея нафрат билан қарайдилар. Ҳар бир одамни гапи тўғрилигини қасам билан исботлашдай шармандачилиқдан Аллоҳнинг ўзи асрасин. Аммо шайтон туфайлими, нафс сабабими, инсонда қасам ичиш иллати бор экан, унинг намоён бўлишини ифода этадиган сўзлар, иборалар ҳам табиий равишда мавжуддир. Уларнинг қандай вазиятларда ва қандай шаклларда қўлланишини билиб қўйиш фойдадан холи бўлмайди.

Зомин ва унинг атрофида яшовчи аҳоли тилида қўлланилган қасамга алоқадор сўз ва ибораларни икки гуруҳга ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчиси – жуда кўп ишлатиладиган ва одатга айланиб кетган шакллар бўлса, иккинчиси – камроқ ишлатиладиган, маълум бир вазият, ҳолат, муҳит билан боғлиқ ҳолда қўлланиладиган қасам кўринишларидир.

Биринчи гуруҳни ташкил этувчи қасам ичишлар кўп ишлатилгандан бўлса керак, уни қўлловчилар аксар ҳолларда уни қасам деб санамайдилар ҳам. Бундай қасамлар нутқда баъзан ҳеч бир заруратсиз, беихтиёр қўлланаверади. Чунончи, айрим кимсалар ҳеч бир заруриятсиз **«олла», «олләгәр», «олла-былла», «ҳәрдіңә болайын», «ҳәрнәрсә болайын», «өләйін әгәр»** ва б. йўсинда

қасам ичаверадилар Мисол учун *«Олла өзім көрдім», «Олләгәр барып кэлдім, ішәммәйсизмә?»*, *«Олла-былла өзім, өз көзіммән көрдім», «Әгәр өтірік айтсам хәрдіңә болайын», «Айтқаныңды қымасам, хәрнәрсә дә мәні», «Өләйін әгәр кәчә барып кэлдім»* ва җ.к. Бу хил қасамлар кўп такрорланаверганидан улар иштирокида ҳазил термалар ҳам яратилган:

*Олла-былла мәстәннікті тәшләдім,
Ұч кўн болды, намазымды башладым...
«Олла», - дәмәк ойындыр,
О дүйнәдә қыйындыр.*

Қасамни ифодаловчи ибора ва сўзларнинг иккинчи гуруҳи жон, рух, нон, Қуръон, Аллоҳ каби муқаддас тушунчаларни англатувчи сўзларга дахлдор бўлиб, улар қалтис вазият юзага келган пайтда ишлатилади. Бундай қасамни оғизга олишнинг ўзи вазиятнинг ўта қалтислигини билдиради. Бу хилдаги қасамларни ҳар ким ҳам ичавермаганидек, бировдан шундай қасам ичасан деб талаб қилгувчи ҳам кўп учрамайди. Чунки булар жуда оғир қасам бўлиб, уларни бўлар-бўлмасга тилга олиш мумкин эмаслиги азалдан ҳаммага маълум. Бундай қасам ичилдими, ҳамма нарсани кўрувчи, билувчи Тангри ҳақни ноҳақдан ажратади, зоминчасига айтганда, шешади.

Ўзи ноҳақ бўлатуриб бундай қасамларни ичган кимсалар халқ назарида «қасамхўр»га айланади. Мисол учун, *«Нан урсин әгәр, мән бу ішти қығаным жоқ»*, - деган қасам бор. Бундай қасамни ҳамма ҳам, ҳар қачон ҳам ичавермайди. Ноннинг азизлиги ҳар бир ўзбек оиласида болаликдан киши қулоғига қуйилади. Бинобарин, нон ўртага қўйилгач киши ҳушёр тортади, албатта. *«Өләйін әгәр, шуған мән бір жаманлықты сағынсам»*, - дейилади бошқа бир қасамда. Бу ҳаётда яшаётган ҳар бир одам тирикчилик қилиш, кун кўришни ният қилади. Бу қасамда инсон учун энг азиз неъмат – тирикчиликнинг тугаши ният қилинади. Албатта, одам бундай якунни хоҳламайди. Бинобарин, қасам уни қандайдир фаолиятдан тийиб қолади.

«Жүгәрмәк өләйін әгәр, мән шуны біліп турып қыған босам» ёки *«Жігіт өләйін шундәй дэгән босам»*, *«Қырчынымда қыйылайын, буларды атайын шуйақа жөнәткән босам»*. Бундай қасамларни асаблар авж нуктасига кўтарилмай, бошқа йўл йўқлигига ишонч ҳосил қилинмай туриб оғизга олиш мутлақо мум-

кин эмаслигини ҳар қандай одам сезади. Бу қасамнинг залвори кўпчиликка маълум.

Зоминликлар орасида бундан ўн-йигирма йиллар олдин «*Китәп урсын, мен шуны бызған босам*», «*Қурқан урсын, оны жаман жолға башласам*», «*Қудай урсын, әгәр шу бызмакар ішләрді қыған босам*» тарзидаги қасамлар анча фаол ишлатиларди. Одамлар энг муқаддас нарсани ўртага қўйиб ўз ҳақлигини исботлашга уринганлар. Кўринадики, унча-мунча вазиятда, одатдаги шароитда, арзимас иш учун бундай қасамлар ичилмайди. Бу қасамни ичган киши нақадар катта ноҳақлик қурбони бўлмоқда-ю, унинг ҳақиқатни юзага чиқариш учун бундан бошқа чораси қолмагани оғизга олинган қасамлар залвориданоқ билиниб турибди. Ёки у чиндан ҳам чигал вазиятдан чиқиб кетиш учун ҳар қандай ёлғондан тоймайдиган қасамхўр кимса. Зомин қишлоқларида яшайдиган аҳоли орасида ҳам баъзан «Энәм қатыным босын», «Балларымдың өлігі устідә отырайын» тарзидаги даҳшатли қасамлар ҳам борки, уларнинг қандай вазиятда айтилганини, қандай мазмун англатишини изоҳлашга ақл, ёзишга қалам ожиз.

Гап ёлғон, Зоминчасига айтганда, ўтирик сўзлаш ва қасам ичиш ҳақида кетар экан, ҳар иккисидан ҳам сақланиш саодатдир. Чунки бу икки иллат бир-бирига олиб боради. Бир-бирини тақозо қилади.

Тил Яратганнинг бандаларига берган энг азиз неъматидир. Ана шу неъматга шукроналар қилиб, унинг қадрига етган инсон икки дунё саодатига эришади. Тилга эҳтиёт бўлиш, ўйлаб сўзлаш кишини эзгулик сари етаклайди. Тилга ихтиёрсизлик сабаб кишининг одамлар олдида ҳам, Тангри қаршисида ҳам юзи қора бўлиб қолиши ҳеч гапмас.

ТИРИК СЎЗЛАР

Ўта серқирра ва рангин ҳаётни бирор таснифга тўлиқ тушириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам зоминликлар нутқида фаол ишлатиладиган сўзларнинг анчагинаси «Зоминнинг тил қомуси»даги бирор бўлимга кирмай қолди. Ҳолбуки, бу сўзлар ҳам зоминликларнинг ҳаёт йўсини, тирикчилик тарзи, турмуш даражаси, руҳияти, кайфияти, туйғулари ва маънавий қиёфасини акс эттиришга хизмат қиладиган бебаҳо бойликлардирки, улардан воз кечиш мумкинмас. Шунинг учун ҳам неча асрлардан буён одамлар томонидан қўлланиб келган, эндиликда маданий бойлик сифатида китобларда бўлса-да яшаши лозим бўлган бу тирик сўзларни алоҳида бир бўлимга жамлаб бериш мақсадга мувофиқ кўрилди.

АБДАВ – обдов. 1. Қиялик, нишаб. *Арықтың абдавыны тувыры ағын* – Ариқнинг қиялигини тўғри ол. 2. Мўлжал, йўналиш. *Орынбай гәптің абдавыны аб гәпірді* – Ўринбой гапнинг йўналишини тўғри белгилади.

АБҚАНА – обқоно. Жонлиқлар суғориладиган жой, сувлоқ.

АБҚАРА – Жануби-Ғарб томон. *Абқараның шамалы турдыма, ҳава жавады* – Жануби-Ғарб томондан шамол турса, ёмғир ёғади.

АВ – 1. ов. *Қырғавул авладым*. 2. Оғ, чов. *Атамға тіккән ыштандың авы жэргә тийипжатыр* – Отамга тикилган иштоннинг оғи ерга тегиб ётибди. 3. Улоқиш, айланиш. *Нарбайдың башы авып қапты* – Норбойнинг боши оғиб қолибди. 4. Уловга ортилган юкнинг бир томонга қийшайиши. *Жүгің бір жаққа авып кәтиптигу, қарамайсамма?* – Юкинг бир томонга қийшайиб кетибди-ку, қарамайсанми?

АВАЧА – овочо. Холи, бировга кўринмаслик ҳолати.

АВЛАҚ – 1. Хилват, овлоқ. *Экәві авлақта мәсләәт қыған* – Иккови хилватда маслаҳат қилган. 2. Ов қилишга бопта жой. *Чалғоныштағы өңір таза авлақ жәй-дә!* – Чолқўнишдаги унгур ов қилишга бопта жой-да!

АВОҚ – овўқ. Жангда эмас, овда ишлатиладиган ўқ. *Алқарды авоқмынан аттым* – Олқорни овўқ билан отдим.

АВРУВ – 1. Оғриқ. *Кәчқурун жүрәгімгә аврув кірді* – Кечаси юрагимга оғриқ кирди. 2. Касаллик. *Ол өзі көнә аврув* – Унинг ўзи эски касал.

АВСАРЫ АВМАҚ – эсдан айрилмоқ, ҳушнинг оғиши. *Хәр қызлар, көрсәң, авсарың авады* – Шундай қизларки, кўриб ҳушинг оғади.

АВШАҚ – оқишоқ. *Авшақтанам эжэптэвир гөжэ қыса болады* – Оқишоқдан ҳам туппа-тузук овқат қилиш мумкин.

АВЫЗЛАНЫШ – 1. Энди туғилган жонлиқларнинг энасини эмиши. *Бузавы авызландыма, ышқып?* – Бузоғи энасини эмдими, ишқилиб? 2. Бировдан фойдаланиш. *Әкәңнән сәнәм авузланғында* – Акангдан сен ҳам фойдаланғында.

АВЫШ/АВМА 1. Оғиш, нарса-ҳодисанинг бир томонга қийшайиши. 2. Оғма, бетайин, тезда фикри ўзгараверадиған одам. *Оралам таза авыш экән-дә, қожайын адам шонча авма бомайт-та* – Ўрол жуда бетайин одам экан-да, бошлиқ одам бунча ўзгарувчан бўлмайдиди-да!

АВЫШТА – олди-берди, алмашиш. *Турсунай авыштаға жақшы экән* – Турсуной олди-берди қилишга яхши экан.

АДАҚ – охири. *Шөйтп, эртәгimәм адағыға жәтти* – Шундай қилиб эртагим ҳам тамом бўлди.

АДАРҒЫ – одорғи. Ўрмак тўқишда ипларни галма-гал алмаштириб турадиған тахта мослама. Асли «ағдарги» сўзининг фонетик ўзгаришга учраған ҳолати. *Адарғы әсли авдарғы боған* – Адарғи асли ағдарги бўлған.

АЗАН АЛАГЭВГҒМ – озон олагавгум. Туннинг кун билан алмаштириш олди, «субҳи козиб».

АҚКӨЗ – оқкўз. Яхшилиқни билмайдиган, кўрнамак. *Әвәзің ақкөз жігіт экән* – Авазинг яхшилиқни билмайдиган йигит экан.

АҚЛЫҚ – оқлиқ. 1. Ачитқи (сутга солиб, уни қатикқа айланттиришда қўлланиладиган восита). 2. Қиз томоннинг розилиғи олинганда совчиларга бериладиган мата. 3. Боланинг боласининг айтилиши – неvara.

АЙАҒЫ АЛТАВ – 1. Бозорбоп, тез сотиладиган мол. *Бу сийрдің аяғы алтав болады* – Бу сигир жуда харидоргир бўлади. 2. Хурсанд бўлиш, севиниш ифодаси, чаққон ҳаракат қилиш. *Қызжібәктің кәлішіні эшітіп аяғы алтав болды* – Қизжибакнинг келини эшитиб жуда хурсанд бўлди.

АЙБАТҚАНДАЙ – ойботқондой. Зим-зиё бўлиб кетиш, бедарак кетиш. *Іші піткәннән кәйін Эсәнтурдыйам айбатқандай боп кәтті* – Иши битгандан кейин Эсонтурдиям бедарак кетди.

АЙҚАРА – ойқоро. Чопоннинг бир ўнгирини бошга, иккинчисини оёқ томонга қилиб ёпиниб ётиш. *Іргәш чапанды айқара жавып жатыр* – Эргаш чопонни ойқора (бир учини бошга, бир учини оёққа) ёпиниб ётибди.

АЙНА – ойно. 1. Кўзгу. 2. «Айланай» маъносидаги яқинликни ифодаловчи мурожаат сўзи. *Айна, маған сув бэріп жэрің!* – Менга сув бериб юборинг, айланай!

АЙРАНЫ АЧЫМАЙДЫ – ойрони очимойди. Бепарво, тепса-тебранмас одамга нисбатан ишлатилади. *Көбәйдің айраны ачымайды* – Кўпайнинг айрони ачимайди (шошилмайди, парво қилмайди).

АЙРЫЧӨКІ – ойричўки. Хашак босиш ёки юклашда бешлик ўрнида қўлланадиган узун айри ёғоч.

АЙТУВЛЫ – ОЙТУВЛИ. Атоқли, таниқли. *Ҳайат Шадман – Забындың айтувлы шайыры* – Ҳаёт Шодмон – Зоминнинг атоқли шоири.

АЙҒАҚ – ойғоқ. Пойлаётган, ҳушёр.

АЛААВУЗ – олоовуз. 1. Қарашлар ҳар хиллиги, гапнинг бир жойдан чиқмаслиги ҳолати ифодаси. *Шуйтып алаавуз боп жүрәбәрсәк гөрәм бомаймыз* – Шунақа қилиб ола оғиз бўлиб юраверсак, ҳеч бало қилолмаймиз. 2. Ҳамиша кўпчиликка қарши гап айтадиган одам.

АЛАГӨВГҰМ – олагавгум. Куннинг тун билан алмашиш олди, талош палласи.

АЛАКӨЗӘН – олокўзан. Майдароқ йиртқич ҳайвон. *Алакөзән ала босайам, арслан бомайды* (Мақол).

АЛАҢНАШ – олонгнош. Аланглаш. *Базарда алаңнап жүрібиді* – Бозорда аланглаб юрганди.

АЛАӨПКӘ – олоўпка. Шошқалоқ, ҳовлиқма, ўпкаси йўқ. *Таллыбайдың алаөпкәлігі хәлі қамапты* – Толлибойнинг ҳовлиқмалиги ҳали қолмабди.

АЛАРЫШ – олариш. Олайиш, олайиб қараш.

АЛАҒАЙЫМ – олоғойим. Беғам, бепарво. *Эр жаныварам таза алағайым экән* – Эриям жуда бепарво экан.

АЛАҒЗЫШ – олоғзиш. Ваҳима босиш, босинқираш. *Жаңңыз жатма, алағзыйсан* – Ёлғиз ётма, босинқирайсан.

АЛАЧА – олочо. Катта йўллари қизил, пушти, қора, кичик йўллари эса йигирилган пахта ёки оқ жундан тўқилган патсиз шолча. *Забында ҳәзирәм алача тоқылады* – Зоминда ҳозир ҳам олача тўқилади.

АЛЛАҒАНДАЙ – оллоғондой. 1. Аллақандай, қандайдир. 2. Жуда соз бўларди маъносини ифодалайди. *Аппарып бәрсән, аллағандай боларт-та* – Обориб берсанг, жуда яхши бўларди-да.

АЛМАС – олмос. 1. Қимматбаҳо металл. *Бәліңә бәйләгән алмас кәмәрің...* («Алпомиш»дан). 2. Ойна кесадиган асбоб. 3. Устара тиғи.

Сақалды алмасда асан, жақшы болады – Соқолни олмосда олсанг, яхши бўлади. 4. Ўсимлик номи. **Жантутта алмас жақшы пытады** – Жонтутда олмос яхши битади. 5. Жой номи. 6. Одам оти.

АЛЫМСАҚ – олимсоқ. 1. Оларман, харидор. 2. Олишни яхши кўрадиган одам. 3. Порахўр.

АМАН-ЭСЭН – омон-эсан. Қуп-қуруқ, ҳеч нарсасиз. **Атақозы бу улақтанам аман-эсэн қайтыпты** – Отақўзи бу улоқдан ҳам куппа-қуруқ қайтибди.

АНҚА – анқо, топилмас матоҳ.

АПА – опо. 1. Она. **Мэни тувғаннан кэйін апам өліп кэткән.** 2. Эгачи, ўзидан олдин туғилган қиз қариндош. **Апам мэннән алты жәш кәттә** – опам мендан олти ёш катта.

АРАЧА – орочо. Орага тушиш, ажратиш. **Төбәләшәжатқанды көрсәң арача қығын** – Муштлашганларни кўрсанг, ажратгин.

АРАЧАЧЫ – орочочи. Ажратувчи, орага тушувчи. **Уришқаннар кәлишәр, арачачыға бір тайақ** (Мақол).

АРҚАВ – орқов. Ўрмакнинг кўндаланг ўтказиладиган ипи. **Өрмәктің арқавы пышық босын** – Ўрмакнинг арқови пишиқ бўлсин.

АРҚАВ-ЭРИШ БОП ЖҰРИШ – орқов-эриш бўп туриш. Дўстона муносабатда бўлиш. **Экәвің арқав-эріш боп жүрсәләрің, бірәв тийімәйді** – Икковларинг яқин бўлиб юрсаларинг, биров тегинмайди.

АРҚАЙЫН – орқойин. Бемалол. **Кәлінің таза арқайымма?** – Келининг жуда бемалолми дейман?

АРНА – орно. 1. Ариқ. 2. Сел ўйган жарлик.

АРЫМАҚ – оримоқ. Қутулмоқ, аримоқ. **Жораныңам дәрті арыпты** – Жўранинг ҳам дарди кетибди.

АСҚАР – осқор. 1. Баланд, чўнг. 2. Эркак исми

АСҚАРТАВ – Осқортов. Фольклордаги афсонавий баланд тоғ.

АТ ҚОЙЫШ – от қўйиш. Таваккалига йўл тутиш. **Білмәсәңәм, ат қойабәрәсән-дә?! – Билмасанг ҳам таваккалига иш тутаверасанда?!**

АТАВЛЫ – отовли. Атоқли. **Төрәбәкпалван Забындың атавлы чабағаңы** – Тўрабекполвон Зоминнинг атоқли чавандозларидан.

АТҚАМЫНЭР – отқаминар. Ҳурматли, эътиборли одам сифати. **Төрәбәк биздің атқамынәріміз** – Тўрабек бизнинг отгаминар (обрўли) одамимиз.

АТЛЫ – отли. Обрўли, таниқли. **Шәкәр атлығайам жоқ** – Шакар отлиққа ҳам йўқ.

АЧАРВАҚ – очарвоқ. Ўта озғин, қилтириқ одам сифати.

АЧУВТАШ – очувтош. Аччиқ тош. *Баллардың авзы увылса, ачуевташ қой* – Болаларнинг оғзи увулса, аччиқтош қўй.

АШ БОСЫН – ош бўсин. Овқатланиб ўтирганларга қарата, кейин келган киши томонидан айтиладиган истак. *Аш босын, отағасы* – Ош бўлсин, ўтоғаси.

АША – ошо. 1. Ошмоқ, босиб ўтмоқ. *Ўйгә қыр аша кәлдім* – Қирдан ошиб уйга келдим. 2. Жуда, ўта. *Атасы аша палван адам* – Отаси жуда полвон одам.

АШАЛАЛ – ошалол. Подачининг кундалиқ ҳақи.

АШ-ҚАТЫҚ – ош-қотиқ. 1. Озиқ-овқат. *Қырға чықсаң, аш-қатығыңды ғамнап чық*. 2. Яқин муносабатдаги кишиларга нисбатан айтилади. *Қошбәк мінән Бәйбәк әнчәдән бәрі аш-қатық* – Қўшбек билан Бойбек анчадан буён ош-қатиқ.

АШҚЫННАШ – ошқиннаш. Ҳовлиқиш, чегарадан чиқиш, ошиқиш, шошилиш.

АШЛАҚ – ошлоқ. Дастурхон. *Бавам дастарқанды ашлақ дэгічйиді* – Бобом дастурхонни ошлоқ дегич эди.

АШЫЧ – ошич. Қозон. *Ашычты жувып қой* – Қозонни ювиб қўй.

АШЧЫ – ошчи. Ошпаз.

АҚЛАШ – оқлош. Оқлаш. Шолини тегирмондан чиқариш

АҢ – онг. 1. Онг, тафаккур. 2. Олинг (иккинчи шахсга таклиф). *Жұзұмнән аң, айна* – Узумдан олинг, айланай. 3. Бефаросат, ақлсиз. *Кәттулы таза аң-ғу?* – Катта ўғли жуда ақлсиз-ку?

АҢ-ТАҢ БОМАҚ – онг–тонг бўмоқ. Лол қолиш, ҳайрон бўлиш. *Сыләрді көріп аң-таң боп қалды* – Сизларни кўриб лол бўлиб қолди.

АҢҢАРЫШ – онггариш. 1. Англаш, билиб қолиш. *Әстә гәпіргәнгә аңңармаппан* – Секин гапирганига англамабман. 2. Ўнглаш, эплаш.

АҢНЫШ – онгниш. Пойлаш. *Дәйім бірәвді аңнып жүрәсән-дә!* – Дойим бировни пойлаб юрасан-да!

АҢШЫЙҒАН – онгшайған. Қийшайған, анграйған. *Көсәм кәпті көзі аңшыйып* – Кўсам келибди кўзи қийшайиб.

АҢШЫРАЙҒАН – онгширайған. Бўш-бўёв, анграйған одам сифати. *Эшқул аңшырайған жігіт бопты* – Эшқул анграйған йигит бўлибди.

БАВАСІЛ – бовосил. 1. Геморой. *Қочқар бавасіл бопті* – Қўчқор бовосил касалига йўлиқибди. 2. Моллардаги гижжа касал-

лиги. *Қочқарлар бавасилгә жолығыпты* – Қўчқорларга гижжа тушибди.

БАДЫ – боди. Боди, Мақтанчоқ олифта, қуруқ. *Ҳкәсийәм өзидәй бады экән* – Укаси ҳам ўзига ўхшаб, мақтанчоқ олифта экан.

БАДЫЛАНЫШ – бодиланиш. Қуруқланиш. *Қалбота үйдә таза бадыланғандыр?* – Холбўта уйида роса қуруқлангандир?

БАЗЛАНЫШ – моғорлаш, пўпанак босиш.

БАҚАЙ – боқой. Бақай, одам ва жонлиқларнинг билак суяги. *Бақайы кәлтә адам кічкәнә болады* – Бақайи калта одам кичкина бўлади.

БАҚАН – куёвнинг юртида тушириб келинаётган келиннинг йўлини тўсиш одати. *Балалығымызда бизәм бақан тутқаммыз* – Болалигимизда биз ҳам боқон тутганмиз.

БАЙҚОЗЫ – бойқўзи. Янги кийим кийган болага суюнчи бериш одати. *Тағам маған байқозы бәрді* – Тоғам менга бойқўзи (суюнчи) берди.

БАЛЫШ – болиш. Ёстиқ.

БАРЛАМАҚ – чамаламоқ, мўлжал олмоқ, ҳисобини қилмоқ. *Алдын өзіні бір барласын* – Олдин ўз аҳволини бир чамалаб кўрсин.

БАСАЛҚА – босолқо. Тенгдош, ўртоқ. *Экәви басалқада, гәбі ада бомайды* – Иккови тенгдошда гаплари тугамайди.

БАСЫЛДЫРЫҚ – босилдирик. Оқил, босиқ. *Адылбай шуларға басылдырық боп жүрі.*

БАҒАНА – боғоно. Яқинда, боя.

БАШЫДАН АШЫРЫШ – бошидан ошириш. 1. Бош устидан ўтказиб юбориш. *Қулманды башыдан ашырыб жығытты* – Қулмонни бошидан ошириб йиқитди. 2. Ташвишдан қутулиш; енгиллашиш. *Эсән-аман тәкшіріштійәм башыңнан ашырып алдыңма?* – Текширишдан эсон-омон қутулиб олдингми?

БОЗАЛАМ – бўзоллом. 1. Кўкаламзор. 2. Бўз рангидаги, яъни қовжираётган майсазор.

БОҚЧА – бўқчо. Кийим-кечакни тахлаб ўраб қўйиш учун майин жундан тўқиб тайёрланадиган жиҳоз. Одатда, келинга қилинган сеплар солиб қўйилган. *Энәсі біттә боқча қыпты* – Онаси битта бўғча қилипти.

БОЛАЛЫ – бўлали. Гавдали, йирик.

БОСАҒА – бўсаға. Форсча «остона» сўзининг ўзбекчаси.

БОШАНЫШ – бўшониш. Туғиш, бўшаниш. *Эсән-аман бошанып алдыңма, айна?* – Эсон-омон туғиб олдингми, айланай?

БОШАТЫШ – бўшатиш. Олди-ортига қарамай ёлғон гапириш. *Ақбота бугун таза бошатады энди* – Оқбўта бугун ёлғонни роса олади энди.

БОҒЖАМА – бўғжомо. Майин жундан тўқилиб, кўрпа-тўшакни тахлаб ўраш учун келин томонидан тайёрланадиган жиҳоз. *Кэліндің боғжамасыйам жақшы жүннәнәкән* – Келиннинг бўғжамаси ҳам яхши жундан экан.

БУВДАЙ СӨЗ – бувдой сўз. Яхши, илиқ сўз. *Бувдай нанымиз бомасайам, бувдай сөзіміз бар* – Бувдой нонимиз бўлмаса ҳам, бувдой сўзимиз бор (Мақол).

БУВМА – бувмо. Бўғма ёқали кўйлак.

БУВСЫНЫШ – бувсиниш. Терлаш, буғланиш. *Хәммәжақ бувсынып кәтіпті* – Ҳаммаёқ буғланиб кетибди.

БУЖУР – бужур. Чўтир. *Кўйәвдің бәті бужур-ғу?! – Куёвнинг юзи чўтир-ку?! –*

БУРУМ – бурум. Муюлиш, бурилиш. *Ҳана бурумнан буруласыз* – Анови муюлишдан буриласиз.

БЭТІ ҚАТЫШ – бети қотиш. 1. Устки қисм, юзанинг қотиши. *Жәрдін бәті қатыпты* – Ернинг бети қотипти. 2. Одамнинг гап ўтмайдиган бўлиб қолиши. *Урабәрсәң әті қатар, гәпірәбәрсәң бәті қатар* (Мақол).

БЭТАЧАР – беточор. 1. Келин тўйларидаги «юзочар» удуми. 2. Такдимот, презентация. *«Забындың тіл қамусы» китәбінің бэтачарыны қыламыз* – «Зоминнинг тил қомуси» китобининг беточар (такдимот)ини қиламиз.

БЭТКӘ КЭЛІШ – бетга келиш. Пастлик қилиш, қизғаниш. *Он сомдың бәтигә кәп отірыпты-ғу?! – Ўн сўмнинг бетига келибди-ку?! –*

БЭТКӘ КЭМӘСЛІК – бетга кemasлик. Тантилиқ қилиш. *Мән қойдың бәтигә кэмәймән* – Мен қўй кетганини ўйлаётганим йўқ.

БЭТКӘЙ – беткай. Қуёш нури тушадиган томон, жануб. *Ұйді бәткәйгә сапты* – Уйни беткайга қурибди.

БЭТМӘ-БЭТ – бетма-бет. Юзма-юз. *Берібай айувға бәтмә-бәт кәлдi* – Бўрибой айиққа юзма-юз келди.

БЭШІКЖАВҒЫЧ – бешикжовғич. Бешиқ ёпинчиғи.

БӘДІК – бадик. Тўхтамай гапираверадиган эзма киши. *Қайнағасы қып-қызыл бәдік экән* – Қайнағаси қип-қизил бадик экан.

БӘӘЗ – бааз. Етарли, кифоя.

БЭЗГЭШ – базгаш. Ғашлашган одам. *Иргәшкә бәзгәш боп қаған экән хәч көммәдi* – Эргаш билан ғашлашиб қолган экан ҳеч кўнмади.

БӘЙБИЧӘ – байбича. Катта хотин. *Байдан ымдат, бәйбічәдән қизмәт* (Мақол).

БҒЙ – бий. 1. Бек. *Молла Эшбек бий боп Забынды сорады* – Мулла Эшбек бек бўлиб Зоминни сўраган. 2. Қорақурт. *Әнзирәт байқышты бий чағып өлтирдi* – Анзират шўрликни қорақурт чақиб ўлдирган.

БІРДӘ-ЖАРЫМ – бирда-ярим, баъзан, гоҳо. *Атамдiкiгәйәм бирдә-жарым кәп тураман* – Отамникига ҳам баъзан-баъзан келиб тураман.

БЫҚМА – биқмо. Одамови. *Нарқул бықма адам экән, кәгәнчә иннәмәдi* – Норқул биқма одам экан, келгунча гапирмади.

БЫЛАЙ-БЫЛАЙ – билой-биллой. Қўл учида. *Ишти былай-былай қып қойағайыпты* – Ишни қўл учида қилиб қўя қолган.

БЫЛҒАШ – билғаш. 1. Қўл билан чақириш, қўл силкитиш. *Атасы қолыны булғап кәләдi* («Алпомиш»). 2. Курашчиларнинг қўлни тез-тез айлантериш ҳолати. *Шундай қалмақ қолын булғап кәләдi* («Алпомиш»).

БҒЙҒР – буюр. Биқин. *Сулувайдың бұйғұрi чәнчiп қапты* – Сулувойнинг биқини санчиб қолибди.

БҒКСИШ – буксиш. Этнинг қизишиб қолиши. *Күннiң ыссығыға эт бүксiп қапты* – Кун иссиқ бўлганига гўшт қизиб (айниб) қопти.

БҒРСҒҒҒН – бурсугун. Эртадан кейин, индин, бирисикун. *Мыйманнар бұрсұғұн кәләтырған бопты* – Меҳмонлар эртадан кейин келадиган бўлишибди.

БӨБӘК – бўбак. Бувак, чақалоқ. *Қолыда бөбәги бар* – Қўлида буваги бор.

БӨГӘТ – бўгат. Тўғон, тўсиқ. *Сайға бөгәт сапты* – Сойга тўсиқ солибди.

БӨКТИРШ – бўктириш. 1. Ивитиш. *Нанды сұткә бөктiрдi* – Нонни сутга бўктирди. 2. Ҳаддан зиёд тўйдириш. *Пәрдәбайды тойда таза бөктiрiптi* – Пардабойни тўйда роса бўктирибди.

БӨКТӘР – бўктар. Тоққа яқин дара. *Бөктәрдiң әтәгiгә ноқат әктiк* – Бўктарнинг пастига нўхат әкдик.

БӨЛӘРГӘН – бўларган. Бўзрайган, маъносиз кўз ҳолати. *Өләрмәндiң өзiдән қорқ, бөләрiп турған көзiдән қорқ* (Мақол).

БӨТӘН – бұтан. Бұлак, алоҳида.

ВЭЙВЭЙӘК – вайваяк. 1. Тинмай сайрайдиган ёқимсиз товушли тун куши. 2. Вайсақи одам сифати.

ГУЛМАМА – гулмомо. Чечак.

ГУМ – гум. Ўпқон, оқар сувнинг чуқур жойи.

Тигилсам қурийди дарёнинг гуми,

Наъра тортсам, қулар қўрғоннинг тими.

(«Алпомиш»дан)

ГӨВГҰМ – гавгум. Энди оқшом тушаётган пайт, талош.

ГӘДӘЙКЭРБӘЗ – гадайкербоз. Қашшоқ бўлатуриб олифталик қилиш. *Шу ҳәлигә гәдәйкәрбәзлик қымаса, нима жоқ?* – Шу ҳолига олифталик қилмаса, нима экан?

ГӘДӘЙТАППАС – гадайтиппос. Чекка, гадой топмас ер. *Чәйләң гәдәйтаппас жәрдә экән* – Чайланг гадой топмас ерда экан.

ГӘЖІР – гажир. Ўжар. *Өләрчә гәжір экәнсэн* – Ўларча ўжар экансан.

ГӘЖӘК – гажак. Гажак, зулф, қулоқ олдидан чиқарилган соч тутами. *Әйпәпүктің гәжәгі бірәм жарашыпты* – Ойпопукнинг гажаги бирам ярашган.

ГӘЗӘ – газа. Қир-адирлардаги катта дўнглик. *Гәзәнің үстидә алқар жүрі* – Газанинг устида алқор юрибди.

ГӘЙӘК – гайак. 1. Боши оғриган жонлиқ. 2. Овсар, телбароқ одам. *Бу гәйәк атасыны қыйнады* – Бу овсар отасини қийнади.

ГӘН – ган. Ёнғоқ ўйинида тикилган ёнғоқлар. *Мынавы ушта жаңзақ мәнің гәнім* – Манови учта ёнғоқ менинг тикканларим.

ГӘРЖІШ – гаржиш. Бир чеккадан емириш, ғажигиш, ўпириш.

ГІДІК – гидик. Кучук, итнинг боласи.

ГІДІР – гидир. 1. Доғ, гумон. *Көңнідә гідірі жоқ* – Кўнглида ғубори йўқ. 2. Тўхтатиш. *Атынгды бір пәс гідіріп тур* – Отингни бирпас тўхтатиб тур.

ГІЗ-ГІЗЛӘШ – гиз-гизлаш. Кўз-кўзлаш, кўзни куйдириб мақтаниш. *Гіз-гизләп баллардың көзіні кўйдірді* – Кўз-кўзлаб болаларнинг кўзини куйдирди.

ГІЙӘЙ – гияйи. Нимагадир ружу қўйиш, боғланиб қолиш, гиёҳвандлик. *Чәйгә гийәйи боп қаппан* – Чойга ўрганиб қолибман.

ГҰДҰК – гудук. 1. Гумон, шубҳа. *Бірәвдән гудүгің барма?* – Бировдан гумонинг борми? 2. Хавотир. *Көңнімә гудүк тўшти* – Кўнглимга хавотир кирди.

ГҲЖҲР – гужур. Тўдабоши, зўравон. *Сиргәлінің гүжүрі – Ёғнибой* – Сиргалининг тўдабошиси – Қўғнибой.

ГҲЙМӘҢНӘШ – гуймангнаш. Суклиқ қилиш, сўраниб юриш. *Қачан қарасаң гүймәңнәп жәп жүрәді* – Қачон қарасанг, тиланиб еб юради.

ГҲКІПІШ – гукипиш. Сассиқпопишак. *Тавда гүкіпіш барәкән* – Тоғда гукипиш бор экан.

ГҲЛЛӘШ – гуллаш. Ноннинг яхши пишмаган ҳолати. *Наның гүлләп кәтіпті* – Нонинг гуллаб кетибди.

ГҲЛТҲҢ – гултунг. Қизариб чиққан яра. *Гүлсіндің аяғи гүлтүңнәпті* – Гулсуннинг оёғи қизариб яра бўпти.

ГҲМІРІШ – гумириш. Безовталаниш, ҳолсизланиш. *Жүрәгим гүмурип кәтти* – Юрагим гумириб кетди.

ГҲМ-ГҲРС – гум-гурс. Бош кўтармай ётиб қолган оғир касал ҳолати. *Кәчәдән бәри гүм-гүрс боп жатыр* – Кечадан буён гум-гурс бўлиб ётибди.

ГҲМРӘНІШ – гумраниш. Норози бўлиб гувраниш. *Қочқардың гәбідән эл гүмрәніп кәтти* – Қўчқорнинг гапидан эл норози бўлиб гувранди.

ГҲППІ – гуппи. Ҳовлиқма, мақтанчоқ.

ГҲРДӘ – гурда. Виждон, ор-номус. *Гүрдәси бар адам бу ишти қымайды* – Виждони бор одам бу ишни қилмайди.

ГҲШНӘ – гушна. Қайтмас, мақсадига етмаса қўймайдиган одам сифати. *Тағасы аша гүшнә адамәкән* – Тоғаси оша қайтмас одам экан.

ГӨМӘС – гўмас. Бўшашган аёл сифати. *Қатынныңам таза гөмәсигә жолығыпсан* – Хотиннинг ҳам жуда бўшашганига йўлиқибсан.

ГӨМСӘ – гўмса. Бўш-баёв, бепарво эркак. *Улы қып-қызыл гөмсә экән* – Ўғли қип-қизил баёв экан.

ГӨР-ЖЭР – гўр-жер. Майда-чуйда, ул-бул. *Базардан гөр-жәр алдым* – Бозордан майда-чуйда олдим.

ГӨРОЧАҚ – гўрўчоқ. Ношуд, уқувсиз. *Эркәгәм шонча гөрочақ болама?* – Эркак ҳам шунчалар гўрўчоқ (уқувсиз) бўладими?

ГӨРСОҚТА – гўрсўқто. Сўхтаси совуқ, ёқимсиз одам. *Бу гөрсоқтаның эрийәм барма?* – Бу гўрсўхтанинг эри ҳам борми?

ДАБРАҢНАШ – добронгнош. Шовқин қилиш. *Көп дабраңнай бәрмә, атам ойав* – Кўп шовқин қилаверма, отам уйғоқ.

ДАСТЫҚ – достик. Ёстик.

ДАҚҚЫ – доққи. Кўп гапирадиган, жағига суяниб қолган ўғил бола сифати. *Муштай башыңнан даққы боп қапсан-ғу* – Муштдай бошингдан сергап бўлиб қолибсан-ку?

ДОРЖЫ — дўржи. 1. Ёппа, кўтара. *Қавуннарыны доржысыға сатты* – Қовунларини кўтарасига сотди. 2. Йирик. *Қолымға доржы пул тушып қабыды* – Қўлимга йирик пул тушиб қолганди.

ДОҚҚЫ – дўққи. Дағал, кўпол одам сифати. *Өлмәс таза доққы бопты* – Ўлмас жуда кўпол бўлибди.

ДОҒЫЛЫШ – дўғилиш. Йўлиқиш, учрашиш. *Сэнәм өзігә бір доғылып көр* – Сен ҳам ўзига бир учрашиб кўр.

ДОҶЫЛЛАШ – дўнғиллош. Тўнғиллаш. *Сағындық бір нәрсә дәп доңыллады* – Соғиндиқ бир нарса деб тўнғиллади.

ДУСТАМАН – дустаман. Юзтубан.

ДЭЛЭГЭЙ – делагай. Астарсиз устки кийим.

ДЭВКӘР – давкар. Девкор, кучли, чарчамас. *Қаршыбай – дэвкәр жыгыт* – Қаршибой – девкор йигит.

ДЭЖЖӘМ – дажжам. Эпчил, уддали одам ёки жонлиқ сифати.

ДӘМ – дам. 1. Ҳордиқ. Ором, ҳордиқ. *Сэн бірпәс дәм ағын* – Сен бирпас дам олгин. 2. Ел солиш. *Топқа дәм салдым* – Тўпга ел солдим. 3. Зарядлаш, қувват бериш. *Сәәті дәмнәдәм* – Соатни дамладим (бурадим). 4. Бостириш, димлаш. *Ашты дәмнә* – Ошни дамба. 5. Таъм. *Ҳәзиргі қавуннардың дәмі жоқ* – Ҳозирги қовунларнинг таъми йўқ. 6. Дуо ўқиш, афсун қилиш. *Моллаларың дәм сасын, Он-онбәшти кәм сасын* (Қўшиқдан).

ДӘМӘҢГІР – дамангир. Хафа бўлиш, гумондор бўлиш. *Өзің баріп көр, кэйін мәннән дәмәңгир бома* – Ўзинг бориб кўр, кейин мендан домангир бўлма.

ДӘНӘКӘР – данакар. Доно, оқил, одамларни бир-бирига яқинлаштирувчи, жипслаштирувчи, келиштирувчи. *Әкә-үкә ортасыда дәнәкәрлік қымасаң, гүнәгә батасан* – Ака-укалар ўртасида яқинлаштирувчилик қилмасанг, гуноҳга ботасан.

ДӘТТИ – датти. Жажжи, ёқимтой. *Дәттигәнә улларың барэкән, жарашыңнар* – Жажжигина ўғлинг бор экан, ярашинлар.

ДЫЙЫРМАНЫ ТІШӘЛГӘН – дийирмани тишалган. 1. Тегирмон тоши тишларининг ўткирланиши. *Қараташтың дыйырма-ны тішәлгән, унды тәз тартады* – Қоратошдаги тегирмоннинг тишлари ўткирланган, унни тез тартади. 2. Қориннинг очикқанини, жуда овқатталабликни англатувчи ибора. *Эртәмэртәннән бәрі*

ачман, дыййорманым таза тишэлгән – Эрталабдан буён очман, тегирмоним роса тишалган.

ДЫМ – дим. 1. Дим. *Кэчқурунам кун шонча дым болама?* – Кечқурун ҳам кун шунча дим бўладими? 2. Жим. *Қултай дым боп қалды* – Қултой жим бўлиб қолди. 3. Овоз, товуш. *Дымың чықса, өзіңнән көр* – Товушинг чиқса, ўзингдан кўр.

ДЫМЫШ – димиш. Овоз, товуш. *Дымышыңды чығармай ўтыр* – Овозингни чиқармай ўтир.

ДЫРДАЙ – дирдай. 1. Шир яланғоч, қипяланғоч. *Кәп кәттә бала дырдай боп жүріпсәммә?* – Кап-катта бола қипяланғоч юрибсанми? 2. Кап-катта. *Дырдай-дырдай жігітләр бәкәр отырышқа уялмайсыларма?* – Кап-катта йигитлар бекор ўтиришга уялмай-сизларми?

ДҲКІР – дукир. Сувайирғич, сув тақсимлагич.

ДӨКӘЙ – дўкай. Бошлиқ, каттакон.

ДӨЛТӘ – дўлта. 1. Майда, кичкина, чўлтоқ. *Дөлтә бөрі қойларға дарыпты* – Дўлта бўри қўйларга тегинибди. 2. Эркак исми. *Дөлтә ишкә кәмәдімә?* – Дўлта ишга келмадими?

ДӨҢМҮЙЫН – дўнгмўйин. Ўжар, қайсар одам сифати.

ЖАВТЫЛЛАШ – жовтиллош. Жовдираш, мўлтиллаш.

ЖАВҒАН – жовғон. Ёвғон, овқат. *Қатын тумавлағаннан бәрі жавған қығанымыз жоқ* – Хотин тумовлагандан бери овқат қилганимиз йўқ.

ЖАЗҒАН – жозғон. 1. Битик ёзган. *Қатты өзі жазған* – Хатни ўзи ёзган. 2. Шўрлик, ёзиқли. *Алпомиш айтди: «Жазған кал, сен ҳам тушиб кетарсан»* («Алпомиш»дан). 3. Бечора, бояқиш, омад-сиз маъносидаги сифат. *Шу жазғанның аты өліппә?* – Шу бечоранинг оти ўлибдими?

ЖАЗҒЫРЫШ – жозғириш. Ёзғириш, нолиш. *Қачан көрсәң, қызыны жазғырып жүрәді* – Қачон қарасанг, қизини ёзғириб юради.

ЖАЗЫҚ – жозиқ. 1. Ёзуқ, тақдир. *Маңнайымдағы жазықтан қутулалмаслығымды біләмән* – Манглайимдаги ёзуғимдан қутулалмаслигимни биламан. 2. Гуноҳ, айб. *Саған нима жазық қылдым, балам?* – Сенга нима ёзиқ қилдим, болам? 3. Ёзилган. *Кәттүйгә кірсәң, дастарқан жазық* – Катта уйга кирсанг, дастурхон ёзилган.

ЖАЗЫЛЫШ – 1. Вақтихушлик қилиш. *Өріклігә барып таза жазылдық* – Ўриклига бориб роса вақтихушлик қилдик. 2. Ҳожат

чиқариш, таҳорат ушатиш. *Қаләжәйгә барып жазылыш кәрәк-тә!* – Ҳожатхонага бориб ёзилиш керак-да. 3. Рўйхатга кириш, ҳисобга олиниш. *Мәнәм әскәрліккә жазылып кәлдәм* – Мен ҳам аскарликка ёзилиб келдим.

ЖАЗЫМ – жозим. Гилам. *Улақтын салымыға онта жазым қойылды* – Улоқнинг солимига ўнта гилам қўйилди.

ЖАЛАМЫР – жоломир. Кўзи оч, балохўр, қаноатсиз.

ЖАЛАҢНАШ – жолонгнош. Аланглаш. *Эшигиниң авзыда жалаңнап туры* – Эшигининг оғзида аланглаб турибди.

ЖАЛДАР – жолдор. 1. Ёлли, яъни попукли катта ўрамол. 2. Ёли узун жонлиқ. Масалан: *жалдар бөрі, жалдар йўт, жалдар жылан*.

ЖАЛМАВЫЗ – жолмовиз. 1. Ялмоғиз. 2. Мечкай, ебтўймас. *Бу жалмавызды тойдыралмайсан* – Бу ялмоғизни тўйдиролмайсан.

ЖАЛПАҚТИЛ – жолпоқтил. Халқ тили, қора тил, сўзлашув тили. *Жашлар жалпақ тилдi бiлмәйдi* – Ёшлар ялпоқ тилни билмайди.

ЖАЛЧЫТУВСЫЗ – жолчитувсиз. Ялчитмас. *Жалчытувсызлығыдан қатыныям кәтiп қалды* – Ялчитмаслигидан хотини ҳам кетиб қолди.

ЖАМАН ЖЫЛ – жомон жил. Ёмон йил, очарчилик йили. *Жаман жылы Сарыкәмәрдә адам қамаған* – Ёмон йили Сарикамарда одам қолмаған.

ЖАМАН КҰН – жомон кун. 1. Ёмон кун. *Бүгүн жаман кун болды* – Бугун ёмон кун бўлди. 2. Тирикчилик. *Бiр жаман күнiмiз өтiп турыпты* – Бир ёмон кунимиз ўтиб турибди.

ЖАМАНТАЙ – жомонтой. Ўғил болаларни эркалаш учун ишлатиладиган сўз. *Жамантайымам кәттә боп қалды* – Ёмонтойим ҳам катта бўлиб қолди.

ЖАНА – жоно. Ёнбағир.

ЖАНҚАЛАШ – жонқолош. Ошалаш, ямламай ютиш.

ЖАНСОҚТА – жонсўқто. Гапидан қайтаверадиган, тайинсиз киши сифати. *Қалбота балалықтан жансоқта өзі* – Холбўта болаликдан тайинсиз ўзи.

ЖАНСЫЗ – жонсиз. 1. Ўлик. 2. Кучсиз, жони кетган. 3. Қасамхўр, ўлармон. *Көчәр барып турған жансызда* – Ўчар бориб турган ўлармон-да. 4. Айғоқчи, жосус. *Арамызда рәiстiң жансызы бар* – Орамизда раиснинг жосуси бор.

ЖАНТАЛАШЫШ – жонтолошиш. Ошиқиш, шошилиш. *Бәйчiбәр мәррәгә жанталашып кәлдi* – Бойчибор маррага шошилиб етиб келди.

ЖАНЫ КЭТКЭН – жони кеткан. 1. Кучи қайтган. *Шэрбэктің жаны кэткәнігә әнчә болды* – Шербекнинг кучи кетганига анча бўлди. 2. Камбағаллашган. *Анқабайдыңам жаны кэткән вақты, амайды* – Анқабойнинг ҳам камбағаллашган вақти, олмайди.

ЖАНЫҒЫШ – жониғиш. 1. Жаҳд қилиш, астойдиллик. 2. Соғиниш, ичикиш

ЖАППА – жоппо. Ёппа.

ЖАПСАР – жопсор. 1. Ўтовнинг тирқиши, тирқиш. *Жапсарсыз ўй бомас, мәсләәтсиз той*. (Мақол). 2. Тоғ қисмларининг қўшилишган жойи, туташ. *Мәнің айнам – ақсары, Қаратавдың жапсары* (Қўшиқдан).

ЖАРСЫЛЛАШ – жорсиллаш. Бекорчи чираниш. *Ўкәчәсі бір ўй адамға жарсыллайды* – Укачаси бир уй одамга чиранади.

ЖАРЫҚ – жорик. 1. Ёруғ. *Ўйдің ічі жарық* – Уйнинг ичи ёруғ. 2. Ёриқ, ёрилган. *Кәдіміз жарық экән* – Кадимиз ёриқ экан.

ЖАТ – жот. 1. Ёт (буйруқ феъли) *Мойнақ, жәйіңдә жат* – Мўйноқ, жойингда ёт. 2. Ёт, бегона. *Жавбасар сағанам жат эмәс* – Жовбосар сенга ҳам ёт эмас.

ЖАТАҚ – жотоқ. 1. Ётоқ. *Кәчә жатақа бардым* – Кеча ётоққа бордим. 2. Дангаса, ишәқмас одам. *Мынча жатақ боп қалдың?* – Бунча дангаса бўп қолдинг?

ЖАТЫБАТАР – жотиботор. 1. Кураш усулларида бири. *Улуқ жатыбатарға уста* – Улуғ ётиботарга уста. 2. Пичинг гап, қонқув, кесатик. *Турсунай таза жатыбатар экан, бәрімізді авзыға қаратты* – Турсуной жуда пичингга уста экан, баримизни оғзига қаратди.

ЖАТЫҚ – жотик. 1. Ётиқ. *Қырдың бұздайы жатық өсіпті* – Қирдаги бугдой ётиқ ўсибди. 2. Мулойим, босиқ. *Онбашы жатық гәпірді* – Ўнбоши босиқ гапирди.

ЖАТЫРҚАШ – жотирқаш. Ётсираш. *Өз баласы жатырқап жатыр* – Ўз боласи бегонасираб ётибди.

ЖАҚЫН – жоқин. 1. Яқин. *Жантұт Тұркмәнқышлақайам жақын* – Жонтут Туркманқишлоққа ҳам яқин. 2. Қариндош. *Көбәй Эшбэкбайға таза жақын болады* – Кўпай Эшбекбойга жуда яқин қариндош бўлади.

ЖАҒАЛАШ – жоғолош. 1. Ёқалаш. *Сағанакты жағаламасаң, сүв кәмәйді* – Сойни ёқаламасанг, сув келмайди. 2. Халақит бериш. *Сән муны апқой, жағаламайды, кэрәк болады* – Сен буни олиб қўй, халақит бермайди, керак бўлади.

ЖАҒАМА-ЖАҒА — жоғомо-жоғо. Ёқалашиш. *Қошбаймынан жағама-жаға болдым* — Қўшбой билан ёқама-ёқа бўлдим.

ЖАҒЛАВ — жоғлов. 1. Яғлоғи, сув ичиладиган идиш. *Эки жағлав сүв ічті, күйіп кәткәнәкән* — Икки яғлоғи сув ичди, куйиб кетган экан. 2. Калишнинг оғзи, кийиладиган қисми. *Кәліштің жағлавыны басмай кій, маймақмысан?* — Калишнинг яғловини босмай кий, нима, маймоқмисан?

ЖАҢШАШ — жонгшош. Вайсаш. *Чәчәсі жаңшап жатыбыды* — Янгаси вайсаб ётганди.

ЖОҚЛАВ — жүқлов. Қўноқ, меҳмон. *Кәттә қатын үй қорыйды, Кічкәнә қатын жоқлавға кәтәді* (Жумбоқ — қулф, калит).

ЖОҚЧЫ — жүқчи. Изловчи, суриштирувчи.

ЖОЙҚАН — жўйқон. Қирғин.

ЖОЙЫШ — жўйиш. Йўқотиш. *Ҳаптада товғаныны бір күндә жойады* — Ҳафтада топганини бир кунда йўқотади.

ЖОМАРТ — жўморт. Мард, қўли очиқ. *Атаң жомарт адамийди* — Отанг қўли очиқ, мард одам эди.

ЖОРМА — жўрма. Йўрма (тикиш тури).

ЖОСАҚ — жўсоқ. 1. Вужуд, турқ, кўриниш. *Жораның жосағы курсын* — Жўранинг башараси курсин. 2. Азамат, шоввоз маъноларидаги эркалаш сўзи. *Вай жосағ-эй, уйалдыңма?* — Вой азамат-эй, уялдингми?

ЖОТАЛЫ — жўтоли. Уддали, бақувват одам. *Қошпай жоталы жігіт болды* — Қўшбой уддабарор йигит бўлди.

ЖУҚА — жуқа. 1. Юпқа. *Жуқа көйләк кийіп апты* — Юпқа куйлак кийиб олибди. 2. Камбағал, қўли қисқа. *Өзі жуқа адам, мұнча бэрәлмәйді* — Ўзи камбағал одам шунча беролмайди.

ЖУЛҚИНДЫ — жулқинди. Ҳар нарсага аралашаверадиган, олдинга чиқишни яхши кўрадиган одам, «выскочка», суқматаёқ.

ЖУТ — жут. 1. Ют (буйруқ феъли маъносида). *Қам мәйәкті жут* — Хом тухумни ют. 2. Ют («ютиб чиқ» маъносидаги буйруқ феъли) *Эпләсәң, сәнәм жут* — Эпласанг, сен ҳам ют. 3. Ўлат, одам ва жонлиқларнинг қирилишига сабаб бўладиган касаллик. *Былтыр жут жылы болды* — Бултур ют келган йил бўлди.

ЖУТАҚ — жутоқ. Ютоқ, очкўз. *Миңжігіт — таза жұтақ бала* — Мингжигит — жуда очкўз бола.

ЖУТАҚҚАН — жутоққон. 1. Очиққан, очкўз. *Авқат қымай жутағып отырған экән* — Овқат қилмай ютоқиб ўтирган экан. 2.

Чанқаш. *Ат жанывар таза жутагып қапты, суварылмаган-да* – От жонивор роса ютоқибди, суғорилмаган-да.

ЖУҒЫМНЫ – жуғимни. 1. Юқумли. *Тумавам жуғымны-да, өлсін* – Тумовлаш ҳам юқумли-да, ўлсин. 2. Ёқимли, маъқул келадиган. *Гәбі жуғымны бомаған* – Гапи ёқимли бўлмаган. 3. Юқадиган, семиртирадиган. *Атқа арпа жуғымны* – Отга арпа юқимли.

ЖЭЗ – жез. Мойда тайёрланган суюқ емак. *Хәр күні жэз болабэргәннән ічкісі кэмәй қапты* – Ҳар куни жез бўлавергани учун ичгиси кемай қолибди.

ЖЭЙМТӘЛЛИ – жейимтолли. Ёйишли, тотли. *Ләчирәшорпа жэйимтәлли бопты* – Лочира шўрва жуда ейишли бўлибди.

ЖЭЛАЙАҚ – желаёқ. Чопоғон одам.

ЖЭЛБІРӘГӘН – желбираган. 1. Юпун. *Кійимнәрі жэлбірәгән бір қыз чықты* – Кийимлари юпун бир қиз чикди. 2. Доим хизматга шай киши. *Тағасы жэлбірәгән адамәкән, үйгә әпкірді* – Тоғаси одам-шаванда киши экан, уйига опкирди.

ЖЭЛМАЙА – желмоя. Югурик урғочи туя, илдам урғочи туя.

ЖЭЛМӘС – желмас. 1. Шашти қайтмаган бўз бола, чапани. *Бу баллар ҳәлі жэлмәстә, жәр жәәнгә сіймәйді* – Бу болалар ҳали ёш. пўконидан ел ўтмаганда, жаҳонга сиғмайди. 2. Чопқир туя. *Бәрібайдің әкі нарыям жэлмәс* – Бўрибойнинг икки нори ҳам югурик туялар.

ЖЭМІТ – жемит. Кийим чидаш бермайдиган, буюм тўздирадиган бола. *Орал, мынча жеміт бомасаң?* – Ўрол, бунча емит (кийим тўзитувчи) бўлмасанг?

ЖЭМТІК – жемтик. Очофат, очкўз. *Кўйәві таза жэмтік экән* – Куёви тоза очофат экан.

ЖЭМТІНІШ – жемтиниш. Тимирскиланиш, изланиб юриш. *Қаршыбай ҳәлійәм жэмтініп жүрімә?* – Қаршибой ҳалиям тимирскиланиб юрибдими?

ЖЭРІК – жерик. Бошқоронғи. *Қатыны анарға жәрік бопты* – Хотини анорга бошқоронғи бўпти.

ЖЭРМІТӘ – жермита. 1. Чумолидан ҳам майда жонивор. 2. Ҳар нарсадан фойда чиқаришни ўйлайдиган майда одам. *Қочқар өлсін, жәрмітәгә оқшамай* – Қўчқор ўлсин, ермиитага ўхшамай.

ЖЭРМАЙ – жермой. Ермой. Нефть маҳсулотларининг умумий номи.

ЖЭТАҚАБА – жетақаба. Етиб келиш, яқинлашиш. *Алчынбәктің бойі әкәчәсінікігә жэтақаба бопты* – Олчинбекнинг бўйи акасиникига етай деб қолибди.

ЖЭТЭЛӘТМӘ – жеталатма. Бировнинг гапига кирадиган, ўз фикрига эга бўлмаган одам. *Орынбай қип-қизыл жэтэләтмәғу!* – Ўринбой қип-қизил еталатма-ку!

ЖЭТКІНЧӘК – жеткинчак. 1. Интилувчан, етиб оладиган шахс. 2. Жой номи.

ЖЭҢМИШ – женгмиш. Нотўғри бўлса ҳам ўз фикрини ўтказмай қўймайдиган одам. *Эшбайды қой, у таза жэңмиш боған* – Эшбойни қўявер, у жуда гапини ўтказмаса қўймайдиган бўлган.

ЖӘВЛІК – жавлик. Ёвлик, ёппа. *Ишкә жәвлік чығыбыдық* – Ишга ёппа чиққандик.

ЖӘДІГӘР – жадигар. 1. Жодугар. *Сәнәмгүл таза жәдігәр қатын* – Санамгул жуда жодугар аёл. 2. Ёдгор. *Шу бала кәттә улымдан қаған жәдігәр* – Шу бола катта ўғлимдан қолган ёдгорим. 3. Эркак исми. *Алпамыштың ұлының аты Жәдігәр* – Алпомишнинг ўғлининг оти Ёдгор.

ЖӘЙ – жай. 1. Жой. *Там салайын дэсәм, жәй жоқ* – Уй солай десам, жой йўқ. 2. Ётиладиган ўрин. *Мыйманнарға жәй сал* – Меҳмонларга жой сол. 3. Ётиғи билан. *Кәттәләргә жәй гәпірсәң жағасан* – Амалдорларга ётиғи билан гапирсанг, ёқасан. 4. Мулойим, бемалол. *Қатыныға зулум боғанымынан, балларыға жәй* – Хотинга зolim бўлгани билан, болаларига мулойим. 5. Тарқат, ёй (буйруқ феъли) *Қызыңдың қайтып кәгәнініәм адамларға жәй* – Қизингнинг қайтиб келганини ҳам одамларга ёйиб чиқ. 6. Ёймоқ. *Кіріңді дарға жәй* – Кирингни ёй. 7. Ёйиш, юқалаштириш. *Қамырды жуқарақ жәй* – Хамирни юқароқ ёй.

ЖӘЙМӘ-ЖӘЙ – жайма-жай. Бемалол, шошилмай.

ЖӘЙСІЗ – жайсиз. 1. Жойсизлик. Баратурған **жәйсиз адамға қийинда** – Борадиган жойи йўқ одамга қийинда. 2. Ноқулай, ўнғайсиз. *Атқа жәйсиз отырыбапты, шәәрліктә* – Шаҳарликда отга ноқулай ўтириб олибди.

ЖӘЙҰВЧӘ – жаювча. Катта шолча ёки гиламдан ортиб қолган ипдан тўқилиб, бўсағага солиб қўйиладиган кичик шолча.

ЖӘЛПЭТӘК – желпатак. Югурдакликни хуш кўрадиган киши. *Өскән жақшы жігіт, оның жәлпәтәкләрі чатақ* – Ўскан яхши йигит, унинг елпатаклари чатоқ.

ЖӘПӘЛДӘК – жапалдак. Пастгина, кичкинагина, кўримсиз. *Орақбайдың аты жәпәлдәккәнә босайам көпкәрінің алды* – Ўроқбойнинг оти кўримсизгина бўлсаям, кўпқарининг олди.

ЖАСАТТАР – жасаттар. Жуссаси йирик, бўлали. *Улы жасаттар жігіт бопты* – Ўғли жуссадор йигит бўлибди.

ЖІЗ – жиз. Қўй этидан тайёрладиган кучли емак.

ЖІЙӘК – жияк. 1. Кашта. *Қызлар бурун жійәк тўқыған* – Илгари қизлар жияк тўқишган. 2. Эркаклар тўни, аёллар лозимиға тикиладиган ипакдан қилинган махсус безак. *Жійәксіз тон кійгән эркәктә, жійәксіз ыштан кійгән қатында әріят бомайды* – Жияксиз тўн кийган эрқақда, жияксиз лозим кийган аёлда орият бўлмайди. 3. Кўз чаноғининг чети, мижжа. *Уқламағаннан көзінің жійәгі қызарып кәтіпті* – Ухламаганидан мижжалари қизариб кетибди.

ЖІЙӘНТАБАҚ – жиянтобоқ. Тўй эғаси томонидан жиянга берилладиган сийли овқат. *Көбәйгә – жійәнтабақ әпкәңнәр* – Кўпайға жиянтовоқ олиб келинлар.

ЖІНІГІШ – жинигиш. Зиқланиш, сиқилиш, шошилиш, тажанглашиш. *Авқат кәчікті дәп жінігіп жассам, сән кәп қалдың* – Овқатим кечикди деб сиқилиб ётсам, сен келиб қолдинг.

ЖІНДӘР – жиндар. Аччиғи тез, тезоб одам сифати.

ЖЫБ-ЖЫЛАС – жиб-жилос. Шип-шийдон. *Қатыны үйді жыб-жылмас қып кәтіпті* – Хотини уйини шип-шийдон қилиб кетибди.

ЖЫЗЫҚ – жизик. Жизза.

ЖЫЛБАДАР – жилбодор. Жилвадор, «катта»ларға яхши кўриниш учун уларнинг айтганларини маъқуллайдиган кимса. *Турдықул қачан мынча жылбадар бопқалды өзі?* – Турдиқул қачон бунча жилвадор бўп қолди ўзи?

ЖЫЛТЫР – жилтир. Иккиюзламачи, тусланиб турадиган эркак. *Сарыбайдың жылтырлығыны білмәппән* – Сарибойнинг иккиюзламачи эканини билмабман.

ЖЫЛЫМЧЫ – жилимчи. 1. Илмилиқ. *Жылымчы сувды ічіп бомайды* – Илмилиқ сувни ичиб бўлмайди. 2. Ясама одобли одам. *Нарқозы таза жылымчы жігіт-тә* – Норқўзи жуда илмилиқ йигитда. 3. Ёқимсиз одам. *Қатынының жылымчылығыдан үйгә адам бармайды* – Хотинининг ёмонлигидан уйига одам боролмайди.

ЖЫМСЫҚ – жимсиқ. Писмиқ. *Артықбай таза жымсық адам-да* – Ортиқбой жуда писмиқ одам-да.

ЖЫПЫСҚЫ – жиписқи. Тимирскиланган, бор-йўқлиги билинмай, зимдан иш қиладиган одам сифати.

ЖЫПЫСҚЫЛАНЫШ – жиписқиланиш. Тимирскиланиш.

ЖЫР – жир. Жонлиқлардан олинадиган мой. Нутқимизга ўрнашиб кетган форсча «ёғ», русча «жыр» сўзларининг маънодоши.

ЖЫРНА – жирно. Жарга ўхшаш, аммо ундан кичик табиий ўйиқ. *Жылт өтті, жырнаға түшті* (Жумбоқ).

ЖЫРТАҚЫ – жиртоқи. Ўринсиз кулаверадиган одам сифати. *Айқол таза жыртақы бопты* – Ойхол роса жиртоқи бўлибди.

ЖЫРТАҢНАШ – жиртонгнош. Жилпанглаш, нозланиш. *Қырмыз улақчыларға жыртаңнаб жатыбыды* – Қирмиз улоқчиларға жилпанглаб ётувди.

ЖЫРТЫЛЛАШ – жиртиллош. Ўзгалар гапига ўринсиз аралаша-верадиган одам сифати. *Қатын дэгән жыртыллабэрмэй, отырса* – Хотин деган жиртиллавермай ўтирса.

ЖҰЗӘКӘШ – жузакаш. 1. Қартани сузувчи одам. *Жүзәкәш Өмірзақма?* – Қарта сузувчи Умрзоқми? 2. Одамнинг юзига қараб бошқача гапирадиган одам. *Бәққул таза жүзәкәш боппа?* – Бекқул роса турланадиган бўптими?

ЖҰЙРҰК – жуйрук. 1. Югурик, чопқир. *Жантұттағы әң жүйрүк ат Қошбәктің торысы* – Жонтутдаги энг чопқир от Қўшбекнинг түриғи. 2. Зийрак, фаҳмли, етук. *Қудайарлақағырдың баласы таза жүйрүк экән* – Худо ярлақагирнинг боласи жуда фаҳмли экан.

ЖҰЛ – жул. Гилам тури.

ЖҰЛҚУРС – жулқурс. Патгиламнинг бир тури. *Быйыл әкітә жулқурс тоқыдым* – Бу йил иккита патгилам тўқидим.

ЖҰЛМӘ – жулма. 1. Юлма (буйруқ феъли) *Кийіготты тамырыман жулмә* – Кийикўтни томири билан юлма. 2. Юлғич. *Эшбай таза жулмә адам экән* – Эшбой тоза юлғич одам экан.

ЖҰЛПӘТ – жулпат. Гиламга нисбатан пати ўсиқроқ қилиб тўқилган патгилам. *Жулпәт ыссық болады* – Жулпат иссиқ бўлади.

ЖҰНІНІ ЖӘЙІШ – жунини жейиш. Гўштини ейиш, аёвсиз олишиш. *Әкәві бір-бірінің жүніні жәп жатыр* – Иккови бир-бирининг гўштини еб ётишибди.

ЖӨН – жүн. 1. Одатдагидай, тўғри, рисоладагидай. *Жөн гәпірсәм, түшүммәйді* – Тўғри гапирсам, тушунмайди. 2. Тинч, тўғри. *Тыпырчылайбэрмәй жөн отыр* – Типирлайвермай тўғри ўтир. 3. Оддий, содда. *Башлық боғамынан таза жөн адам* – Бошлиқ бўлгани билан жуда содда одам. 4. Тўғри, инсоф билан. *Он төртігә барып дэврән сүрмәймә, Мәстәнмісән, жөн отырсаң бомайма?* («Алпомиш»дан)

ЖӨНДА – жүнда. «Тўғрисида», «ҳақида», «бу борада» маънолардаги көмакчи сўз.

ЖӨННӘШ – жўннаш. Созлаш, тузатиш.

ЖӨРМӘШ – жўрмаш. Чатиш, йўрмаш. *Жыртықларыны жөрмәдiм* – Йиртиқларини йўрмадим.

ЖӨТӘЛ – жўтал. 1. Йўтал. *Мағанам жөтәл тийдi* – Менга ҳам йўтал тегди. 2. Йўтал (буйруқ феъли). *Қаттырақ жөтәл, өтiп кәтәдi* – Қаттиқроқ йўтал, ўтиб кетади.

ЗАВ – зов. Тик жарлик. *Алқардың арқасыдан қувып завға тушып қаппан* – Олқорнинг орқасидан қувиб зовга тушиб қолибман.

КУНБАТАР – кунботор. Кунботиш, ғарб. *Шамал бұғун кунбатардан турды* – Бугун шамол кунботардан турди.

КЭЗ – 1. Буйруқ феъли. 2. Навбат. *Кэзинг кеганда оласан* – Навбатинг келганда оласан.

КЭЛI – кели. Кели, ўғир. *Сүмәләктің бுவдайы кәлiдә түйiләдi* – Сумалакнинг буғдойи келида туйилади.

КЭЛӘҢ-КЭЛӘҢ – келанг-келанг. Саланглаш. *Кәләң-кәләң қып iш бәрмәдi* – Саланглаб, иш бермади.

КЭРБӘЗ – кербаз. 1. Бузуқ аёл. 2. Сатанг, танноз одам.

КЭРӘНӘВ – керанав. Ўжар, терс, қайсар одам. *Ақмырза өләрдәй кэрәнәв адам* – Оқмирза ўлгудай тескари одам.

КӘБИР – кабир. Эр етган йигит, ўспирин. *Көбәй сағырдан өтiп, кәбiр бопты* – Кўпай сағирдан ўтиб кабир бўпти.

КӘЙВӘНI – кайвани. 1. Кекса кампир. *Жақшымысыз, кәйвәнi?* – Яхшимисиз, кайвони? 2. Умуман кекса аёл. *Тойға кәйвәнiләрдiйәм аппар* – Тўйга кайвониларни ҳам олиб бор. 3. Оқсоқол одам. *Жавбасар таза кәйвәнi адам* – Жовбосар жуда кайвони одам.

КӘЙПӘҢ – кайпанг. Бефаросат, ўйламай сўйлайдиган одам. *Шончалық кәйпәңнiгiңдi бiлмәгән экәммән* – Шунчалик бефаросатлигингни билмаган эканман.

КӘЛ – кал. 1. Кал, яъни бошида сочи йўқ киши. 2. Шум, қув одам.

КӘЛӘБӘ – калаба. 1. Ўрмак тўқиш учун йигирилган ип ўрами. *Экi кәләбә жiптi әпкәтiптi* – Икки калава ипни обкетибди. 2. Ёш болачалар иштонининг тиззага тушиб, ўралашиб юриш ҳолати. *Өмiрзақтың ыштаны кәләбә боп қапты-ғу?* – Умрзоқнинг иштони ўралашиб қопти-ку?

КӘМИК – камик. Қўмиқ, суякнинг осон кемириладиган ёғли қисми. *Көбәй кәмiктi жақшы көрәдi* – Кўпай суякнинг қўмиғини яхши кўради.

КӘМ-КӘТИК – кам-катик. Камчилик, етишмовчилик. *Кәм-кәтiгiнi кәйiн қиларсан* – Камчилигини кейин қиларсан.

КЭМПИРАВУЗ – кампировуз. Омбир.

КЭПСӘН – капсан. Капсан, хирмондан бериладиган хайрия улуш. *Сәбіз кәвләбідім, Нарбай кәпсән сорады* – Савзи кавлагандим, Норбой капсан сұради.

КӘР – кар. 1. Кар, қулоғи оғир. *Кәргә эшіттүрдә қач, қөргә көрсәттә қач* (Мақол). 2. Таъсир қилиш. *Гәбің кәр қыса экән* – Гапинг таъсир қилса экан.

КӘСКҰНӘМ – каскунам. Тескари, аксига. *Кәскұнәмгә шу күні бармаппан-да* – Аксига олиб шу куни бормабман-да.

КӘШӘЛ – кашал. Бесаранжомлик, хавотир. *Бу қатындың балларыға көңні кәшәлдә* – Бу хотиннинг болаларига кўнгли кашалда.

КӘҢШІРІК – кангширик. Қаншар.

КІЙӘНКІ – киянки. Ўзини тутолмайдиган, тарбиясиз қизларнинг сифати.

КІРПІ – кирпич. Типратикон.

КҰЗҰВ – кузув. Ўрмакнинг қиличга йўл очиб берадиган устки иплари. *Кұзұв тувры боса, өрмәк ансат тоқылады* – Кузув тўғри бўлса, ўрмак осон тўқилади.

КҰЙІГІШ – куйигиш. Куйиш, қайғуриш. *Бала атқа таза күйіктідә* – Бола отга роса куйикдида.

КҰЙГӘ КЭЛІШ – куйга келиш. Жонлиқларнинг қочириладиган ҳолатга келиши. *Сійірләр таза күйгә кәпти* – Сигирлар роса куйикибди.

КҰЙДІРГІ – куйдирги. 1. Ёмон яра. *Қолыға кўйдіргі чығыпты* – Қўлига куйдирги чиқибди. 2. Эпсиз, ношуд. *Эрі ҳәч ішті эпләмәйтурған кўйдіргі экән* – Эри ҳеч ишни эпполмайдиган куйдирги экан.

КҰЙДІРГІЛІК – куйдиргилик. Доим ташвиш чиқариб юрадиган, ўзини эплай олмайдиган киши сифати. *Бу кўйдіргілік мәні таза қыйнады* – Бу куйдиргилик мени жуда қийнади.

КҰЙТІКЧІЛ – куйтикчил. Жонкуяр, куйканак, куйинчак аёл. *Улбосын таза кўйтікчіл кәлінчәк бопты* – Улбўсин жуда жонкуяр келинчак бўпти.

КҰЙТӘКЧІЛ – куйтакчил. Йиғинчоқ, эҳтиёткор, жонкуяр. *Қәлдә чәчә таза кўйтәкчіл айал* – Холида янга жуда жонкуяр аёл.

КҰЛӘЛӘ – кулала. 1. Ўтин ёки қуруқ хашакни уловга ортиш усули. *Отынды кўләлә қыб артсаң, өзіңәм, эшшәгәм*

қыйналмайсызлар – Ўтинни кулала қилиб ортсанг, ўзинг ҳам, эшак ҳам қийналмайсызлар. 2. Эшак устида ортилган ўтиндай бўлиб ўтирган беўхшов семиз киши. **Жорабэк кўлалә боп кәтпті** – Жўрабек роса семириб кетибди.

КҰЛЧӘТӘЙ – кулчатай. Янги сўйилган қўй эти ва хамирдан тай-ёрланадиган тансиқ таом. **Мыйман кәсә, кўлчәтәй қыламыз** – Меҳмон келса, кулчатой қиламиз.

КҰМҰШ – кумуш. 1. Тез эрийдиган қимматбаҳо металл. **Қайышының тоғасы кўмұштән** – Қайишининг тўқаси кумушдан. 2. Тез-тез касаллигини баҳона қиладиган келинлар номи. **Қошбайдың қатыны кўмұш: кўндә аврыйды** – Қўшбойнинг хотини кумуш: кунда оғрийди.

КҰНЖҰРӘР – кунжурар. Кунюрар, жануб. **Кўнжўрәргә қарап үч чақырым жүрсәң, жәтәсән** – Кунюрарга қараб уч чақирим юрсанг, етасан.

КҰННӘШ – куннаш. Рашк қилиш, бахиллик қилиш, сиғдирмаслик. **Қочқар Басымбайды таза куннәр экән** – Қўчқор Босимбойни жуда куннар (кўролмас) экан.

КҰНЧІ – кунчи. Рашкчи, бахил. **Абысыным таза кўнчі қатын** – Овсиним жуда бахил хотин.

КҰНЧҰВАҚ – кунчувоқ. 1. Кун тегадиган жой, кунгай. 2. Эркак исми.

КҰНЧЫҒАР – кунчиғар. Кунчиқар, Шарқ. **Кўнчығаржақ жарышты** – Кунчиқар томон ёришди.

КҰРМӘК – курмак. 1. Курмак (ўсимлик). **Шалының арқасыдан кўрмәгәм сув ічәді** (Мақол). 2. Боғлашнинг бир тури. **Сийірдің шақыға арқан кўрмәк бәйләнсә, чәчилмәйді** – Сигирнинг шохига арқон курмак боғланса, ечилмайди.

КҰРМӘЛІШ – курмалиш. Тилнинг боғланиб, каловланиб қолиши. **Әкәсіні көріп, тілі кўрмәліп қалды** – Акасини кўриб, тили курмалиб қолди.

КҰРТІК – куртик. Шамол чуқурга уйган қор. **Тавдың жолыда кўртік көб экән** – Тоғнинг йўлида куртик кўп экан.

КҰЧӘЛӘ – кучала. Ични сурадиган восита, сурги. **Бәрдібай кўчәлә жәгәммә диймән?** – Бердибой кучала еганми дейман?

КӨБӘЙІШ – кўбайиш. 1. Кўпайиш. 2. Тарқалиш. **Кўнәм кәч болды, көбәймәймізмә?** – Кун ҳам кеч бўлди, кўпаймаймизми?

КӨГІЙӘК – кўгияк. Йиғлоқи бола сифати. **Балаң көгійәк экән, кәтәмән** – Боланг кўкияк экан, кетаман.

КӨГЭЛЭМ – кўгалам. Көм-кўк майсазор.

КӨЗЭМƏЛЛƏШ – кўзамаллаш. Мол узоқлашиб кетмасин деб ҳар замонда қараб қўйиш, кўз ташлаш. *Біздің сийргәйәм көзәмәлләп турың* – Бизнинг сигирга ҳам кўз ташлаб туринг.

КӨЗМОНЧАҚТАЙ – кўзмўнчоқтой. Чиройли болалар сифати. *Көзмончақтай қызы бар экән* – Кўзмунчоқдай қизи бор экан.

КӨКӘЙ – кўкай. Кўнгил, руҳият. *Бу гәбіңнән көкәйләрім кәсілді* (Қўшиқдан).

КӨКЛАШ – кўклаш. Бичиқчи ва чеварларнинг илк тикиши. *Көрпәчәні көкләп қойдым, тіккәнім жоқ* – Кўрпачани кўклаб қўйдим, тикканим йўқ

КӨНӘ – кўна. 1. Эски, кўхна. *Көнә кийимнәріңді бәрібжәр* – Эски кийимларингни бериб юбор. 2. Кўпни кўрган кекса одам. *Атасы көнә адам, бәріні біләді* – Отаси кекса одам, барини билади.

КӨР – кўр. 1. Кўрмайдиган одам. 2. Ўжар киши.

КӨРГӘНСІЗ – кўргансиз. Нокас, пасткаш. *Көргәнсізгә кўн тувса, кундуз чырақ жағады* (Мақол).

КӨРДАМБАЛ – кўрдомбол. 1. Ишбилмас одам. *Тойчы таза көрдәмбәл адамәкән* – Тўйчи роса ишбилмас одам экан. 2. Кўпқарида улоқнинг пайида бўлмай, ўзини бошқа отларга уриб оладиган от сифати. *Қурбанбайдың айғыры көрдамбал экәндә* – Қурбонбойнинг айғири кўрдомбол экан.

КӨРКӘМСӨЗ – кўркамсўз. Бадий сўз, таъсирли сўз.

КӨРСАВДА – кўрсовдо. Сотганда арзон, олганда қиммат оладиган бозорбилмас одам сифати. *Жақшыбай барып турған көрсазда* – Яхшибой бориб турган кўрсаздо одам.

КӨРТҰЙҰН – кўртуйун. 1. Ечиб бўлмайдиган тугун. *Жыпты көртұйұн қып бәйләмә* – Ипни ечилмайдиган қилиб бойлама. 2. Бажариб бўлмайдиган иш. *Сәнің ышың көртұйұн-гү!* – Сенинг ишинг битмайдиган-ку!

КӨСӘМСӨЗ – кўсамсўз. Ўткир сўз, публицистик сўз.

КӨТӘРӘ – кўтара. Ёппасига, улгуржи. *Қавынды көтәрә савда қылайық* – Қовунни кўтара савдо қилайлик.

КӨТКӘНЧӘК – кўтканчак. 1. Кети билан ўтириб қолиш. *Улчасы көткәнчәк отырып қалды* – Ўғилчаси кети билан ўтириб қолди. 2. Кутилмаганда зарба ейиш, хиёнатга йўлиқиш. *Өзінің жорасы көткәнчәк отырғызып кәтті* – Ўзининг жўраси унга хиёнат қилиб кетди.

КӨҢНИ ЧҶЧҶРКӘНДИ – кўнгни чучурканди. Кўнгли озди, кўнгли айниди. *Эққатав, ақмайға көңні чҶчҶркәнді* – Иккиқатга ўхшайди, оқмойға кўнгли айниди.

ЛАҚАМ – лақам. Лақаб.

ЛОЛА – лўло. Узунасига юмалоқ қилиб тайёрланган ёстиқ. *Қонақтың жамбашыға лоладан қой* – Меҳмоннинг ёнбошига ёстиқдан қўй.

ЛОЛАБАЛЫШ – лўлоболиш. Ёнбошлаб ётишда ишлатиладиган юмалоқ ёстиқ.

ЛӘГӘЛӘКБӘЗМ – лагалакбазм. Қизғин базм.

ЛӘЙЛӘКБАШ – лайлакбош. Ёввойи ўсимлик. *Ләйләкбаш адамды көмәді* – Лайлакбош одамни кўмади.

ЛӘСЛӘШ – ласлаш. Ўйгирилган ипакни туюрлардан, қирқимлардан тозалаш. *Экәвимиҙ бирпәстә ләсләп қойамыз* – Икковмиз бирпасда ласлаб қўямиз.

ЛҶККӘ – лукка. 1. Ёппа, бутунлай. *Жавбасар қўйруқты лҶккә жутыб жәрді* – Жовбосар қўйруқни бирданига ютиб юборди. 2. Ҷаммаси, тўлиқ. *Қолдаш қойларды лҶккә сатты* – Қўлдош қўйларни ёппасига сотди.

МАЙЛЫҒЫШ – мойлиғиш. Ёғлама бўлиш, мойланиб қолиш. *Чачық майлығып қапты* – Сочик ёғлама бўлиб қолибди.

МАЙТАРЫШ – мойториш. Яралаш. *Мард йигит душманга сирин айтарма, Жаш боланинг юрагини мойтормо* (Қўшиқдан).

МАЛАВСЫРАШ – моловсирош. Уйқусираш. *Бағанадан бәрі малавсырайсан* – Боядан бери уйқусирайсан.

МАЛАПАЙА – молопоя. Бесўнақай, келишимсиз. *Айағың малапайадай боп ўйгә кирәбәрмә* – Оёғинг бесўнақай бўлиб уйга кираверма.

МАЛЧЫ – молчи. Подачи. Отасы малчыйды – Отаси подачи эди.

МАЛТЫШ – молтиш. Қулоч отиб сузиш. Қаршыбой жақшы малтыйды – Қршибой яхши молтийди.

МАҚАВ ҚОШӘМӘТ – моқов қўшамат. Масхараомуз қилинган хушомад. *Маған мақав қошәмәт қыма* – Менга мохов хушомад қилма.

МАҒАН – маған. Менга.

МАҢНАЙ – мангной. 1. Манглай, пешона. *Маңнайыдағыны көрәді* – Манглайидагини кўради. 2. Тўғрайида. *Орақ маңнайыңда илүвлі-гү?* – Ўроқ манглайингда илиғлик-ку?

МАҢНАЙЧА – монгнойчо. Аёллар манглайига танғийдиган кичик ўрамол.

МОРТУВ – мортув. Урғочи ажина.

МОРТУВЧА – мортувча. Ўта шаддод қизларга қаратилган қарғиш.

МУРТ – мурт. Мурт, форсча мўйлов сўзининг ўзбекчаси. *Мурти-ны балта кэсмәйді* – Муртини болта кесмайди.

МУЧЧЫ – муччи. Ўпич, бўса. *Оқшатып бір муччы асақ болады.* («Равшан»).

МУҢНЫҚ – мунгник. Мунгли, зоминликлар аёл қариндошларни шу атама билан умумлаштиришади. *Қызларгул муңнықта, сән жігіт адам, қабәр ап тур* – Қизларгул мунлуғда, сен йигит одам хабар олиб тур.

МЭЧӘЛ – мечал. Қўл-оёғи яхши ҳаракатланмайдиган одам. *Айымқалдың кічкәнәсі мэчәл экән* – Ойимхолнинг кичиги мечал экан..

МЭЧКӘЙ – мечкай. Ебтўймас, очофат одам ёки жонлиқ. *Мэчкәйдән артады қызғанчықтан артмайды* (Мақол).

МЭШ – меш. 1. Сув, қимиз, айрон, мой сақлаш учун теридан тайёрланган тўрвага ўхшаш идиш. *Энәм ҳәр қышта быр мэш сарымай жөнәтәді* – Энам ҳар қишда бир меш саримой жўнатади. 2. Қорни катта бесўнақай, очкўз киши. *Қочқар таза мэш экән* – Қўчқор роса меш экан.

МЭҢЗӘШ – менгзаш. Ўхшатиш. *Қыйылған қалам қашыңды, Мән бірәвләргә мэңзәдәм* («Алпомиш»дан).

МІН – мин. 1. Уловга мин маъносидаги буйруқ феъли. 2. Камчилик, қусур. *Кўйәвдің міні жоқ* – Куёвнинг мини йўқ.

МІНГІ – минги. 1. Минишга ўргатилган от, туя, эшак каби кўликлар. 2. Бўйсундирилган одам сифати. *Бізәм қәріп мінгі бопқалдық – Биз ҳам қариб мирғи бўлиб қолдик.*

МІНТАҒЫШ – минтағиш. Камчилик излаш, айбситиш. *Сән қатын, көрінгәннән мінтағабэрмә* – Сен хотин кўрингандан минтақаверма.

МІРЛӘШ – мирлаш. Ҳисоблашиш. *Байзақ ҳәліәм сәні мірләді* – Бойзоқ ҳалиям сен билан ҳисоблашди.

МЫРЗА – мирзо. 1. Жаноб. 2. Одоби, мулойим, етук.

МЫСҚАЛ – мисқол. 1. Оғирлик ўлчови. *Қанзаданың онәкі мысқал олтыны барыйды* – Хонзоданинг ўн икки мисқол олтини бор эди. 2. Аёллар исми. *Мысқал чэчә кэмәдәмә?* – Мисқол янга келмадими?

МУҒҒЗ – мугуз. Шох. *Адам тилидэн, ҳөккіз мугғузидэн ілінәді* (Мақол).

МУЛҒҒШ – мулгуш. Мудраш. *Мулғғуп қағанымдыйам билмәймән* – Мудраб қолганимни ҳам билмайман.

МУРИК – мурик. 1. Буришган, кичик қовун. *Мүрік қавундыйам саттыңма?* – Мурик қовунни ҳам сотдингми? 2. Күримсиз, кичкина одам. *Қайнатасы таза мүрігәкән* – Қайнотаси жуда кичкина, буришган экан.

МӨКІ – мўки. Ошланмаган теридан тикиладиган оёқ кийими. *Мөкісійәм жыртылып кәтіпті* – Мўкиси ҳам йиртилиб кетибди.

МӨНТӘЙШ – мўнтайиш. Мўлтираш, бечораҳоллик. *Эржігіт мөнтәйпгәнә отырыпты* – Эрайгит мўлтирабгина ўтирибди.

НАВЧА – новчо. 1. Хизматкор. *Атасы Бәрдібәктікідә навчайдї* – Отаси Бердибекникида хизматкор эди. 2. Ўғил. *Жақында кәліні навчалы бопты* – Яқинда келини ўғилли бўлибди. 3. Узун бўйли, найнов. *Тошполат таза навчада* – Тошпўлат жуда узунда.

НАЗЫРҚАШ – нозирқош. Кўзга илмаслик, камситиш, пачуриш. *Шўйтіп хәммәні назырқайбәрсә, қатынсыз қапкәтәді* – Шундай қилиб, кўзга илмай юраверса, хотинсиз қопкетәди.

НАНЖЭМЭС – нонжемас. Қизғанчиқ, пасткаш одам сифати.

НАНСОҒАР – нонсўғор. Ишламай тишлашни хуш кўрадиган ялқов сифати. *Жораның балларыям нансоғар экән* – Жўранинг болалари ҳам нонсўғар экан.

НАНТЭПТИ – нонтепти. Нонтепди, кўрнамак. *Жолчы нантәптілік қылды* – Йўлчи нонтепдилиқ қилди.

НАПАРМАН – нопормон. Бинафшаранг. *Бәдә гүлі напарман, сәні қайдан табарман* (Қўшиқдан).

НАСАҚ – носоқ. Иснод, уятга қолиш. *Сәнің қызыңдың насағы мағанам тийәді* – Сенинг қизингнинг исноди менга ҳам тегади.

НАҚЫРС – ноқирс. Пасткаш, ношуд, бўшанг. *Жігітәм шонча нақырс болама?* – Йигит ҳам шунча бўшанг бўладими?

НӘВБАС – навбос. Уддали, ишбилгич одам сифати.

НӘПРЭМЭЧ – напрамач. Майин жундан сандиқсимон қилиб тўқилган уй буюми. Напрамачга кўрпа-ёстиқлар тахлаб солинади ва тўрт бурчидаги махсус иплар билан боғлаб қўйилади.

НӘРГӘЙ – наргай. Кўнгил, фаросат, иймон. *Нәргәйдә боса, бір күні атасыны тавады* – Кўнглида бўлса, бир куни отасини топади.

НИМКӘЛӘ – нимкала. Чала, нимжон, бўлар-бўлмас одам. *Шоның давышыйам німкәләйәв* – Шунинг товушиям чалаёв.

НЫҚ – ниқ. Тикмачоқ, курч.

НЫҚЛАШ – ниқлош. Тиқиш. *Экі қанардыйам дэнгә нықлады* – Икки қанорни ҳам донга тўлдирди.

НЫҚТАШ – ниқтош. Тезлаш, қичаш. *Кэгәнчә атты нықтайбэріп кўйдірді* – Келгунча отни ниқтайвериб куйдирди.

НЫСАРАҚ – нисароқ. Нарироқ.

ОДАҒАЙЛАШ – ўдағайлаш. Дўқлаш. *Одағайлайбэрмэй, гәпкә қулақ сасаңчы* – Ўдағайлайвермай, гапга қулоқ солсангчи.

ОДРАЙЫШ – ўдрайиш. Ўқрайиш. *Көзі одрайған адамэкән* – Кўзи ўдрайған одам экан.

ОММАҚЧЫЛАШ – ўммоқчилош. Югуриб кетаётиб, кутилмаганда олдинга қараб йиқилиш, ўмбалоқ ошиш. *Орымбай жүгүріп кэләжатып оммақчылап кэтти* – Ўринбой югуриб келаётиб, ўммоқчилаб кетди.

ОРАЗ – ўроз. 1. Бахт, саодат, омад 2. Ўғил болалар исми.

ОРАЗЛЫ – ўрозли. Бахтиёр, бахтли.

ОРАЛ – ўрол. 1. Ўрал (буйруқ феъли). 2. Одам бошининг энг тепаси, соч айланаси. *Оралы біттәнің тәшпіші біттә* (Мақол). 3. Гапнинг келиши, йўналиши. *Гәптің оралыны айттым* – Гапнинг бўлишини айтдим. 4. Эркаклар исми.

ОРТАНҚОЛДАЙ – ўртонқўлдой. Тик қоматли, келишган қизлар сифати. *Тойчының қызлары ортанқолдай экән* – Тўйчининг қизлари жуда келишган экан.

ОСАМАС – ўсомос. Гавдаси ҳам, муомаласи ҳам қўпол, ёқимсиз одам сифати. *Нарбота таза осамаста* – Норбўта жуда ўсомас (қўпол)да.

ОТАҒАСЫ – ўтоғоси. Оқсоқол, ҳурматли эркак, ўтоғаси маъносида. *Сизәм отағасы боп қапсыз, айтабэрің* – Сиз ҳам ўтоғаси бўлиб қолибсиз, айтаверинг.

ОТ-ОЧАҚ – ўт-ўчоқ. Аёл қариндошнинг аталиши. *От-очақты эстән чығарган оңмайды* – Ўт-ўчоқ (аёл қариндош)ни эсдан чиқарган ўнгмайди.

ОҢАТАЙ – ўнготой. Уддабурон, эпчил. *Қувандық оңатай чықты* – Қувондиқ эпчил чиқди.

ОҢНАШ – ўнгнаш. Тузатиш. *Кәпәнің бызық жәйләріні атаң кэгәнчә оңнап қой* – Капанинг бузуқ жойларини отанг келгунча ўнглаб қўй.

ПАЙТЫҚ – пойтиқ. Меҳнаткаш, жўн, камтар одам сифати. *Өзімізгә оқшаған пайтыққана адам* – Ўзимизга ўхшаған пайтиққина одам.

ПАҢ – понг. 1. Моғор. *Кэчэгәнә жавған наны паң басыпты* – Кечагина ёпган нони моғор босибди. 2. Бефаросат одам сифати. *Адам шонча паң балама?* – Одам ҳам шунча бефаросат бўладими?

ПАҢНАШ – понгнош. Моғорлаш. *Нандың бәрі паңнапты* – Ноннинг бари панглабди.

ПУТ – пут. 1. Пуд, ўн олти килога тенг оғирлик бирлиги. *Бир пут бувдай саттым* – Бир пуд буғдой сотдим. 2. Одам ва жонлиқ сонининг ички юқори қисми, бут. *Кўнімінән атта жүргәнмгә путым аврып қапты* – Кунбўйи отда юрганимга бутим оғриб қолибди.

ПЭСМІРІ – песмири. Бирор товарнинг арзимас баҳога сотилиши ифодаси. *Шонча қавунды пэсмiрігә бэріп кэпсэн-гү?! – Шунча қовунни сувтекинга бериб келибсан-ку?!*

ПЭШ – пеш. 1. Илғор, ортиқ, илгари. *Ўкәң жорасыдан пэш* – Уканг ўртоғидан ортиқ. 2. Дарҳол, кетма-кет. *Пэш апкэгәніні пэш жөнәттiк* – Олиб келганини пешма-пеш жўнатдик. 3. Тиқиштириш, рўпара қилиш. *Маған атаңды пэш қыма* – Менга отангни тиқиштира. 4. Миннат қилиш. *Бэргәніңдi пэш қыма* – Берганингни миннат қилма.

ПЭЙНӘК – пайнак. 1. Қилич ва пичоқ қини кесилиб кетмаслиги учун қўйиладиган темир мослама. *Пәйнәксiз қын бомас* (Мақол). 2. Тухумнинг орқа томони. *Мәйәктi пәйнәгiдән жар* – Тухумни пойнагидан ёр.

ПӘК – пак. Сал, озгина. *Пәк бомаса, жығылып тўшәтурған бобыды* – Сал бўлмаса йиқилиб тушадиган бўлганди.

ПӘНДІЙӘТ – пандият. Сабоқ, хулоса.

ПӘЧӘКІЛӘШ – пачакилаш. Ерга уриш, нафсониятга тегиш. *Базарда бiздiң атты таза пәчәкiләп жәрдi* – Бозорда бизнинг отни жуда пачакилаб юборди.

ПӘЧӘКІЛӘШIШ – пачакилашиш. Майдалашиш, мижғовланиш. *Сәнмiнән пәчәкiләшiп отырамамма?* – Сен билан пачакилашиб ўтираманми?

ПӘЧУРЫШ – пачуриш. Камситиш, ерга уриш. *Амасаңызам малды бiйтiп пәчурмаң* – Олмасангиз ҳам молни бундай ерга урманг.

ПІТНӘ – питна. 1. Фитна. *Йана пiтнә башладыңма?* – Яна фитна бошладингми? 2. Ёмон ниятли, шум одам. *Бәркiн пiтнә адамға оқшайды* – Беркин фитна одамга ўхшайди.

ПІЧІМ – пичим. Сумбат, гавда тузилиши. *Пiчiмi кәлiшкән жiгiттән тўйрiлмә* – Пичими келишган йигитдан ҳадиксирама.

ПІШӘК – пишак. Мушук.

ПИШӘКТИЛӘВ – пишак тилав. Зоминликлар эътиқодига кўра, ит ўтбошида болалар кўп бўлишини тилайди. Чунки болалар тўкиб-сочиб еган нарсалар унга ризқ бўлади. Мушук эса болаларнинг кам бўлиб, ўзига кўпроқ эътибор берилишини тилайди. Ёмон тилакли кишиларга нисбатан шу бирикма қўлланилади.

ПИШ-ПИШ – пиш-пиш. Мушукни чақиришда қўлланиладиган тақлид сўз.

ПЫШАҢ – пишонг. Ричаг, пишанг. *Берібэкқашқыр пышаңмынан бір уйді бір өзі көтәргән* – Бўрибекқашқир пишанг билан бир уйни бир ўзи кўтарган.

ПЫШАҢ БЭРИШ – пишонг бериш. Гиж-гижлаш, ҳовлиқтириш. *Урышқан адамға пышаң бәріп қайтасан?* – Уришган одамга пишанг бериб нима қиласан?

САБАВ – собов. Жун ёки пахта титадиган ёғоч мослама, савағич. *Жүнді экі мәртә сабавдан өткіздім* – Жунни икки марта савағичдан ўтказдим.

САБЫҚА – собиқа. Муроса. *Шу қатымман сабықа қымай ылаж жоқ* – Шу хотин билан муроса қилмай илож йўқ.

САВАРА – соворо. Ўроқдан қолиб кетган буғдой пояси.

САВДЫ – совди. 1. Соғмоқ. *Әмір сійірді савды* – Амир сигирни соғди. 2. Шилиб олиш, талаш. *Кәттәләр уны таза савды* – Катталар уни роса соғиб ичди. 3. Бузоғи сутдан чиққан бўлса ҳам, соғдираверадиган сигир номи. *Савды сійірімнән бәрәкә тавдым* – Совди сигиримдан барака топдим.

САЗА – созо. 1. Садо, овоз. *Өскәнбайдан саза чықмады* – Ўсканбойдан садо чиқмади. 2. Гап, таклиф, хоҳиш. *Жигіттің сазасы сынғанча, шайтандың мойны сынсын* (Мақол).

САҚ – соқ. Огоҳ, ҳушёр.

САЙЫП – сойип. Соҳиб, эга. *Бэсайып дэйішкә тілім бармайды* («Алпомиш»дан).

САЛДАЙ – солдой. 1. Салқи, шишинқираган. *Бэті салдай боп туры* – Юзи салқи тортиб турибди. 2. Зилдай, носоғ. *Хәммә жағым салдай боп отырыппан* – Ҳамма ёғим оғирлашиб ўтирибман.

САЛДАР – солдор. 1. Оғирлик. *Салдарыны тәштәбиді, көтәрәлмәдім* – Солдорини ташлаганди, кўтаролмадим. 2. Масъулият. *Апачасы кәтіп ўйдің салдары шуған түшті* – Опачаси кетиб уйнинг оғирлиги шунга тушди.

САЛҚЫ – солқи. 1. Салқи, бўшашганлик. *Дарттән салқы тар-*

тыпсан – Дарддан бўшашиб қолибсан. 2. Чала, хом. *Ишти дэйим салқы қып жүрәсән* – Ишни доим чала қилиб юрасан.

САЛУВ – солув. Омад, бахт, меҳр, оқибат. *Баланың салувы жоқ* – Боланинг солуви (меҳри) йўқ.

САЛЫМ – солим. Сийлиқ, кўпкарида улоқни маррага ташлаган чопоғонга бериладиган сийлов.

САНДЫРАШ – сондирос. Оғзига келганини алжираш. *Хәрдіңә дэп сандырап жатыр* – Ҳар нарса деб алжираб ётибди.

САННАН ЧІҒЫШ – соннон чиғиш. Кўпчиликдан ажраш, қатордан қолиш, яккаланиш. *Өзійәм саннан чығыпты* – Ўзиям сондан чиқибди.

САНСЫЗ – сонсиз. Тайинсиз. *Сансыз авқатам қымапты* – Тайинсиз овқат ҳам қилмабди.

САРАЙАҚ – саройоқ. 1. Сарик оёқ. Чорвадорларнинг кузатишларича, туёғи сарик от улоққа ҳам, ишга ҳам ярамас экан. Ундай отни фақат қазии олиш учун боқиш мумкин экан. *Сарайақ атты тодадан айыр* – Сарикоёқ отни тўдадан ажрат. 2. Шумқадам, ишбилмас одам. *Қойлыбай сарайақ адамға оқшайды* – Қойлибой шумқадам одамга ўхшайди.

САССЫҚГӘГІРДӘК – соссикгагирдак. Сассиккекирдак.

САҒАН – соғон. Сенга.

СОҚҚЫ – сўққи. Чарчоқ, зарб, азоб, асорат. *Жолдың соққысы хәлійәм чыққан жоқ* – Йўлнинг сўққиси ҳалиям чиққани йўқ.

СОЛАҚМАН – сўлоқмон. Гавдаси йирик, аммо иш қилишни истамайдиган давангидай йигит. *Турандың солақман улыйам ўйдә* – Туроннинг сўлоқмондай ўғли ҳам уйда.

СОМНАШ – сўмнош. Аташ, ажратиш, мўлжаллаш, чамалаш. *Шу кийимнікті қудағыйға сомнапты* – Шу кийимликни қудағайга мўлжаллапти.

СУВ ҚЫЛЫШ – сув қилиш. Йўқотиш, ўзлаштириш, еб юбориш. *Шунча малды бір айда сув қыпты* – Шунча молни бир ойда йўқ қилибди.

СУВСАШ – чанқаш.

СУВУТЫ – сувути. Уйдан, ишдан, яқинлардан безган меҳрсиз одам сифати. *Нарбай сувуты боп қаған, элгә қўшылмайды* – Норбой яқинларидан бешиб (сувути бўлиб) қолган, элга қўшилмайди.

СУВУҒАЙАҚ – сувуғоёқ. Шумқадам, қадами ёқмас одам сифати. *Жолчы сувуғайақ айналғаннан бәрі бәрәкә кәтти* – Йўлчи шумқадам айлангандан бери барака кетди.

СУВҒА АҒЫЗЫШ – сувғо оғизиш. 1. Сувга оқишиш. *Экі улақ сувға ағып кәтті* – Иккита улоқ сувга оқиб кетди. 2. Бекорга йўқ қилиш, бой бериш. *Тавғаныны сувға ағызады* – Топганини сувга оқизади.

СУВЫҚБАШ – сувиқбош. 1. Совуққа чидамсиз жонлиқ. *Қарамал сувықбаш болады* – Қорамол совуқбош бўлади. 2. Қилиқ ва гапи совуқ одам. *Қочқар таза сувықбаш жігіт-тә* – Қўчқор жуда совуқбош йигит-да.

СУҚМАҚАШЫҚ – суқмоқошиқ. Ҳар нарсага аралашаверадиған, кўзга ташланишни яхши кўрадиған одам, «выскачка».

СУҚМАТАЙАҚ – суқмотоёқ. Ҳар нарсага аралашаверадиған, олдинга чиқишни яхши кўрадиған одам, жулқынды.

СУҚСУР – суқсур. 1. Ўрдаксимонлар оиласига кирувчи қуш. Эркаги ғоят чиройли бўлади. 2. Қизларга қўйиладиған от.

СУҚСУРДАЙ – суісурдай. Чиройли. *Айсулув суқсурдай қыз бопты* – Ойсулув суқсурдай қиз бўпти.

СУРАП – суроп. Аҳвол, ҳолат. *Иштә сурабы тувры боп қопты* – Ишда суроби тўғри бўлиб қолибди.

СУРАПЛАШ – суроплош. 1. Тахминлаш, чамалаш. *Ҳўйңді сураплап тавдым* – Уйини чамалаб топдим. 2. Амаллаш, эплаш. *Дувал урыштыям сураплайман* – Девор уришнияам амаллайман.

СУСҚЫН – сусқин. Суқ, майл, кучли истак. *Кәлінчәкті көріп сусқыным кәлді* – Келинчакни кўриб суқим киргандай бўлди.

СУҒАНАҚ – суғоноқ. Очкўз, нафси ёмон, ҳар жойдан фойда излайдиған одам сифати. *Балқанай кәлінчәк босайам, суғанақ* – Болқоной келинчак бўлса ҳам очкўз.

СЭНИК – сеник. Қўли қуриб қолиб яхши ишламайдиган киши. *Сәнікмисән, мынча абайланасан?* – Сеникмисан, бунча авайланасан?

СЭПӘЙ – сәпай. Қандай ташланса ҳам ютиқ турадиған ҳолатда тушадиған катта оғир ошиқ. *Сәпәй жақшы бомаса, ашық ойнап болама?* – Сәпай яхши бўлмаса, ошиқ ўйнаб бўладими?

СЭР САЛЫШ – сер солиш. Назар солиш, эътибор бериш, диққат қаратиш. *Сэр сасам бәрі қам экән* – Сер солиб қарасам, ҳаммаси хом экан.

СЭРГІЛІШ – сергилиш. 1. Камайиш, сийраклашиш. *Базардайам адам сәргіліп қаптты* – Бозорда ҳам одам сийраклашиб қопти. 2. Тортилиш, оёғини тортиш. *Эшбәк кәгән соң Жаныбәк сәргілді* – Эшбек келгандан кейин Жонибек камроқ келадиған бўлди.

СЭРГИШ – сергиш. Суви қочиш, салгина қуриш, сирқилиш. *Жўндің сувы сэргігән боса, әпкә* – Жуннинг суви қочган бўлса, опке.

СЭРЖӨШ – сержўш. Хамир овқат устига солиш учун қуйруқ мойда қовурилган пиёз ва помидор. *Шапалақ аймашты сэржөшсиз жәп болама?* – Шилпилдоқни сержўшсиз еб бўладими?

СЭРСӘЛӘШ – серсалаш. Саралаш. *Пыйазды сэрсәләп ал* – Пиёзни саралаб ол.

СЭРТАЛАШЫШ – сертолошиш. Обрў талашиш. *Тоғаймынан сэрталашып нәмә қыласан?* – Тоғай билан обрў талашиб нима қиласан?

СӘВСӘР – савсар. 1. Сувсар. *Өктәм сәвсәр тэлпәк кійгән* – Ўктам сувсар телпак кийган. 2. Назокатсиз, эркак битишли қиз сифати. *Базаргўл сәвсәрмә диймән, нэ қыларын билмәйді* – Бозоргул савсарми дейман, нима қиларини билмайди.

СӘЙДІК/СӘЙДҮВ – сайдик/сайдув. 1. Тоза, асл. *Тарбыздың сәйдігіні тәнләпти* – Тарвузнинг энг аслини танлабди. 2. Эркак исми. *Сәйдүвбай біздійәм чақырды* – Сайдувбой бизни ҳам чақирди.

СӘКІВӘН – сакиван. Уйида турмай, эшик санаб юрадиган аёл сифати. *Анқал таза сәкiвәнәкән* – Анорхол жуда юримсак экан.

СӘТТӘ – сатта. Нукул, фақат. *Ұйгә сәттә жәш балларды айтыпты* – Уйга сатта ёш болаларни айтибди.

СІПӘРІШ – сипариш. Вазиятни аниқлаш, чамалаш. *Улман біз барғанча сипәрішләп турды* – Биз боргунча Улмон сипаришлаб турди.

СІРКӘСІ АҒЫШ – сиркаси оғиш. Эпсиз, исқирт аёл сифати. *Қатынының сіркәсі ағып жүріпті* – Хотинининг сиркаси оқиб юрибди.

СЫДЫРЫМ – сидирим. Сиполик, одоблилик. *Айнур тойда шундай сыдырым жүрді* – Ойнур тўйда шундай сидирим юрди.

СЫЙАҚ – сиёқ. 1. Юз, бет. *Жамандың сыйағы қурсын* – Ёмоннинг бети қурсин. 2. Ўхшаш, каби. *Нарбай сыйақлы бэтайыннардан қўйдім* – Норбойга ўхшаш тайинсизлардан куйдим. 3. Сиёҳ. *Саған сыйақ әпкәлдім* – Сенга сиёҳ олиб келдим.

СЫЙПАЛАНЫШ/СЫЙПАСЛАНЫШ – сийполониш/сийпослониш. Имиллаш, сийпаланиш. *Сыйпаланып Әсәлдің іші пітмәді* – Имиллаб Асалнинг ҳеч иши битмади.

СЫЙЫНДЫ – сийинди. 1. Топинган, сиғинган. *У Қожа Ахмәткә*

сыйынды – У Хўжа Аҳмадга сиғинди. 2. Сиғинди, қарам. **Хәлігәдәвүр әкчәсігә сыйынды** – Халигача акасига сиғинди.

СЫН – син. 1. Қомат. **Бу жігіттің сыны жақшы экән** – Бу йигитнинг қомати келишган экән. 2. Тах. **Быйымдың сыныны бызма** – Буюмнинг тахини бузма.

СЫНДАР – синдар. 1. Қоматдор. **Арсланқул синдар жігіт** – Арсланқул қоматдор йигит. 2. Эркак исми. **Тойга Сіндәрдійәм айт** – Тўйга Синдорни ҳам айт.

СЫНЧЫ – синчи. 1. Синчи, кузатувчан, зийрак одам. **Атты алдын сынчыға көрсәтти** – Отни олдин синчига кўрсатди. 2. Баҳоловчи, танқидчи. **Орал танувлы сынчы** – Ўрол таниқли синчи (танқидчи).

СЫНЫ ТІЙГӘН – сини тийган. Ихлос қилган, меҳри тушган. **Шо балаға сыным тійгән** – Шу болага меҳрим тушган.

СЫНЫҚ – синиқ. Камтар, камсуқум.

СЫНЫШ – синиш. 1. Синиш. **Чіні пыйалай сынды** – Чинни пиёла синди. 2. Уйи бузилиш, эрдан ажраш ҳолати ифодаси. **Қызының уйі жәшлігидә сынғанійді** – Қизининг уйи ёшлигида бузилганди.

СЫПТА – сипта. Тик қоматли, озғин одам сифати. **Анарбай сыпта жігіт бопты** – Анорбой озғин, тик қоматли йигит бўлибди.

СЫРҚАВЛАНЫШ – сирқовланиш. Кучдан қолиш, мадорсизланиш. Одатда, кўз теккан болалар ва чопқир отларга нисбатан ишлатиладиган ифода. **Қараторы сырқавланды** – Қора тўриқ сирқовланди.

СЫРЛАН – сирлон. 1. оёғининг сиртида қўшимча тирноқлари бор ит, сиртлон. **Бері сырланнан ҳаймығады** – Бўри сиртлондан чўчийди. 2. Жуда ўткир, қайтмас одамлар сифати. **Кунчувақбэк сырлан адамійді** – Кунчувоқбек сиртлон одам эди.

СЫРЫҚТАЙ – сириқтой. Новча, келишган. **Улы сырықтай жігіт бопты** – Ўғли келишган йигит бўпти.

СҰЛӘКӘТ – сулакат. Мулозамат. **Қорғанбай сұләкәтті жөйігә қойады** – Қўрғонбой мулозаматни жойига қўяди.

СӨЗӘН – сўзан. Қанор ва қоп тикишга мўлжалланган жуводдиздан каттароқ сал эгик ускуна. **Алақапты созанда тігібідім** – Ола қопни сўзанда тиккан эдим.

СӨКӘМӘН – сўкаман. Каттагина. **Сөкәмәндәй бала, саған қаравул нә кэрәк?** – Давангидай бола сенга қоровул нима керак?

СӨКӘТ – сўкат. Сўтак. **Эржігіттің уллары сөкәткә оқшайды** – Эрйигитнинг ўғиллари сўтакка ўхшашади.

СӨКӘТТӘЙ – сўкаттай. Кап-катта, аммо уқувсиз бола. *Жорақул сөкәттәймә дйүмән?* – Жўрақул роса уқувсизми дейман?

СӨТІШ – адабий тилдаги иш-ҳаракатни англатувчи «тикишни йиртмоқ» маъносидаги «сўк» сўзининг ўриндоши. *Энәм эскі көрпәні сөтти* – Онам эски кўрпани сўтди.

СӨТӘК – сўтак. 1. Ичи ғовак поя. *Күңәбақардың сөтәгіні жағыб жәр* – Кунгабоқарнинг поясини ёқиб юбор. 2. Бўйчан, лекин қўлидан иш келмайдиган ношуд ёшлар сифати. *Ұйдәгі сөтәкләрәм жанға тйүдй* – Уйдаги сўтаклар ҳам жонга тегди. 3. Олий мактабга нопок йўллар билан ўқишга жойлашган йигит-қизлар номи. *Қувандығам сөтәктә-ә?* – Қувондиқ ҳам сўтакда-а?

ТАЗА – тозо. 1. Тоза. *Кәліні уйды таза тутарәкән* – Келини уйни тоза тутар экан. 2. Янги. *Қызы таза кййімнәріні кййіп чықты* – Қизи янги кийимларини кийиб чиқди. 3. Жуда, ўта. *Әкәсі таза ішмәйәкән* – Акаси жуда ҳовлиқма экан.

ТАМАҚ ТУШІШ – томоқ тушиш. Бирор емақдан умидвор қилиб бермаслик. *Баланың тамагини түшірмә* – Боланинг томогини туширма

ТАРТҚЫНДЫ – тортқинди. Ҳақи бўлмаган нарсани зўрлик билан эгаллаб олган одам, «узурпатор».

ТОБЫҚ – тўбиқ. 1. Тўпиқ. 2. Ўйин номи.

ТОНБАВ – тўнбов. Тўй маъракада тўн кийган киши кийдирган одамга берадиган сийлов. *Торәбай маган тонбав бәрди – Тўрабой менга тўнбов берди.*

ТОҚМІНӘЗ – тўқминаз. Кўзи, кўнгли тўқ одам сифати. *Қойлы әзәлі тоқмінәз* – Қўйли азали кўзи тоқ одам.

ТОМАР – тўмор. Кесилган оғочнинг ерости қисми, тўнкалашиб кетган томир.

ТОПКӘШ – тўпкаш. 1. Кўпкари пайтида ўзини тўдага уришни яхши кўрадиган от. *Анқабайдың торысы таза топкәшәкән* – Анқабойнинг тўриқ оти жуда тўпкаш экан. 2. Кўпчиликка интиладиган одам. *Қалбота топкәш жігіт, бірпәстә тіл тавады* – Холбўта жуда тўпкаш йигит, бир пасда тил топишади.

ТОҒЫЗКӨЗ – тўғизкўз. Кўзмунчоқ

ТРА-ТРА – тро-тро. Кўк қарға. *Зовда тра-тра көп* – Зовда тра-тра кўп.

ТУРАБАР – туробор. Кўпкарида улоқ маррага дангал ташланганда «ҳалол» маъносида айтиладиган хитоб. *Бәққул сабанға*

тәштәгәндә бәкәвул: «Турабар!» – дәдә – Бекқул маррага ташлаганда баковул: «Турабор!» – деди.

ТУСМАЛ – тусмол. Чама, тахмин. **Энәсігә қарап қызыныйам тусмалладым** – Онасига қараб қизини ҳам чамаладим.

ТЭБӘН – тебан. Сўзон. Қанор-қоп тикишда фойдаланиладиган жуволдиздан йирикроқ ускуна. **Муны тәбәннән башқа нәрсә мінән тигиб бомайды** – Буни тебандан бошқа нарсә билан тикиб бўлмайди.

ТЭМІРТӘК – темиртак. 1. Темир парчаси. 2. Гулбандсиз рўзгор пичоғи. **Бір тәміртәк пычағыны бермәдә** – Арзимас темиртак пичоғини бермади.

ТЭРСКӘЙ – терскай. 1. Қуёш нури тушмайдиган томон. **Тавдың тәрскәйдә ҳәлийәм қар бар** – Тоғнинг терскайида ҳали ҳам қор бор. 2. Шимол.

ТӘКІЙӘМӘТ – такиямат. Бўялмаган қўй жунидан бостирилган гулсиз оддий кигиз. **Ҳәзир кәб адам тәкӣәмәт нәмәлігінә билмәйдә** – Ҳозир кўп одамлар кигиз нима эканини билмайди.

ТИШӘЛИШ – тишалиш. 1. Бирор нарсани ўткирлаш, қирраларини чиқариш. 2. Тишнинг тушиб чиқиши. **Улыйам бир тӣшәлдә** – Ўғлининг ҳам тиши бир тушиб-чиқди.

ТЫЗРЫҢНАҒАН – тизирингноғон. Аччиғи тез, ҳазилни кўтара олмайдиган одам сифати. **Батыр таза тызырыңнаған бала экән** – Ботир тоза аччиғи тез бола экан.

ТЫМЫРАЙҒАН – тимиройғон. Одамәқмас, ичимдагини топ одам. **Оралдың қатыны тымырайған экән** – Ўролнинг хотини ичимдагини топ дейдиганлардан экан.

ТЫРТАҢНАШ – тиртонгнош. Қўлдан кемайдиган ишга уриниш, чираниш. **Қозыбай улақ чаваман дәп тыртаңнайды** – Қўзибой улоқ чопаман деб чиранади.

ТҲЙРІЛІШ – туйрилиш. Ўйланиш, гумонсираш, ишонмаслик. **Тўсә жақшыдан тўйрәлмә** – Туси яхшидан туйрилма.

ТҲТӘЛ – тутал. Қилиғи алмойи-жалмойи, сўзи пойинтар-сойинтар одам.

ТӨРАЙЫМ – аёл бошлиқ, раиса.

ТӨРАҒАСЫ – эркак бошлиқ, раис.

ТӨШӘНЧІ – тўшанчи. Гидам, жулқурс, жулпат, шолча, жайувча, кўрпача сингари ерга тўшаладиган нарсаларнинг умумий номи. **Супаға тәшәнчә саңнар** – Супаға тўшанчи солинглар.

УВЫҚ – увиқ. Ўтовнинг кигиз тагидан қўйиладиган таёқлари.

УЛ – ул. 1. Ўғил. 2. Асос, пойдевор.

УРЧЫҚ – урчиқ. 1. Урчуқ, йигириш асбоби. 2. Жонлиқларнинг суяклари туташган жой. *Сыйрағы урчуғидан чығыб кэткән* – Сийроқ суяги урчуғидан чиқиб кетган.

УРЧЫҚБАШ – урчиқбош. Урчуқ айлантирилганда унинг мувозанатини сақлашга хизмат қиладиган, тошдан ясалган ўртаси тешик мослама. *Урчықбаштың жақшысы ақташтан болады* – Урчуқбошнинг яхшиси оқтошдан бўлади.

УҒАН – уғон. Унга.

УЧМА – учмо. 1. Ўлат касаллиги. *Нарбота учмага жолықты* – Норбўта учмага йўлиқибди. 2. Ўпкаси йўқ, ҳовлиқма одам сифати. *Эшпайдың учмалығыны білмәс экәммән* – Эшбойнинг учма (ҳовлиқма)лигини билмас эканман.

УЧЧЫМ – уччим. Ёнғоқ ўйинида тикилган ёнғоқларни ураётган бола нидоси.

УЧЫНЫШ – учиниш. Кутилмаганда касалланиш. *Кэчә тойда учынып қаппан* – Кеча тўйда касалланиб қолибман.

ЧАЙЫР – чойир. 1. Одамнинг жисмоний сифати. *Оңар чайыр жігіт* – Ўнғар чайир йигит. 2. Лишайник. *Ташты чайыр қаплаб жатыр* – Тошни чайир қоплаб ётибди.

ЧАЛҚАРАМАН – чолқоромон. Чалқанча.

ЧАЛМА – чолмо. 1. Кўп қўй узоқ вақт давомида ётган жойдаги қотиб кетган гўнгдан ўйиб тайёрланадиган ўтин. *Кўнімінән чалма ойды* – Кун бўйи чалма ўйди. 2. Чалиб тўқиладиган жияк. *Кэліннігидә чалмайам чалған* – Келинлигида чалма чалган (жияк ҳам тўқиган).

ЧАНАҚ – чоноқ. Чаноқ, ғўзанинг пахта ҳосилини тутиб турувчи мучаси.

ЧАНАЧ – чоноч. Жонлиқ терисидан қилинган тўрва. *Чаначтағы нан қатмайды* – Чаноч тўрвага солинган нон қотмайди.

ЧАНДЫШ – чондиш. 1. Боғлаш усули. *Арабадағы пічәнді чандып бәйләді* – Аравадаги пичанни чандиб боғлади. 2. Гап билан узиб олиш. *Қәйіннәсі нәчі чандыб алды* – Қайнонаси гап билан неча марта узиб олди.

ЧАРЫҚ – чориқ. Ошланмаган теридан тайёрланган оддий оёқ кийими. *Атаң кімчі – Атабай чарық, Энәң кімчі – табаны жарық* (Мақол).

ЧАҒАЛ – чоғол. 1. Шағал, қиррадор майда тош. *Хәвлігә чағал төшәдік* – Ҳовлига шағал тўшадик. 2. Тоғнинг майда қиррали

тошдан иборат қисми. **Чағалдан жүріп бомайды, тайып кәтіш мумкін** – Чағалдан юриб бўлмайди, тойиб кетиш мумкин.

ЧАҒАЛТАШ – чоғолтош. Қиррали майда тош. **Чағалташ жолға тўзүв** – Чағалтош йўлга тузук.

ЧАҢҶАЛАҚ – чонгголоқ. Қўл билан чувилган кўракнинг чаноғи.

ЧАҢҶАРАҚ – чонггороқ. Ўтов туйнуги.

ЧАҢҶАЛДАҚ – чонгғолдоқ. Варақа машинада чувилган кўрак чаноғи.

ЧИНАҚ – чиноқ. Шохсиз эчки.

ЧОЛБЫР – чўлбир. Ўғил болачалар чуки, «булбул»и.

ЧОЛПЫ – чўлпи. Сим чўмич.

ЧОМАЛАТЫШ – чўмолотиш. 1. Йиқитиб кетиш. **Жыйранқашқаны чомалатты** – Жийрон қашқани чўмалатди (йиқитди). 2. Бор нарсани тугатиш, қоқлаш. **Атасыны таза чомалатты** – Отасини тоза чўмалатди (қоқлади).

ЧОРТ – чўрт. Шартта, кескин. **Арқасыға чорт бурылды** – Орқасига шартта бурилди.

ЧОРТТА – чўртто. Бутунлай, мутлақо.

ЧУВАЧАҚ – чувачоқ. Нимжон, аммо ўзи ҳақидаги фикри баланд одам сифати.

ЧУВЛЫҒЫШ – чувлиғиш. Қаттиқ иш ёки куйиниш натижасида бирданига қорайиб кетиш. **Өмірқул таза чувлығып кәтіпті** – Умрқул тоза чувлиғиб кетибди.

ЧӘЙДІШ – чайдиш. Чой қайнатиладиган идиш. «Чой идиш» бирикмасидан ясалган. **Чәйді чәйдішдә қайнаттық** – Чойни чойдишда қайнатдик.

ЧӘСПӘК – часпак. Ошиқ-мошиқ. **Эшікә экітә чәспәк әпкә** – Эшикка иккита ошиқ-мошиқ опке.

ЧӘЧІЛМӘ-БӨЛӘК – чачилма-бўлак. Узук-юлук. **Чәчилмә-бөләк көлмәктән өтті** – Ҳаржой-ҳаржойдаги майда кўлмаклардан ўтди.

ЧӘЧМӘН – чачман. Қилчи, сартарош.

ЧҲЙІР – чийир. Эшиб тайёрланадиган пишиқ жун арқон. **Отға солдим арпа билан ийирни, Қор ёққанда карвон солар чийирни** («Алпомиш»дан).

ЧҲЙӘ – чия. 1. Арқонни боғлашнинг энг тушунарсиз ва омонат усули. **Малды чийә бәйләгәнәкән, чәчиліп кәтіпті** – Молни чия боғлаган экан, ечилиб кетибди. 2. Ёввойи олча. **Супатавда чийә көп** – Супатовда чия (ёввойи олча) кўп.

ЧІРІЧ – чирич. Ширач ўт. *Жаш чіріштән самса қыса болады* – Ёш ширачдан сомса қилса бўлади.

ЧІРКҰВ – чиркув. 1. Айб, номус. 2. Ғашлик, хавотир.

ЧЫЛЫЙ/ЧЫЛҚЫЙ – чилий/чилқий. Жуда, ўта, сира, асло. *Мал чылқый қымматәкән* – Мол жуда қиммат экан.

ЧЫҢНАШ – чингнош. Кетмон, ўроқ каби асбоблар тиғини болға билан юқалаш, териш. *Кәтмәнімді чыңнаттым* – Кетмонимни тердирдим (ўткирлатдим).

ЧЫРГЫ – чирги. Кўлик танаси яғир бўлмаслиги учун эгар тагидан ташланадиган абзал.

ЧЫРҚЫЛЛАШ – чирқиллош. Безовта бўлиш, жони ҳалаклик. *«Ашты жәп кәт», – дәп әкәсі таза чырқыллады* – «Ошни еб кет», - деб акаси жуда чирқиллади.

ЧЫРПЫЛЛАШ – чирпиллош. Ўта, жуда, чиппа. *Үн түрт ботмон биринчдандир парли ей, Чирпиллаб чириши ботиб боради* («Алпомиш»дан).

ЧЫРПЫНЫШ – чирпиниш. Силтаниш, зўр билан уриниш.

ЧҲЙКӘ – чуйка. Пахта ёки жуннинг йигиришга тайёрлаб қўйилган ҳолати. Титилган ва пиликдек қилиб чўзилган жун ёхуд пахта чап билакка саллага ўхшатиб эҳтиётлик билан омонатгина ўралади. Шу ўрам чўйкә деб аталади. *Кәчә ақшам үч чўйкә жүнді ййрдім* – Кеча кечаси уч чуйка жунни йигирдим.

ЧҲМӘК – чумак. Жўмрак. *Чүмәгі сынық чәйнәкті жоғат* – Жўмраги синиқ чойнакни йўқот.

ЧҲЧҚҲРІШ – чучкуриш. Аксириш.

ЧҲЧҲРКАНИШ – чучурканиш. Кўнгил озиши, кўнгил ағдарилиши.

ЧҲЧЧІТАМАҚ – чуччитомоқ. Ширинтомоқ. *Ул балайам шонча чүччітамақ болама?* – Ўғил бола ҳам шунча чучуктомоқ бўладими?

ЧӨЛ – чўл. 1. Сувсиз, ўсимлик кам ўсадиган унумсиз жой. 2. Шимол. Зоминнинг шимол томони чўл бўлгани учун зоминликлар бошқа жойларда ҳам шимол томонни ё «терскай», ёки «чўл» дейишади. *Унивэрситәт Тәшкәндің чөл жағыдайәкән* – Университет Тошкентнинг шимолида экан.

ЧӨЛЛӘШ – чўллаш. Чанқаш, сувсаш.

ШАҚЫЙНА – шоқийна. тутқаноқ. *Улының шақыйнасы тутып қалды* – Ўғлининг тутқаноғи тутиб қолди.

ШАРДАЗ – шордоз. Жуволдиз билан қилинадиган тикишлар учун жундан йигириб тайёрланган махсус пишиқ ип. *Бірәвдің*

шардазығайам көз ала қымаған – Бировнинг шардозига ҳам кўз ола қилмаған.

ШАҢҒЫРАЙЫШ – шангиройиш. Кўтармалик, ҳовлиқиш. **Ташплат таза шаңғырайған жігітәкән** – Тошпўлат жуда ҳовлиққан йигит экан.

ШЭШІШ – ечиш, ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ қилиш.

ШӘЛПӘР – шалпар. Бўшашган одам сифати. **Нарқул таза шәлпәр жігітәкән** – Норқул жуда бўшашган йигит экан.

ШӘПШӘК – шапшак. Ўз ўрнини билмайдиган, маҳмадана одам. **Жәздәң қып-қызыл шәпшәк-ку?** – Поччанг қип-қизил маҳмадана-ку?

ШЫБАҒА – шибоғо. Узрли сабаб билан тўйга келолмаган обрўли кишиларга тўйдан сўнг бериб юбориш учун тайёрланадиган емак. **Быр қотан қой сойылады шыбағаға** (Ҳаёт Шодмон).

ШЫЛДЫР – шилдир. Ишониб бўлмайдиган, тайинсиз.

ШЫПРАМАҚ – шипрамоқ. Ўзидан кетиш, ҳовлиқиш.

ЭЗҰВ – эзув. Лаб бурчаклари. **Қочқардың эзүві ағарып жүрі** – Қўчқорнинг лабининг бурчаклари оқариб юрибди.

ЭКІЛІ – экили. Жинни. **Былтырдан бәрі әкілідәй боп қаған** – Бултурдан бери жинни бўлиб қолган.

ЭКҚАТ – эққот. Иккиқат, юкли. **Кәліні әкқат экән** – Келини иккиқат экан.

ЭКЫБАШТАН – экибоштан. Барибир, икки бошдан. **Барсам, пашша әкібаштан мәні өлтірәді** («Норбўта» достонидан).

ЭЛІ – эли. Бармоқ энига тенг узунлик ўлчови, эн. **Этәгі бір әлі кәлтә бопты** – Этаги бир эн калта бўлибди.

ЭЛІРІШ – элириш. Ҳайратланиш, тараддудланиш, талмовсираш. **Німәгә әлірәсән, мәні танымадыңма?** – Нега ҳайрон қоласан, мени танимадингми?

ЭЛБАШЫ – элбоши. Отбоқар.

ЭЛЫБАЙ – элибой. Чорвадор.

ЭМГӘК – эмгак. Меҳнат.

ЭМРӘНІШ – эмраниш. Ёлвориш. **Шонча эмрәнсәйәм, жумшамәды** – Шунча ялинсаям, юмшамәди.

ЭМШІЙІШ – эмшийиш. Йиғламсирамоқ. **Атақул эмшійіп жүріпті** – Отақул йиғламсираб юрибди.

ЭНІШ – эниш. 1. Қиялик. **Адырдың бәржағы әнішәкән** – Адирнинг бериги томони қиялик экан. 2. Из қолдириш. **Забындың осмасы жақшы энәды** – Зоминнинг ўсмәси яхши энади. 3. Қичаб паст-

га тушиш. *Ажар дарасының ічі білә өтуб Топ вә Мэндагән білә, Бәлхәб білә эніб, Көхї Софқа чықылды* («Бобурнома»дан). 4. Кирмоқ. *Сарықулға жан эніп қапты* – Сариқулга жон кириб қолибди.

ЭНТИКМӘ – энтикма. 1. Буйруқ феъли. 2. Ҳовлиқма одам сифати. *Сәвүрбай таза энтікмә экән* – Саврбой роса энтикма экан.

ЭПКІН – эпкин. 1. Енгил шабада. *Өріклідә жаздайам эпкін турады* – Ўриклида ёзда ҳам эпкин туради. 2. Бирор ҳодисанинг таъсири. *Ошдағы топалаңдың Тавтэрәккәйәм эпкіні тийді* – Ўшдаги тўполоннинг Тоғтеракка ҳам таъсири бўлди.

ЭПЛӘМӘ – эплама. Қўл учида, амал-тақал қилинган иш. *Қавын эғиштійәм эпләмә қыпсан-да?* – Қовун экишниям амал-тақал қилибсан-да?

ЭРІКЛӘШ – эриклаш. Масхаралаш, эрмаклаш. *Тойчыға нимә болды, әкәсіні эрікләб жатыр?* – Тўйчига нима бўлди, акасини масхаралаяпти?

ЭРГӘНӘК – эрганак. Ўтов ва қўтонлар эшиги. *Қаруйдың эргәнәгі жақшы жәйләніпти* – Ўтовнинг эшиги яхши жойлашибди.

ЭРКӘКСӘБІЗ – эркаксабиз. 1. Эркаклаган сабзи. *Эркәк сәбізді ишләтіп бомайды* – Эркаклаган сабзини ишлатиб бўлмайди. 2. Эркакшода қиз. *Энәқыз эркәксәбіз боп өстідә* – Энақиз эркакшода бўлиб ўсдида.

ЭСӘЙЫШ – эсайиш. 1. Улғайиш, каттариш. 2. Эси кириш, ақли тўлиш.

ЭСӘР – эсар. Овсар, довдир.

ЭСӘРСОҚ – эсарсўқ. Бефаҳм, фаросатсиз одам. *Наржігіт қөп эсәрсоқ адамэкән* – Норжигит роса эсарсоқ одам экан.

ЭСРІК – эсрик. Эси кам, маст.

ЭТ – эт. 1. Эт. Форсча «гўшт» сўзининг ўзбекчаси. *Эт эткә, шорпа бәткә* (Мақол). 2. Тери. *Көбәйдің эті жақшы – жарасы тәз түзәләді* – Кўпайнинг эти яхши – яраси тез тузалади.

ЭТИ УЧЫШ – эти учиш. Жунжикмоқ, безгак тутмоқ. *Өзаванда ақшам этіучып қалды* – Кутилмаганда кечаси эти учиб қолди.

ЭТИНІ ӨЛТИРИШ – этини ўлтириш. Кўниктириш, тайёрлаш. *Сән атасының этіні өлтіріп тур, мән аппаратаман* – Сен отасини кўниктириб тур, мен олиб бораман.

ЭТӘКСІЗ – этаксиз. Беор, шаллақи. *Көпчілікдің ічідә шу этәксізмінән тәң бомадым* – Кўпчилик орасида шу уятсиз билан тенг бўлиб ўтирмадим.

ЭТӘНӘ – этана. Ўчлик, меҳр қўйиш, ружу қўйиш. *Ўкәң әмәлгә таза әтәнә экән* – Уканг амалга жуда ўч экан.

ЭШКІННӘШ – эшкиннаш. Чегарасиз қувониш, талтайиш. *Әкәм кәлдi дәп, эшкiннәмә* – Акам келди деб эшкинлама.

ҚАБАН – қобон. 1. Эркак тўнғиз. *«Ва бир шору шәйлiг авкi, тонғыз авудур, аның хәм эркәгiнi қабан дәрләр»* («Бобурнома»). 2. Бадқовоқ, баджаҳл эркак сифати. *Жәздасi таза қабан адамәкән* – Язнаси жуда бадқовоқ одам экан.

ҚАБЫНЫШ – қобиниш. Парпираш, алангаланиш. *Көргән ашық жанар оттай қабынып* («Равшан»дан).

ҚАВДАН – қовдон. Даладаги қовжираган хас. *Қавдан жәгән атыңды Байчiбәрләргә мәңзәдiм* («Алпомиш»дан).

ҚАВЗАНЫШ – қовзониш. Очликни пасайтириш учун енгил емак ейиш ҳолати. *Ўйдә пiчi қавзанғаныйдым* – Уйда озроқ овқатлангандим.

ҚАВЫЗ – қовиз. Қипиқ. *Қыдыралы вақтыда қавызам жәгән* – Хидирали вақтида қовиз ҳам еган.

ҚАЙҚЫ – қойқи. Ўртаси эгик нарса. *Қайқы жағачтан оғ-жәй қылынады* – Қайқи ёғочдан ўқ-ёй қилинади.

ҚАЙТАДЫ – қойтоди. 1. Келаси замон феъли. *Базардан кәч қайтады* – Бозордан кеч қайтади. 2. «Нима қилади?» маъносидаги сўроқ. *Сән кәтiп қасанг, атанг қайтады?* – Сен кетиб қолсанг, отанг нима қилади?

ҚАЙТАЙЫҚ – қойтойиқ. 1. Келаси замон истак феъли. *Эртәрақ қайтайық* – Эртароқ қайтайлик. 2. «Нима қилайлик?» маъносидаги сўроқ. *Катталар қулақ самаса, бiз қайтайық?* – Амалдорлар қулоқ солмаса, биз нима қилайлик?

ҚАЙТАЙЫН – қойтойин. 1. Келаси замон истак феъли. 2. «Нима қилайин?» маъносидаги сўроқ. *Айтқанымды қымаса, қайтайын?* – Айтганимни қилмаса, нима қилай?

ҚАЙТАМАН – қойтомон. 1. Келаси замон феъли. 2. «Нима қиламан?» маъносидаги сўроқ. *Гәбiмә кирмәсә қайтаман?* – Гапимга кирмаса, нима қиламан?

ҚАЙТАМИЗ – қойтомиз. 1. Келаси замон феъли. 2. «Нима қиламиз?» маъносидаги сўроқ. *Өз ағасы урса, бiз қайтамыз?* – Ўз акаси урса, биз нима қиламиз?

ҚАЙТАСАН – қойтосон. 1. Келаси замон буйруқ феъли. 2. «Нима

қиласан?» маъносидаги сўроқ. *Ҳўгә киргизмәсә, қайтасан?* – Уйига киргизмаса, нима қиласан?

ҚАЙТАСЫЗ – қойтосиз. 1. Келаси замон буйруқ феъли. 2. «Нима қиласиз?» маъносидаги сўроқ. Масалан – *Атасы тўшўммәсә, сиз қайтасыз?* – Отаси тушунмаса, сиз нима қиласиз?

ҚАЙТҚАН – қойтқон. Беодоб, безори одам. *Ботаның кичкәнәсӣям таза қайтқан экән* – Бўтанинг кичкина ўғли ҳам тоза худодан қайтган экан.

ҚАЙЫШ – қойиш. 1. Теридан тайёрланиб, белга боғланадиган буюм. *Қаршыбайдың қайышы таза тәрідәнәкән* – Қаршибойнинг қайиши тоза теридан қилинган экан. 2. Ишланган терининг узунасига кесилиб, ярим тайёр товар ҳолига келтирилгани номи. *Өмӣрзақтың ұйі тола қайыш* – Умрзоқнинг уйи тўла қайиш. 3. Кесиладиган ха-мир овқат. *Энәсі бізгә қайыш қыппәрді* – Энаси бизларга хамир овқат қилиб берди. 4. Пухта, чидамли одам сифати. *Қаршыбай таза қайыш адам* – Қаршибой жуда қайиш одам.

ҚАЙЫШҚАҚ – қойишқоқ. Қайишқоқ, пухта, чидамли нарсa. *Қамчысының сабы қайышқақ жағачтан боған* – Қамчисининг сопи қайишқоқ ёғочдан бўлган.

ҚАЛАЗ – қолоз. Кўклам кириши. *Қалаз жақшыда чәрчәгән тәнәгә кўч бәрәді* – Қалаз яхшида чарчаган танага куч беради.

ҚАЛАЗЛАШ – қолозлош. Кўкламги кўкатлардан қувватланиш. *Қойды қырға жәйіңнәр, пічі қалазлап кәсін* – Қўйни қирға ёйин-глар, пича қалазлаб келсин.

ҚАМСЫҒЫШ – қомсиғиш. Хомсиғиш, оғриниш, ноқулай ҳолатга тушиш. *Сәнің гәбіңән қамсығып қалды* – Сенинг гапингдан ноқулай ҳолатга тушди.

ҚАПТАЛ – қоптол. 1. Эгарнинг икки ёни. *Ійәрдің қапталы тут-таныйды* – Эгарнинг қоптоли тутдан бўлганди. 2. Эшикнинг икки ён томони. *Эшіктің қапталыны қулачлама* – Эшикнинг қоптолини қулочлама.

ҚАРАТАРТЫШ – қоротортиш. Қора тортиш, орқа қилиш. *Сәні қаратартып Бәшкүбідән кәлдім* – Бешкубига сени орқа қилиб келдим.

ҚАРҚЫН – қарқин. Суръат, тезлик, шитоб. *Наржыгым қарқымман іштәйді* – Норжигит шитоб билан ишлайди.

ҚАРМАВ – қормов. Қамраб олиш, қамров.

ҚАРМАНЫШ – қормониш. Қарманиш, титкилаш, изланиш. *Тыра-*

мада маллар қарманыбам тойады – Тирамада моллар изланиб ҳам тўяди.

ҚАСАВА – қособо. Аёллар манглайига танғиладиган ўрамол.

ҚАТАЛ – қотол. Қатол, ўта зарур. **Чөлдә пақтаның іші таза қатал экән** – Чўлда пахтанинг иши жуда зик, тиғиз экан.

ҚАЧЫҚ – қочиқ. Қочиқ, ораси олис, узоқ. **Ләпәсдің үйі біздікідән әнчә қачық** – Нафаснинг уйи бизникидан анча олис жойлашган.

ҚАШАВ – қошов. Жонлиқлар қашлағичи.

ҚАШҚАТАЙАҚ – қошқотоёқ. Қашқатаёқ, калтак ҳам, гап ҳам ўтмайдиган одам сифати. **Батырам таза қашқатайақ бопқапты** – Ботир ҳам жуда қашқатаёқ бўлиб қопти.

ҚАШШАМ – қошшом. Пихёрган, пихи қайтган, шум.

ҚАШШАМЧА – қошшомчо. Шум, ишқмас бола сифати. **Муның иш бэрмәйді, хәліттән қашшамча бопқапты** – Бунинг иш бермайди, ҳалитдан қашшамча бўлиб қолибди.

ҚАШШАҢ – қошшонг. Гап ҳам, таёқ ҳам ўтмайдиган одам.

ҚАШЫҚТАЙ – қошиқтой. Чиройли, бежирим, лойиқ буюм сифати. **Кәліндің кәвүші қашықтайғана экән** – Келиннинг ковуши қошиқдайгина экан.

ҚАҚ – қоқ. Ёмғир суви сингмайдиган қаттиқ ер. **Қақтағы сувдан іштім** – Қоқдаги сувдан ичдим.

ҚАҚАС – қоқос. 1. Олис, йироқ. 2. Алоҳида. **Атларды бір бірідән қақас бәйлә** – Отларни бир-биридан нарироқ бойла.

ҚАҚМА – қоқмо. Патсиз шолча. Қоқма патсиз бўлади, гул ўрнига оқ, қизил, қора йўллар солинади. Зоминда «олача» ҳам дейилади. **Қуры қақма қылабэрмәй, жулқурс тоқымайма?** – Фақат қоқма қилавермай, патгилам тўқимайдими?

ҚАҚЧЫТЫШ – қоқчитиш. Четлатиш, ажратиш, узоқлаштириш. **Кәттәсімінән кәлішәлмәбиді, үні қақчытты** – Бошлиғи билан келишолмабди, уни четлаштирибди.

ҚӘЛӘЖӘЙ – қалажой. Ҳожатхона, холи жой.

ҚӘСӘКІ – қасаки. Хашаки, пайванд қилинмаган мева. **Өріклідәгі мевәләрдің бәрі қәсәкі** – Ўриклидаги меваларнинг бари хашаки.

ҚОЗЫГУЛ – қўзигул. Сарик гуллайдиган майда япроқли нафис майса. **Қозыгулдің гүлләгәніні көрдім** – Қўзигулнинг гуллаганини кўрдим.

ҚОҚЫМ – қўқим. Чиқит, ахлат. **Қоқымды арықа тәштәпти** – Қўқимни ариққа ташлабди.

ҚОҚЫШ – қўқиш. Қўқиб ётиш. **Ұйді таза қоқытыпсан-ғу** – Уйни тоза қўқитибсан-ку.

ҚОЙАНЧЫҚ — қўёнчиқ. 1. Тутқаноқ касаллиги. *Улының қойанчығы бар* — Ўғлининг тутқаноғи бор. 2. Жаҳлдор, ҳардамхаёл одам сифати. *Эрі қып-қызыл қойанчық экән* — Эри қип-қизил жинни экан.

ҚОЛАҒАЧ — қўлоғоч. Қўлоғоч, сўйил. *Іргәштің қолағачтай қолы жаман тійгәнда* — Эргашнинг қўлоғочдай қўли ёмон текканда.

ҚОЛҚАНАТ — қўлқонот. Болаларнинг ота-она ёнига кириши, уларга ёрдами тегиши. *Шукур, балларам қолқанат боп қалды* — Шукр, болалар ҳам қанотимга кириб қолишди.

ҚОЛЛЫ — қўлли. 1. Ҳунарли. *Эркәк адамдың қоллы боғаны түзүв экән* — Эркак одамнинг ҳунарли бўлгани тузук экан. 2. Эғали бўлиш, йўқолган нарсанинг эғали бўлиши. *Буқаң қоллы бопты, бомаса тавыларды* — Буқаңг эғали бўпти, бўлмаса топиларди.

ҚОЛЛЫ-АЙАҚЛЫ — қўлли-оёқли. Қўлли-оёқли, чаққон, ишчан. *Кәлін дэгән Толғанайдай қоллы-айақлы боса* — Келин деган Тўлғанойдай қўлли-оёқли бўлса.

ҚОЛУЧЫ — қўл учи. Тўёна. *Тойғо барсаң, қолучы қыласанда!* — Тўйга борсанг, қўлучи қиласанда!

ҚОМ — қўм. 1. Эшак ва хачирлар учун қамишдан қилинган тўқим. 2. Эритиб қуйилган кўрғошин. *Мәнің сәпәйімдің қомы бар* — Менинг сепайимнинг қўми бор.

ҚОМАҚАЙ — қўмоқой. Ебтўймас одам сифати. *Жәдігәр таза қомақай экән* — Ёдгор роса қўмақай экан.

ҚОМНАШ — қўмнош. Тўқимлаш.

ҚОМНЫ — қўмни. 1. Яранинг кенгайиб маддалаб ётадиган таг қисми. *Іргәштің жарасы қомны экән* — Эргашнинг яраси қўм (маддалаган)ли экан. 2. Салмоқли, залворли. *Наржігіттің сәпәйі қомны экән* — Норжигитнинг сепайи қомли экан.

ҚОНАҚ — қўноқ. Қўноқ, меҳмон.

ҚОНЫҚ — қўниқ. Тўй-маъракага келган кишиларни меҳмон қилиш одати. *Жантуттан кәгәннәрдің қонығы біздікідә* — Жонтутдан келганларнинг жойи бизникида.

ҚОПЧЫ — қўпчи. Хўп ҳайдовчи.

ҚОПЫҒЫШ — хўпиқиш. Ҳовлиқиш, кўпириш.

ҚОР — кўр. Янчилган сомон тагида қолган дон. *Қырмандың қоры әнчә* — Хирмоннинг кўри анча.

ҚОРЛЫ — кўрли. Кўри, бойлиги бор одам сифати. *Қорлы адамға той авурлық қымайды* — Кўрли одамга тўй оғирлик қилмайди.

ҚОРМАВ — қўрмов. Жамоа, жамият.

ҚОТАРЫШ — қўтариш. Суюқликни бир идишдан иккинчисига ағдариш. *Қазандағы сүтті кәдігә қотарып қойағай* — Қозондаги сутни кадига қўториб қўяқол.

ҚОШАҚ — қўшоқ. Форсча «жуфт» сўзнинг ўзбекча муқобили. *Бір қылда жақшылығам, жаманнығам қошақ кэләді* — Баъзан яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қўшоқ юради.

ҚОШЖАҚМАС — қўшжоқмос. Гап ҳам, иш ҳам ёқмас, дангаса одам сифати. *Улың таза қошжақмас боптыда* — Ўғлинг росақўшёқмас бола бўптида.

ҚОШЖАҒЫШ — қўшжоғиш. Хушёқиш, маъкул келиш, ёқтириш. *Өлмәстің өтірігі сағанам қошжаққандыр?* — Ўлмаснинг ёлғонлари сенга ҳам хушёққандир?

ҚОШҚЫЙАЛ — қўшқиял. Ҳардамхаёл, фикри тез ўзгарадиган одам. *Айдынай қошқыйалма диймән?* — Ойдиной қўшхиёлми дейман?

ҚОШУВУШ — қўшувуш. Қўшувуш, ҳовуч (қўш ҳовуч сўзларидан). *Қошувушлап сув ишти* — Ҳовучлаб сув ичди.

ҚОҢЫЛТАЙАҚ/ҚОҢЫЛТАҚ — қўнғилтоёқ/қўнғилтоқ. Оёқ кийими-ни пайтавасиз кийиш ҳолати. *Мәссісіні қоңылтақ кийіп чавды* — Маҳсисини қўнғилтоёқ кийиб чопди.

ҚОҢЫР — қўнғир. Қўнғир (таги қизилга, усти қорага ўхшаш ранг). *Қоңыр сийірің сәрсұт экән* — Қўнғир сигиринг серсут экан.

ҚОҢҒЫРБАШ — қўнғирбош. Қир-адирда ўсадиган майин ўт. *Жавун жавмағаныға қоңғырбашлар қуерап қапты* — Ёмғир ёғмаганига қўнғирбошлар қовжираб қолибди.

ҚУВЖАҚ — қувжоқ. Ҳазилкаш, шўх одам сифати. *Көбәй жездә таза қувжақ адамәкән* — Кўпай езна тоза қувжоқ одам экан.

ҚУВТЫҢНАШ — қувтингнош. Қизғаниш, бирор нарсани бергиси келмаслик. *Қатыны таза қувтыңнаған айал* — Хотини жуда титраб-қақшаган хасис аёл.

ҚУВШЫРЫШ — қувшириш. 1. Ўраниб олиш, беклаш, маҳкамроқ ёпиниш. *Қувшырынмай, бэмалал отыр* — Ўранавермай, бемалол ўтир. 2. Зичлаб ёпиш, бекитиш. *Эшікті қувшыр* — Эшикни зичла.

ҚУЙАНАҚ — қуйоноқ. Айлана, кўзгунинг айланаси, гардиши.

ҚУЙМЫЧ — қуймич. Одам мучаси, думба. *Қатын апты қуймычы жоқ...* (Қўшиқдан)

ҚУЛАҚСЫЗ — қулоқсиз. Гапни олмайдиган одам. *Улларының бәрі қулақсыз* — Ўғилларининг бари қулоқсиз.

ҚУЛАҒЗЫШ – қулоғзиш. Ёлғиз қолганда, овлоқда ўз-ўзидан пайдо бўладиган кўркув туйғуси. *Далада бір өзі қамасын, қулағзыйды* – Далада ёлғиз қолмасин кўрқади.

ҚУЛҚУНТАЙ – қулқунтой. Қуш тури. *Адырда қулқунтай көб экән* – Адирда қулқунтой кўп экан.

ҚУЛҒАНА – қулғоно. Оқма яра, мохов. *Мисирдің қулғанасы бар* – Мисирнинг оқма яраси бор.

ҚУМАВ – қумов. Лақаб. *Тойчының қумавы ийтмыды?* – Тўйчининг лақаби итмиди?

ҚУНТЫЙЫШ – қунтийиш. Қотиб ўтириш. *Аттың ўстидә қунтыйып отырды* – Отнинг устида қотиб ўтирди.

ҚУРЫ – қури. 1. Қуруқ. *Арчаның қуры путақларыны жақ* – Арчанинг қуруқ бутоқларини ёқ. 2. «Йўқол» буйруқ феъли. *Тэздә бийэрдән қуры* – Бу ердан тезда йўқол. 3. Фақат, нуқул. *Қуры мэнi жөнәтәбәрмәй улыңызғайам айтың* – Нуқул мени жўнатавермай ўғлингизгаям айтинг. 4. Ҳеч нарсасиз, қуруқ қўл билан қайтиш. *Атаң улақтан қуры қайтты* – Отанг улоқдан қуруқ қайтди.

ҚУТАЙТМАСЛЫҚ – қутойтмойди. Ўнгдиради, қилмай қўлмайди. *Қайсы iштi айтсан, қутайтмайды* – Қандай ишни айтсанг, қутайтмайди (бажаради).

ҚУТЫҚЛАШ – қутиқлош. Қутлаш, табриклаш. *Гўлсiндiң бөбәгiнi қутықладыңма?* – Гулсуннинг бўбагини қутладингми?

ҚЫЗАРҒАН – қизорғон. 1. Қизил ранг кирган. *Тавдағы алмалар қызарған* – Тоғдаги олмалар қизарган. 2. Аёллар. *Далада қызарған көрiммәйдi* – Далада аёллар кўринмайди.

ҚЫЗЫЛ КӨЙЛӘК – қизил кўйлак. Зомин тарафларда болаларга тегадиган дардларнинг номи айтилмайди. Негаки касал номини айтиш уни чақириш бўлади деб тушунилган. Шу боис қизамиқ, кўкйўтал ва бошқа юқумли касалликлар бошқа ном билан аталган. Қызыл көйләк қизамиқнинг айтилиши. *Нэбәрәмгә қызыл көйләк чығыбыды* – Неварамга қизамиқ чиққанди.

ҚЫЗЫЛАЙАҚ – қизилоёқ. Бехосият, шумқадам. *Қолдаш қызылайақ жiгiткә оқшайды* – Қўлдош қизилоёқ йигитга ўхшайди.

ҚЫЗЫМА – қизима. 1. «Қизишма» буйруқ феъли. *Алдын сора, бэкәргә қызыма* – Олдин сўра, бекорга қизишма. 2. Салга қизишадиган одам, қизиққон. *Әкәң, барып турған қызымада, гәпкә қулақ самайды* – Аканг бориб турган қизиққон, гапга қулоқ солмайди.

ҚЫЙАМАТ – қиёмот. 1. Қиёмот куни. *Қыйаматтан қорқмайсамма?* – Қиёматдан қүрқмайсанми? 2. Бир умрлик. *Экәвің қыйаматтық дос болдыларың* – Икковинг қиёматгача дұст бұлдиларинг. 3. Қий-чув, ваҳима. *Тойқана қыйамат боп кәтті* – Түйхона қиёмат бұлиб кетди. 4. Беҳисоб, жуда кўп. *Сәйлдә адам қыйамат болды* – Сайилда беҳисоб одам бұлди. 5. Кутилмаган даражада, қизикарли. *Қыйамат күрәш болды* – Қиёмат кураш бұлди.

ҚЫЙҚАҢНАШ – қийқонгнош. Қийқанглаш, беор кулги, беҳаёлик. *Қыз баланәрсә қыйқаңнайбәзмәйді* – Қиз бола дегани қийқанглайвермаиди.

ҚЫЙРАШ – қийрош. 1. Кўп нобуд бұлиш. *Ачлықтан қойлар қыйрап қапты* – Қўйлар очлиқдан қийраб қопти. 2. Жуда кўп, мўл. *Сувда балық қыйрап жатыр* – Сувда балиқ қийраб ётир.

ҚЫЙРЫҚАН – қийриқан. 1. Чувалган калава. *Баллар кәләбәні қыйрықан қып қойыпты* – Болалар калавани чувалатип қўйишибди. 2. Чалкаш, битмайдиган иш. *Қошпайдың бу ішійәм қыйрықандір-ав* – Қўшбойнинг бу иши ҳам қийриқондир-ов. 3. Қийшиқ. *Көрпәчәні қыйрықан сапты* – Кўрпачани қийшиқ солибди.

ҚЫЛАМА – қиломо. Юпқа ёққан, ерни ёполмайдиган қор.

ҚЫЛЫЧ – қилич. 1. Қурол. 2. Ўрмак тўқишда қўлланиладиган қиличсимон ёғоч ускуна. *Қылыч қатты қағылса, алача мәккәм болады* – Қилич қаттиқ қоқилса, шолча маҳкам тўқилади. 3. Кескир гапли, дангалчи одам. *Атасы қылычтай адамыйды* – Отаси қиличдай одам эди.

ҚЫМСЫНЫШ – қимсиниш. Тортиниш, журъатсизлик. *Узарыңны ачарға қымсынурмән, Валә эл көрмәгінә қызғанурмән.* (Алишер Навоий)

ҚЫМТЫШ – қимтиш. 1. Бекитиш, яшириш. *Жигитті көріп, жағасыны қымтыды* – Йигитни кўриб ёқасини қимтиди (бекитди). 2. Сўзлашга чоғланиш. *Авзыны қымтыбыды, дәррәв тўшүнді* – Оғзини қимтиганди, дарров тушунди. 3. Тезлатиш, қичаш. *Улавды сәл қымтымасақ, кәч қаламыз* – Уловни сал қичамасақ, кеч қоламыз.

ҚЫМЫЗӘК – қимизак. 1. Нордон. *Алмаң қымызәккәнә экән* – Олманг нордонгина экән. 2. Қизилга мойил. *Өрікләрі қымызәк экән* – Ўриклари қимизак экән.

ҚЫП-ҚЫЗЫЛ – қип-қизил. Қасамхўр, юзсиз одам сифати. *Нәрбүвйәм қып-қызыл экән* – Норбуви ҳам тоза юзсиз экән.

ҚЫРАҒАЙ – қирағай. Хато қилмайдиган мерган. Эшбэк **қырағай мэргәнійди** – Эшбек қирағай мерган эди.

ҚЫРМЫЗ – қирмиз. 1. Қип-қизил. **Қырмызы алма жәдiм** – Қип-қизил олма едим. 2. Қиз болалар исми. **Қырмыз әммәм кәлдi** – Қирмиз аммам келди.

ҚЫРМЫЧ – қирмич. Қозон тагига олиб қолган овқат юқи, сут юқи. **Қазандың қырмычыны тазалап қой** – Қозоннинг қирмичини то-залаб қўй.

ҚЫРШАВ – қиршов. 1. Капанинг тепа ва ёнларини туташти-рувчи қисми. **Қыршавдыйам эркәк қамыштан тоқыдыңма?** – Қиршовни ҳам эркак қамишдан тўқидингми? 2. Бўғот. **Уйдiнг қыршавыны кәнгроқ қыл** – Томнинг қиршовини кенгроқ қил.

ҚЫТ – қит. 1. Ёнлари силлиқланган ошиқ. **Қыт ашықман уттың-да** – Хит ошиқ билан ютдинг-да. 2. Сувюқмас, силлиқ одам сифати. **Қыт адамнығы көрiнiп туры** – Сувюқмас хит одамлиги кўриниб турибди. 3. Дикқинафас, хит. **Сәни кўтәбәрiп қыт болдым-да** – Сени кутавериб хит бўлдим-да.

ҚЫЧАШ – қичош. 1. Қичаш, уловни тез юргизиш. **Атыңды қычамасаң, кәчiгәсән** – Отингни қичамасанг, кечикасан. 2. Тез юриш. **Қычап барсам, кәтiп қапты** – Қичаб борсам, кетиб қолибди. 3. Қарзини сўраш. **Кәчәйәм қарзыны қычап кәлдi** – Кеча-ям қарзини қичаб келди.

ҚЫҢҢЫР – қинғғир. Қинғғир, терс одам. **Қырқ адам бiр жақта, қыңңыр адам бiр жақта** – Қирқ одам бир ёнда, қинғғир одам бир ёнда.

ҒАВ – ғов. 1. Тўсиқ. **Ғавдан сәкрәп өттiк** – Тўсиқдан сакраб ўтдик. 2. Йўлдан қайтариш. **Шәәргә барышiға ғав болды** – Шаҳарга боришига тўсиқ бўлди. 3. Кўпкаридаги ҳолат. **Ғав бол дәп қашқаның алдыны орайбәрдi** – Ғов бўл деб қашқанинг олдини ўрайверди.

ҒАЙЫР – ғайир. 1. Қаттиқ. **Узақбайдың чәчi ғайыр** – Узоқбойнинг сочи қаттиқ. 2. Қизғаниш. **Өгәй улым маған ғайырлық қып жатыр** – Ўғай ўғлим менга ғайирлик қилаётир. 3. Кучли. **Мойнақ Аләпәрдән ғайырлық қылады** – Бўйноқ Олапардан кучлилиқ қилади.

ҒӘЖӘРi – ғажари. Ғажари олача. Келиннинг сепи учун тай-ёрланадиган ғоят нозик ва мураккаб безакли гиламнусха шолча. **Ғәжәрыны көриңңән қатынам тоқыйбәрмәйдi** – Ғажарини дуч келган аёл ҳам тўқийвермайди.

ҒӘЙБӘР – ғайбар. Чидамли, бақувват. **Көкқашқа сәмәнгә қарағанда ғәйбәр-ав** – Кўкқашқа саманга қараганда чидамли-ёв.

ҒУЖУР – ғужур. Ғурур. *Палванам шонча ғужурсыз бўлама?* – Полвон ҳам шунча ғурурсиз бўладими?

ҒЫЛҚЫНЫШ – ғилқиниш. Сукланиш, кўнгил кетиши. *Шу овқатқайам ғылқынды* – Шу овқатга ҳам ғилқинди.

ҒЫРРЫЛЛАШЫШ – ғириллашиш. Баҳслашмоқ, бўғишмоқ, айтишмоқ. *Эжәптәвир гәпләшип отырып ғыррыллашып қапты* – Туппа-тузук гаплашиб ўтириб бўғишиб қолибди.

ҒЫС ҚЫЛЫШ – ғис қилиш. Ҳамла қилиш, ташланиш.

ҲӘРЖӘЙ – ҳаржайи. Ҳамма билан тил топиша оладиган одам сифати. *Өсәр ҳәржәйи жігіт экән* – Ўсар ҳаржойи йигит экан.

ҲӨШШӘРГӘН – ҳўшшарган. Ғўдайган, фаросати кам. *Сіңніңді шу ҳөшшәргән Қалбәкә бәрдіңмә?* – Синглингни ҳўшшарган шу Холбекка бердингми?

ӘБЖІЛ – эпчил.

ӘДӘВҒР – адавур. Каттагина.

ӘЖӘПТӘВҒР – дуруст, туппа-тузук. *Қолыңда әжәптәвүр ҳөнәрің бар экән* – Қўлингда туппа-тузук ҳунаринг бор экан.

ӘЙДӘӘР – 1. Аждарҳо. 2. Уддабурон, ишчан одам. *Улман әйдәәр қатын* – Улмон ишчан аёл.

ӘЙХӘЙ – айҳай. Маъкул, жуда соз. *Кәгәнің әйхәй болдыда, билә барамыз* – Келганинг яхши бўлдида, бирга борамиз.

ӘЙЛӘ – айла. 1. Тайин, мантиқ. *Тағасыныңам әйләсі жоқ* – Тоғасининг ҳам тайини йўқ. 2. Илож. *Эрі әйләсіні тавды* – Эри иложини топди.

ӘЙЛӘСІЗ – айласиз. Тайинсиз, уқувсиз. *Қатыныңам бір әйләсіз* – Хотиниям жуда уқувсиз.

ӘЛЛӘТӘСІН – аллатасин. Ғалати. *Атыйам әлләтәсінійді* – Оти ҳам ғалатироқ эди.

ӘНДІ – анди. Анқов, содда, овсар одам сифати.

ӘНДӘМ – андам. Башара. *Бәрібайдың әндәмігә қарап бомайды* – Бўрибойнинг башарасига қараб бўлмайди.

ӘНТӘЙМАҚ – анқаймоқ. *Әнтәйгән әдам авзыдағыны алдырар* (Мақол).

ӘШМІШКӘ – ашмишка. Русча «восмушка», яъни саккиздан бир сўзининг бузилган кўриниши. Жуссаси кичик одамлар сифати.

ІДӘРЛІ/ІЗӘРЛІ – идарли/изарли. Тайинли, аниқ. *Тәріні энәң идәрлі жәйгә қойғамма?* – Терини онанг тайинли жойга қўйганми?

ІДӘРЛӘШ/ІЗӘРЛӘШ – идарлаш/изарлаш. Сўраб-суриштириш. *Аға боп сән ҳәч идәрләп бармадың* (Қўшиқдан).

ИЙР – ийир. Отларга ем бўладиган ўсимлик. *Отга солдим арпа билан ийирни, Қор ёққанда карвон солар чийирни* («Алпомиш»дан).

ИЙРИШ – ийириш. 1. Йигириш. 2. Қайтариш, тўплаш.

ИЙИС – ийис. 1. Форсча «хид» сўзининг ўзбекчаси, ис. 2. Маъраканинг номланиши. *Ийис чығарыбыды, энәсі кэмәді* – Ис чиқарганди, онаси келмади. 3. Бўғувчи газ. *Көмірдің ийісі урыпты* – Кўмирнинг иси заҳарлабди.

ИЙГИЛІК – ийгилик. Эзгулик, яхшилик. *Балларыңдың ийгілігіні көр* – Болаларингнинг яхши кунларини кўр.

ИЙЭРЧЭҢ – иярчанг. 1. Отага ўғай бола. *Балқандың ийәрчәң улы барэкән* – Болқоннинг иярчан ўғли бор экан. 2. Айтилмаган тўй-маъракага бировга эргашиб борган аёллар аталиши. *Мән жалғызәмәсмән, ийәрчәңимәм бар* – Мен ёлғиз эмасман, иярчангим ҳам бор.

ИЙКӘМ – ийкам. 1. Уқув, қўлнинг келишиши. *Қолың ийкәмгә кэмәйді, қайтып жүн қырқасан?* – Қўлинг қовушмайди, қандай қилиб жун қирқасан? 2. Эп, эпақа. *Көп урындым сыра ийкәмгә кэмәйді* – Кўп уриндим, сира эпақага келмайди.

ИЙЛӘШ – ийлаш. 1. Терига ишлов бериш, ошлаш. *Қочқардың тәрісіні ийләді* – Қўчқорнинг терисини ийлади. 2. Ийлаш, қориштириш. *Қамыр ийләді* – Хамир ийлади. 3. Боплаш, тузлаш. *Өмірзақ Қочқарды гәппән таза ийләпти* – Умрзоқ Қўчқорни гап билан жуда тузлабди. 4. Калтаклаш. *Кәчә Тіркәв Іргәшті таза ийләпти* – Кеча Тирков Эргашни роса калтаклабди.

ИЙСІНІШ – ийсиниш. Исканиш, ҳидламоқ. *Сійір ійсінді* – Сигир исканди.

ИЙТАРЧЫ – ийтарчи. Югурдак, гап ташувчи, ишбузуқи. *Сән ийтарчылық қымасаңам боларыды* – Сен югурдаклик қилмасанг ҳам бўларди.

ИЙТӘВӘРӘ – ийтавара. Сарсон. *Қайағыны эпләшті билмәй ийтәвәрә бобжатыр* – Қаёғини эплашни билмай сарсон бўляпти.

ИЙТТИРСӘК – ийттирсак. Тескари гапли, ўжар одам. *Ақылбек таза ийттирсәк адам-да* – Оқилбек жуда ўжар одам-да.

ИЙТЫРҚЫН – ийтирқин. 1. Жуда кўп, керагидан ортиқ. 2. Тумтарақай бўлиш, тарқалиб кетиш.

ИЛКІС – илкис. 1. Кутилмаганда, бирданига. *Отырыбыдым, ілкіс муш сап қалды* – Ўтиргандим, илкис мушт солиб қолди. 2. Ши-

кастланиш, бирон мучанинг зарарланиши. *Жаман жығылды-йав, айағы ілкіс бопты* – Ёмон йиқилди-ёв, оёғи шикастланибди.

ІРГӘ – ирга. Уйнинг, ҳовлининг бурчаги. *Аман дәйім іргә жағалап жүрәді-ә!* – Омон доим ирга ёқалаб юради-я!

ІРГӘЖӘЛІ – иргажали. Кичик жуссали одам. *Іргәшбай дзгәнің таза іргәжәлі-гү?* – Эргашбой деганинг тоза кичкина-ку?

ІРӘҢ – иранг. 1. Ранг. *Жүн бойашқа хәр қыл ірәң ал* – Жун бұяшга хәр хил ранг ол. 2. Турқ, ранг, башара. *Күйәвінің ірәңі мынча сувуқ?* – Куёвининг ранги бунча совуқ?

ІРКІЛІШ – иркилиш. Тортиниш, ботинмаслик.

ІРКІЛМӘЙ – иркилмай. Тортинмай, ҳайиқмай. *Эркәк адаммынанам іркілмәй гәпләшәді-йә!* – Эркак одам билан тортинмай гаплашади-я!

ІРКІЛЧӘК – иркилчак. Тортинчоқ. *Ул баланың іркілчәк боғаны жаман* – Ўғил боланинг тортинчоқ бўлгани ёмон.

ІЧӘГІ ТҰЙҰЛІШ – ичаги туюлиш. 1. Қорин дамлиги. *Дінікулдың ічәгі тұйұліп таза қыйналыпты* – Диникулнинг қорни дамлаб роса қийналибди. 2. Аразлаш, хафаланиш. *Өмірзақтың ічәгі тұйұлді-йав, тәз кәтіп қалды* – Умрзоқ хафа бўлди-ёв, тез кетиб қолди.

ІЧКІРНӘ – ичкирна. Бировни кўролмайдиган, писмиқ одам сифати. *Өткір ічкірнәлік қымағанда, жәнжәл жоғыйды* – Ўткир ичкирналик қилмағанда, жанжал йўқ эди.

ІШМӘ – ишма. Ҳовлиқма, ўпкаси йўқ одам сифати. *Жорақул таза ішмә адам-да* – Жўрақул жуда ҳовлиқма одам-да.

ІҢРӘШ-СІҢРӘШ – инграш-синграш. Кучли нола, қаттиқ йиғи. *Істәсәм давр ахлідін ышқымны пынхан әйләмәк. Кәчәләр гәх іңрәмәкдүр, адәтім, гәх сіңрәмәк* (Алишер Навоий).

ЫДЫРАШ – идираш. 1. Эскириб титилиб кетиш. *Былтырғы көйләгім ыдырап қапты* – Бултурги кўйлагим идираб қолибди. 2. Кексайиб ёки касалланиб ҳолдан тайиб қолиш. *Сараврувам жаман-да, шорлы ыдырапқана қапты* – Сарик касал ҳам ёмон-да, шўрлик тўкилиб қопти.

ЫҚ – иқ. Шамол, совуқ тегмайдиган жой, ўнгир. *Тавда ық жәрләр көп* – Тоғда шамолдан пана ерлар кўп.

ЫЙҚЫРЫШ – ийқиреш. 1. Айқиреш, қийқиреш. *Тавдан турып ыйқырды* – Тоғдан туриб қийқиради. 2. Кўп, ҳаддан зиёд. *Адырда ысмалақ ыйқырып жатыр* – Адирда исмалоқ тиқилиб ётибди.

ЫМСЫНЫШ – имсиниш. Умиди узилган одам ҳолати ифодаси. *Ўмитім апаңнанійді, кэмәгәнігә жаман ымсындым* – Умидим опангдан эди, келмаганига қаттиқ имсиндим.

ЫРАҚЫСАБЫН – ироқи собин. Атирсовун.

ЫРАЙЧЫЛ – ирайчил. Кўнгилчан. *Таза ырайчылсан-да, улым* – Жуда кўнгилчансан-да, ўғлим.

ЫРҚЫ ТОЛЫШ – ирқи тўлиш. Кўнглидагидек бўлиш. *Дәнді ташыб ап Тіркәвдіңәм ырқы толғандыр* – Донни ташиб олиб Тирковнинг ҳам кўнгли тўлгандир.

ЎДӘЙТИШ – удайтиш. Кучайтириш, пишанг бериш.

ЎЙИР – уйир. 1. Уюр – йилқилар подаси. 2. Ўрганиб, айланиб қолиш. *Улы біздікігә таза ўйір бобыды* – Ўғли бизникига роса ўрганиб қолганди.

ЎЙИРИШ – уйириш. Тўплаш, қайириш.

ЎЙИТИШ – уйитиш. 1. Ивитиш. *Қатығ ўйітіп қой* – Қатик ивитиб қўй. 2. Тўс-тўполонини чиқариш. *Бір пәстің ічідә баллар ўйді ўйітіп тәштәпті* – Бир паснинг ичида болалар уйнинг тўс-тўполонини чиқариб ташлабди.

ЎЙЎТМӘК – уютмак. Қоқи тўзғоғи.

ЎЧАЙАҚ – уч оёқ. Уч оёқли қадимий темир ўчоқ. *Мамам жәмәктәрді учайақта пішіргән* – Момом емакларни учоёқда пишиган.

ӨЗАВАНДА – ўзовондо. Ўзича, хаёлга келмаганда.

ӨКТӘЙДІ – ўктайди. Кучаяди. *Бу ат улоқта өктәйді* – Бу от улоқда кучаяди.

ӨЛІМАЛ – ўлимол. 1. Қимматини йўқотмайдиган товар. *Ўйгә өлімал жақшы, турәбэрәді* – Уйга ўлимол яхши, туравереди. 2. Меҳнаткаш одам сифати. *Қошпай таза өлімал жігіттә кәчкәдәвүр тыммады* – Қўшбой жуда ўлимол йигитда, кечгача тиним билмади.

ӨЛІМСӘ – ўлимса. 1. Ёмон ҳолатдаги одам ёки жонлиқ. *Қойлары сәттә өлімсә экән* – Қўйлари нукул ўлимса экан. 2. Хира, ёпишқоқ одам сифати. *Анарбайдың өлімсәлігіні энді біліппән* – Анорбойнинг ўлимсалигини энди билибман.

ӨЛӘРМӘН – ўларман. Қасамхўр. *Өләрмәндің өзідән қорқмасаңам, бозрайып турған көзідән қорқ* (Мақол).

ӨМГӘН – ўмган. Бағир, кўкрак. *Өмгәніні жәргә бәріп жатыр* – Ўмганини ерга бериб ётибди.

ӨПКӨ – үпка. 1. Ұпка – одам мучаси. 2. Ҳовлиқма одам сифати. **Ақсақал адамам шонча өпкө болама?** – Оқсоқол одам ҳам шунча үпка бўладими?

ӨР – ўр. Ҳжар, қайсар одам. **Қошбэкпай аша өр адамыйды** – Қўшбекбой оша ўр одам эди.

ӨРӘЛ – ўрал. Тўғри, кесадиган, маъкул гап. **Оралдың гәбі** – **өрәл** – Ўролнинг гапи – ўрал.

ӨРЛӘШШ – ўрлашиш. Тортишиш, жанжаллашиш. **Бөләсмінән өрләшкән ойылады, шәбірмінән өрләшкән жәйләді** (Мақол).

ӨРМӘК – ўрмак. 1. Тўқиш асбоблари жами. **Ҳәзіргі қызлар өрмәк көріппә?** – Ҳозирги қизлар ўрмак кўришибдими? 2. Ўрмак тўқиш кечими. **Айалларымыз өрмәк тўқып кун көргән** – Аёлларимиз ўрмак тўқиб кун кўришган.

ӨСӘЛ – ўсал. 1. Оғзи чакки, бепарда одам сифати. **Қырмыз авзы өсәл қатын** – Қирмиз оғзи бепарда хотин. 2. Ноқулай ҳолатда қолиш ифодаси. **Орынбай нима қыларыны билмәй өсәл боп қапты** – Ўринбой нима қиларини билмай ўсал бўлибди. 3. Касалнинг оғирлашиши. **Ақшам атам осал боп қалды** – Тунда отам оғирлашиб қолди. 4. Ноқулай ўрнашиш. **Осалроқ жатіппамма, мойным аврып қапты** – Ноқулайроқ ётибманми, бўйним оғриб қопти.

ӨСМӘҚЫЛАШ – ўсмақилош. Ўсмоқчилаш. **Өсмәқылайбәрмәй туврі гәпір** – Ўсмоқчилайвермай тўғри гапир.

ӨСМӘСӘК – ўсмасак. 1. Ёшига яраша ўсолмаган бола. **Өсәр он жәшкә кірді пічі өсмәсәк боп қағанда** – Ўсар ўн ёшга кирди, пича ўсмасак бўлиб қолганда. 2. Яхши ўсмаган жонлиқ ёки ўсимлик. **Шонча іш қыған адамға бір өсмәсәк қозы бәрдіңмә?** – Шунча иш қилган одамга битта ўсмай қолган кўзи бердингми?

ӨТӘР – ўтар. Оиласиз эркакнинг номланиши. **Жолчыны танығанымнан бәрі өтәр** – Йўлчини таниганимдан бери оиласиз.

ӨШӘК – ўшак. Ғийбат, иғво, чақув.

ӨШӘКЧІ – ўшакчи. Ғийбатчи, иғвогар, чақимчи.

ӨШӘКЧІЛІК – ўшакчилик. Ғийбатчилик, иғвогарлик, чақимчилик.

ӨҢКӘҢНӘШ – ўнгангнаш. Белни ололмасдан энгашиб юриш, букчайиш. **Бәчара, қәрігәндә өңкәңнәп қапты** – Бечора қариганда букчайиб қопти.

ӨҢҢІР – ўнгир. 1. Олди очиқ уст кийимнинг этак қисми, пеши. **Өңңіріңә лай жуғыпты** – Ўнгирингга лой юқибди. 2. Тоғ ёки қирнинг тирсак қисми, шамол тегмайдиган жой. **Бавақулдың қойлары өңңірде экән** – Бобоқулнинг қўйлари ўнгирда экан.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Китобдан фойдаланиш йўллари	11
Эртакларни бешигида белаган эл	15
Ўзликни англаш эҳтиёжи	21
Удумлар – ўлмас қадрият	29
Жой отлари – тарих	53
Мақоллар – эл оқиллиги меваси	69
Ибора – кўпнинг баҳоси	108
«Жуммағимдың жуты бар...»	135
Айтимларда элнинг руҳи бор	160
Отда қисмат бор	188
Қон ютганда қариндош	198
Тана – қўрғон	202
Озиқли от ҳоримас	205
Кийим – нур	212
Элибой атамалари	216
Экинчиликка доир сўзлар	238
Ўйин ўйлатади	249
Олқиш ўздирар	256
Қарғиш тўздирар	293
Қасам урган кўкармас	339
Тирик сўзлар	342

Босми ТҲҲИЗБОЕВ,
Қозоқбой ҚАДҚИРЛИ

ЗОМИННИНГ ТИЛ ҚОМУСИ

Муҳаррири: Муҳаммад ИБРАҲИМОВ
Муҳаррири: Абдулла ИБРАҲИМОВ
Биланлий муҳаррири: Абдулла ИБРАҲИМОВ
Техник муҳаррири: Абдулла ИБРАҲИМОВ

Илмий нашр

**Босим ТҶИЧИБОВ,
Қозоқбой ҚАШҚИРЛИ**

ЗОМИННИНГ ТИЛ ҚОМУСИ

Муҳаррир: Муҳайё ЙЎЛДОШЕВА
Мусаҳҳиҳ: Абдулла ШАРОПОВ
Бадий муҳаррир: Феруза ФАЙЗУЛЛОҲ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 20.10.2011 й.

Босишга рухсат этилди: 03.01.2012 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$.

Arial гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 17,27. Шартли б.т.: 23,25.

Адади: 5000 нусха.

Буюртма № 1

«Akademnashr» нашриётида нашрга тайёрланди.

100156, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,

20А-мавзе, 42-уй.

Тел.: (+998 71) 217-16-77

e-mail: akademnashr@mail.ru

Матн «START-TRACK PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Миробод тумани, 8-март кўчаси, 57-уй.

Муқовалаш ишлари «КО'НИ NUR» МЧЖ босмахонасида бажарилди.

Тошкент шаҳри, Машинасозлар мавзеси, 4-уй.

ISBN 978-9943-397-62-0

9 789943 397620